

MIRAS
میراث

МУРАДО
325

ISSN 0869-3536

БУ САНДА

Фирдәүси.
Шаһнамә. Поэма

Гаяз Исхакый.
Мулла бабай.
Роман

Таһир Таһиров.
Ак йортта жәнжал.
Роман

Жәүдәт Ильясов.
Искәндәр патша.
Тарихи роман

Мөсәгыйт
Хәбибуллин.
Аллаһы бүләге.
Тарихи роман

Махсус сәхифәләр
Халык медицинасы

*Үмәтеш Төрәй хан
to Coen Buiko*

КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

ГӨЛЗАДА САФИУЛЛИНА

ЯШӘ МӘҢГЕ, ХӨР МӘМЛӘКӘТ — ГҮЗӘЛ ТАТАРСТАН!

Бөтендөнья татарларының халы-
кара ижтимагый-сәяси, әдәби-нә-
фис һәм фәнни-популяр айлык
журналы

Баш мөхәррир
Әхмәт Сәхапов

Халыкара редакция советы:

Гали Акыш (Алмания)
Разил Вәлиев (Казан)
Рәмзи Вәлиев (Казан)
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Васил Гайфуллин (Казан)
Ринат Галиев (Әлмәт)
Фердинанд Галәмиев (Казан)
Миркасыйм Госманов (Казан)
Зариф Дулат (Кытай)
Надир Дәүләт (Төркия)
Фирдәвес Зариф (Казан)
Мирфатыйх Зәкиев (Казан)
Камозава Ивао (Япония)
Рево Идиятуллин (Казан)
Камил Исхаков (Казан)
Нәфис Кашапов (Чаллы)
Әбрар Кәримуллин (Казан)
Василий Лихачев (Казан)
Фәнил Мансуров (Башкортстан)
Хатыйп Миңнегулов (Казан)
Туфан Миңнуллин (Казан)
Темимдар Мохит (Япония)
Флүн Мусин (Казан)
Һәнүз Мәхмүтов (Казан)
Әзһәр Мөхәммәдиев (Казан)
Хәләф Низамов (Казан)
Рөстәм Садри (Австралия)
Гөлзада Сафиуллина (Казан)
Гаяз Сәхапов (Түбән Кама)
Марсель Таишев (Казан)
Рифат Таби (АКШ)
Индус Таһиров (Казан)
Окан Таһир (Финляндия)
Жәвад Тәржеманов (Казан)
Нурмөхәммәт Хисамов (Казан)
Мөсәгыйт Хәбибуллин (Казан)
Әнвәр Хәйри (Казан)
Рәфиғулла Хәмидулла (Казан)
Мансур Хәсәнов (Казан)
Әнәс Хәсәнов (Казан)
Равил Әмирхан (Казан)
Дауд Әминев (Санкт-Петербург)
Ислам Әхмәтжанов (Казан)

© «Мирас», 1995 ел

MIRAS 3 (40) 95

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Халыкара «Мирас» журналы редакциясе
хезмәт коллективы, Татарстан Респуб-
ликасы Мәдәният министрлыгы, Татар
«Мирас» Фонды Советы, Бөтендөнья та-
тар конгрессы Башкарма комитеты, Ка-
зан шөһәр хакимияте

БУ САНДА

БАШ МӨХӘРРИР СҮЗЕ 3

Көнүзәк әңгәмә

Милләтнең асылы — хатын-кыз! «Ак
калфак» Бөтентатар хатын-кызлар
берләшмәсе рәисәсе Роза Туфитулло-
ва белән әңгәмә 4

Әдәби мирас һәм сәнгать

ӘБЕЛКАСЫЙМ ФИРДӘҮСИ. Шаһ-
намә (Поэма) 12

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ. Мулла бабай (Ро-
ман) 20

КАЮМ НАСЫЙРИ. Фәвакиһел-жә-
ласа фил-әдәбият (Әдәби ядкәр) 28

ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВ. «Гакыл-
лылар тыңлар, аңлар, белер имди» 32

Милли шигърият

ГЫЙФФӘТ ТУТАШ. Әй сөям мин
табигатьне 39

Чәчмә әсәр

ТАҺИР ТАҺИРОВ. Ак йортта жән-
жал (Роман) 40

«Мирас» сәхнәсе

РИЗВАН ХӘМИД. Хан кызы (Тари-
хи драма) 44

Милли сәнгать

ҺӘНҮЗ МӘХМҮТОВ. Әстерхан та-
тар театры (Тарихи очерк) 51

Татар энциклопедиясе

ГАЛИ АРСЛАНОВ. Бәрәкәтле ижат
юлы 61

Борынгы бабаларыбыз тарихы

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ. Идел бue
татарларының оешуы 65

Бөек Болгар дәүләте тарихы

ГАЙНЕТДИН ӘХМӘРОВ. Болгар
тарихы 74

<u>Алтын Урда тарихы</u>		<u>Бөек Жинүгә 50 ел</u>	
АЛЬФРЕД ХАЛИКОВ. Алтын Урда хакимияте вакытында Болгарда дин, мәдәният һәм сәнгать	82	МИХАИЛ ДЕВЯТАЕВ. Тәмултан ка- чу (Әдәби-документаль повесть)	133
<u>Казан ханлыгы тарихы</u>		<u>Тарихи мирас</u>	
РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН. Шәһ Гали хан	86	ФӘУЗИЯ БӘЙРӘМОВА. Урыс хал- кының бөек улы (Тарихи очерк)	144
<u>Татар халкының милли азатлык хәрәкәте</u>		<u>Авыллар тарихы</u>	
ЗӘКИЖАН ШАҖГӘРӘЕВ. Төрмә- ләр хатирәсе (Документаль повесть)	93	РӘМИЛӘ ИБРАҖИМОВА. Түбән Абдул авылы	150
ЯХҖЯ АБДУЛЛИН. Жәдитчелек хә- рәкәте	97	<u>«Мирас» китапханәсе</u>	
<u>Татарстан мәмләкәте</u>		ЖӘУДӘТ ИЛҖАСОВ. Искәндәр пат- ша (Тарихи роман)	158
САДРИ МАКСУДИ. Миллият той- гысының социологик әсаслары	103	МӨСӘГЫЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Ал- лаһы бүләге (Тарихи роман)	171
ӘСГӘТ СӘЛАХОВ. Океан артына сәяхәт	110	ӘКҖЛИМӘ САҖПОВА. Капитан (Поэма)	177
<u>Татар диаспорасы</u>		<u>Халык медицинасы</u>	
ГАБДРӘШИТ ИБРАҖИМОВ. Япо- ния хәбәрләре	115	МӨХӘММӘД ХӘСӘН БИНЕ ХӨ- СӘЕН. Тыйбб китабы	185
<u>Төрки халыклар дөньясы</u>		<u>«Мирас» почтасы</u>	
ӘЛФИНӘ СИБГАТУЛЛИНА. Жә- лалетдин Руми һәм Мәүләвия тарика- те	120	Укучы хатлары	188
<u>Дин вә әхлак</u>		<u>Милләт дөньясында</u>	
ГАЛИМЖАН ИБРАҖИМОВ. Боры- нгы ислам мәдәнияте	126	Хроника, вакыйгалар, фактлар	189
ЗЫЯЭДДИН әл-КАМАЛИ. Фәлсә- фәи игътикадия	130	<u>Резюме</u>	
		Журналның инглиз һәм урыс теллә- рендәге кыскача әчтәлегә	190

Редакция хезмәткәрләре:

**Фердинанд Галәмиев, Әлфия Галимжанова, Флера Гыйниятуллина, Гөлнур Закиро-
ва, Фирдәвес Зариф, Павел Карнашин, һәнүз Мөхмүтов, Әлфия Сафина, Лилия
Сәхапова, Дания Фәтхуллина, Әнвәр Хәйри, Рәшидә Яфизова.**

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәр-
вакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның
объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнен төгәллеге, рәсми мәгълүмат-
ларның, саннарның, цитаталарның дөреслеге, бәхәслә фикерләрнен корректлыгы өчен
шәхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Анын кыскача әчтәлегә урыс һәм
инглиз телләрендә басыла. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләнми. Бо-
рынгы текстлар хәзергә әдәби телгә күчереп бирелә.

«Мирас» журналының индексы—73955. Ана Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кәргән
илләрнен барлык элементә бүлекләрендә һәм башка дәүләтләрдә урнашкан БДБ илчелек-
ләренен матбугат атташатларында чикләnmәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәясә—
ярты елга 12000 сум. Безнең адрес: 420066, Казан, Чистай ур., 5 (2 кат); 420066, Казан,
Декабристлар ур., 2 (38, 53 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефоннар: (8432)
49-35-54 (баш мөхәррир), 49-36-53. Хатлар өчен: 420111, Казань, а/я № 426, редакция
журнала «Мирас» («Наследие»).

«Мирас» журналы 1991 елның августыннан башлап чыга.

«Мирас» үз вакытында килмәгән очракта әбүнәчеләр моның сәбәбен 35-13-64 номерлы
телефон ярдәмендә ачыкый алалар. Басмаханә гаебе белән журналның полиграфик сый-
фаты түбән булганда 49-36-62 номерлы телефон белән шалтыратырга кирәк.

Халыкара «Мирас» журналының кодлары: ОКПО—13012772, СООГУ—7794,
СОАТО—1192401365, ОКОНХ—87100, 72200.

Үзенчәлекле милли энциклопедия булган «Мирас»ка ярдәм итәргә теләүчеләр
акчаларын журналның түбәндәге исәпләренә күчерә алалар:

1. Рублевый счет № 100609413, МФО 265016 в акционерном Татсоцбанке по адресу:
420007, г. Казань, ул. Чернышевского, 18/23.

2. Валютный счет: а) UNION BANK OF SWITZERLAND, ZURICH for corr. acc.
Nr. 69.023.79W of TATSOTSBANK in favour of acc. 100070521 (в долларах США)

б) COMMERZBANK AG, FRANKFURT/MAIN for corr. acc. 400/8866790/00 of
TATSOTSBANK in favour of acc. 100070521 (в немецких марках или в долларах США).

Халыкара «Мирас» журналы 1994 елның 3 августында Татарстан Республикасы
Министрлар Кабинетында (теркәү номеры 2) кабат теркәлдә.

Производствогә бирелде 13.12.94 ел. Басарга кул куелды 10.03.95 ел. Кәгазь форматы 70 × 108 1/16. 2 номерлы офсет
кәгазе. Офсет ысулы белән басыла. Күләме 12,0 шартлы басма табак. 24,52 нәшер-хисап табак. Заказ А-600. Тиражы
4000 данә. Бәясә 1890 сум, ваклап сатуда иреккә бөя. Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066,
Казан, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

БАШ МӨХӘРРИР СҮЗЕ

«Хатын-кызга хөрмәт булмаган илдә милләт яшәмәс!» — дигән бер борынгы акыл иясе. Бу сүзләрдә тирән хикмәт һәм кырыс гаделлек бар. Галимнәрнең әйтүенә караганда, кайчандыр куәтле булган меңнәрчә халыкларның юкка чыгуының бер сәбәбе — ул халыкларның хатын-кызларга кимсетеп һәм кол итеп каравында булган. Хатын-кыз ир-ат белән тигез хокукта булмау сәбәпле, яшәү көче акрынлап сүнә барган һәм нәтижәдә әлеге халыклар да тора-бара әкрәнләп юкка чыкканнар.

Тормышка яшәү көче биргән илаһи зат — хатын-кызның милләтнең жаны, жәмгыятьнең асылы, дәүләтнең нигезе булуы бернинди исбатлау да таләп итми торган хакыйкәт икәнлегенә бүгенге көндә һәркемгә дә мәгълүм. Хатын-кызга яхшы мөнәсәбәт, тиешле игътибар һәм яхшы шартлар тудырган милләتلәр бүгенге көндә чәчәк аталар, куәтле дәүләتلәре бар. Хатын-кызлары сәнаигъханә мөхбүсләре итеп тотылган дәүләтләрнең икътисади яктан нинди хәлдә булулары да күз алдыбызда, мисал эзләп ерак китсә түгел...

Татарстанда яшәүчеләрнең 54 процентын тәшкил иткән хатын-кызларыбызның бүгенге хәле канәгатьләнәрлекме, алар өчен уңайлы булган барлык шартлар да тудырылганмы? Кызганычка каршы, бүгенге көндә бу сорауларга еш кына җавап табуы да кыен бер нәрсәгә әйләнә бара...

Кем өчен дә сер түгел: 1552 елдан бирле коллыкта һәм җәберләнүдә яшәгән татар милләтен бары хатын-кызларыбыз гына саклап калды. Күпме генә безне телебездән, динебездән яздырырга тырышмасыннар, көчләп чукындырырга маташмасыннар, буйсынмаучыларны исә юк итә бармасыннар, инсафлы һәм итагатьле гүзәл хатын-кызларыбыз булганга күрә генә татар милләте яшәү көчен югалтмады. Әмма, тынычланырга иртә әле! Кайчандыр халыклар төрмәсә булган Русиядә бүгенге көндә бөекмәмләкәтчел шовинистик рух баш калкытып кына калмый, бәлки сиздермичә генә дәүләт сәясәте рәвешен ала башлады. Дистәләрчә милләтнең милли генофондын җимерү эше нечкәртелгән ысуллар һәм үзенчәлекле чаралар ярдәмендә башкарыла. Өстән сыйпап астан кисү принцибы тотрыклы бер сәясәти формула рәвешен алды...

Әмма шулай булуга да карамастан, ундүрт дөнья теленең берсендә сөйләшкән, кайчандыр Евразиядә беренчеләрдән булып мөстәкыйль дәүләт төзегән һәм бер-берсе белән сугышып яткан урыс кенәзләренә үзәкләштерелгән дәүләт оештырып биргән бөек милләтнең киләчәгә өметсез түгел. Аның милли генофонды көрәшләрдә ныгый, милләтнең каны чистара, яшәрә бара. Фатыйма, Нурсолтан, Гәүһәршад, Сөембикә-ханбикә кебек каһарман хатын-кызларыбызның көчле рухы бүгенге буында яши.

Империячел көчләрнең татар милләтен көчсезләндерү, аның милли генофондын зәгыйфьләндерү хыялы никадәр зуррак булган саен, халкыбызда үз-үзен саклау инстинкты, милли генофондын көчәйтү рухы да шулкадәр көчлерәк һәм куәтлерәк. Моңың бер матур мисалы итеп, соңгы берничә ел эчендә генә оешкан һәм хәзер инде шактый уңышлы гына эшләп киткән Бөтентатар «Ак калфак» хатын-кызлар берләшмәсен күрсәтергә була. Жәмәгәтчелек башлангычы тәртибендә оешкан һәм фидакар җанлы Роза ханым Туфитуллованың тырышлыгы аркасында Татарстанда гына түгел, бәлки халыкара мөйдәндә да житди ижтимагый-сәясәти берләшмәгә әйләнгән бу оешма милләтебезнең нигезе булган гаиләне һәм телебезне саклап калу өчен житди эш алып бара. Әлеге халыкара оешма бүгенге көндә дә Татарстан белән Русиядә нәтижәле эш алып баручы бердәнбер хатын-кызлар оешмасы булып кала бирә. Ул татар хатын-кызларының ижтимагый-сәясәти эшчәнлеген җанландыру, беренче чиратта, туган телебезнең кулланылыш даирәсен киңәйтү, милли гореф-гадәтләрен, йолаларны үстерү, татар гаиләсенең яшәеш сферасын киңәйтү, аны милли һәм цивилизация таләпләре рухында коруга булышлык итү буенча игелекле гамәлләрне шактый күп кылды инде. Аның башлангыч оешмалары жир шарының милләттәшләребез тупланып яшәгән башка төбәкләрендә дә оешты һәм шул рәвешчә, дөньяның төрле дәүләтләрендә сибеләп яшәүче кан кардәшләребез үзара аралашып, хәл-әхвәл белешеп яшәү, телне вә мәдәниятны саклау мөмкинлегенә алдылар. Бөтен-татар «Ак калфак» хатын-кызлар берләшмәсенең милләтне саклап калу өчен кылган бәрәкәтле гамәлләре татар халкының әле гаять зур эчке мөмкинлекләргә һәм куәткә ия булуын тагын бер тапкыр раслады. Димәк, менә шундый житди күмәк көчне милләтне саклау эшенә юнәлдерә алган фидакар җанлы гүзәл хатын-кызларыбыз булганда, татар халкы беркайчан да бетмәс, Сөембикәләрнең батыр рухы беркайчан да сүнмәс!

ӘХМӘТ САХАПОВ.

Иллатимен, асылы- жааттын - кыз!

*Бөтентатар «Сөембикә» журналы баш мөхәррирәсе,
Бөтендөнья татар конгрессы
Башкарма комитеты рәисе урынбасары,
«Ак калфак» Бөтентатар хатын-кызлар берләшмәсе рәисәсе
Роза Туфитуллованың халыкара «Мирас» журналы
баш мөхәррире Әхмәт Сәхапов сорауларына җаваплары*

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәмә Роза ханым, мәғлүм булганча, Берләшкән Милләтләр Оешмасының Генераль Ассамблеясы быелгы елны хатын-кызларга бағышлый. Хатын-кыз мәнфәгатьләрен кайғыртучы шәхес буларак, Сез аңа нинди өметләр бағлайсыз? Бу вакыйга Сездә нинди фикерләр уяты?

Роза Туфитуллова: Берләшкән Милләтләр Оешмасы гадәттә кешелек жәмгыяте өчен үтә дә әһәмиятле мәсьәләләргә тотына. Хатын-кыз мәсьәләсе дә нәкъ шундыйлардан. Әгәр бүген Берләшкән Милләтләр Оешмасы: «Дөнъяның камил үсешен тәзмин итәр өчен бүген барыннан да элек хатын-кызга тигез хокуklar һәм тигез мөмкинлекләр тудыру кирәк!» — дип белдерә икән, монда тирән мәғнә ята. Яшерен-батырын түгел, кешелек жәмгыятенен үсеше гасырдан гасырларга бер генә йогынты — ир-ат йогынтысы астында формалашып килде. Аны мәрхәмәтлерәк, камилрәк итү өчен хатын-кыз йогынтысының житмәве елдан-ел үзен ныграк сиздерә башлады. Гәрчә дөнъяның зур акыл ияләре кешелекне бу хакта кисәтә килгән булсалар да, әлеге гаделсезлеккә юл куелды. Бу унайдан мин чорыбызның акыл иясе хатын-кызларыннан берсе — Елена Ивановна Рерих эшчәнлегенә хақында искә алмый китә алмыйм. Чөнки заманында Елена Рерих дөнъяда иң зур һәләкәтне — Икенче бөтендөнъя сугышын булдырмый калу өчен зур көч куйган шәхесләрнен берсе. Кешелек дөнъясы өстенә коточкыч афәт якынлашуын сизенеп, ул 1936 елда Һималайдан зур дәүләт башлыкларына мөрәжәгать хатлары юллай. «Кешелек жәмгыяте дә очар кош кебек. Ул да бер канатта гына оча алмый», — ди ул ачынып. Һәм житди, гомумкешелек мәсьәләләрен хәл иткәндә хатын-кызның читтә калуын, сәясәтнен бары тик ир-ат фикерләвенә генә корылуын кешелекне һәләкәткә алып баручы юл дип бәяли.

Аның бу хатына дәүләт житәкчеләре арасынан бары тик бер генә кеше — Америка Кушма Штатларының ул чактагы президенты Франклин Рузвельт кына җавап бирә. Ул Елена Рерихның фикерләре белән тулысынча килешүен белдерә. «Дөнъя жәмәгәтьчелегенә кайчан да булса Сезнең фикерләрегезне хуплар. Әмма бүген ул аларны ишәтерлек хәлдә түгел», — ди Рузвельт.

Ни кызганыч, кешелек дөнъясы шушы канкойгыч сугыштан соң да шактый гомерләр бер канатында гына очарга азапланды. Бары тик соңгы 15-20 елда гына бу жәһәттән үзгәрешләр күренә башлады. Кодрәтле Маргарет Тэтчерның сәясәттәгә зирәклегенә дөнъя жәмәгәтьчелегенә айналып жибергәндәй булды. Норвегиядә өченче тапкыр премьер-министр урындыгының хатын-кызга бирелүе дә күпләрне уйланырга мәжбүр итте. Ул гына да түгел, бу илнең житәкчесе Гру Харлем Брундтланд үзенә ялгыз булмавын исбатлап, унтугыз министрлыкның тугызысын хатын-кызлар кулына тапшырды. Бүген Норвегия парламентының 42 процентын хатын-кыз депутатлар тәшкил итә. Норвегиянең башкаласы Осло шәһәренен бургомистры да хатын-кыз.

Ирландия жәмәгәтьчелегенә дә президент сайлауларында өстенлекне хатын-кызга бирде.

Инде килеп, ислам диненә чәчәк аткан Пакистан белән Төркия дәүләтләрен алайык. Беназир Бхутто, Тансу Чилләр дә гарәб хатын-кызларыннан калышмыйлар.

Кыскасы, галимнәрнен фараз кылуына караганда, акрынлап кына булса да, патриархатка алмашка биархат чоры, ягъни жәмгыяте пар канатлы итәргә, камилләштерергә омтылу чоры якынлаша. Берләшкән Милләтләр Оешмасы кешелек жәмгыятенен игътибарын әнә шушы үзгәрешләргә юнәлтәргә омтыла.

Безнең камиллектән ерак торган исемсез жәмгыятебез өчен бу аеруча гыйбрәтле хәл. Бүген ул фәрештәсез калган ташландык йортны хәтерләтә. Кая карасаң да әхлаксызлык тамыр жәйгән. Бу йортта тәртип урнаштырып, ямь кертер өчен бүген ир-ат кулы, аның тырышлыгы гына житми.

Әхмәт Сәхапов: Димәк, «Аллаһы Тәгалә хатын-кызны ир-атны акылга утыртыр өчен генә яраткан»,—дип әйтүче борынгы грек философы хаклы булган?

Роза Туфитуллова: Бәлки ул үзенчә хаклыдыр. Әмма тереклекне — яшәешне саклаучы хатын-кызның бу дөньяда дөхеле дә, хакы да олырактыр дип уйлыйм мин үзем. Икенче бер акыл иясе — француз философы Паскаль-нең мондый гыйбрәтле сүзләре бар: «Әгәр Клеопатраның борыны кәкре булган булса, тарих башка юлдан китәр иде»,—дигән ул. Мисыр патшасы Клеопатраның гүзәллегә хакында нинди генә легендалар, риваятьләр йөрмәгән! Паскаль бер хакыйкәтне дәрәс тотып алган — хатын-кыз илаһилығы белән көчле. Аның бер бизмәнгә дә салып үлчәнми торган рухи көче — сокландыру, әсир итә алу көче бар. Хатын-кыз үзе матурлык, изгелек символы. Аның яшәешкә, тормышка булган чиксез мәхәббәтен берни белән дә чагыштырып булмый. Жирдәге бөтен кешеләр — хатын-кызның — аның газиз балалары — яхшылары да, яманнары да... Тик ни гажәп: аның ходай биргән шушы алыштыргысыз сәләте аяк астына салып таптала. Дөньядагы иң зур гаделсезлек дими, ни дисең инде моны?

Әгәр Берләшкән Милләتلәр Оешмасы үзенң эш-гамәлләре белән дөнья жәмәгәтәчлеген кузгата ала икән, жәмгыятебезнең хатын-кызга булган мөнәсәбәтен азмы-күпме үзгәртәр, аның рухи сәләтен, хиссиятен танырга-бәяләргә ярдәм итәр иде.

Әхмәт Сәхапов: Роза ханым, әлегә һәрдаим кыйммәтчелек, эшсезлек, фәкыйрьлек сагалап торган ышанычсыз бу заманда хатын-кызның хәленә керерлек, ярдәм итәрлек оешмалар бармы?

Роза Туфитуллова: Сүз биредә дәүләт оешмалары хакында барадыр дип уйлыйм. Моннан ике ел элек республикабызның Министрлар Кабинеты каршында «Хатын-кыз, гаилә, аналар һәм балалар мәнфәгатьләрен кайгыртучы бүлек» оештырылган иде. Әмма ул бик кыска гомерле булып чыкты. Сөенергә дә өлгерми калдык. Ә бит ул президентыбызның махсус Указы нигезендә оештырылган иде. Хәзер ул бүген халыкка социаль ярдәм күрсәтү һәм аның сәламәтлеген саклау эшләре белән шөгыльләнә. Республикабызда күптән түгел ачылган гаиләне планлаштыру үзәген һәм хатын-кызлар консультацияләре белән фельдшер-акушерлык пунктларын исәпкә алмаганда, хатын-кызга үз гозерләре белән барырлык урын юк. Менә хатын-кызның үзәк-бәгыренә үткән эшсезлек проблемасын гына алыяк. Бу проблема тулаем хатын-кызныкы булып кала бирә. Чөнки эшсезләр армиясен бүген нигездә хатын-кызлар тәшкил итә. Жан асрар өчен югары белемле хатын-кызларыбыз теләсә нинди эшкә ризалашырга мәжбүр. Яшь кызларыбыз арасында фәхишәләр санының елдан-ел арта баруы да эшсезлек, кыйммәтчелек аркасында килеп чыккан күренеш дияр идем мин.

Бүген гаилә корып, балалар үстерердәй кызларыбыз ниндидер явыз бәндәләрнең кармагына эләгеп, кол дәрәжәсенә төшерелделәр. Ничаклы жимерелгән язмышлар! Бала тудыручылар саны алар исәбенә дә кими. Дөньяга туасы жаннарның өлешенә керү түгелме соң бу? Кызганычка каршы дәүләт бу күренешне әлегә житди мәсьәлә итеп санамый. Ә бит республикабызда демография мәсьәләсенең мактанарлык булмавы берәүгә дә сер түгел. Русиядә бу хакта күптәннән чаң сугалар. Демография мәсьәләләрен өйрәнү Үзәкләре, фәнни-тикшеренү институтлары ачып жибәрделәр. Һәр елны Русиянең Милли Советы бу мәсьәләне иң мөһим мәсьәләләреннән берсе итеп көн тәртибенә куя. Русия Федерациясенең күп кенә өлкә-республикаларында хатын-кыз, гаилә мәсьәләләре белән эшләүче махсус бүлекләр, комитетлар оешты. Дөнъяның алга киткән илләрендәге шикелле хатын-кызлар белән аерым эшләүче министрлыкны булдыру хакында да сүз алып барыла.

Әхмәт Сәхапов: Роза ханым, соңгы елларда хатын-кызлар советларыннан аермалы буларак, хатын-кызларның төрле юнәлештәге мөстәкыйль оешмалары барлыкка килде. Алар арасында үз хокукларын яклардайлары бармы?

Роза Туфитуллова: Нигә булмасын? «Солдат аналары» комитеты, «Инвалид балалар тәрбияләүче аналар» берләшмәсе кебек оешмалар бу өлкәдә шактый тәҗрибә тупладылар. Алар белән бүген күпләр исәпләшә. Тик хикмәт шунда: ата-ана хокукларын яклаучы яна законнарыбыз юк. Әлеге законнар булмый торып, хатын-кызны яклау мәсьәләсе иң четрекле мәсьәләләрнең берсе булып калачак. Шуңа мисал итеп, жанны өшетә торган бер вакыйга турында әйтеп узасым килә. Быел жәй ниндидер бер адәм актыгы шәһәрбезнең Совет районына урнашкан бала тудыру йортын шартлатырга йөрде. Тудыру сәгатьләре житкән хатын-кызларны урыннарыннан кузгатып, шәһәр буйлап башка бала тудыру йортларына таратып йөрделәр. Бу бер генә тапкыр кабатланса бер хәл иде. Жинаятчы моны берничә тапкыр кабатлаган. Күптән түгел минем яныма әлеге мәхшәргә эләккән яшь бер ана үзенең тирән хәсрәтен уртаклашырга килде. Баласы гарип туган. «Әллә балалар йортына тапшырыйммы?» — дип өзгәленә ул. Хокукый дәүләт шартларында булган булса, бу зур бәхетсезлек ана жылкәсенә генә төшмәгән булыр иде. Ә бездә бу вәхшиләкне искә алучы да юк.

Әхмәт Сәхапов: Роза ханым, Сез житәкләгән «Ак калфак» Бөтентатар хатын-кызлар берләшмәсе республикабыздагы башка хатын-кыз оешмаларыннан кайсы ягы белән аерылып тора?

Роза Туфитуллова: Иң элек мин бу берләшмәнең татар дөньясы күтәрелеш чоры кичергән бер вакытта — Бөтендөнья татар конгрессы барган көннәрдә оешып китүен әйтергә тиешмен. Шуңа ул үзенең барлык игелекле эшләрен Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма Комитеты белән берлектә алып бара. Үзенең иң олы максатларыннан берсе итеп милләтебезнең рухи яңарышына булышлык итүне саный. Милләт генофондын саклау мәсьәләләренә зур игътибар бирә. Дөресен әйтим, әлегә бу мәсьәлә сәясәтчеләребезне борчымый. Ә бит мәсьәлә кискен тора. Әйтергә тел бармый: тормышыбызның тотрыксызлыгы, кыйммәтчелек аркасында бүген бик күп хатын-кызларыбыз үзләренең төп тәкъдиреннән — бала тудырудан баш тартырга мәжбүр. Кайсы заманда булган хәл бу? Татар гаиләсе азаю ягына юл тотта. Республикабызда да, аннан читтә яшәүче татар гаиләләрендә дә үлүчеләр саны туучыларга караганда күбрәк.

«Ак калфак» берләшмәсе әлеге житди мәсьәлә уңаеннан әледән-әле хөкүмәт житәкчеләренә мөрәжәгать итеп тора. Узган ел без Татарстан хөкүмәте тарафыннан төзелгән гаилә концепциясенә үз тәкъдимнәребезне кертүгә ирештек. Чөнки гаиләне планлаштыру кебек четрекле эшне медиклар кулына гына кайтарып калдыру үзен бер яктан да акламый иде. Аеруча демографик хәл мөшкел булган чакта. Бу очракта гаиләнең рухи хәле, милли үзенчәлекләре дә искә алынырга тиеш. Шуңа без хөкүмәтебездән татар гаиләсенә бәйләнешле сурәттә демография мәсьәләләре буенча махсус үзәк булдыруны сорап мөрәжәгать иттек.

Күргәнегезчә, безнең берләшмә дә хатын-кыз дөньясының кырыс чынбарлыгыннан читтә кала алмый. Безнең барлык чараларыбыз хатын-кызның хәлен жиңеләйтү өчен эшләнелә. Хатын-кызларны яклап, еш кына суд бусагаларын да таптарга туры килә. Узган айда гына Идел бие районының халык суды утырышларына ярдәмчесез калган урыс хатынын яклап йөрдек. Туган тиешле кешеләре аның фатирын тартып алганнар иде.

Иң читене хатын-кызларның безгә матди ярдәм сорап мөрәжәгать иткәндә була. Оешманың әлегә андый мөмкинлекләре юк. Киләчәктә без «Ак калфак»ның ярдәм фондын булдыру турында хыялланабыз. Әйтик, сәләтле яшь студент кызларыбызга, күп балалы аналарга ярдәм кулы суза алсак, безнең фикердәшләребез, безгә теләктәшлек күрсәтүчеләр саны тагы да артыр иде.

Әхмәт Сәхапов: Роза ханым, ялгышмасам, «Ак калфак» берләшмәсе тулаем жир шарын кочып алган. Аның кайларда бүлекчәләре эшли? Башка мәмләкәтләрдәге хатын-кыз оешмалары белән бәйләнеш тотамы ул.

Роза Туфитуллова: Оештыру мәжлесендә үк «Ак калфак»ның Казанда һәм Һельсинки шәһәрләрендә ике үзәгә төзелде. Һельсинкидагы үзәк ерак чит илләрдә яшәүче хатын-кызларыбыз белән элемтәдә тора. Һельсинки төркемен «Азатлык» радиостанциясенә өлкән редакторы Фәридә ханым Хәмит житәкли.

Соңгы ике елда берләшмәбезнең Мәскәү, Киев, Оренбург, Ташкент, Екатеринбург, Чиләбе, Уфа, Чабаксар, Иваново, Ульяновск, Богрыслан, Самара, Төмән кебек шәһәрләрендә бүлекчәләре эшли башлады.

«Ак калфак» шулай ук Русиянең «Русия хатын-кызлары» дигән зур оешмасы белән, Казакстаннан «Мөслимә» жәмгыяте, Әзәрбәйжаннан «Ак яулык», Төркиядән «Төрөк хатын-кызлары берлеге», Болгариядән «Аналар сүзе» кебек оешмалар белән элемтәгә керде һәм уңышлы гына эшләр килә.

Әхмәт Сәхапов: Роза ханым, Сөз тырыша-тырыша рухи байлык артыннан «куасыз». Ул сезнең өчен бик кыйммәткә төшмиме? Мин бу очракта «Ак калфак» Берләшмәсенең «Сөембикә» журналы белән берлектә уздырылган «Гыйффәт туташ», «Килеңбикә» кебек тирән фәлсәфә салынган, рухи кыйммәтә зур булган бәйге-тамашаларын күздә тотып әйтәм.

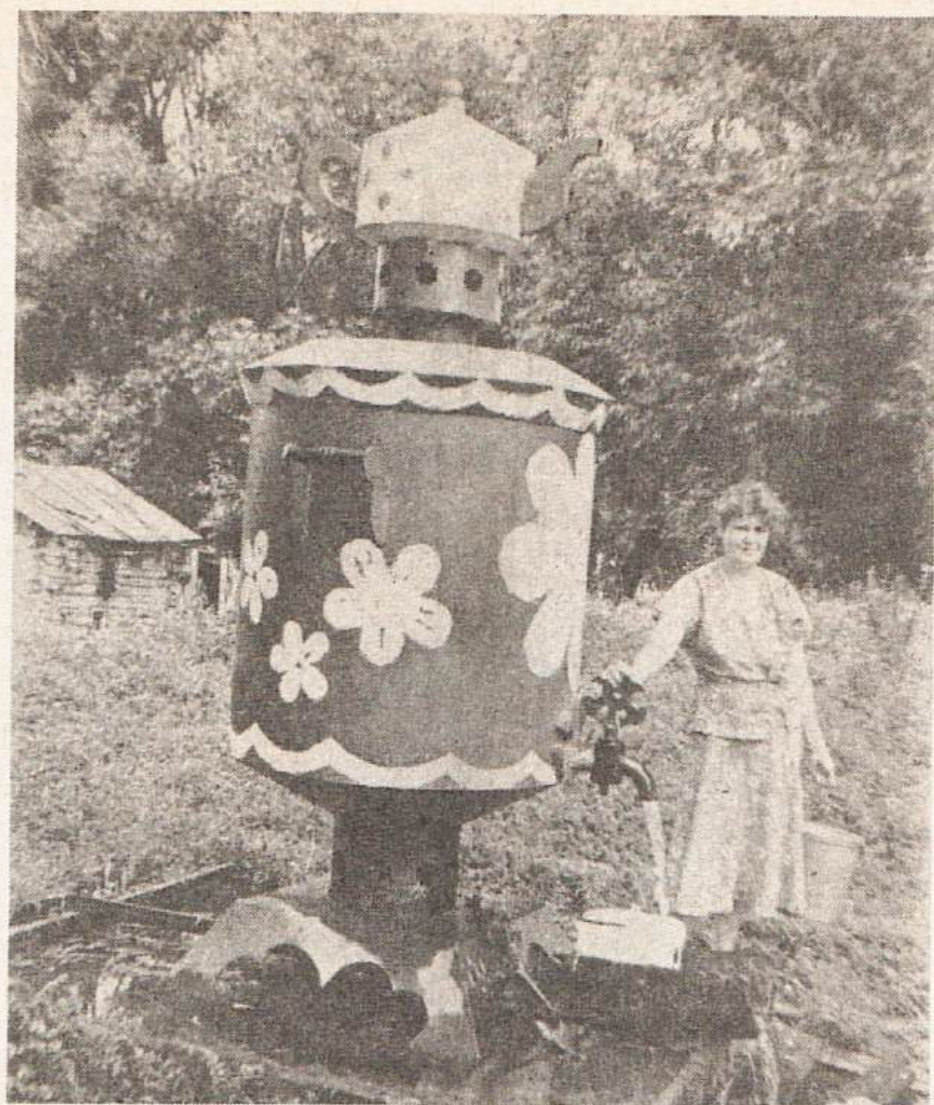
Роза Туфитуллова: Хакыйкәтнең күзенә карап шуны әйтергә кирәктер: бүгенге яшә буын милли традицияләренә, горәф-гадәтләребезне, йолаларыбызны белми. Бүгенге яшә ана — ул канатсыз кош, системабызның реалы жимеше. Нарасые кебек ул үзә дә ярдәмгә, игътибарга мохтаж. «Гыйффәт туташ», «Килеңбикә» дигән тамашаларыбыз әнә шушы изге максатка — яшә буынга үз рухыбызны индерү максаты белән эшләнә. Сөз хаклы: алар чынлап та бик кыйммәткә төшәләр. Иганәчеләр таба алмыйча хәлдән таябыз. Жәмгыятебезнең хатын-кызга булган мөнәсәбәтен шул чакта тагын да ныграк татыдык. Хәерле булсын. Иң сөенечлесе шул: халкыбыз аларны тирән рәхмәт хисләре белән яратып кабул итте. Телевидениедән «Гыйффәт туташ» тамашасы күрсәтелгәннән соң, «Сөембикә» журналы редакциясенә 16 меңнән артык хат килде. Бу тамашаның видеотасмасын Берләшкән Дәүләтләр Бергәлегә илләрендә дә, чит илләрдә яшәүче миллиәттәшләребез дә зур кызыксыну белән карадылар. Табигый ки, югары бәя бирделәр.

«Килеңбикә» бәйге-тамашасын без узган ел Халыкара гаилә елы уңаеннан әзерләдек. Аның да узгынчы бер тамаша гына булмавын халкыбыз аңлады шикелле. Татар гаиләсе борын-борыннан буыннар жебенәң ныклыгы белән аерылып торган. Бу юлы без нәкъ шул мәсьәләне — килеңкайнана мөнәсәбәтләрен алга куйдык. Өлкән буын әлегә тамаша өчен безгә чиксез рәхмәтле калды. Бу хакта редакция почтасында 7 меңнән артык хат ята. Әлегә хатларны без һични белән чагыштыргысыз кешелек документлары дип исәплибез. Халкыбыз яшә буынның чит йолаларга табынып яшәвенә нык борчыла, уйлана, тәкъдимнәр кертә.

Әхмәт Сәхапов: Роза ханым, Сөзне эш гамәлләрегез, тормышыгыз, тоткан кыйблагыз белән күпләргә үрнәк дип беләм. Ә Сөзнең үз кумирларыгыз да бармы? Билгеле, беренче чиратта хатын-кыз даирәсендә.

Роза Туфитуллова: Искәргән булсагыз, мин Елена Рерих исемен очраклы рәвештә генә телгә алмадым. Ул ханым чын мәгънәсендә акыл иясе булган. Аның әсәрләрен укыган саен, алардагы тирән фәлсәфәгә гажәпләнми булдыра алмыйсың. Ул гарәб белән шәрәк фәлсәфәсен тоташтыра алган зат. Күптән түгел кулыма аның «Искәндәр ханым» имзасы белән басылып чыккан берничә мәкаләсе килеп керде. Аның бу псевдонимны алуы әлегә шәхескә карата булган кызыксыну-ихтирамынны тагын да арттыра төште.

Сембер байлары Акчуриннар хакында күп тапкырлар ишетергә, укырга туры килгән булса да, бу гаиләдә тәрбияләнәп үскән Зөһрә Акчурина турында бер төрле дә мәгълүматым юк иде. Зөһрә ханым исә тирән фикер йөртүче, зирәк акыллы ханымнарның берсе булган. Ул «Тәржеман» мөхәррире Исмәгыйль Гаспралыны табып алып, аның белән бергә «Тәржеман» гәзитәсен чыгарган. Бөтен байлыгын, ижат сәләтен шушы газетаны яшәтергә биргән. Закир Кадыйринның әйтүенә караганда, Зөһрә ханымның каләмә

Исмәгыйль әфәнде каләменнән өстен булуы сәбәпле, «Тәржеман» гәзитәсе тулысынча аның жылкәсендә булган.

Казанда кызлар гимназиясе ачу өчен үзенң бөтен малын тотып бетергән мәхтәрәмә Фатиха ханым Аитованың язмышы да мине нык кызыксындыра, сокландыра. Киләчәктә мәшһүр татар хатын-кызларының аерым энциклопедиясен булдырасы иде.

Әхмәт Сәхапов: Роза ханым, Сез менә мәхтәрәмә ханымнар белән бер рәттән Закир Кадыйри дигән исемне атап киттегез. Кем ул? Нинди эшләре белән Сезнең игътибарыгызны жәлеп итте?

Роза Туфитуллова: Закир Хәким улы Кадыйри шәрәкь дөнъясында танылган мәгърифәтче галимнәребезнең берсе.

1907—1917 елларда ул Оренбург һәм Уфадагы мәшһүр «Хөсәния» һәм «Галия» мәдрәсәләрендә фәлсәфә, психология һәм логика фәннәреннән сабак биргән. Чын мәгънәсендә фәлсәфә, гарәп теле һәм әдәбияты буенча зур белгеч булган.

Мәгърифәтче галимне аерата тирән кызыксындырган мәсьәләләреннән берсе — хатын-кызларны жәмгыятьнең тиң хокуклы һәм мәгърифәтле әгъзалары итү булган. Аның «Кызлар дөнъясы», «Хатын-кыз мәсьәләсе» дигән иншалары һичшиксез дөнъя әдәбияты хәзинәсенә керергә лаеклы әсәрләр. Кызганычка каршы, бу галимнең эшчәнлеге, аның бай гыйльми мирасы бүгенге көнгә кадәр өйрәнелмәгән, барланмаган хәлдә кала бирә. Сәбәбе — аның эмиграциядә булуында. Октябрь инкыйлабын кабул итә алмаганга Закир Кадыйри Ватанын ташлап китәргә мәжбүр була. Совет чорында андый шөхесләргә карата нинди мөнәсәбәт булуы барыбызга да мәгълүм. Киләчәктә аның зур ижат мирасы белән халыкара «Мирас» журналы да кызыксыныр дигән өметтә калам мин. Хатын-кыз мәсьәләсе белән тирәннән шөгыльләнгән әдип-галимнәребез бармак белән генә санарлык бит. Шулардан Ризәддин бине Фәхрәддин хәзрәтләре белән Закир Кадыйри исемнәре аерым игътибарга лаек.

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәмә Роза ханым, Сез Ана кеше. Зур абруйлы журналың баш мөхәррирәсе, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма Комитеты рәисе урынбасары, Бөтөнтатар «Ак калфак» берләшмәсе рәисәсе. Бу кадәр эшләр бер кешегә күбрәк түгелме? Шәхси тормышыгызга вакытыгыз каламы Сезнең?

Роза Туфитуллова: Өендә иминлек, теләктәшлек булмаса, хатын-кыз мондый зур эшләргә тотына алмый. Зур борылышлар чорында халкыма жиң сызганып хезмәт итә алуым белән мин әлбәттә, ирем Миргалимгә бурычлы. Ул үзе икътисадчы. «Татснаб» дигән зур акционерлык жәмгыятен житәкли. Улым хокук белгече. Кызым — студент. Чит телләр өйрәнә. Алар минем якын киңәшчеләрем. Буш вакытым булганда үзләрен тәмле ашлар белән сыйларга яратам. Дәү әни булып, оныклар багу турында хыялланам.

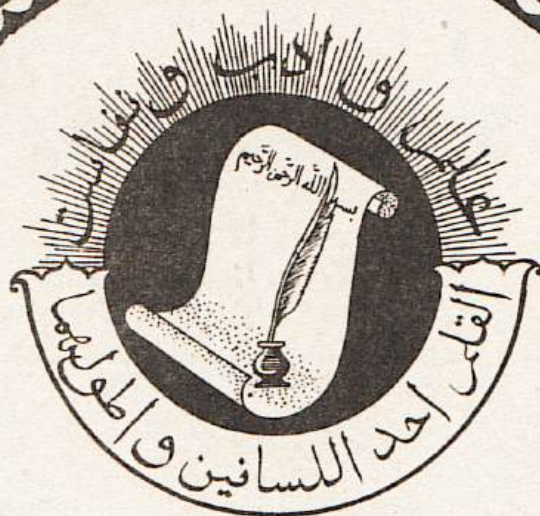
Әхмәт Сәхапов: Роза ханым, әңгәмәбез азагында халыкара «Мирас» журналына һәм аның укучыларына житкерәсе килгән теләкләрегезне дә ишетәсе иде.

Роза Туфитуллова: Халыкара «Мирас» журналы безнең халкыбыз өчен көтеп алынган журналларның берсе булды. Аның һәр саны укучы өчен ачыш-яңалыклардан тора. Озын гомерле була күрсен, эшчәнлеге сакмасын иде!

Инде иң зур теләгем итеп, «Мирас» журналының хатын-кыз шәхесләребезгә карата да игътибарлы булуын теләр идем. Халкыбызның Фатыйма, Нурсолтан, Гәүһәршад, Сөембикә кебек кызларының кылган эш-гамәлләре моңа бар яктан да лаек. Аеруча Сөембикә-ханбикәбезнең рухын рәнжетмисе иде. Аның каберенең бүгенге көнгә чаклы табылмавы безнең беребезгә дә тынычлык бирергә тиеш түгел. Миңа калса, бу изге эшкә «Сөембикә» белән «Мирас» журналларының бергәләп тотынуы кирәктер!

ادبی میراث ہم صنعتِ حکیمہ سی

ADABI MURATH
لہم
طہارۃ
عاصمہ

Әбелкасийм Фирдәүси

Шаһнамә

Поэма

ИРАН-ТУРАН СУГЫШЛАРЫ

Иран тарихы гомер-гомергә төрки дөнья тормышы белән үрелеп барган. Соңгы мең еллыкта гына да Иран төхетендә газнәвиләр, сөлжүкиләр, илханнар, сәфәвиләр, аждарлар төрки империяләр составына кереп, бер дәүләт — бер сәяси организм булып яшәгән. Әмма болар, газнәвиләрдән башкалары, Фирдәүсидән соңгы чорларда булган. Ә Фирдәүси һәм ул файдаланган халык авыз ижаты, язма чыганаclar тарихи чорларга кадәргә иранлыларны төркиләр белән сугыштыралар. Нәрсә бу? Үз заманындагы каршылыкларны легендар заманарга күчереп күрсәтүме? Әмма бу легендар бәрелешләр турындагы хикәятләр газнәвиләр заманынан күп элек мөйданга килгәннәр. Тарихта, томанландырылыбрак булса да, элегрәк һәм бик борынгы чорларда бу төбәкләрдә бердәм дәүләт (империя) оештырган эфталитләр, кушаннар, скифларның да төрки кавемнәр булуы турында фикер әйтелә. Ләкин арийлар, һинд-европа теорияләре сакчылары андый карашларга фәндә юл бирмиләр.

Фирдәүси материаллары ул борынгы чорларны төрки-тураниларга нисбәт. итүнең жуелмас бер ядкаре булып тора. Иран-Туран (төрки дөнья) сугышлары «Шаһнамә»нең үзәк сызыкларыннан берсен төшкил итә. Баш каһарман Рөстәм сюжеты шул хәлләр белән бәйләнештә барлыкка килгән, шул бәрелешләрдән тора.

«Шаһнамә»нең бу бүлегендә укучыларыбызга дастаннан Иран-Туран сугышларын чагылдырган берничә эпизодны тәкъдим итәбез.

МӘСГУТ ГАЙНЕТДИНОВ.

* Дәвам. Башы журналның 1994 елгы 1, 2, 3, 4, 7-8, 9, 10, 11-12 саннарында.

* * *

Чыкты ата тәхтенә. Кичте бер ай,
Йөзен күрә алмады Кояш йә Ай.

Кулына мал керде күп: алтын-көмеш,
Ничбер затка шуңардан чыкмый өлеш.

Ашау, эчү, йокы тик бар кылмышы,
Эшен жирдә күрмәс булды бер кеше.

Олы бәкләрне чакырмый кинәшкә;
Бетте хөрмәт олыга, йомыш яшькә.

Йөздә газап, утырса, торса — ачу;
Бәкләр уйлый: «Яхшырак моннан качу».

Өркү, курку, жәза күреп ил аннан,
Читләштеләр, качкан кебек еланнан.

Купты ызгыш, хужасыз илдә, гауга,
Күрше белән һәр кеше керде дауга.

Әйләнде дау ияләре «батыр»га,
Ярсый барсы да тәхет-таж табарга.

Бөтен илне тавыш, ызгыш, ут алды;
Шаһ золмыннан шулай галәм буталды.

Искә алып әтисенәң киңәшен,
Сям алдында түкте Нәүзәр күз яшен.

Шундый бер хат яздырып салды Сямга:
«Пәһлеванлык даның киткән жиһанга,

Мәнүчәһр әйтте миңа васыять:
Сямга таян, бер эшкә итсәң ният.

Ычкындырма Сям итәген кулыңнан,
Чыкмыйм дисәң әгәр хаклык юлыңнан.

Һаваланып, колак салмый киңәшкә,
Юлыктым мин зурлар сөймәгән эшкә.

Наданлыктан, белми кече-олыны,
Аера белмәдем кыйшыкны-турыны.

Ахыр, миннән йөз чөерде бар халык,
Китте бәкләрем алдымнан таркалып.

Ил-вилаять харап булды — тамаша:
Халаек бер-берсе белән талаша.

Дүрт-биш якта дошман басты аякка,
Хәзерләр кул озатырга бу якка.

Әтием бул син миңа, кардәшем бул,
Шушы авыр минутта юлдашым бул.

Бездә көч юк. Бар өмет синдә, туган,
Син килмәсәң, харап булачак Иран».

Укыгач та алып Нәүзәрдән хатны,
Йөрәк ачысыннан Сям бер аһ тартты.

Әмер бирде бар гаскәрне жыярга,
Кичекмәстән кузгалырга Иранга.

Гаскәр ирешкәч Иран чикләренә,
Юлыкты Сям илнең зур бәкләренә.

Аттан төшеп каршылый Сямны бәкләр,
Күрсәтәләр аңа олы хөрмәтләр.

Алар килеп аягына егылды,
Кайсы елый куанып, кайсы көлдә.

Ярсып-үксеп, алар шаһтан зарлана:
«Аның золмыннан янды бу замана.

Иминлек юк ул залимнән беркемгә,
Безме риза тоташ явыз хөкемгә?!

Халаек та аннан чөерде йөзен,
Үтенәбез, безгә шаһ бул син үзен.

Киңәштек тә, килештек тә без килдек,
Тыныч яшәргә бир, зинһар, мөмкинлек.

Синәң барлык әмеренә ризабыз,
Илгә сине шаһлыкка чакырабыз».

Сям аларнын кире какты тәкъдимен:
«Һәм бу сезгә катгый җавабым минем,
Мәнүчәһр — Фәридун мирасы — шаһ,
Гомер иттек алар нигъмәтен ашап.

Әгәр кызы тажны алса алардан,
Мин аңа кол һәм сорыйм башкалардан

Баш ияргә — хөкменә буйсынырга.
Бу егеткә дә юл куймыйк сынарга.

Яшь әле шаһ, берәз чыкса да юлдан,
Изге үгет бирик уңнан һәм сулдан.

Шулай тагын күндереп туры юлга,
Оят килмәслек итик ул угылга.

Сез дә, кайтып бу фикерләрдән кабат,
Нәүзәр шаһка хезмәткә эчегез ант».

Алар бар да шаһ алдына киттеләр,
Шаһка хезмәткә кабат ант иттеләр.

Нәүзәр алтын тәхетенә утырды.
Шул заман Сям аяк өстенә торды,

Шаһка иде баш һәм итте нәсыйхәт:
«Харап була язган илдә рөгъят.

Күзенне ач, илдә гаделлек сакла,
Өметләрен ата-бабанның акла.

Кем тоталыр явызлык белән илне,
Рәхәтсез ил озак яшәр дидеңме?

Гаделлек — көч. Фәридун гадел икән,
Бүре, сарык бергә тыныч көн иткән.

Күрмәденме әтиң шаһ заманда,
Булды гаделлек сагында һаман да.

Кирәк син дә йөртергә гадел хөкем,
Калдырып кит бу жирдә изге исем.

Дөнья сиңа мәңге каласы түгел:
Аңа нәрсә — тажлы булсаң яки кол?

Илне кайгырт, илгә гаделлек күрсәт —
Халык сиңең хөкмендә тапсын рәхәт.

«Хәзинә» дип базга яшермә малны,
Күмсәң түгел, бирсәң хәерле барны».

Тыңлап Сямның игътибар белән сүзен,
Шаһ рөгъят хәленә ачты күзен:

Бирде ярлы-юксылга бар кирәген.
Яулый алды олыларның йөрәген.

Кеменә таж бирде, хыйлгать кеменә,
Малга туйдырды аларны, киеменә.

Барлык бәкләр таралдылар өйләргә,
Илдә кабат тыныч тормыш көйләргә.

Шаһ шатланды, тынычланды күңеле,
Сямга да ул кыйммәт хыйлгать кидерде.

Ә бу вакыт хәбәр житте Туранга:
Имеш, Нәүзәр тәхте тора аварга,

Имеш, халык үзеннән нәфрәт иткән,
Олылары качып як-якка беткән.

Пишәң иде хәким ул чак Туранга,
Зәдшим улы, баба иде Тур аңа.

Кан йотты ул Мәнүчәһр көченнән,
Үчкә форсат көтә иде эченнән.

Мәнүчәһрнең үлемен ишетте,
Терелде ул, ярты кайгысы китте.

Сөенде ул Нәүзәр залим булганга,
Диде: «Залим хөкменнән ил болгана!»

Күңеленә китерде Сәльм, Турны:
Алар була иде бит галәм нуры,

Мәнүчәһр бирмәде аларга юл,
Ник мин тартыйм аның угылыннан кул.

Азмы әрнү безгә Ираннан булды;
Йөрәгебез кан үче белән тулды.

Бүген күчте безнең тарафка форсат,
Үкенербез ул форсатны очырсак».

Бер улы бар иде аның баһадир,
Жиде башлы диярсең аждаһадыр.

Әфрәсияб иде исеме аның,
Пәһлеваны иде ул бу заманның.

Дияр иде: «Минем алда кем соң Сям?
Йә Зале кем? Үтерәм ич бер суксам.

Аждаһаң да миңа каршы торалмас,
Жиде башлы диюең лаф оралмас.

Бар чор бер дәүләт үзенә зурайтыр,
Шул дәүләткә лаек була бер батыр.

Форсат — бездә, бүгенге дәүләт — безгә;
Китте Фәридун, инде нәүбәт — безгә...»

Пишәң чакыртты алдына шул улын,
Диде: «Уйлым тоташ үч алу юлын,

Күпме жәфалар чиктек без Ираннан,
Андый жәфа күрмәс кеше еланнан.

Жыеп гаскәр, хәзер үк Иранга бар,
Житте вакыт: үчебез алардан ал».

Хан сүзеннән улы тиңсез ярсыды:
«Үч алырга!» — дип ыжгыра жан-сыны.

«Әгәр Зәдшәм кылыч күтәргән булса,
Оят күптән бетәр иде ләбаса.

Үзем барам. Тар-мар итәм Иранны;
Дөньяда юк саклап калыр ир аны.

Калдырмыйм мин Нәүзәрен, пәһлеванын,
Жир йөзеннән бетерәм эзен аның.

Кем жирдә бар — туктата алыр мине?
Кем күтәрә алыр минем гөрзине?»

Пишәң кинәнде улы гайрәтенә,
Өмет уты күңелдә янды янә.

Диде: «Бирәм гаскәрем, пәһлеваным,
Багышлыйм шул юлыңа малым, жаным.

Тырыш кына, тик күрсәт ирлек кенә,
Тажым сиңа, сиңа әмирлек менә».

Икенче көн жыйды Пишәң бәкләрен,
Аларга да әйтте васыятьләрен:

«Сез беләсез, ниләр чиктек Ираннан,
Бетмәс әрнүң, илем, шул яраңнан.

Кая китте Фәридун Сәльме, Туры?
Алар иде Иран милке — күз нуры.

Әй, бәкләрем, көчләрне без бер итик,
Үч алырга без дә бер чара күрик.

Бөтен Иран Нәүзәрдән йөз чөөргән,
Үч кайтарыйк Нәүзәреннән, иленнән».

Гаскәргә баш иде шаһның энесе,
Бер батыр карт, аның исеме — Висе.

Ул торды да хан алдында үпте жир:
«Бар фәрманың үтәлер, тик боерык бир!

Тик бер жар сал: яу чабарга Иранга!
Гаскәр сыймас тауга, кырга, урманга».

Шаһ боерды жыйрга олы гаскәр,
Шул эш белән мәшгуль булдылар бөкләр.

Ханның икенче бер улы — Агрирес
Күрә, илгә бәла яу — авыр бер эш:

«Кат-кат уйла, үлчә, — ди әтисенә, —
Үкенергә булмасын бу эшенә.

Илне ничә кат вәйран итте Иран,
Аңа каршы торалганы юк Туран.

Меңнәр үләр, тар-мар булыр ил-ватан,
Өен ташлар, илдән качар ир-хатын.

Ираннан без азмыни алдык сабак,
Яхшысы шул: тукмак сорамыйк кабат.

Алар — шул ук, тик юк бер Мәнүчәһр:
Ярдәм итәр соң сиңа нинди сихер?

Оныттыңмы, гажәп, син Сям-жайдакны?
Карин, Гөштаб — дер селкетә һәр якны.

Оныттыңмы Сәльм, Тур күргән эшне;
Бәла кичсә, оныта аны кеше!

Койрыгына басма яткан еланнның,
Һәрчак агуы тешендә бар аның».

Ачу белән әйтте Пишән: «Әй, куркак,
Ир кеше син, оят белсәнче азрак.

— Төвәккәлсез, куркак, — диләр, — Агрирес, —
Моңы тыңлау атаңа авырдыр ич!

Атасының үчен алмаган углан —
Угыл түгел, ниндидер бер «никтуган».

Аның үле-терелеге — бәрабәр,
Буламы хәл иргә, бу хәлдән битәр?

Менә сиңа боерыгым — тыңла, ишет:
Син дә кулыңнан килгәнчә бер эш ит!

Әфрасияб башлык булды бу яуга,
Ул кайнарны кушыйм мин син уяуга.

Бергә бар син, яубашына бул анда
Кинәшче дә, таяныч та, туган да.

Бирәм сиңа гаскәр, батырлар, бәкләр,
Хәзинәдән ал ни булса кирәкләр.

Бар, хәзерләң, узганчы кыш катысы.
Яз көнендә булмый салкын йә эссе:

Чүл-сахралар күмелгәндә үләнгә,
Гаскәрең керт Диһиһстанга-Жөржәңгә.

Күз ачырма дошманга, атла батыр,
Шушы жирдә ауган сиңең бабаң Тур.

Шул тирәдә башлыкка очрашасыз,
Аннан бергә Сямның йортын басасыз.

Сямны инде бик картайган диделәр,
Көчтә шул карт яшьләргәме тиң килер?

Аны жиңгәч, калганы булыр ансан:
Кулга керер бабагыз милке — Иран.

Дисең тик бер Мәнүчәһр юк анда;
Башкаларны безнең юк уйлаган да.

Мәнүчәһр тик туздырды бу илне,
Үзләренә шуны кайтарыыйк инде.

Мәнүчәһр иде Туран тозагы,
Мәнүчәһр иде Иран йозагы.

Ул юк булды, инде калмады киртә,
Безне жиңәр башка кем бар ул илдә?

Нәүзәрне без, хәтта, димибез адәм,
Аның кебек кешедән безгә ни гамь?»

«Фәрман — сездән, — ди Агрирес. — Башкарам,
Башым салам яки үзем баш алам!»

(Дәвам ы бар.)

Таяз Исхакий

— Торырга вакыт! — дигән сүзгә Хәлим торып урынына утырды. Күзене ачып жибәрү белән бүген әллә нинди башка төрле көн икәнлеген, бүген гадәттә булмый торган зур эш булырга тиеш кеби күренде. Аңар, әтисе белән ерак ярмаркага китәргә тиеш булган кеби дә тоелды. Абыйлар, бөтен жәмәгатьләре белән беренче көн уракка чыгарга торылган кеби дә сизелде. Ләкин калт-колт аксакның идән буенда йөрүе Хәлимгә үзенң мәдрәсәдә икәнлеген, кылыначак зур эш — хозур икәнлеген, барачак озын юл Каенсар икәнлеген хәтеренә төшерде. Ул, ямьсез төш күреп ятканда уянып китеп, шул ямьсезлекнең көн түгел, төш кенә икәнлегенә сөенгән кеше кеби, көлеп жибәрде. Тәрәзәдән моң гына иттереп карый торган қояш нуры: «Тизрәк, тизрәк!» — дип чакырган кеби булды. Ул ашыгып киенде. Бөтен мәдрәсә аякка калыкты. Һәммәсенен йөзәндә, кылынышында зур бер эшкә хәзерләнү күренгән кеби булды. Һәммәсә дә кыйммәтле сәгатьне шул борчалы, тузанлы мәдрәсәдә югалтмас өчен ашыккан кеби булды. Чәй дә эчмәенчә һәммәсә парлап-парлап, вак-төяк әйберләр күтәреп, урманга таба юнәлдә. Хәлим дә бер иптәше белән сандыкка сыймаган чынаякны күтәреп китте.

Шәһәрдән чыгылды. Ямь-яшел палас төсле түшөлгән үлән, озаеп баш чыгарырга хәзерләнә торган ужом боларны каршы алды. Ул акыртын гына башыны иеп-иеп: «Хуш килденез, хуш!» — дигән кеби булды. Чәчәкләр сыгылып, иелеп, матур кызлар биегәндә ясый торган кеби иттереп купшыланып, тагы матурландылар. Кызыл, сары, ак, ал күбәләкләр очып-очып, шул яшел үләннәр өстендә кырык төрле кылынып, шул матурлыкны тагы матурландырдылар. Борыннарға нечкә, нәфис ис керде. Әллә кайдан очып китеп бер кош сайрагга тотынды. Аның артыннан тагы берсе, тагы берсе кушылып, бөтен шәкерт шул кошлар концерты эчендә калды.

Еракта гына күренә торган урман да бунларга башыны селкеп чакырып: «Тизрәк булыңыз, тизрәк! Шул матур көндә, шул аллы-гөлле чәчәкләр исендә тизрәк ләззәтләнәез! Минем тын шәүләм эчендә рәхәтләнәез, минем кошларымның сайравыны ишетеп шатланыңыз!» — дигән кеби булды. Шәкертләр, шуны аңлаган кеби, берсен-нән-берсе узып урманга таба ашыга башладылар: кайсылары читек-көвешне салып ташлап, чыгы кибең бетмәгән яшел үләннән бара башладылар: кайсылары жилән-нәр-казакиларны салып, таякка элеп жилкәгә күтәрделәр. Бер шәкерт балалар кеби сикеренә, йөгәрешә башлады. Аның артыннан тагы берсе китте. Ике-өч шәкерт куыштырга тотынды. Берничә шәкерт: «Әнә шул елгага элек кем барып житә!» — дип йөгәрешергә тотынды. Башкорт шәкерте Агыйдел буеннан озын-озын көйләрне сузып-сузып жырларга тотынды.

Менә урман зур авызыны ачып боларны берәм-берәм йота башлады. Каен исе, нарат исе тагы борынга барып керде. Шул матур исләр, мәдрәсәдә ел бие жыелган хәлфәләрнең вәкарәләренә очырып алып киткән кеби булды. Хәлфәләр бер-берсе белән көлешә, уйнаша, сикерешә башладылар. Яшьләрне дә мәдрәсәнең өметсезлегеннән әрчегән, пакыләгән кеби булды. Һәммәсә куян балалары кеби сикерешергә, этешергә тотындылар.

Менә зур ялан күренде. Әллә кем: «Тукта!» — дип кычкырды. Урман да «у-у-у!» дип, сузып-сузып жавап бирде. Өч атка төягән әйберләр туктатылды. Бик тиз әйберләр бушатылып, кайсы самавыр куярга, кайсы су алырга, кайсы чәй урыны хәзерләргә тотынды. Бөтен зур ялан сыек гына төтен белән тулган кеби булды. Төтен ашасыннан күренә торган шәкертләр, битләренә нечкә пәрдә япкан кызлар кеби күренде. Ун-унбиш минут вакыт үтмәде, берничә самавыр кайнады, берничә жирдә дәрәжә-дәрәжә булып чәй эчелә башланды. Чәй шулкадәр тәмле тоелды, шәкертләр эчеп туя алмадылар. Аксак, әллә кайдан барып, әллә кайдан вакыт табып, бер уч ландыш (миләүшә) жыеп, бер кесә карлыган яфрагы жыеп килеп, карлыганлы чәй эчә башлады. Сүз китте. Тагы бер шәкерт жырлап жибәрде. Бер хәлфә шуңар кушылды. Урман тагы бунларны өчәрләп куйды. Қояш та югарырак күтәрелеп, шул дөнъяның төрле төшеннән, Русиянең кырык почмагыннан жыелган шәкертләрне, мәдрәсәдә кибең беткән хәлфәләрне сыйпый-сөя кеби булды. Ул үзенң һәммә кешегә бертөрле тия торган жылысы белән, һәммә кешенең күнелендә шатлык, дәрт, өмет уята торган нуры белән боларның арасындагы шәкертлек, хәлфәлек мөнәсәбәтене сыпырып түгеп, аларны тигезли кеби булды. Шуңарга жавап кеби, бер яшь шәкерт сузып жырлап жибәрде. Бөтен хәлфәләр: «Шулай, шулай!» — дип, тегене көйләп куйды. Аксак яшел тавышы белән тегенәр кушылып, бөтен шәкертнең эченә катырды. Анда да бунда чылтыр-чылтыр кубыз тавышы ишетелде.

Чәй бетте. Шәкертләр урманның бөтен тарафына таралды. Урман шаулауга, кош-корт тавышына башка, төрле яктан жырлау көйләре ишетелә башлады: бер

* Дәвамы. Башы журналның 1994 елгы 10, 11—12 һәм 1995 елгы 1—2 санның.

тарафтан озын иттереп башкорт үзенә «Ашказар»ыны жырларга тотынды; бер тарафта әллә нинди мишәр шәкертте бырт-бырт иттереп кырт кисеп бетерә торган кыска көенә такмакларга кереште; бер якта бер хәлфә бик кәефләнәп-кәефләнәп Шәйх Сәгъдинең «Гөлстан»ыннан көйләргә башлады; бер тарафта бер шәкерт яфрак, агач кабыгыннан үзе ясаган музыка коралыны бызылдатырга кереште; берсе чук-чук иттереп сызгырып йебәрәп, бөтен урманны яңгыратты. Урман куәтле умарта кеби гөжли, кайный, гөрли башлады.

Менә әллә кайдан: «Кайтыңыз! Пылау хәзерләшәргә!» — дигән тавыш чыкты. Урман озын иттереп «у-у-у!» — дип җавап бирде. Аннан да буннан да кулларына чөчәкләр күтәргән шәкертләр, кайсы жырлап, кайсы көйләп, кайсы сызгырып, кайсы иптәше белән кулга-кул керешеп яланга таба сарга башлады. Ялан яшәргә, кайнарга тотынды: бер жирдә ит турала, бер жирдә, утын өеләп, ут ягыла, бер жирдә агачка элөп суйган сарык тунала башлады. Шул гали эшләргә, табигый, тагы кубыз, курай тавышы кушылды. Шул ирендергеч эшнә моңлы жыр көйләре бизи башлады. Бер кырыйда ике хәлфә көрәшәргә тотынды. Бөтен шәкерт анларның көрәшүләренә карап, кем җиңүенә дүрт күз белән көткәндә, аксак торып:

— Әй, миңа кем чыга? Хатыныны тол калдырасы, анасыны угылсыз калдырасы, падишаһны солдатсыз калдырасы килгәнәненез-чыгыңыз! — дип, уртага мөйданга чыгып басты. Берничә шәкерт:

— Йә, аксак шәйтән, син эшләмәс өчен генә чыктың, — дияргә өлгермәделәр, аксакны, артыннан килеп тотып, бер шәкерт күтәрәп бәрде. Аксак жиргә яткан көенчә:

— Юк-юк, хәрамләде-хәрамләде, яңадан, — дип сикереп торып тотынса да, теге шәкерт тагы күтәрәп бәрде. Бөтен шәкерт кычкырышып көлә башлагач, аксак та анлардан калмады. Бер малай агач башына менеп китеп, көккүккә котыртып өчен: «Күк-күк!» — дип кычкырырга тотынды. Берсе, берничә шәкерт табып алып, баудан сикерешә башлады. Ул да булмады: «Туп уйнарга!» — дигән тавыш чыкты. Ике хәлфәне атаман иттереп, шәкертләр парлап-парлап килеп:

— Әссәламегаләйкем!

— Вәгаләйкемәссәлам!

— Матки-матки!

— Җавабым дадки?

— Сина күккә менгән күк айгыр кирәкме, сазга баткан сары айгырмы? Яисә:

— Сина тибеп тимер очырган кирәкме, басып су чыгарган кирәкме?

Яисә:

— Аллы-гөлле ал яулык кирәкме, чуклы-гөлле күк яулыкмы? Яисә:

— Алтын кирәкме, көмешме?

Моназарәчеләре:

— Мулласадыйкмы, Габделгафурмы?

— Ак Иделме, Кара Иделме? — кеби сүзләр белән килеп, аерылып беттеләр. Кияү туге уйнарга карар бирелде. Беренче кияү булып Хәлимнәр ягына бер хәлфә килде. Беренче туп атышу белән качып барган кияүне Хәлим муен төбенә утыртты. Бөтен шәкерт кычкырып көлеп:

— Апасыны бирергә теләми икән! — дияргә өлгерә алмады, кылтын-чалтын аксак кияү булып килде. Уен кызды. Бәхет баганасы әле бер якка, әле бер якка чыгып, бәрелмәгән хәлфә, шәкерт калмады. Хәлфәләр әүвәле казаки, шәкертләр читеккә салып ташладылар; хәлфәләр камзулны салып ыргытканда, шәкертләр күлмәк-ыштаннан гына калдылар. Эш кызулангач, хәлфәләр дә, рәтләп йөгәргә авыр тоелгач, ялан аяк калдылар. Кыза-кыза вакыт онытылды; хәл беткәнлегә хәтердән чыкты. Югары күтәрелеп шәфкатьсез кыздыра торган кояшның нинди жирдә икәнлегенә карарга вакыт табылмады.

Менә әллә кайдан ерактан гына скрипка сызган тавыш ишетелде. Бөтен шәкерт, рамазанда мөәззин азан әйтә башлаганны көткән кеби, тыңлауга гына әверелде. Тавыш якынлашты. Ул урманның акыртын гына шаулавы, кошлар чыкырдаулары арасында тагы моң, тагы матур кеби тоелды.

Менә ике шәкерт белән Гали суфи килеп чыкты. Бөтен шәкерт берьюлы кеби: «Сыздыр, Гали абый! Гомерең озын булсын!» — дип кычкырды. Гали сыздыра башлады. Яңадан самавырлар куелды. Яңадан бөтен ялан матур иттереп нечкә төтен белән капланды. Тагы чәй башланды. Скрипка тагы моңлырак, тагы матуррак иттереп жырларга, сайрарга башлады. Аңар шәкертләр кушылып, аның тавышыны бизәкләде. Көй артыннан көй алышынып, жыр артыннан жыр китте. Эчкән чынаякларның саны онытылды. Мәдрәсәнең барлыгы, шәкертләрнең кышкы тормышлары, моннан башка дөньяның барлыгы хәтердән чыкты. Бөтен шәкерт үзене оҗмахта кеби хис итте.

Менә арба белән бер шәкерт кайтып:

— Жәмәгать, хәзрәт иртәгә килә. Шунның өчен байларны да иртәгә чакырдым,— диде. Бу хәбәр бик шатлык белән кабул ителде. Гали абзый: «Алай булгач!» — дип, тагы сузып жибәрде.

Менә тагы тынланды. Тагы сикерү, йөгәрешү уеннары башланды. Тагы туйга күчелде. Тагы скрипка белән төмам ителеп, пылау ашарга утырылды. Хәлимгә бу пылау, теге, әүвәлге «калпация» пылавыннан гына түгел, кечкенә вакытында әтисе шәһәрдән алып кайткан саплы калачтан да, әнисе Мәрфугаларның туеннан алып кайткан бөлеш төбеннән дә, абзыйсының туенда кияү егете булып барган жирендә ашаган чәк-чәктән дә төмле тоелды.

Бик озак ашалды. Аксак ашый-ашый арып, торып китәрлек булмаенча, агач төбенә ятып йоклап китте. Бүтән шәкертләр дә, бик кадерле бер нәрсә күтәрәп бара торган, түгелүдән саклана торган кеше кеби, акрын гына атлап йөри башладылар. Хәлим дә, көзгә көнне урлап борчак ашаган үрдәк кеби, акыртын гына барып агач төбенә посты. Бөтен яланнан берьюлы мышлау тавышы күтәрелде. Һәммәсә дә төшләрендә матур кызлар, чыгыр-чыгыр иттереп кайнап тора торган майлы бөлешләр күрәп, төшләрендә дә рәхәтләнделәр. Өйләнергә яшьләре әллә кайчан житкәннәре төшләрендә үзләренә өйләнгән иттереп, бик матур кыз алган, бик бай хатынлы булган иттереп тә күрделәр. Кайсылары аннан да узып киттеләр. Кайсылары, үзләренә төшләрендә күрә торган манзаралары белән иптәшләренә таныштырып өчен кеби, ара-тирә сөйләп тә жибәрделәр. Гали абзый гына йокламады. Ул, каен төбендә бик озак мәрхәмәтсез черкиләр белән сугыша-сугыша аптырап беткәннен соңында, шәкертләрнен матур иттереп мышылдауларыны тыңлап туйганның соңында скрипкага сызып жибәрде. Скрипка тавышында бик күп шәкертләрнен төшләре икенчегә үзгәрде: кайсылары үзләренә хәзрәте Гали гаскәрендә әллә нинди аюлар, дию-пәриләре белән сугышырга бара кеби күрдә; кайсылары үзләренә авыл туенда күрәп, шунда жыелган кызларга күзенә майландыра кеби тойды; кайсылары әллә нинди матур атларга утырып йөри кеби күрдә.

Бер шәкертнен: «Торыңыз!» дип кычкыруы һәммә шәкертнен төшенә иң матур жирендә бүлдерде. Аксак торып утырып:

— Шадра шәйтан, иң шәп вакытында уяттың! Азрак көтәргә ярамыймыни? Кычыткан эченә кертеп үземезнен авылның Мәхфүзәне яткырып гына торам, «торыңыз!» дигән була, әй, шәйтан! — дип куйды. Башка шәкертләр дә, күбесе шулай ук ачык сөйләмәсәләр дә, шадрадан разый түгел кеби мыгырдадылар.

Менә тагы самавырлар куелды, тагы чәй башланды.

Кояш баеды. Акрын гына урманны караңгылык каплый башлады. Жил басылып, бөтен урман тынды. Ерактагы шәфәкь бетмәсә дә, зуррак йолдызлар шәкертләрнен хозурыны карар өчен кеби, моң гына нурларыны йөргә таба йөбәрергә тотынды. Шәкертләр, ишан алдына хәтемгә¹ утырган кеби жылып, Гали абзыйны түгәрәкләп алдылар. Скрипка башланды, жыр кушылды. Жыр артыннан жыр кушылып, кыска төн үткәнлегә беләнми дә калды. Скрипкага каршы моңланып җавап бирә торган сандугач тавышы астында иренеп кенә, сонга калуына оялып кына, кеше күзенә күренергә кызарган кеби генә кояш күтәрелде. Урман, үләннәр, яланнар, чәчәкләр тагы жанланды. Тагы тормыш башланды. Шәкертләр, арып-туңып, кайсы анда, кайсы монда йокларга ятты. Озакламады, матур кошларның тавышына шәкертләр төрле төштә мышлап җавап бирә башлады.

14

Иртә торгач бөтен шәкертнен фикере хәзрәтне каршы алуга китте. Иң әүвәл, бик ерак иттереп, әрәмәлек арасына Гали хәзрәтне скрипкага белән илтәп яшерелде. Аның янына мәгълүм кешеләргә башка һичкемгә бармаска әмер бирелде. Гали хәзрәтнен үзенә дә тавыш-тыныны чыгармаенча, скрипкага селкетмәенчә, кузгалтмаенча утырырга кушылды.

Аучыдан куркып су төбендә камыш тешләп ятырга мәжбүр булган үрдәк кеби тик торып, скрипкага бар вакытында уйнамау ни икәннен белмәгән суык Галигә бик авыр тоелды. Черкиләр, озын-борыннарның шәфкәтсез тешләүләренә разый булса да, кигәвеннен һаваланып быз-з-з иттереп, «борыныңны тешләп өзәм» дигән кеби гайрәтле тавыш белән янында өйләнүенә чыдый алса да, уйнамаенча торырга, чыдарга бик көч булды. Хәзрәтнен гайрәтене, ачуыны, моның скрипка уйнавыны яратмавыны белмәсә иде, яисә хәзрәтнен зур артыш таягы белән үзенә кыйнап калып гына, скрипкага өзеп-өзеп ыргытуына ышанмаса иде, шөбһәсез, уйнарга тотыначак иде. Ләкин, уйнарга карар биргәч, өч ел моннан элеккеге вакыйга аның алдына килеп, мәдрәсәдә «калпация»дә хәзрәт кереп, буны камчы белән кыйнап, скрипкага пыран-заран китерүе аны тыя, ул, әллә нинди ерткычтан яшергән кеби, скрипкага яшерергә тотына иде.

Ул шулай итеп торганда яланда пылау пешерелә, салма хәзерләнә, аш-чәй урыннары хәзерләнә, хәзрәт вә байларның килүләренә самавырлар өлгертелә иде. Шәкертләр казакиларны хәзрәт яратканча итеп кияләр, чалбарлары сөннәттән озын булса, балагыны бөгәләр, кәләпүшләре шәригатьчә булмаса, бүрекләр кияләр, бүрекләр кечкенә булса, кышкы бүрекләргә алмаштыралар иде. Хаслый², хәзерләнәләр, хәзрәтне парадный формаларында каршы алырга вә хәзрәтне разый иттереп йебөрергә тырышалар иде.

Менә «Киләләр!» дигән тавыш ишетелде. Хәзрәт, аның артыннан дүрт-биш атта байлар килде. Бөтен шәкерт аягүрә торып, башыны бөгеп кунакларны каршы алды. Байларның алып килгән бүләкләре арбалардан бушатылып, кунакларга чәй бирелде. Чәй янында зур хәлфәләрдән: Мулла Шакир абзый, Мулла Галим абзый, Мулла Мөбарәкжан абзый кунакларны сыйладылар. Чәйдән соң хәзрәт белән карт байлар йөрергә китте. Озата киткән шәкертләргә хәзрәтне Гали суқыр янына илтмәве, аның кайдалыгы бик нык колакаларына тугылды. Яшьрәк байлар монда калып:

— Сезнең суқырыңыз кайда соң? Ник безне кичә чакырмадыңыз? Әллә ул хәзрәт алдында өттәхияткә³ утырган кеби тору — бик зур сый дип белденезме? Юк, ярамый, шәкертләр, ярамый. Безне үз итәргә кирәк; без үземез күптәнме әле мәдрәсәдән чыккан. Менә Мулла Габдуллалар безнең шәрик бит! — дип шелтәлөп тә куйдылар. Шәкертләр төрлесе төрлечә боргалап, кайсысы «хәтердән чыкты», кайсысы «шикләндек», кайсысы «суқыр юк бит» дип алдаштылар.

Эш кызуланды: пылау томаланды, салма камыры хәзерләнде, самавырлар тагы кайнады. Менә бер шәкерт килеп:

— Беттек, беттек! Тегеләр, агач авызлар, хәзрәтне Гали абзый өстенә алып киттеләр! — диде. Бөтен шәкерт катып калды. Һәммәсе урман тарафыннан ишетеләчәк тавышны көтә башлады. Һәммәсе: «Менә хәзер хәзрәт Галине кыйнарга тотына, менә хәзер хәзрәт скрипкәне, әнә теге, кичә нинди матур көйләр уйнаган скрипкәне ватып ташлый, менә хәзер хәзрәт үпкәләп, ашамый-эчми кайтып китеп, бүген хозурдан керергә куша; менә байлар, борыннарыны салындырып, салкын йөз бирәләр...» — дип, шул ямьсез уйларны уйларга тотынды. Аксак атасы, анасы, бабасы белән әллә кемне сүгә башлады. Бер хәлфәне, бер теге яшь байны төртә-төртә:

— Зинһар бар, барып алып кит! — дип, кызулап жибәрделәр. Бер шәкерт, уфылдап, теге манзараны карар өчен агачлар арасыннан чабарга тотынды.

Менә хәзрәтләр якынлашканнан якынлашты. Арттан килә торган шәкерт апачык иттереп Галинең скрипкәсене кочаклаган көенчә черкиләр белән сугышканыны күрә башлады. Хәлфәләр, хәзрәтләр, байлар һаман якынлашты. Шул вакытта бер озынборын бик каты суқырның кулыны тешләде. Суқыр куркынып китеп, кулыны тартып алды, скрипкә жиргә төшеп, чылтыр-р-р иттереп, моң гына тавыш чыгарды. Зур күзе белән хәзрәт Галине сөзә башлады. Аның бите кызарды, күзе аларды. Янындагы суфи карт байга карап, аның берни сизмәгәнәне белгәч, элгәреге сүзендә дәвам итеп, берни булмаган кеби үтеп китте. Озатучы хәлфәләр, үзләренең уңмаганлыклары хакында никадәр зур жинаять кылганлыкларыны сизеп, бөтен шәкертләргә никадәр бәла ясаганнарыны хис итеп, кызардылар, бүртеделәр. Хәзрәт, һаман белмәгәнгә салынып, шәкертләрнең кызарганыны күреп, алар белән көлеп сөйли башлады. Арттан килә торган шәкерт, Галине житәкләп тагы башка жиргә утыртып, яшен кеби яланга кайтып, бөтен күргәнәне сөйләде. Шәкертләр арасында хәзрәтнең ни кылуы хакында бәхәс китсә дә, күбесе хозурның бозылмавына карар бирде. Ләкин теге хәлфәләргә һәммәсе жәһәннәмгә жибәрә башладылар.

Менә хәзрәтләр кайтты. Хәзрәт башка вакыттагыдан да кәефле кеби күренде. Ул азрак көчләнебрәк тә кәефләрәк күренергә тырышкан кеби булды. Пылауны да бик мактап ашады. Үзләренең нинди пылау пешерүләре хакында, шәкертләрнең ничек бәрәңге урлаулары хакында кыйссалар сөйләде. Байлар да белгәнлекләренә белдермәделәр. Бөтен шәкерт бик яхшы кәеф белән ашады. Аштан соң чәй эчелеп, хәзрәткә китәргә вакыт житкәч, бөтен шәкерт: «Хәзрәт нинди әмер бирә инде!» — дип, калтырарга тотынды. Хәзрәт атка утырып алдында:

— Яхшы, бик һәйбәт, кәефләнеңез! Әдәп, шәригать даирәсеннән чыкмаңыз! Жомгага кайтып йетенез! — диде. Бу сүзне ишеткәч, бөтен шәкерт сулу алып китте. Бу сүзләр хәзрәтнең белмәгәнгә салышу ролене уйнайчагыны, Гали өчен беркемнең дә камчы алмаячагыны белдерде.

Хәзрәтләр китте. Бөтен шәкерт, хәлфәләргә берәз сүккәннең соңында, «ду-у» килеп уйнарга тотынды. Гали тагы мәйданга чыкты. Тагы скрипкә башланды.

Кич булды. Тагы кич әүвәлге кеби үтте. Тагы өченче көн керде. Ул да үтте. Жомга йетте. Шәкертләр шәһәр алып кайта торган гаскәр кеби кәефләнеп кайтып киттеләр.

Тагы берәр атна вакыт үтмәде, Хәлимнең абзыйсы, хәлфәгә бер йомарлам май,

бер чиләк катык, берничә ачы күмәч китереп, Хәлимне алып китте. Хәлим өчен тагы авыл жәе башланды.

15

«Кафия»хан Хәлимгә көз көне урын бирелде. Ул хәзер, мәдрәсәнең чын кешесе, тулы хаклы гражданы булды. Иптәшләрнең генә түгел, зуррак шәкертләрнең, хәтта хәлфәләрнең дә Хәлимгә күз карашы үзгәрде. Мәдрәсәгә килеп, өч-дүрт ел укыган булып, авылдан мәдрәсәгә икмәк, юача ташып ашап ятучы, мәдрәсә теле белән әйтсәк, «икмәк череткеч» кенә түгеллеге беленде. Ул бөтен халык алдында шәкерт булды. Хәзрәт алдында шәкертлегенә исбат итәр өчен, һәр шәкерт әйткәндә бертөрле жирәнебрәк әйтә торган, «Сарыф» ханнар арасыннан чыгар өчен хәзрәткә дәрәскә утырырга да вакыт житте. Ул шул көнне, әллә нинди, гомерендә күрмәгән бәйрәм иттереп, авылдагы бала вакытындагы сабантуеннан да зур итеп, күрше чуваш авылында була торган Никула ярмаркасыннан да шәп итеп кәттә.

Көн йетте. Ул, ак күлмәк-ыштан киеп, авылда тектереп килгән камзулны киеп, быел гына алган өр-яңа читекне киеп дәрәс кәтә башлады. Көн озак үтте. Сәгать туктаган кеби булды. Хәзрәт, авырып китеп, дәрәскә керми кала кеби тоелды. Хәлимнен йөрәге былт-былт итеп тибүдән бушамады, күзе капкадан алынмады.

Менә хәзрәт күренде. Хәлим бизгәктәге кеби калтырарга, калтыраганыны яшерер өчен көләргә тотынды.

«С-с-с!» дигән тавыш бөтен мәдрәсәне тотты. Хәлим язма «Кафия»не күтәрәп шәрикләре белән дәрәс өенә чыкты. Хәзрәт утырды. Шәкертләр дә дугалап, дәрәжә-сә-дәрәжәсенә күрә ерак кына тезелде. Хәлим шәрикләре белән дуганың иң уртасына, мәдрәсәчә әйтсәң, иң түбән жиренә утырды. Бик зур бер эш кәткән кеби, бөтен мәдрәсә тынга калды. Хәзрәт зур яулыгыны алып, борыннарыны сыпырып, тау иттереп өелеп куйган мендәргә берәз авып, бик һавалы тавыш белән генә:

— Укыңыз! — диде. Бу тавыш Хәлимнең бөтен сәңерләренә жәя кеби тартты. Аның тәне калтырый, тешләре шакулдый башлады. Ул бик көчләнеп куәт жыеп:

— Әлкәлимәт... — дип кычкырды. Иң куркынычлы, иң зур адымны атлагач, ул, өстеннән зур йөк ташлаган кеби булып, жиңеләеп калды. Хәзрәтнең шаблон буенча бирәчәк «Әлкәлимәт»-кәлимәме, түгелме?» сөаленә жавапны да эзләп куйды. Хәзрәт иренеп кенә, зур, жуан тавыш белән, моржа аша сөйли торган кеби иттереп сөаленә әйтеп бетерер-бетермәс үк, өйрәнәп куйган николаевский солдат кеби:

— Кәлимә түгел, кәлимә булырга мөфрәд булырга кирәк, бу мөрәккәб, — диде. Хәзрәт бик вәкарь белән генә:

— Нидән мөрәккәб?⁵ — дияргә өлгерә алмады, Хәлим:

— Хәрфе тәгъриф⁶ белән «кәлимә» ләфизыннан⁷ — диде. Аның артыннан «Әлиф, ләм, тәгъриф» хакында хәзрәтнең сөальләренә дә шул кадәр ачык, шәп жавап бирде. Ул, жавап бирә-бирә сабакның төменә кереп китеп, үзене онытты. Дүрт-биш сөальгә жавап биргәч, хәзрәт:

— Бәрәкалла, бәрәкалла, шулай! — диде. Хәлим, узыш аты кеби күтәреләп китеп: «Әй тагы сораса иде, сораса иде!» — дия башлады. Тагы берничә сөальдән соң хәзрәт, хәлфәләр тарафына борылып: — Бу кем баласы? — диде Хәлимнең хәлфәсе:

— Хәзрәт, бу фәлән авылның, фәлән кеше угылы, миннән укый, — диде. Хәзрәт:

— Ярый, Аллаһе Тәгалә гыйльме нафигъ⁸ бирсен! — дип кул күтәрде. Бөтен шәкерт кул күтәрде.

Дога бетте. Хәлим нишләргә белми аптырап калды. Янындагы бер шәкерт тезенә төртеп: «Бар инде!» — дигәч, Хәлим торып чыкты. Ул үзенең үз бүлмәләренә чыкканын сизми дә калды. Аның бөтен рухыны әллә нинди зур бер шатлык тутырды. Ул тиресенә сыя алмаслык кеби булды. Ич кай төшеннән башлап уйлый башласа да, ул үзене аңлый алмады. Хәлим, авыл мужигының угылы Хәлим, хәзрәт алдында «Кафия»дән дәрәскә төшсәң имеш! Бу нинди зур эш, бу нинди шатлык! Хәлим, агалары, аталары кеби мужик булып сука сукалап торучылардан аерылып, шәкертлек дәрәжәсенә алсын имеш! Монарга кем шатланмас? Ул, уйларның кая таба киткәнәне дә сизмәенчә, үзенең хәзер башка Хәлим икәнлегенә, элгәреге Хәлим генә түгел, менә шул, хәзрәткә дәрәскә утыру сәгадәтенә ирешмәгән, әллә никадәр «Сарыф» ханнардан гына түгел, әтисе, бөтен авыл мужикларыннан зур, өстен, бөтенләй башка икәнлегенә хис итте. Бердән, аның башы үсеп киткән кеби булды. Бердән, ул уйламаганда әллә нинди аллы-гөлле чөчәкләр белән бизәкләнгән матур, пөхтә сарайларның эченә кергән, шундагы матур кызларның куенына төшкән кеби булды. Аның күз алдына зур хәзрәтнең, мендәрләрдән ясаган тау башыннан торып, кул күтәрәп, «Алла гыйльме нафигъ бирсен!» диюе килеп басты. Аның авызы елмайды, күзе көлдә. Ул, сарай ханыннан ярлык алып кайта торган рус князе кеби, үзенең кая басканыны, кая торганыны онытты. Матур уйлар аны биләде. Уйга

китә-китә, ул үзенә киләчәгендә сәяхәт ясарга башлады: «Исагужи» хан булып моназарә кылышуы, «Силем» хан булып чит мәдрәсәләргә моназарәгә йөрүе, «Гакаид» хан булып, Нурулла абзый кеби, жәмәгать сәкесендә «Гакаид мәтне»не бикләп йөрүе, «Тәүзийх» хан булып шәкертләр укыта башлавы, «Мулла жәлал» хан булып, пишкадем булуы, аннан соң шәкертләр укытып мәдрәсәдә ятуы, мулла булып чыгып, михраб⁹ иясе булуы; матур кыз алып, тарантас алып кунакка йөрүе — һәммәсе иң вакларына кадәр күнелдән кичте; һәммәсе әллә никадәр ләززәт, әллә никадәр тәм бирде. Ул, сугыштан жинеп кайткан солдат кеби, мәдрәсә буенда маршевать итә-итә, хәзрәт чыкканыны сизми дә калды. Чыккан шәкертләр бар да Хәлимне котладылар. Хәлфә дә:

— Рәхмәт, белден,— диде. Башка бер хәлфә дә:

— Шулай, менә хәзер чын шәкерт булдың,— диде. Ул да булмады, берсе чыгып:

— Юарга кирәк. Йә инде, кайчанга сыйлыйсың? «Кафия» хан булу бик кечкенә эш түгел; ул бит авылга староста булу түгел! Староста да бит сыра куеп сыйлый,— диде. Аксак:

— Мужик малаеннан шәкерт булдың, сыйла! — дип, городскойчарак иттереп кычкырып сөйләргә тотынды. Бер чәйдәш килеп:

— Чын да, Хәлим, сина сыйларга кирәк инде,— диде. Хәлимнең шәригә дә килеп:

— Йә, шәрик, нишлимез? Хәлфәләрне сыйларга кирәк... — дип сөйли башлады. Хәлим, чын да сыйларга кирәк икәнлегенә белгәч, аптырап китеп, минем хәзер фәлән нәрсә генә бар дип, әйберләре хакында хисап бирде. Кинәш-унаш ителеп, Хәлим өйгә: «Хәзрәткә дәрәскә утырдым. Хәлфәләрне, чәйдәшләрне, сабак өйрәтүчеләрне ашка алырга кирәк. Бал, май, каз, акча йебәренез...» — дип язды. Әтисе, хәзрәткә утыруның нәрсә икәнлегенә белмәсә дә, «Угылым зур дәрәжәгә йеткән инде», дип белеп, бал, май, каз, юача, кош теле, чәк-чәк төяп килеп йетте. Хәлимнең сораган — дөгә, йемеш, куй мае кеби пылауга дигән нәрсәләренә алып бирде. Шунларны китергәч, әтисе әллә ни әйтәсе кеби башыны кашып тора башлады. Хәлим:

— Әти, әллә берәр йомыш бармы? — дип сорагач:

— Әллә, угылым, үзем дә шунда хәлфәләрне сыйлашыйммы, дим,— дип, кечкенә иттереп, үзенә дә шул зур мәжлестә, угылының зур дәрәжәгә күчү мәжлесендә буласы килгәнәне аңлатты. Хәлим уйлап та тормаенча:

— Юк, әти, ярамый, мәдрәсәдә андый гадәт юк,— дигәч, әтисе башыны бөгеп:

— Шулайдыр шул инде, угылым зурайды инде, ярый инде, аның дәрәжәсе күтәрелүгә зарар бирмим,— дип уйлап китте. Хәлим эченнән әтисенә шунда мәжлестә булырга теләвеннән көлеп: «Ни булса да мужик шул», — дип, үзенә мужиклыктан чыгуына әллә никадәр шәкертләр итте. Иптәш шәрикләре, Хәлимнең әтисенә сүзеннән бик көлделәр; аның Хәлимнең хәзер аңлардан әллә никадәр югары торган икәнәне аңламауларына берәз исләре дә китте.

Кечатна көн йетте. Хәлим шәрикләре белән мәдрәсәнең зурракларына мәжлес бирде. Пылау пешерелде, салма пешерелде, суык каз ите туралды; чәй янына йомарлам-йомарлам майлар, савыт-савыт балдар куелды. Мәжлестә Хәлимнең хисе тагы күтәрелде. Ул мәжлес вакытында сыйлады гына түгел, хәлфәләр, чәйдәшләр белән сүзгә дә кереште. Аңларны әтисенә дә булырга теләве белән көлдерде.

Тормыш тагы гади юлына кереп китте. Хәлим, «Кафия»дән, хәзрәттән «Әл-кәлимәт»тән дәрәскә төшсә дә, хәлфәдән әллә кайчан «Мәрфугать»кә йеткәнгә, «Шәрхе мулла»га да төште. Элгәреге эшләргә башка, атнага бер мәртәбә хәзрәткә дәрәскә утыру хәзер Хәлимнең программасына керде. «Кафия» ханлык Хәлимнең бөтен эшенә тәэсир иткән кеби, күзгә күренә торган файдасыз да калмады: кыш башындук, әллә нинди бер байның туена чакырылганда, Хәлим, «Кафия»хан булып мәжлескә эләкте; аннан элек килгән, аннан буйга зур, үзе мулла баласы — күрше авылның Шәйхулла, һаман әле «Әнмүзәж»дән үтә алмаганга, кызыгып калды.

Тормыш үз юлына төште. Кыш уртасында бер-ике «калпания» булды, берничә шәкерт өйләнеп килеп чәк-чәк ашатты. Ләкин шул арада Хәлим күрмәгән бер яңа эш мәйданга килде. Беркөнне иртә белән, мәдрәсәнең аяклы гәзитәсе — аксак кереп: «Каенсар авыл мужиклары мулла алырга килгәннәр» дигән хәбәр таратты. Аның ул хәбәренә халык ышанмаса теләсә дә, намаздан бер дә калмый торган, сабак укып булдыра алмагач, намаз укып кеше күзенә күренергә тырыша торган бер шәкерт:

— Дөрест, дөрест. Хәзрәт белән өч мужик, иртә намаздан соң сөйләшеп калдылар,— диде. Бу хәбәр хәлфәләр арасында бик зур тәэсир итте. Һәммәсе дә эчләреннән: «Мине яратсалар ярар иде, мине генә алсалар ярар иде!» — дип уйларга вә мулла булып торуларыны төшенергә, хыяллар корырга тотынды. Аксак аның белән дә калмады, әллә кайдан табып:

— Анларның муллалары фалиж¹⁰ белән ята икән, бердәнбер генә кызы бар икән. Йорт-йер бик һәйбәт, ат, тарантас бар, ди,—дип кереп, «агент телеграммасыны» таратты. Бу хәбәр тагы, утка төшкән май кеби, фаразларны киңәйтте, бизәде. Шәкертләр күзне йомып матур яшь кызларны уйлый, аның йортыны күз алдына китерә, аның жиккән атыны күргән кеби була башлады. Бер почмакта кызның кара күзлеме, күк күзлемелеге хакында хәтта кычкырыш та китте. Ул булмады, аксак тагы әллә кайдан хәбәр жыеп кереп: «Авылда бик шәп байлары бар икән, аның да кызы бар икән, ул да муллага бирергә тели икән» дигән хәбәрне чыгарды. Шәкертләр тагы ул кыз хакында уйларга, күрмәгән булсалар да ике кызны бергә тинләштерергә, узыштырырга башладылар. Кайсылары берьюлы икесене дә алу уены да кордылар. Шул ара да булмады, хәзрәтнең хезмәтчесе кереп: «Мулла Мөбарәкжан кая?» —дип, зур бер хәлфәне чакырып:

— Теге Каенсар авыл мужиклары хәзрәттән сине сораганнар. Ләкин хәзрәт сине: «Мәхәлләнең фәкыйрь, ул мәдрәсәмезгә кирәк»,—дип, ризалык күрсәтмәенчә, мулла Галиәкбәргә ишарә кылган. Мужиклар алай да икегезне дә килеп күрергә булганнар. Хәзрәт: «Яхшы гына кабул итсеннәр, диде» —дип, хәзрәт әмерене сөйләп бетергәннең соңында, теге мәхәллә хакында сөйләргә тотынды. Бөтен мәдрәсә жыелды. Аксак, сорарга куелган түрә кеби, теге мулланың үзене, хатыныны-кызыны, йортыны-йерене, мал-туарыны — һәммәсене сорап бетергәннең соңында, башка өйләргә чыгып, хәбәрләргә бизәкләбрәк, сузыбрак, озайтыбрак сөйләде.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Хәтем — Коръәнне яки аның бер кисәген укып чыгу, тәмамлау.

² Хаслый — махсус.

³ Эттәхият — намазда тезләнеп утырып укый торган дога.

⁴ Мөфрәт — ялгыз.

⁵ Мөрәккәб — кушма.

⁶ Хәрфе тәгъриф — билгелелекне белдерә торган артикль.

⁷ Ләфыз — сүз.

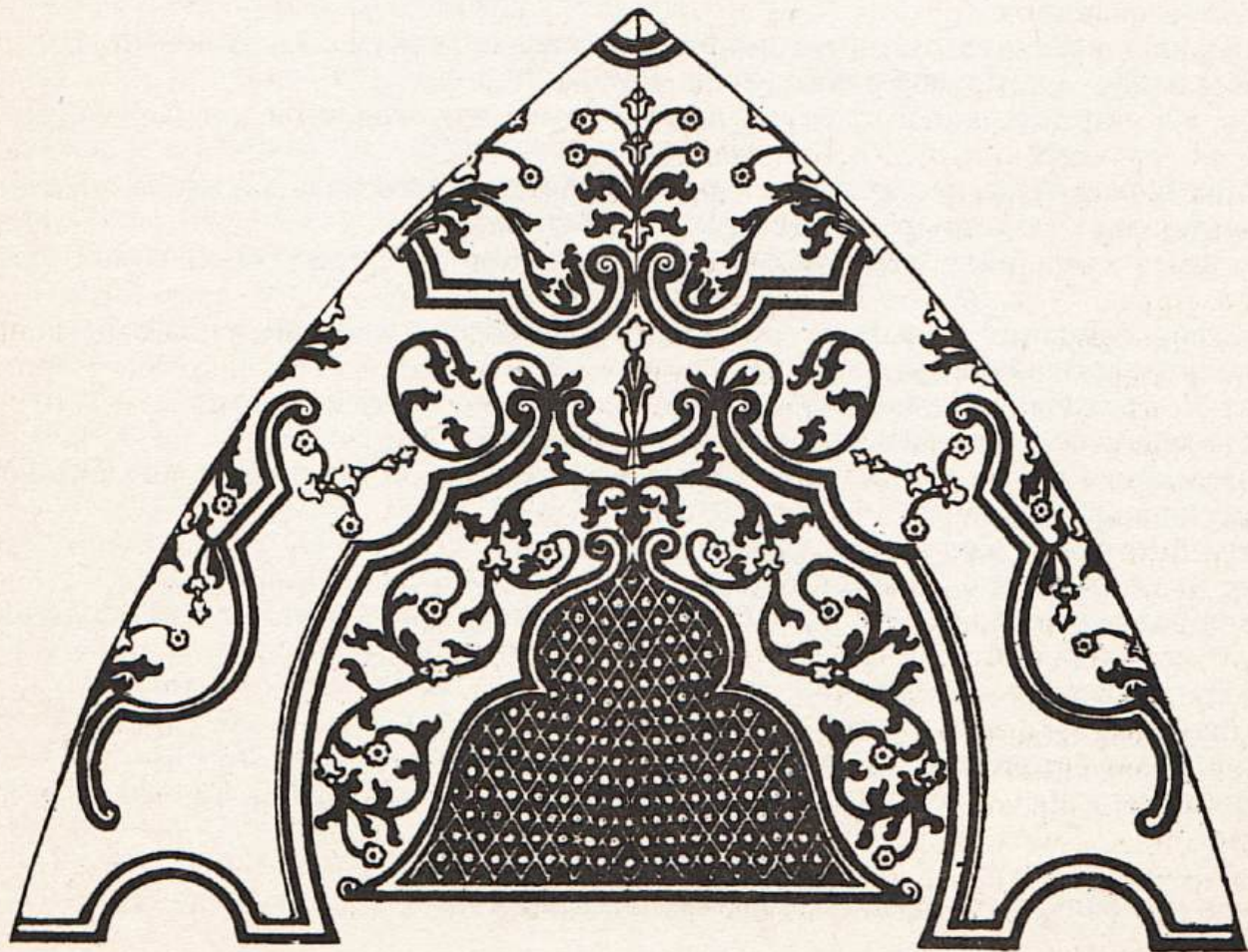
⁸ Гыйльме нафигъ — файдалы белем.

⁹ Михраб — мәчетләрнең мулла намаз укыр өчен махсус эшләнгән урыны, түрә.

¹⁰ Фалиж — паралич.

Текстны журналга
Татарстан Фәннәр академиясенен
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм
тарих институты өлкән гыйльми хезмәткәре
ЛЕНА ГАЙНАНОВА әзерләде.

(Дәвамлы бар.)

Әдәби һел-жоласа фил-әдәбият

(Әдәби ядкәр)

ГАРӘП МӘКАЛЬЛӘРЕ

(Гөл бакчасы)

...Бәян итеп һәм ачык сөйләшү — гүя ки бер сихер кебектер. Яхшы ат та кайбер вакытта сөртенер (яхшы кешенең хатасы ачылганда әйтелер).

Яхшы сүз — жан азыгы. Яман сүз — баш казыгы.

Изге һәм чын дустаның яман көнөндә беленер.

Кызым сина әйтәм, киленем син тыңла.

Таштан юкә суя алмассың (саран кешедән файда өмет иткәндә, өметсезлек барлыкка килә, — дип әйтү).

Казадан качар хәл юктыр, каза ирешсә кин сахралар тар булыр (бәлагә юлыккан кешеләрне тынычландырыр өчен әйтелер).

Сөзешсәң — мөгезле белән сөзеш (безнеңчә — асылынсаң агачның биегенә асылын).

Теленне муеныңа ас (күп сөйләшә торган тел бистәләренә төрттереп әйтелер).

Адәм барда адәм, әмма табигать һәм әхлак башка нәрсә (анадан ала да туа, кола да туа мәгънәсендә).

Ташу суы тау түбәсенә чокырга жыелды (яман һәм явыз эш чигенә житсә әйтелер).

Бер камиллекнең бетүе бар, дигән шикелле, һәрбер катылыкның нәтижәсе шатлыктыр (бер миһнәтнең бер рәхәте бар мәгънәсендә).

Кемгәдер изгелек эшләсәң, аның явызлыгыннан да саклан.

Этенне ач йөртсәң — сина иярер (нәфеснең теләгенә чамадан тыш бирелмәскә кирәк мәгънәсендә).

Кара эт бәласе — ак эткә (үзәндәге гаепне икенче кешегә сылтау хакында).

Гакылы булмаган кеше рәхәт торыр.

Күп ату бардыр, аның атучысы юктыр (өмет итмәгән кешедән бер яхшы эш эшләнсә — әйтелер).

Коры борчак бүрәнәгә ябышмас (бер гөнаһсыз кешегә бәла такканда әйтелә).

Хатын югы — ямандыр — карт мәткәне кочтырыр.

Ялгызың гына өйдә утырудан — агачтан ясаган булса да хатын белән утыру артык.

Егетлек жәй көнгә болыттыр, хәзер таркалып китә, тиз заман үтеп китә.

Юмартлык бәрәкәт китерер.

Хатын карашы белән һәм хатын сүзе белән гамәл кылу килешми.

Эчтә кинә тотудан — үпкә сүзне әйтеп бетергән яхшы.

Сөзешкәндә мөгезсез тәкә жинелер (көчле кеше белән гажиз һәм зәгыйфь кеше дөгъвалашканда әйтәләр).

Бәла һәм кайгы вакытында туганыңны танырсың.

Бар — сөештерер, юк — төештерер.

Кеше кыз катына кергән кичә — гүя падишаһдыр, гаять шатлык вакытыдыр.

Эт — оясында көчле.

Сүз — ир, жавап — хатын.

Сүзгә иярә сүз чыга, сүздән сүз чыга.

Яхшыдан — яхшылык, яманнан — яманлык чыгар.

Һәр ни кылсаң — үзең күрерсең, һәр ни кылсаң — үзеңә кайтыр, ни чөчсәң — аны урырсың.

* Дөвәми. Башы журналның 1995 елгы 1-2 санның.

Ишеткән белән күргән бер түгелдер, чөнки ишеткәннең чын ялган булу их-
тималы бар, фәкать ишеткән сүз белән гамәл кыйлмыйча тикшерергә кирәк.
Иясенә күрә биясе, чиләгенә күрә капкачы.
Һәрбер мәжлес һәм һәрбер урын өчен мөнәсәбәтле сүзләр бар.
Эт өрер, кәрван йөрер.
Телен — арысланындыр, иркен жибәрсәң — сине үтәрер.
Кешенең һәлак була торган жире — үзенен ике ирене арасындадыр.
Кешегә киём кидерер, хәлбуки үзе ялангачтыр (малын мөмкинлегенә карап
сарыф итмәүчегә әйтелер).

ХИКМӘТЛӘР

Галенс хәким әйтте: түбән дәрәжәдә булган бер адәмнең углы әдиб һәм галим
булса — атасының барча гаепләре юкка чыгар, халык арасында каdere артыр. Әгәр
бер нәселе һәм нәсәбе яхшы адәмнең углы наdan һәм әдәпсез булса — атасының
изгелегенә һәм яхшылыгына тап төшәр, диде.

Саран кеше үз малының каравылчысыдыр һәм варисларының хәзинәчеседер.
Берәүдән тыйнаклык һәм оят китсә, тыйнаклык урынына бәла килер.
Гыйлеме белән гамәл кылмаган кешенең гыйлеме шифасыз дәва кебектер.
Ашыккан кеше шатлык тапмас, ачучан кеше рәхәт тапмас, мал сөюче кеше дус
тапмас. Кешенең укымышлылыгы һәм һөнәре — сүзеннән беленер. Һәр кеше — сүзе
белән танылыр һәм укымышлылыгы белән тасвирланыр.

Бер кешегә изгелек кылсаң — яшер, ә берәүдән изгелек күрсән — фаш ит.
Берәү юмартларга күрше һәм якин булса, юклыктан имин булыр.
Берәү һиммәт дәрәжәләрендә үссә һәм югары ашса, халык каршында олуг-
лыгын арттыра.

Берәү изге урынга мал сарыф итсә, барча өметләре аңа каршы килер.
Һәрникадәр жисмендә сиххәт, затыңда яшьлек һәм егетлек булса да васыятьсез
ятма.

Күп сөйләшүдән саклан, чөнки сүз — серендәге гаепләргә ачар һәм дошманың-
дагы яшерен дошманлыгын хәрәкәткә китерер.

Саф күнелле һәм күркәм фигыльле булган кешене хөрмәтләргә һәм ихтирам
итәргә кирәк.

Бер кеше сине явыз холкы белән ачуландырса — син йомшаклык күрсәтеп, аны
унайсыз хәлдә калдыр.

Изгелекнең артыграгы мазлумга ярдәм һәм булышлык итүдер.
Юмартлык — кешене дусларына һәм якиннарына мәхәббәтле күрсәтер һәм
саранлыгы балаларына да дошман күрсәтер.

Берәү мәмин карендәшен һәлак итү өчен кое һәм чокыр казыса, үзенен һәлак-
леге шул коеда булыр, ягъни нинди фигыль белән шөгыльләнсә, шул фигыль белән
жәзасын алыр.

Какма кеше капкасын, кагарлар үз капканны.
Берәү хаксызга берәүгә дошманлык кылычын чыгарса, ул кылычның кыны
үзенен башы булыр ки, ул кылыч үзенен башын кисәргә ярар. Бүләк һәм яхшы
әйбернең кадерлесе һәм олысы — сораусыз бирелгәнәдер.

Берәүнең асылы пакь булса, башка жирләре дә пакь булыр.
Явыз холыклы кешенең ризыгы тар булыр.
Кемнендер сүзе тугры булса, ул кешенең матурлыгы һәм каdere артык булыр.
Малның хәерлесе — хәләлдән килеп, изгелеккә сарыф кылынганыдыр.
Хәерсез мал шулдыр ки — хәрамнән килеп начар һәм бозык юлга сарыф ител-
гәндер.

Сина изгелек кылган кешегә яманлык кылма һәм сина игътибарлы булган, һәм
яхшылык кылган кешене хурлама.

Кемнең золымы һәм гаделсезлегә күп булса, һәлак булуы һәм юкка чыгуы бик
якындыр (ягъни золымы һәм гаделсезлегә күп булган кешенең дошманы күп булыр).

Залимнәргә ярдәм биргән кеше адәмиләрнең явызрагыдыр.
Лаек булмаган сүзне сөйләгән кеше — ишетәсе килмәгән сүzlәрен ишетер.
Кошны кош белән тоталар, акчаны акча таба.
Халык алдында берәүне үгет-нәсыйхәт кылу — аның башына сугу кебектер.
Ир мактаныр, корал эшләр.
Берәү акча жыя, берәү капчык тегә.
Аяк сөртенсә төзәләр, тел сөртенсә һәлак итәр.
Ахмак илче бөтен тарафны бозар.

Атасының дуcтын — дус күрү лязим.
Өрә белмәгән эт өенә кунак китерер.
Сүзе — читлектөгә жил кебек, сүзенә игътибар юк.
Энә дигән нәрсә халыкны киендерә, әмма үзе һаман ялангач (үзенә нәсихәт белән нәсихәтләнмәгән нәсихәтчеләр турында һәм үзендә юк сыйфатны кешегә нәсихәт иткән кешеләр хакында).
Аз аша, озак яшә (чама белән ашау турында кисәтү).
Телдән чыккан кабахәт сүзнәң әсәрә — үткән кылычның тәэсиреннән дә катырак-тыр.
Изге холык белән һәм йомшаклык белән мөгамәлә кылу — ризыкның ачкычы-дыр.
Һәр эшнен ахырын фикерләп һәм уйлап эш кылган кеше бәла һәм кайгыдан имин һәм сәламәт булыр.
Ашыгып жавап биргән кеше — туры жавап бирә алмас.
Әгәр берәү һәр эштә ашыгуны гадәт итсә, хурлыклы булыр.
Карашы һәм алдан күрүчәнлегә зәгыйфь булган кешенәң дошманы — куәтле кеше булыр.
Камиллегә һәм укумышлылыгы аз булган кешенәң максатына ирештерер сәбәпләре зәгыйфь булыр.
Үзенәң һәрбер теләгәннән кылган кеше — һаман ямьсез һәм яман эшкә юлыгыр.
Галим һәм акыллы кешенәң шик-шөбһәсә дә наданның анык белүеннән артыг-рактыр һәм дәрәсрәктер.
Надан белән киңәш кылсаң — сиңа бозыклыкны тагар (ягъни сиңа зарарга һәм бозыклыкка кинәш бирер).
Дошманыңа үзенәң зәгыйфьлегеннән һәм көчән юклыгыңнан зарланма, чөнки дошманыңны көлдерерсәң һәм үзенәң жинәргә теләк тудырырсың.
Берәү үзенәң серен кешегә чишсә, һичшиксез, үзенәң уңышын һәм эшләрен боза.
Ачканнан соң янә ябарга һәм бикләргә читен булган ишекне ачма, кайтарып алу читен булган укны атма (ягъни хәләннән килмәгән һәм башкару мөмкин булмаган эшкә тотынма).
Һәрбер нәрсә үзенәң киресеннән качар һәм женесенә яраклашыр.
Тәкъдир житсә — саклануда файда юк.
Һичкем мактаучы дуcтыннан һәм яманлаучы дошманыннан буш булмас.
Ачлык — халыкка хурлык һәм ялынуудан хәерлерәктер.
Болганчылык белән танылган кеше һәр никадәр тугры сүз әйтсә дә һәм дәлилләре дәрәслек һәм тугрылыкка якин булса да, болганчыктыр.
Тереклегә белән куандырмаган кешенәң вафатына да бик кайгырмаслар.
Гаеб эшләргә күркәмгә санау — гөнаһларның олугысыдыр.
Әгәр ахмаклар олуглар дәрәжәсенә ирешсә, олуглар һәм дәрәжәле кешеләр һәлак булыр.
Яман һәм тар холыклы кешедән качу һәм аерылу яхшырактыр.
Сыйфаты һәм әхлагы күркәм булган кешегә якинлык яхшы әйтер.
Рәхәтлек китерүче ераклык — борчу һәм жәфа тудыручы якинлыктан хәерледер.
Ерактагы кояш жылы була тәгъбире шуннан алынгандыр.
Тел — үткән кылычтыр ки, кисүеннән котылып булмас. Әйткән сүз — атылган уктыр ки, кире кайтуы өмет ителмәс.
Кем үзенәң көчле дәртен үтерсә һәм мөрәүвәтен тергезсә, ягъни кем дә кем үзенәң һавасына иярмичә көчле дәртен буйсындырса — мөрәүвәт һәм кешелеклелек-не тергезә.
Күп тырышлык һәм яхшылык кылган кешенәң мәгарифе күп була.
Гөнаһлы була торып та тәүбә ягына ашыкмаган кешенәң гөнаһысы — кечкенә булса да, тәүбәне кичектерү сәбәпле зурга әверелер. Һәрдаим йокыны гадәт иткән кеше — морадыннан һәм максатыннан мәхрүм калыр.
Һәрдаим иренчәклек һәм ялкаулыкка салынган кеше өметеннән буш кала.
Дуслар һәм карендәшләр белән дошман булышу зыянлы һәм күрә караучылык галәмәте.
Дуcтынның әшәке булуын теләү, ягъни әшәкелек һәм бозыклыкны эченә алган нәрсәне дәлилләү — тәүфиксызлыктыр.
Күп фикерләүче һәм күп гыйбрәт алушының гөнаһысы һәм хатасы аз булыр.
Камчыңнан курыккан кеше — һаман сиңәң үлеменә теләр. Михнәт һәм мәшәкатькә чыдамаган кеше фәкыйрьлеккә йөкләр.
Гакыллы кеше шулдыр ки, кулындагын саклар, бу көнгә эшен иртәгәгә калдыр-мас.
Берәү булдыруы мөшкел булган эшкә теләсә, озак мәшәкать чигәр.
Яман эш — һәләкәтлеккә сәбәптер.

Адәмнәрнең бигрәк тә ике йөзлесе шул кешедер — үзе кылмаган изге эшләрне башкаларга боерыр, һәм үзе тыелмаган гөнаһлардан башкаларны тыяр.

Югары дәрәжә һәм камиллек — гыйлем һәм әдәп беләндер, ихтирам итү — әхлак беләндер, юкса яхшы атлар юргалату белән түгелдер.

Дәүләт һәм дан эчендә вафат булу — хур һәм кызганыч булып тереклек итүдән хәерлерәктер.

Фәкыйрьлек һәм мохтажлык белән булышмак — кызыл үлемдер, ягъни канга буялып үлмәк кебектер, көтәргә сорау һәм әйбер теләнмәк — олуг газабдыр.

Зарар китерә торган хаклык — шатлык китерә торган ялганнан хәерледер.

Аягың сөртенсә — таярсың, телең сөртенсә — нигъмәтен ташлар.

Бер кавем арасында шәфкәтьле һәм миһербанлы булган кеше — ул кавемнең хужасыдыр. Һәм яхшы аңлаган кешенең гыйлемә артык булыр.

Гакыл ияләре белән һәм гыйлем әһле белән сөйләшеп һәм аралашып утыру — күнелләргә тергезер.

Адәмдә булган әшәке сыйфатның иң көчлесе һәм иң явызراгы — көнчелек.

Көләрлек гажәп эш юк икән — көлмә һәм йөрешендә әдәбсез йөрмә. Ничбер сәбәпсез көлү — ахмаклыктыр.

Яла ягу артыннан йөргән кешедән дуслары һәм карендәшләре качар, ят кешеләр дә аңа дошман булырлар.

Һәр эштә киңәш итү — максатка ирешүнең асылыдыр.

Тар холыклы кешедән үзенә жәмәгәтә дә бизәр, ят кешегә ни кала.

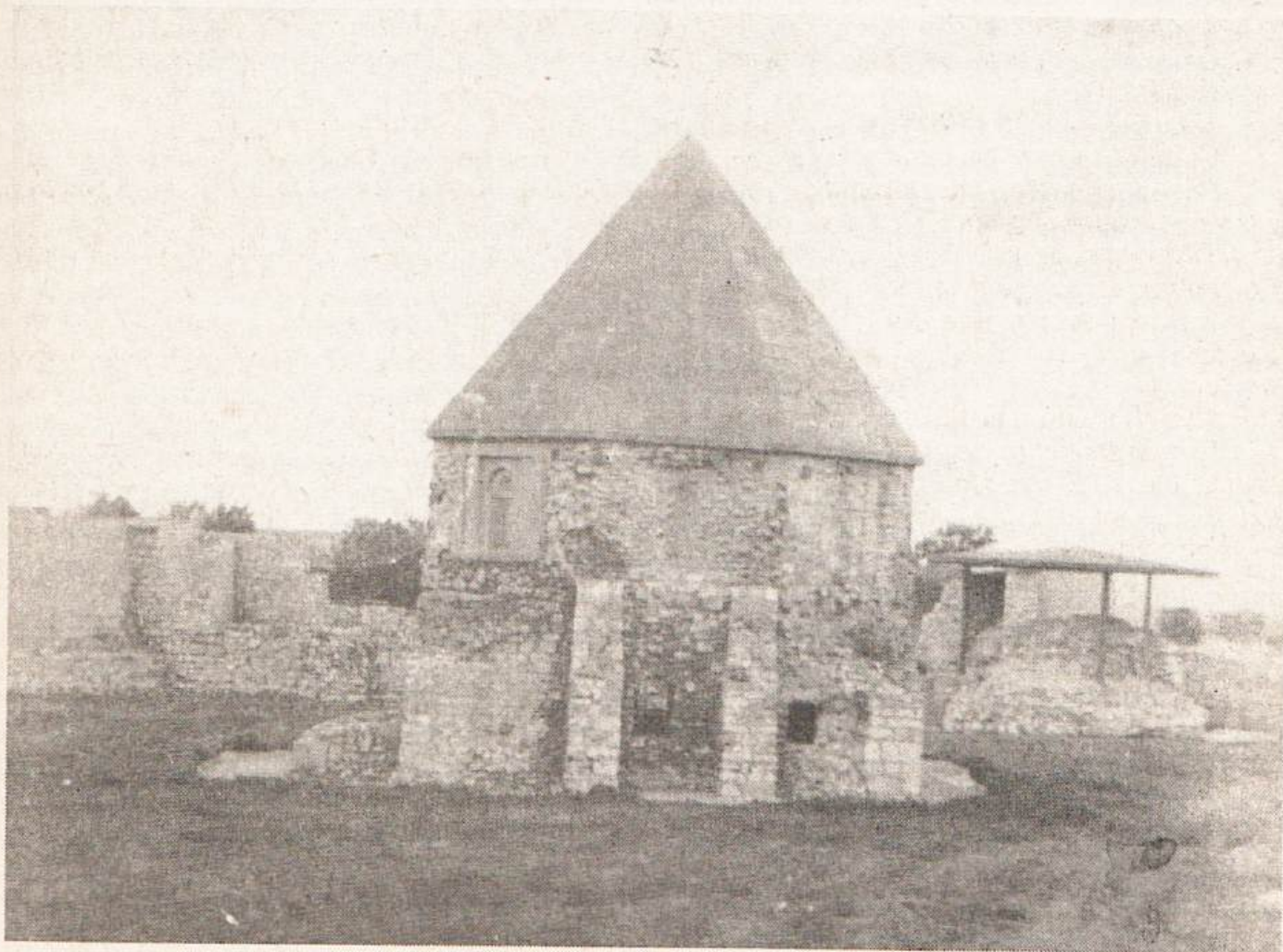
Дусның нигъмәтеннән көнләшү — дуслык һәм мәхәббәтнең авыруыннан чыгар, ягъни чын дус түгеллектәндер.

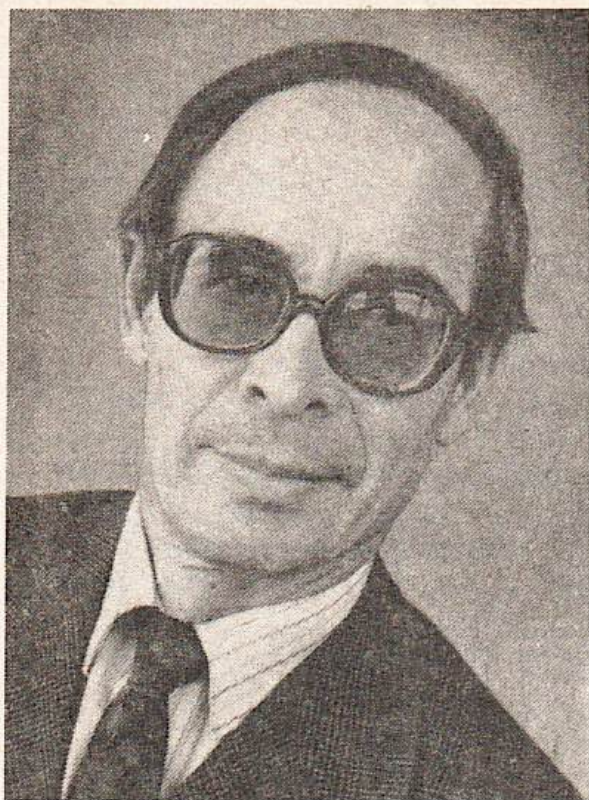
Мөзмин карендәшенең булган гаебен мөмкин кадәр яшерергә тырыш, хосусан, ул гаеп үзендә дә булуы мөмкин.

Асылы һәм нәсәбе пакъ булган кешенең күңеле мөлаем һәм йомшак булыр.

Йорттан элгәре күрше сатып ал, ягъни яхшы мөгамәлә итә алырдай кешеләр булган жирдә йөри ал, димәктер.

(Дәвамь бар.)

«ГАКЫЛЛЫЛАР ТЫҢЛАР, АҢЛАР, БЕЛЕР ИМДИ»

VI

Әсәрдә авторның уй-ниятләрен сәнгатьчә гәүдәләндерүдә, төп каһарманнан кала, Зөләйха да зур роль уйный. Аларның әдәби бирелешендә билгеле бер охшашлык, симметрия дә бар. Зөләйха да, Йосыф кебек, искиткеч гүзәл:

Тулган айдай балкыр иде аның йөзе,—
Ожмахтагы хур кызына охшар имди (129 б.).

«Тулган айдай балкыр иде аның йөзе» сурәтен автор Йосыфка карата да куллана. Зөләйха да әтисенен яраткан баласы. Ул да, Йосыф та әтиләре итәгендә йоклаганда төш күрәләр. Һәм бу төш аларның һәр икесенен дә гомер юлларын икенче якка борып жибәрә: аталарыннан, туган йортларыннан аера, кайгы-шатлыктарга дучар итә... Әмма Йосыф акыл, сабырлык белән эш йөртә; бу аның гамәлендә дә, афористик сөйләмендә дә күренә. Биредә, әлбәттә, Йосыфның изге китап белән бәйләнешле пәйгамбәр булуы да мәһим роль уйный. Мондый билгеле зат белән автор ничек теләсә, шулай эш итә алмый.

Зөләйха исә — хис-тойгы кешесе. Аның бөтен күңелен, яшәешен мәхәббәт хисләре биләп алган. Йосыф белән кавышу — Зөләйха тормышының төп максаты. Бу юлда ул бик күп шаһзадәләрдән килгән яучыларны да кире кага, атасы йортын да калдыра, сөймәгән кешесе Кыйтфир белән дә торырга мәжбүр була, байлыгын да сарыф итә, гайбәттән дә курыкмый... Зөләйха, нахак бәла ягып, үз сөйгәнә Йосыфны зинданга да яптыра. Әмма психологик яктан аны бу ярамаган эше өчен гаепләү авыр. Чөнки ул Йосыф белән кавышу юлында никадәр корбаннарға барды, ә сөйгәнәненең жавабы юк. Мондый очракта кешенен акылсыз эш-гамәлләр кылуы, әлбәттә, билгеле бер дәрәжәдә табигый да. Шунысын да искәртик: Зөләйха бу уйламыйча эшләгән гамәле өчен үзе дә рухи газапка, әхлакий жәзага тартыла, сөйгәнәнен күрәп тору бәхетеннән мәхрүм була, картая, сукурая. Зөләйха гыйшкы билгеле бер дәрәжәдә Ләйлә, Ширин, Зөһрә мәхәббәтләрен искә төшерә.

Зөләйханың рухи халәтен тасвирлауда Кол Гали гаять кызыклы сурәтлөү чаралары, әдәби алымнар куллана.

Ул бик мөшкел хәлдә сиздә соңра үзен,
Берәр сәгать күрми торса Йосыф йөзен,
Сабры бетте, аңламады ничкем сүзен,—
Ни әйләсә, «Йосыф» диеп әйтер имди (149 б.).

Ана тамырыннан кан алдырганда тамган кан да жиргә Йосыф исемен язган кебек күренә. Йолдызлар да, әйтерсен, Йосыф диеп дәшә. Зөләйханың мәхәббәт ялкыны, сөйгәнә өчен эчтән януы шулкадәр көчле, ул өргәч Йосыфның камчысына «ут кабына».

* Ахыры. Башы журналның 1995 елгы 1-2 санында.

Кол Гали үз каһарманның тасвирлаганда әкият-дастаннарға, борыңғы төрки әдәбиятка хас булган гадәттән тыш арттыру, эпик эреләндерү алымын, сыйфат-күренешләрне максималь югарылыкка күтәреп сурәтләү ысулын яратып куллана. Мәсәлән, Йосыф хақында мондый юллар бар:

Дөньяда һич синдәй кеше булганы юк,
Сина охшаш бер кеше дә туганы юк,
Мондый сыйфат беркемдә дә булганы юк,—
Әллә син бер фәрештәме? — дияр имди (125 б.).

Төп каһарманның туганы Йәһүдә шундый тавышка ия ки, ул кычкырса, «ишеткәннәрнең барысы да һәлак була».

«Кыйссаи Йосыф» әсәрендә сыйфатны сан аша тасвирлау һәм, гомумән, саннар символикасыннан файдалану еш очрый. Төп каһарман 72 тел белә, аның көче «кырык ирнен» куәтеннән артык. Зөләйха Йосыфка «өч йөз алтмыш төрле киём әзерләтә». Ата белән угыл 70 ел аерым торалар.

Поэмадан мондый мисалларны күпләп китерергә мөмкин. Алардагы саннар, туры мәгънәдән бигрәк, күплекне, гадәттән тышлыкны белдерәләр. Шунысына да игътибар итик: саннарның, нигездә, теләсә ниндие түгел, ә символик мәгънәгә ия булганнары күбрәк алына. Мәсәлән, Мисыр патшасының төшендә жиде саны еш кабатлана: жиде симез сыер, жиде арык сыер, жиде тук башак, жиде ач башак. Мәгълүм булганча, табигатьтәге аерым күренешләр белән бәйләнгән бу сан (атнаның жиде көне, жиде планета, жиде төс һ. б.) мифологиядә, фольклорда һәм язма әдәбиятта образлы, символик вазифа алып киткән. Өч саны белән дә шундый ук хәл: Зөләйха Йосыфны өч мәртәбә төшендә күрә, агалары үз туганнарының «өч төрле гаебе барлыгын» күрсәтәләр.

Дастанда каһарманның яшьләрен бирүдә дә шартлылык, әкияти традицияләргә ия рү күзгә ташлана. Мәсәлән, Кәнгәң коесындагы заһидка (изге кешегә) 1200 яшь. Укучыга 11 яшьтә дип тәкъдим ителгән Йосыф 50 елдан артык коеда, 12 ел зинданда утыра, 30 яшендә хөкемдар булып, бик озак вакыт Мисыр белән идарә итә, 60 еллап ахыргы гомерен «Әмин» дигән калада уздыра. Шактый өлкән яшьтәге Ягъкуб улыннан 70 ел буе аерылып тора, аннан соң да әле 40 ел яши. Ягъкубның да, Йосыфның да, Ибне-Йәминнең дә «12 угылы бар», дип күрсәтү — мифологиядән, фольклордан килә торган күренеш.

«Кыйссаи Йосыф»та төш күрүләр һәм аларны юрау гаять күп. Аны Йосыф та, Ягъкуб һәм кызы Динә дә, Зөләйха, Малик Дәгыйр, Кыйтфир, икмәкче, шәрабчы һ. б. да күрә. Төш күрү һәм юрау Борыңғы һәм Урта гасыр тормышында игътибар үзәгендә торган. Мифологик ышанулар нигезендә, төш язмышны алдан күрү, киләчәккә фараз кылу, прогноз ясау чарасы итеп каралган. Борыңгылар фикеренчә, төш юрау — зирәкләр, акыл, мөҗиза ияләре, пәйгамбәрләр шөгыле. Тарихтан хөкемдар сарайларында махсус төш юраучыларның булуы мәгълүм. Димәк, «Кыйссаи Йосыф»та төш күрү һәм юрау эпизодларының күп булуы шул чор чынбарлыгының, элеккеге традицияләрнең йогынтысы белән аңлатыла. Бу — бер. Икенчедән, автор төш күрүне әдәби чара, сәнгать алымы буларак та файдалана. Йосыфның төш күрүе, төш юравы аның алдан күрүчәнлеген, зирәклеген, пәйгамбәрлеген күрсәтүгә ярдәм итә. Язмыштан узмыш юк. Төштә күргәннәр дә барыбер киләчәк. «Кыйссаи Йосыф»та да — бу шулай. Ягъкубның кызы Динә әтисенә болай ди:

...Әле йоклап ята идем,
Кинәт егълап йокымнан уянып киттем,
Йә әткәем, төшемдә ун бүре күрдем,—
Йосыфны тартып алдылар шулар имди (63 б.).

Ягъкуб төшендә унбер бәрән көтүен, шуларның берсен бүре (корт) алуын күрә. Тиз арада бу төшләр юш килә: Йосыфны агалары сахрага алып чыга, кыйныйлар, коега салалар... Әсәрдәге башка төшләр дә чынбарлыкка аша. Төш күрү һәм юрау алымы сюжетның ышандырырлык юнәлештә үсешен, композициянең табигый корылышын да билгеле бер дәрәжәдә тәмин итә. Гомумән, бу ысул авторның уй-ниятләрен сәнгати рәвешкә кертүдә мөһим фактор булып тора.

Романтик рухлы «Кыйссаи Йосыф» үзенә табигате белән реаль һәм хыялый күренешләрнең кушылмасын, синтезын хәтерләтә. Ягъкубның Кәнгәңда яшәве, балаларының мал көтүе, Йосыфтан көнләшүләре, аны кол итеп сатулары, төп каһарманның зинданда утыруы, хөкемдар булуы, гаилә коруы, үлеме һ. б. — болар бар да чынбарлыкка охшаш яисә булырга мөмкин хәлләр. Аларга бик күп хыялый күренешләр, вакыйгалар ялганып китә. Ни өчен Йосыфны агалары үтерергә ашыкына? Чөнки аларны бу начар эшкә Иблис тә котырта:

«Бу ялганчы угъланмы сез үтерегез,
Ялган төшнең юравын сез бетерегез,

Жөзагызны жиренө тиз житкерегез»,—
Шулай диеп, Иблис коткы салыр имди (67 б.).

Йосыфның Кәнган коесындагы тормышы, ана биредә Жәбраилнең булышуы, Зөләйханың кабат яшәрүе, хайваннарның телгә килүе, сабий баланың гуаһлык кылуы кебек күренешләр,—иң беренче чиратта, хыял-фантазия жимешләре. Аларның күпчелеге дини-мифологик ышануларга, фольклорга барып тоташа. Мәсәлән, Зөләйха, ялгышып, үзе яратмаган Кыйтфирга кияүгә чыккач та саф булып кала. Ни өчен? Бу сорауга әсәрдә мондый җавап бирелә:

Зөләйха шунда Йосыфка болай диде:
«Халикь (Алла) мине синең өчен саклап торды,
Миңа охшаш пәри кызы килеп йөрде,—
Мин дип белеп, Кыйтфир аны кочар имди» (219 б.).

Дини-мифологик риваятьләр нигезендә, һәр кешенең пәри рәвешендәге ише дә була. Алар икесе бергә туа, яши, үлә. Бу хакта Кол Гали дә искәртә (111 б.).

Күп кенә әкият-дастаннарда, «Кәлилә вә Димнә», «Тутыйнамә» кебек борынгы ядкярләрдә кош-кортларның, агач-үсемлекләреннән, хайваннарның телгә килүе, кеше кебек сөйләшүләре—гадәти һәм киң таралган күренеш. Мифологик ышанулар белән бәйләнгән мондый эпизодлар «Кыйссаи Йосыф»та да бар.

Ягъкубның уллары «Йосыфны (бүрегә) алдырдык»,—дип әтиләренә кайтып әйтәләр. Кайгыдан «акылы шашкан» ата «ул бүрене тотып килергә» куша. Әмер үтәлә. Бүре шунда телгә килеп, үзенә гөнаһсыз булуын, унжиде көн буена, бернинди «тәгам»сез, югалган баласын эзләвен әйтә. Бу эпизод Ягъкуб белән Йосыф мәхәббәтен, ата-бала аерылуының гайрә табигый хәл булуын тагың да үтемләрәк, тәәсирләрәк итеп күрсәтүгә ярдәм иткән. Дөя белән зинданда яткан Йосыф әңгәмәсе дә ата һәм угылның көчле сагыну хисләрен белдерүгә булышкан.

«Кыйссаи Йосыф» вакыт һәм урынның бирелеше белән дә әкият-дастаннарда якын. Андагы вакыт йомык, ул билгеле бер тарихи чор белән бәйләнмәгән. Алдарак әйтелгәнчә, вакыйгалар бара торган Кәнган, Мисыр, Мәгъриб кебек урыннар да шартлы, Ягъкуб һәм аның балалары «гыйбричә» (яхүдчә) сөйләшкән дип әйтүләр дә элеккеге традицияләр йогынтысы гына.

Дастанда һәм сәнгати, һәм тарихи яктан гаять мөһим булган сарай салдыру күренешләре бар. Аларның беренчесе—гади хезмәтче хатынның («даяның») ижат жимеше. Сарайның монысын Зөләйха төзетә, ә икенчесен—Йосыф.

«Дая» фантазиясе белән тудырылган сарайда һәм аның бизәлешендә никадәр осталык һәм нәфислек! Нәкышланган баганалар (терәкләр), аларның төпләрендә—көмештән коелган үгез сыннары... «Саф һәм кызыл алтыннан ясалган атлар», яннарында—агачлар, аларда—төрле-төрле кошлар. Түшәмнәрдә «жәүһәр кандилләр» эленгән. Диварларда, түшәмнәрдә гажәеп күп төрле сурәтләр, алар арасында Йосыф вә Зөләйха рәсемнәре дә бар... «Күргән кешеләргә хайран итәр»лек бу күренеш авторның архитектурада һәм рәсем сәнгатендә, төсләр эстетикасында гаять хәбәрдар булуын күрсәтә. Игътибар итегез: корылмада төп материал итеп матурлык символы да булган алтын-көмеш, кыйммәтле асыл ташлар алына. Бу сурәтләнгән күренешнең гадәттән тышлыгын, психологик һәм эстетик тәәсир көчен арттыра.

Йосыф төзеткән «гажәеп биек» сарай диварларында төп каһарманның атасы, туганнары, башыннан кичкәннәре (сәхрәгә алып чыгулар, коега салулар, алдап, кол итеп сатулар һ. б.) рәсемләнә. Бу күренеш Йосыфның туганнарына шулкадәр көчле йогынты ясый ки, алар, «каты егълап, берсе дә бер ризык» капмас була, аларның күнелен яман гамәлләргә өчен үкенү, тәүбә кылу тойгысы биләп ала. Автор сүз сәнгатендә рәсем сәнгате мөмкинлекләрен дә файдаланып, эстетик яктан гаять отышлы адым ясаган. Зөләйха төзеткән сарай һәм андагы сурәтләр дә каһарманнарның рухи асылын һәм әхлакын ачуга, сюжетның киеренкелеген көчәйтүгә ярдәм иткән.

Кайвакыт шушындый фикерне ишетергә туры килә: имеш, элеккеге Шәрәкь, шул исәптән татар дөньясында рәсем сәнгате үсмәгән, чөнки ислам дине моны тыйган. Әмма тарихи чынбарлык бу фикернең ялгышлыгын күрсәтә. Урта гасыр мөселман илләрендә рәсем сәнгате зур үсеш ала, хөкемдарлар сарайларында мәшһүр рәссамнарның эшләве мәгълүм. Рәсем сәнгатендә кеше сурәтләрен ясау да мөһим урынны алып торган. Мәсәлән, элеккеге кулъязмаларда әдәби әсәрләргә ясалган күп санлы рәсем-миниатюралар—моның бер дәлиле. Ислам дине рухындагы «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә кеше сурәтләренән рәсемләнүе дә—бу дәлилне көчәйтүче бер факт. Алтын Урда әдибе Котбның «Хөсрәү вә Ширин» поэмасында да (1342) кеше рәсемнәрен ясауга зур урын бирелә. Мәсәлән, анда Шавыр Хөсрәү, Фәрхад, Ширин сурәтләрен ясый һәм әсәр тукумасына бу күренешләр табигый рәвештә ялганып китә. Кыскасы, сарайга мөнәсәбәтле эпизодлар төпмә хыял жимеше генә түгел.

Аларны тудыруга Шәрәкь чынбарлыгы, шул исәптән Болгар калаларындагы мәһабәт корылмалар да көчле этәргеч биргән. Гомумән, Идел-Урал буе төбәгенен, борынгы болгар-татар тормышының, фольклорының «Кыйссаи Йосыф»та чагылышына галимнәр нык игътибар итәләр. Ул күп кенә вакыйга-хәлләрдә, факт-мәғлүматларда, сурәтләү чараларында ачык күренә. Мәсәлән, бер карчык, Йосыфны сатып алырга башка малы булмагач, «бер киләп йеб» күтәрәп килә. Кылыч, Йосыфны кыйнап рәнжеткәч, «карлы-бозлы» яңгыр ява башлый (табигатьнен бу гаделсезлеккә нәфрәт билгесе) һ. б. Әсәрдән мондый күренешләрне һәм детальләрне күпләп китерергә мөмкин. Идел-Урал буйларында, жөмләдән Болгар мәмләкәтендә элек-электән үк язуның шактый киң таралуы мәғлүм. Бу «Кыйссаи Йосыф»та ачык сизелә. Андагы каһарманнар өчен уку-язу — гадәти күренеш. Дастанның борынгы болгар-татар белән тыгыз багланышы аеруча аның телендә ачык күренә. Бу тел — борынгы төрки язма телнен Идел-Урал буйларында, хәзәр — болгар-кыпчак-татар жирлегендә тарихи дәвам ителеше. Ул алга таба Алтын Урда һәм татар ханлыklары чоры татар язма әдәби теленен үзәген, төп нигезен тәшкил итә.

«Кыйссаи Йосыф» поэтикасында башка төр сәнгати үзенчәлекләр дә күзәтелә. Шагыйрь капма-каршы кую, ягъни антитеза алымын кулланырга ярата. Ул киң планда да, аерым строфа, шигърь юлы кысаларында да башкарыла. Мәсәлән, әсәреннән тәүге өлешендә Йосыфның ата янындагы бәхетле чоры телгә алына. Берәздән исә моның киресе туа: төп каһарман инде рәнжетелгән, кимсетелгән зат — ул кол. Алга таба да Йосыфның гомер юлы шундый капма-каршылыklар берлеге рәвешендә бирелә. Зөләйха язмышы өчен дә кискен контрастлар чит түгел. «Аһ, аяныч, газиз идем, түбән булдым», «Азат идем, коллыкка мин төштем имди» һ. б. шундый юлларда Йосыф хәле аерым мисрагълар, строфалар кысасында гына капма-каршы куела. Шушындай ук ысул Зөләйха образын тасвирлаганда да кулланыла.

Кол Гали анафора, кабатлау, эндәш, мөрәҗғәгать сорау, синтаксик янәшәлек кебек шигъри чаралардан һәм поэтик фигуралардан да теләп файдалана. Мәсәлән, «Йосыф вәзир кыйссасы» бүлегендәге бер строфаның өч юлы да «ике йөз мең ир ашар», ягъни «ике йөз мең гаскәр барыр» сүзләре белән башланып китә (анафора). Текстта аерым сүзләреннән, гыйбарәләреннән, хәтта шигъри юлларның кабатланып килүе әсәреннән эмоциональ тәсир көчен арттыруга ярдәм итә.

Дастанда автор сөйләм персонажлар әңгәмәсе белән үзара тыгыз үрелеп бара. Диалогик сөйләм әсәр стилин жанлы сөйләм интонациясенә якынайта төшә. Поэмада эндәш, мөрәҗғәгать, сорау формаларының күп булуы нәкъ әнә шул үзенчәлек белән дә аңлатыла. Персонажлар сөйләмә, гадәттә, бер яисә аннан да күбрәк строфаны үз эченә ала. Туры сөйләм еш кына, «Йосыф әйде», «Ягъкуб әйдүр» кебек гыйбарәләрдән соң башланып китә. Мәкаль-әйтемләр, канатлы сүзләр куллану да «Кыйссаи-Йосыф» поэтикасына хас күренеш. Бу яктан автор үз элгәреләре Йосыф Баласагунлы, Әхмәд Йүгнәки традицияләрен дәвам иттерә. Кол Галиненнән дә күп юллары хикмәтле сүз, афоризм кебек яңгырый. Мәсәлән:

Әйә ханым, гыйшык хәле жиңел булмас,
Табиблар ул дөрткә дәрман таба алмас,
Бөтен дөнья шатланганда, гашыйк көлмәс,—
Бер өзлексез сөйгән ярын уйлар имди (153 б.).

Ибне-Йәмин — нечкә күнелле, хис-тойгыларга бай кеше. Туганы Йосыфка аның хөрмәте, мәхәббәте иксез-чиксез. Ибне-Йәминнен 12 угылы була. Атасы балаларына Динез (Дингез), Корт (Бүре), Кайгу, Гар (Кое, Мөгарә), Арыслан, Гариб, Кол һ. б. шундый исемнәр куя. «Болар,— ди Ибне-Йәмин Йосыфка,— бар да синен кайгын белән баглы имди». Борынгы ышанулар белән бәйләнешле бу исемнәр Ибне-Йәминнен рухи халәтен, табигатен, туганына сагынулы мөнәсәбәтен белдерүгә ярдәм итәләр.

«Кыйссаи Йосыф»та, рун язмаларындагы һәм «Котадгу белек»тәге кебек, кеше жанын кошка охшату бар. Ягъкубның үлеме болай тасвирлана:

Изге тәннән аерылды газиз жаны,—
Кошка охшап, оймак таба очар имди (283 б.).

«Кыйссаи Йосыф»та гажәеп уңышлы кулланылган чагыштырулар, метафоралар, сынландырулар тулып ята. Йосыфыннан озакка аерылуны күнеле сизгән Ягъкубның рухи халәте баласын жуйган дөя хәле белән тинчләштерелә («Бутасын жуйган дөядәй инрәр имди»). Йөзне тулган ай, тешләренә энже, иреннәренә бал-шикәр, кашны һиләлә (яңа туган ай), бармакларны талчыбык, битне кызыл якут белән чагыштыру да әсәрдә еш күзәтелә.

Лексик составы, фонетик һәм грамматик төзелеше белән «Кыйссаи Йосыф» иске татар язма әдәби теленнән житди аерылмый. Әмма анда хәзерге сөйләм һәм язма

телебез өчен бик күп хас булмаган аерым күренешләр дә бар. Мәсәлән, сүз башында хәзерге т авазы урынына д килү еш очрый: татлы-датлы, тора-дора, төрле-дөрлү. Сүз уртасында яисә ахырында г-у (в) чиратлашуы да күзәтелә: тау-таг, бау-баг, авыр-агыр һ. б. Лексика өлкәсендә тәлим (күп), йаулак (бик, начар), кани (кайда), бән (мин), үгәр (мактар) кебек борынгы төрки сүzlәрен куллану дәвам ителә. Поэмада гарәп-фарсы сүzlәре артык күп түгел. Грамматикада да аерым үзенчәлекләр күзгә ташлана. Юнәлеш килештә га-гә, ка-кә урынына а-ә кушымчаларын куллану (әмма һәрчак түгел): «бу әхвалә (әхвалгә) ул дөшерде», «Зөләйха Йосыфә (Йосыфка) зиннәт вирде» һ. б. Фигыльләрдә гыл-гел, мага-мәгә, мыш-меш, ар-әр ыр-ер кебек кушымчалар чагыштырмача актив: «Йагъкуб анда кермәгә деләр имди», «үгетләгел», «дүндермәгел», «бина кылмыш», «сорар имди» һ. б. Борынгы рун язмаларында без «күрер күзем», «белер белегем» кебек сүзтезмәләр белән очрашкан идек. Болардагы «күрер», «белер» сыйфат фигыльләре үзләреннән сон килүче төшенчәләрнең даими хосусиятен белдерүгә хезмәт ителәр: күрә торган күзем. Бу күренеш, гәрчә бик сирәк булса да, «Кыйссаи Йосыф»та да күзәтелә: «дугар көн (кояш)». Текстта киләчәк заманны белдерүче дачы-дәче кушымчалы фигыльләр дә очрый: «андин сонра рәхман рәхим кылдачыдур». Кол Гали кай-вакыт, эчтәлек һәм шигъри үлчәм таләбе белән, бер үк яисә синонимик сүzlәрне янәшә куллана: «малым-мөлкәм жөмлә фида кылсам иде», «дөрлү-дөрлү терәкләр», «йимәк-эчмәкдин» мәхрүм калды, «кәнд-үзенә бән боны вәзир кылсам» һ. б. Бу алым сөйләмнең эстетик тәэсир көчен арттыруга да ярдәм итә.

Кыскасы, «Кыйссаи Йосыф» әсәренең поэтикасы, тел-стиле — сүз-сурәт белән, сәнгати алымнар һәм чаралар белән ижади эш итүнең матур бер үрнәге. Анда бүгенге сөйләм һәм язма телебезне, әдәбиятыбызны тагын да тулыландырырлык, баетырлык чаралар искиткеч күп.

VII

«Кыйссаи Йосыф» — дөнья мәдәни үсешенә олы юлында туган ядкяр. Ул үзенә тамырлары белән төркиләренә бай фольклорына һәм язма әдәбиятына. Шәрәкь һәм Гарәб халыкларының күпгасырлык мәдәни мирасына барып тоташа. «Кыйссаи Йосыф»ның тууы, бер яктан, болгар-татарларның рухи ихтыяжлары, эчке үсешләре, икенче яктан, Кол Гали кебек олуг талантның барлыкка килүе белән бәйле. Бу ядкяр фольклордан, борынгы төрки истәлекләреннән, аеруча «Котадгу белек»тән килә торган мәдәни казанышларны туплап, баетып алдагы буыннарға житкерүдә мөһим этап булды. Аның күп гасырлар буена яратып укылуы, мәктәп-мәдрәсәләрдә «төп уку һәм төрки текстларны өйрәнү» (В. Радлов) әсбабы рәвешендә кулланылуы хакында инде алдарак әйтелгән иде. «Кыйссаи Йосыф» халкыбызда тугрылык, сабырлык, әдәплелек, итагательлек, оптимизм кебек сыйфатлар тәрбияләүдә остаз да булды.

Кол Гали әсәре үзеннән соңгы мәдәнияткә искиткеч зур йогынты ясаган һәм ясый. Аның традицияләрен рухи мирасның бик күп ядкярләрендә һәм күренешләрендә күзәтергә мөмкин. Хәзер шуларның берничәсен генә атап китик.

Татар язма телен үстерүдә һәм баетуда «Кыйссаи Йосыф»ның да роле зур булу бөхәссез.

Шәрәкь мәдәниятендәге рухи казанышларны ижади үзләштерүдә Кол Гали кулланган ысулларны алга таба Котб, Хисам Кятиб, Сәйф Сараи, Мөхәммәдъяр, Утыз Имәни, Тукай һәм башка әдипләр иркен файдаландылар. Татар әдәбиятында Йосыф сюжетының күпләгән әдипләр тарафыннан эшкөртелүендә дә болгар-татар шагыйренә роле зур.

«Кыйссаи Йосыф» башка төрки әдәбиятлар үсешенә дә йогынты ясаган. Аның казакъча, комыкча, кыргызча версияләре дә бар. Госманлы шагыйре Шәйяд Хәмзә (XIII йөзнен икенче яртысы) үзенә «Йосыф вә Зөләйха» поэмасын ижат иткәндә, Кол Гали әсәреннән дә мул файдалана.

Татар әдәбиятында «Кыйссаи Йосыф»ка аваздаш, аңа мөнәсәбәттә туган күренешләр шактый.

Мәхәббәттән акылын жуо дәрәжәсенә житкән Зөләйха Йосыфка сөю хисләрен ачыктан-ачык белдерә, аның гүзәллеген мактый. Шунда Йосыф кеше гомәренә чикләнгән булуы, адәм матурлыгының вакытлы икәнлегә хакында искөртә:

Үткен күзләр күрми торган булып сулыр,
Энже кебек ап-ак тешләр һәм коелыр,
Алтмыш сөяк, корып-кибеп, тузан булыр,—
Ите череп вәйран булып калыр имди...

Матур-ямьсез жөмлөсе юк булачаклар,
Гүр эчендә грифтар булып калачаклар,
Кем ни кылган — шул кылганын табачаклар,—
Унда-сулда фәрештәләр язар имди (165 б.).

Шушына охшаш мотивлар Хисам Кятиб, Сәйф Сарай, Өмми Камал һәм татар әдәбиятының кайбер башка әдипләре тарафыннан да эшкәртелә.

Кадыйр Галибәк үзенә «Жәмигъ эт-тәварих» әсәрендә (1602) Касыйм ханлыгы тәхетенә Уразмөхәммәдне утырту күренешен тасвирлый. «Ханны,— ди ул,—алтын-луг сандалының өстенә утырттылар, ...өстенә нисарлар (тәңкәләр.— Х. М.) кылдылар» (Татар әдәбияты тарихы.— Казан, 1984.— I том.— 337 б.). Мондый тантаналы, шатлыклы вакытта тәңкә чөчү татарда, гомумән, киң таралган. Бу күренеш «Кыйссаи Йосыф»та да бар. Төп каһарманның зинданнан котылуын бөтен Мисыр халкы бәйрәм итә:

...Алтын-көмеш, энже-мәржан нисар кылды,—
Хас-у гамләр арзу кылыб йөгрер имди
(Олуг-кечек күрер өчен йөгерер имди) (200—204 б.).

Саба (тан) жиле Тәңре рәхсәте белән Ягъкубка Йосыфның исәнлек хәбәрән житкәрә. Атага бу шатлыклы хәбәр улының исе рәвешендә ирешә. Ягъкуб жилгә дәшеп, болай ди:

Акрын исче, сәбах жиле, бик ашыкма,
Китерәсең Йосыфымның исен миңа,
Дәва булчы йөрәгемнең ярасына,—
Син искәндә күңелем шат була имди (271 б.).

Таң жилен хәбәр житкәрүче, илче рәвешендә күзаллау, ана дәшү татар фольклорында¹, язма поэзиядә тулып ята. Без аның үрнәкләрен Кандалыйда, Дәрдемәндтә, Такташта һәм башка шагыйрьләрдә очратабыз.

Әгәр барсаң, саба жил, безнең илгә,
Сәламнәр әйт, сәлам ул нечкә билгә,—

ди, мәсәлән, Дәрдемәнд.

«Кыйссаи Йосыф»та гажәеп тәәсирле, күздән яшьләр агызырлык бер эпизод бар. Ул — кол итеп сатылган Йосыфның әнисе кабере белән бәхилләшүе, вафат булган анасы белән елап сөйләшүе. Нәкъ шушына охшаш мотив Тукайда бар:

Бар күңелләрдән жылы, йомшак синең кабрең ташы,—
Шунда тамсын күз яшемнең иң ачы һәм татлысы!

(«Өзелгән өмид»)

Кол Гали кулланган строфа, рифмалашу төрләре татар сүз сәнгатенә популяр формаларына әверелде. Моның мисаллары фольклорда һәм язма әдәбиятта тулып ята. Мәсәлән:

Менә дустлар, мин сезләргә бер сүз сөйлим,
«Йосыф-Йагъкуб китабының» көен көйлим,
Ушбу милләт ертыгының жөен жөйлим,—
Жебем — кара, инәм каләм булсын имди...

(Г. Тукай. «Дустларга бер сүз»)

«Йосыф китабы» халыкта махсус көйгә укылган. Ана нигезләнеп, күп санлы әсәрләреннән язылуы, бәет-мөнәжәтләреннән, жырларның тууы мәгълүм.

Бер мөнәжәттәге лирик герой үзенә авыр рухи халәтен ялгыз агачка, баласын жуйган Ягъкубка тиңли:

...Ботакларымны жил кисте, яфраклар саргаеп төште,
Минем хәлем — баласындин аерылган Йагъкуб төсле...

(«Ялгыз агач» мөнәжәте)

Гомумән, Йосыф һәм Зөләйханың матурлыгы, аларның көчле мәхәббәте, ахыр чиктә кавышулары, Ягъкубның түземлеге, олы жанлылыгы — татар халык ижатында идеал төшенчәләр.

Фольклор тәәсире астында «Кыйссаи Йосыф»та кулланылган күп кенә тел-сурәтләр чаралары Кол Галидән соң аеруча активлаштылар. Мәсәлән, кашны яна ай, йөзне тулган ай белән чагыштыру, сүзне, иренне бал-шикәр, тешләренә энже, бармакларны талчыбык белән тиңләү һ. б. сурәтләр — әнә шундыйлардан.

Кашлары — ай аның яна туган,
Йөзе — айның тулган көннәре. (С. Рәмиев.)

Алтынкайның яңа туган ай кашы бар,
Колагында бриллиант күк алкасы бар. (Ш. Бабич.)

«Кыйссаи Йосыф»ка, аның авторына мөнәсәбәттә театр, музыка, рәсем сәнгате әсәрләре дә туган (Кәрим Әмири, Нурихан Фәттаһ пьесалары, Бакый ага Урманче, Тавил Хәҗиәхмәтов рәсемнәре һ. б.). Казанның бер урамы шагыйрь исемен йөртә.

* * *

Кол Гали моннан сигез гасыр элек яшәп, якты дөньядан киткән. Әмма аның хис-фикерләргә бай әсәре үлмәгән: ул халкыбыз белән бергә яшәгән, яши һәм яшәячәк. Бу — шагыйрь өчен иң зур бәхет.

ЮНЕСКО (Берләшкән милләтләр оешмасының фән, мәгариф һәм мәдәният бүлеге) карары белән 1983 елда Кол Галинең тууына 800, әсәре язылуга 750 ел тулу дөнья күләмендә билгеләп үтелде. Бу да «Кыйссаи Йосыф»ның кешелек хәзинәсендә тоткан урынын, аның үлемсезлеген күрсәтүче мәһим дәлил. Кол Гали — әдипләребезнең олуг остазы, укучыларыбызның мөхтәрәм шагыйре.

ИСКӘРМӘ

¹ Венер галиме Игнац Кунош Беренче бөтендөнья сугышы вакытында әсирлеккә төшкән татар гаскәриләренең фольклорын өйрәнә. «Аларның жыр-бәетләрендәге аһәңнәр, — ди ул, — әйтерсез, сөйгән ярларны сагындан чыккан моң-зарын күкләргә ашыралар кебек иде... Жилләр искәндә еракта калган туган илләреннән бер хәбәр килгән кебек хис итәләр. Кошлар очып үткәндә туган жирләренең сүзләрен ишетәләр кебек иде... Моңлы бер жыр жырлаганда, әйтерсез, күзләреннән, йөрәкләреннән каннар тама иде» («Мирас», 1992.—5 сан.—104—105 бб.).

ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВ,
филология фәннәре докторы,
профессор.

«КАРА АЛТЫН» — БЕТМӘС ХӘЗИНӘ!

Әлмәт шәһәрində урнашкан «Кара Алтын» акционерлык банкы һәркемгә ваучерларын әйдәп баручы инвестиция фондларының акцияләренә алмаштырырга ярдәм итә. Безнең партнерларыбыз: «Диалог», «Гермес-Союз», «Нефть-Алмаз инвест», «Московская недвижимость» һәм башка билгеле һәм перспективалы фондлар.

Һәркем бездә акчасын саклый ала. Акчаны банкта ел дәвамына саклаган очракта 400 процент, ә кыска вакытка исәпләп саклаганда 100 процент өстәмә түләнә.

«Кара Алтын» акционерлык банкының адресы: Татарстан Республикасы, Әлмәт шәһәре, Белоглазов урамы, йорт номеры 50. Иртәнге 9 сәгатьтән алып көндөзгә 13 сәгатькә кадәр һәм төштән соңгы 14 сәгатьтән алып кичке 18 сәгатькә кадәр халыктан ваучерлар һәм акчалар кабул ителә. Элемтә өчен телефоннар: 3-06-40, 2-81-85.

**КИЛЕГЕЗ, ШЫЛТЫРАТЫГЫЗ!
ВАКЫТЫГЫЗНЫ ӘРӘМ ИТМӘГЕЗ!
«КАРА АЛТЫН» — СЕЗНЕҢ БАНК.**

Әй сөям мин табигатьне...

ЮЛЧЫ

Үзәк өзгеч салкын, зәһәрле кыш
Кочаклаган бөтен дөньяны:
Күренми күк, ай һәм йолдызлары,
Күзен ачмый күктә ак таңы.

Ыжылдый жил, уйный ачу белән,
Күзгә бәрә бөтереп карларны,
Салкын, Зәһәр уklar битне кисә,
Ачындыра иркә жаннарны.

Шунда әллә нинди юлчы, мескен,
Читкә тайган юлдан яңлышып,
Дүрт ягыннан эзли бер изге юл
Ачы жилләр белән тартышып.

Өрә зәһәрле жил, агыла буран,
Өелә жиргә биек кар тавы,
Эзли, эзли һаман теге юлчы,
Өмет өзми, эзли туктамый.

ТАБИГАТЬ

Әй сөям мин табигатьнең гүзәл күренешләрен!
Ялтырап аккан суын, анда балык йөзешләрен.

Ул яшел урман, болыннар, бакчалар, чәчкәләрен,
Ул кояш, айны, аларның ямьле нур чәчкәннәрен.

Әллә ни сөйли алар, тыңлыйм да мин моңлангалыйм,
Тәмле, ләззәтле хыяллар берлә тик уйлангалыйм.

ТАНИР ТАНИРОВ

АК-ЙОРТТА ЖӘНЖАЛ

РОМАН

ТӨНГЕ УЙЛАР

Жәйгечә көлөч октябрь иртәсендә сәфәрдәшләр Лейпциг аэропортынан Мәскәүгә очтылар. Самолетка утырганчы озата килгән немец иптәшләр кунак бүлмәсенә табынга чакырдылар, хәерле юл теләүдән элек, бүген геноссе Шатмановның туган көнө икәнлеген хәтерләп, аның хөрмәтенә тост әйттеләр. Округ комитеты секретаре Атласовка пөхтә итеп ялтыравыклы кәгазьгә төрөлгән зур гына тартмага күрсәтеп: «Мөхтәрәм Шатманов иптәшкә безнең бүләк,— диде.— Кайтарып тапшыруыгызны үтенәбез».

Мәскәүгә, Плотников тыкрыгындагы КПСС УК кунакханәсенә алар төштән соң кайтып керделәр. Аста ук дежур администратор: «Югары Совет сессиясендә әле тәнәфес, иптәш Шатманов яна гына үзенә кайтты, сезне көтә»,— дип искәртте. Урнашып куллар чайкагач, Атласов ярдәмчесе белән Мазһар Зарипович биләгән люкс номерына килделәр. Китап буенча тапшырылган йомышны үтәү хакында кыскача сөйләгәннән соң Шатмановны туган көнө белән котлап немецлар бүлгән тапшырдылар. Мазһар Зариповичның авызы ерылды, күзләре ут булды, түземсез куллары белән тартманы әйләндереп, төрле яклап капшап карады. Аннары, нидер хәтерләгәндәй, Атласовка текәлеп:

— Ә сиңа нинди бүләк бирделәр? — диде.

Талмас көлеп жибәрде:

— Майлы кукиш — минем туган көн түгел ләсә!

Шатманов шикләнеп карап торды да ишеккә ташланды:

— Әйдә-ле, чемоданыңны күрсәт!

Болар исләп өлгөрмәделәр, Мазһар Зарипович ашыгып Атласов номерына барып керде, ишек төбөндөгә киштәдә яткан чемоданны шартлатып ачып актара башлады. Моңа хәйран калган ярдәмче түзмәде:

— Тентү һич ярыйсы эш түгел инде... — дип мыңгырдады.

— Ә син, соответственно, дөшмә, маңка! — дип жикерде Шатманов, аннары әле генә үзе туздырып ташлаган күлмәк-күнчеккә карап, карлыккан тавыш белән: — Ала-а-ай... — дип ишеккә юнәлде.

Рәнжүдән, оятыннан истән таеп, Талмас йодрыкларын йомарлады, хужасына таба ыргылу хәрәкәте ясады да, көч-хәл белән үзен кулга алып, ярсулы пышылдады:

— Фашист! Кеше хокукларын законлаштырачак Конституция кабул иткән көн-нәрдә — тентү! Мин бу кабахәтлекне мәңгә онытмам!

...Күптәнге шул эпизодны хәтерләп, Шатманов тирән көрсенеп куйды: «Әйе, соответственно, артыграк кыландым, ә тентү кирәкмәс иде. Кем уйлаган аны буш кул белән кайтыр дип! Әй, сопственгоря, көнө нинди иде бит — үземне үзем онытып ташладым: сессиядә тәнәфес алдыннан гына чыгыш ясадым, Брежнев картка ул шулкадәр ошаган ки, Кремльнең съездлар сарае залында, меңәрләгән кеше алдында мактап, туган көнем белән котлады, кочаклап өч мәртәбә үптә! Шундый хөрмәттән соң мин кунакханәгә канатланып кайткан идем. Уңышлардан баш әйләнү, соответственно, шулай буладыр инде: әле генә генсек, Югары Совет президиумы рәисе

* Дәвам. Башы журналның 1994 елгы 11—12 һәм 1995 елгы 1—2 саннарында.

кочкан тәнем-жаным күктә иде, ә монда күреп туйган Атласов! Ана бит Брежневның телмәрне мактавы хакында әйтеп булмый, соотвественно, ул язды, мин кычкырып, жиренә житкереп укыдым гына, кайбер урыннарын төшенеп тә житмәдем хәтта. Хужа бәясен ана ишеттерсәм, соотвественно, үзенә алуы бар, дидем. Ачуым килеп китте, чыгырдан чыктым...»

Үткәннәрне хәтерләп, Шатманов уйланып торды: «Әйе, шәп кеше иде Леонид Ильич — үзе әдәмчә яшәде, безгә дә яшәргә ирек бирде. Мине аеруча ярата, ышана иде. Атна саен диярлек, шалтыратып, хәл-әхвәл сорашып торды. Мәскәүгә барган саен кабул итте, кочаклап каршы ала, суырып үбә иде. Гаиләсе белән таныштырды, яраткан кияве Чурбановны миңа кунакка жибәрде. Сунарга бардык. Леня үзе дә сунар яраткач, атып алган тәүге пошины, башы-тоягы белән самолетка төяп, ана озаттык. Безнең балны ярата иде, бигрәк тә көрәзлесе. Ташыдык инде, ташыдык... Ә бер жәй буге иртәнгә һәм кичке ашына кымыз илттек. Пломба салып сургучлап печатләнган термослар алышынып кына торды. Соотвественно, КГБ офицерлары самолётта ташыды. Ә кәк же! Ышаныч ич бу! Генеральныйның үзенә! Кылган кымызы шифалы бит: яңа гына суыртылган юкә балын да яратты, соотвественно. Әх, бар иде заманнар, бар иде, соотвественно, әһелләр! Мишка түгел инде. Хәер, ул мөртәт тә тәмләне ярата...»

Шатмановның уйлары кире Атласовка күчте: «Миңа, фашист, диде, танавын ниткере! Үзенә калса, хурлады, гарьләнәдерде инде, йолкыш! Гәзиттә менә бу мәкалә чыккач, күп кенә хатларда да мине фашист дип атадылар. Ә мин төкердем! Фашист ни, коммунист ни — бер түгелмени? Хакимлек итүче партия әгъзасы! Шулай булгач, туганкай, бу мыскыллауга минем бер дә исем китми. Сиңа ул фашист — кан дошман. Сиңең ул атаңны, соотвественно, ир-ат агай-энеңне үтергән, үзең чак исән калгансың, сопственгоря, дөмектерсәләр бигрәк тә мәслихәт булыр иде! Ә мин фашистлардан зыян күрмәдем һәм күрмәчәкмен дә. Төптән уйлап карасаң, мин — белгеч, алар жинсә дә югалмас идем, ә син — пропагандист һәм агитатор, урының газ камерасында булыр иде!...»

Шторны ябып, Мазһар Зарипович тәрәзәгә арты белән борылды, машиналь рәвештә келәм читендә паркеттан йон кисәгә алды, бармаклары арасында бөтәрләп, халат кесәсенә тыкты (гадәте: кайда гына булмасын — өсәнде, юлдамы, театр-дамы, учреждение конторасындамы — пөхтәлек-чисталык ярата, тәртипсезлекне же-не сөйми). Ә уйлар йөгәрдә дә йөгәрдә: «фронтта булмаганмын, фашистларга каршы сугышмаганмын икән — бу гөнаһмыни?! Кемгә, соотвественно, нәрсә язган бит. Тора-бара сугышта катнашмау изгелеккә әверелмәсә әле! Сизенәм: әлегә генсекның тел төбә шуңа юнәлгән: бәй, үзе оккупация астында, соотвественно, немецлар рөхсәт иткән мәктәптә формалашкан, әтисе дә әсир төшөп исән калган... Сугыш чыккач минем әти әйткән иде: «Сугышта кем исән кала — шул жинә, ничек тә исән калырга тырышырга кирәк: һәлак булган батыр онытыла, аның урынын исән торып калган «куркак» били, чөнки ул — акыллырак». Карт үзе дә акыл иясә иде, укымышлы кеше, соотвественно, аң-белем таратучы. Атласовның атасын алыык. Сугышкан, ахмак, әллә ничә тапкыр яраланган, төзәлгән дә тагын алгы сызыкка киткән, йөри торгач дөмеккән. Хәзер аны кем хәтерли дә, кем кадерли? Ә мин, соотвественно, герой! Дөрес, хезмәт герое, шулай да кагылып кара!..

Ә Мишка Горбачев, соотвественно, молодец: «батыр фронтовикларга» нинди дуңгызлык эшләде, каһәрең! Тотты да, барысына да берьюлы «Ватан сугышы» ордены таратты. Һәммәсенә! Йонсыз мендәргә яткырды! Моннан соң тикшереп кара — кем ничек сугышкан. «Батыр фронтовик» Атласовка орденны мин «куркак» тапшырдым: күзләреннән яшь чыкты мөртәтнең — әллә сөенчәтән, әллә гарьлек-тән... Әйе, хәйләкәр кеше булып чыкты Михаил Сергеевич: барысын берьюлы бүләкләү беркемне дә бүләкләмәү ич. Бер караганда — почет, ә асылында — мыскыл итү. Шулай кирәк, капчык-капчык орден тараткач, урамнар сөрсенеп беткән «батырлар» белән тулды, шунда ук ветераннарга, соотвественно, хөрмәт бетте дә куйды. Армиянең даны какшады, тамырына балта чапты минем адаш! Этлеккә дисәң, баш әй үзәң!»

Мазһар Зарипович кабинетның ярты стөнасын диярлек биләп, идәннән түшәм-гәчә ялтырап торган көзгә алдында туктады, аның алтын йөгәртелгән массив рамын сыйпап алды, йөзән, гәүдәсен күзәтте, бармакларын төкерекләп куе кара каш очларын бөтәрләп өскә юнәлтте, ыржаеп, пломба белән ямалган эре, нык теһләрен тикшерде, танау тишегеннән ике-өч бөртек төк йолкыш алды, халатын жәеп, артык мае булмаганга канәгәтләнөп корсагын, янбашларын сыйпаштырды, тәне тирәсен-дә сәлперәю билгеләрен, башының калтыравы артканнан-артуын шөйләп, кашын жыерды. Аннары өстәл артына барып утырды да, болай да кечкенә авызын нәкъ тавык арты шикелле жыөп уйга талды: «Әйе, Атласов мине фашист дип атаган иде, мәңгә онытмам дип, куркыткан булды. Юкка, сопственгоря! Инде ничәмә еллар,

соответственно, исенә дә төшермәде бугай, май кебек эшләп йөри. Онытты, күрәсен. Ә онытты микән? Әгәр һаман ачу сакласа? Алай үч тотып, ачу саклап йөрүчән түгел ул түгеллеккә. Ә шайтан белсенме...»

5

Шатманов, өстәлнең яртысын биләп утырган зиннәтле, бакыр-көмештән эшлән-гән фигуралар белән бизәкләнгән массив язу приборының мөрмөр стаканына үрел-леп, алтын каләмле ручка алды, өстәл тартмасыннан берничә бит ялтыратылган кәгазь чыгарып, язарга кереште. Тәүдә ул кәкре-бөкре хәрәфләр белән «Атласов» дип куйды да астына ике тапкыр сызды, аннары яңа юллардан, багана итеп, тагын өч фамилия язды: «Масленкин (астына бер сызды), Рәхимов, Гайзуллин». Бер мәл уйланып утыргач, фамилияләргә фигуралы жәя эченә алды. «Беренче чиратта мәнә шушылардан сак булырга кирәк. Төрле дәрәжәдә, ләкин сакланырга: тәүге икәүсә Атласов комиссиясендә эшләде, өчсә дә, ҮК кешеләре белән аралашып, Крохинаны тыңлаганнан соң Савиновка карашларын үзгәрттеләр, «принципиаль» булып миңа каршы тупландылар. Моңы миңа сүз арасында Снежко үзе ычкындырды. Ә Гайзуллин, сизеп торам, соответственно, күптән мине күрә алмый. Гомумән, ул кемне дә булса ярата микән?! Югары Совет президиумы председателе итеп Нурмиев куйган кеше әле дә, соответственно, аның белән бәйләнештә, сопственгоря, аның шымчысы, информаторы. Шомакай! Төчә елмаюлары, юхалануы — маска гына. Кара-ле, бүген миңа ничек ташланды: «Авызыгызны ермагыз», — диде имгәк! Син юханы ердырыр-мын әле, чүпкә әверелдерермен! Мәнә бу мәкалә бәласеннән котылдым исә, сиңа тотынам. Житте сиңа юкны бушка бушатып почетта йөрүләр! Күптән куасы булган да, тегендә, Мәскәүдә яклаучылары бар, — яраклаша белә, каһарен! Шул Снежко ук XXVII съезд барышында өенә кунакка алган. Миннән яшереп барган, дүңгыз, сизмәс дигәндер инде. Минме — барын да сизәм, барын да белеп торам. Мәскәүдә, соответственно, минем «кадрлар» житәрлек. Куачакмын мин аны, изәчәкмен, тик шунысы: ул эт күпне белә, аның аша өскә өз бүләк китмәде... Ничек кенә булмасын, бүгенгә хәлдә аңардан сакланырга кирәк, күзәтергә үзен — һәр адымы исәптә булырга тиеш. Органнарга әйтәп куярмын».

Шатманов, тагын ике фамилия язып, түгәрәк эченә алды: «Досохов, Петрови-чев — соответственно, өлкә комитетның партия контроле комиссиясе председателе һәм Халык контроле комитеты председателе, ике «контроль», ике рәис, «Савинов эшен» тормышка ашыручылар... Досохов, мескен, бүген үзен ничек тотты! Моңа ул, соответственно, герой! Күпме кысмадылар — берни кысып чыгара алмадылар үзен-нән. Бигрәк тә Михалкин белән Атласов минем исемне әйттермәкчеләр иде. Тоты-гыз капчыгыгызны! Әйтмәде! Чөнки аңлый: мине сатса, соответственно, башын ашаячаклар. Азакка кадәр шулай гаепне үз өстенә алып торса, әрәм иттермәм малайны, эшендә калдыра алмасам да, союз әһәмиятендәге персонал пенсиядән мәхрүм итмәм, Алла боерса. Лаек».

Мазһар Зарипович урындык аркасына каерыла биреп утырды, күзләрен йомып, башын чайкап куйды, авыр сулап, уен дәвам итте: «Әйе, «гаилә кинәшмәсе» дип бәйләнә башлагач, сопственгоря, нык шүрләдем, беркадәр югалып калдым, шул арада бюро «Савинов эшен» башлап жибәрүдә Петровичевның ролен тикшерү өчен комиссия төзеп өлгерде. Соответственно, шул ук Атласов, Гайзуллин, Масленкин, Рәхимовлар. Ярый әле, исемә килеп, комиссия житәкчәсе итеп Воплинны үткәргә ирештем. Ә аның үз фикере булмады һәм булмаячак, мин ни кушсам — шуны эшләячәк. Чукунып китсен, Петровичевка сонгы хезмәтемне күрсәтәчәкмен: Воплин комиссиясен эшләтмәячәкмен — иртәгә үк Петровичевны больницага салачакмын. Аны сакларга кирәк, югыйсә, бәла: Аким Федотович Петровичев белән әшнә булдык, сунарга-балыкка бергә йөрдөк, ул сер сандыгын ачса, соответственно, уен түгел...»

Шатманов күзләрен ачты, яңа биткә эре хәрәфләр белән «Михалкин» дип язып куйды: «Михаил Михайлович, Атласов әйтмешли, соответственно, Михмих, өлкә комитеты секретаре, административ органнар кураторы. Бу бәндәне беркем белән дә ныклы якынлык, дуслык жепләре бәйләми бугай. Тәкәбберлегә, акыл өлөшүчән-легә өчен яратмыйлар үзен. Ул хәзер, соответственно, баррикаданың кайсы ягында? Минем якта түгел — моңысы көн кебек ачык. Ә кем ягында, кем арбасында? Мөгаен, беркем ягында да булмас, аның, сопственгоря, үз арбасы арба, принципы: ыгы-зыгыга тыгылмаска, жиңүчә билгеләнгәнчә көтәргә дә көчлегә кушылырга. Дөрес юлда тора, шайтаның!..»

Мазһар Зарипович маңгаена сугып алды: «Тукта, тукта! Хәтерем ялгышмаса,

Үзәк Комитетка Савиновны гаепсезгә, бинахак утырттылар дип, яклап язылган коллектив хат буенча өлкә комитетының инкяр жавабы Михалкин имзасы белән китте түгелме?! Әйе шул! «Сез хокук саклау органнары белән житәкчелек итәсез, сез кул кую максатка ярашлы булыр»,— дидем. Киреләнеп, ризалашмый маташты, Платовтан документлар китертте. Тегесе исә эшнән рәтен белә иде — начальнигың исбатлау дәлилләре белән коралландырды. Кулын куйды егетен? Атласов комиссиясенә дә Савинов өстеннән компромат аның аша керде. Димәк, бу эштә Михалкин — минем компаньон! Житмәсә, социалистик законлылыкны тупас бозган хокук саклау органнары аның карамагында. Димәк, ул гаепле. Аңаңны сатыйм, Михалкин, соотвественно, синең койрыгың ябышкан, миңа каршы чыгып кара!»

Шатмановның йөзе яктырып китте: «Савиновны яклаучыларның бер хатына каршы Үзәк Комитетка жавапка Ермаштан имза алдырдым (Намаевны Мәскәүгә күчергәч, аның урынына куйган идем). Коты очты мескеннен — бәй, промышленность һәм төзелеш буенча секретарь буларак, Савиновны күрәп белә, эшлеклелеге өчен хөрмәт итә, аның жинаятьче булуына шикләнә! Аңлатып бирдем: син белгәнне мин күптән инде артка элгән, ә кул кую кыен булса, жаваплылыктан куркасың, бәлки сине, соотвественно, жиңелрәк эшкә күчерергәдер? Ә син Мәскәү дип хыялланасың түгелме? Шул көннәрдә генә ҮКтан дуслары Ермашны СССР министры урынбасары итеп үрләтергә минем ризалыкны сораганнар иде. Беләм инде — үзе артыннан йөргән. Коелып төште малай: Савинов хакында ялган жавапка кул куйса, ҮКны алдау була, куймаса — замминистрлыктан колак кагуы ихтимал. Кызарыңды-бүртенде, руслар әйтмешли, тәмләп карыйсы да килә, чөнечтерә дә... Ярдәмгә килдем: «Мәсьәлә, соотвественно, сәяси. Савинов милләте буенча рус, мин — башкорт, димәк, соотвественно, башкорт русны, бөөк милләт вәкилен, эзәрлөкли булып чыга. Сизәсенме? Ә син, украин, кул куйсаң, халыклар дуслыгын ныгытуга өлешенә кертәсен». Ышандымы-юкмы, Ермаш имзасын салды. Дөрөс итте — Мәскәүгә күчерелүенә аяк чалмадым, әнә хәзер бөтен илгә хужа булып йөри. Урынына Рәхимовны алдым, әллә ялгыштым инде... Карап карарбыз. Әйе. Ермаштан соң Савиновны гаеплөгән хатлар Мәскәүгә фронтташ дуслы Атласов имзасы белән китте — күндәм кеше, кушкач карышып тормады, беренченең сүзе аның өчен закон. Тукта-ле! Ул «принципиаль»ны шул имзалар белән кысып була ич! ҮКны алдаган, Савинов хакында ялган фикергә китергән һәм, соотвественно, вәссәләм! Кәгазьләрдә минем имзам да, резолюцияләрем дә юк — эш буенча күрсәтмәләрне сүздән генә биреп, Досохов, Петровичев, Масленкиннардаң үтәттем. Атласовны әйтәм, кара син аны, мине өркәтеп маташа! Миңа — КПСС Үзәк Комитетының, аның Генеральный секретареның югары ышанычына лаек булган шөхәскә — яный! Нинди бозыклык, соотвественно, тәртипсезлек! Заманында мондый кыланышлар өчен атканнар, Себер озатканнар! Әле дә, бик котырсаң... Ә Михалкиннан сак булу хәерле. Күзәтергә аны, соотвественно, бер минутка күз уңыннан чыгармаска, Атласов группасы белән контактка кертмәскә... Тукта, нәрсә? «Атласов группасы?» — Шатманов сикереп торып, кулларын уа-уа, бүлмә буйлап кызу йөрергә тотынды. — Группа! Кемнәр соң алар? Әлбәттә, Гайзуллин, Рәхимов, Масленкин, ә оештыручысы Атласов. Кайчан, кем тарафыннан тыелган икән ул — кемнән белергә? Атласов үзе бик тиз әйтеп бирер иде дә бит — сорагы уңайсыз, минем кайсы якка борганны төшенүе бар. Ярый, иртүк ярдәмчегә кушармын, ачыклар. — Мазһар Зарипович авызын ерды: — Бик шәп бит бу: группа оештырган! Нинди максат белән? Өлкә комитет бюросын таркатып, соотвественно, бердәмлеген жиңереп, властька менәр өчен, республика белән идарә итүне үз кулларына алу өчен! Идея бит бу! Активка житкереп, нәфрәт тудырырга кирәк: республика хезмәт ияләре, понимаешь, завод-фабрикаларда, иген басуларында һәм фермаларда, соотвественно, армый-талмый планнарны һәм социалистик йөкләмәләрне үтәү өстендә фидакяр хезмәт иткән бер заманда, сопственгоря, бер төркем жирәнгеч мөртәтләр власть өчен көрәшә. Фикер тупасрак, әлбәттә, шулай да ярыйсы — безнең халык шундыйга өйрәтелгән...»

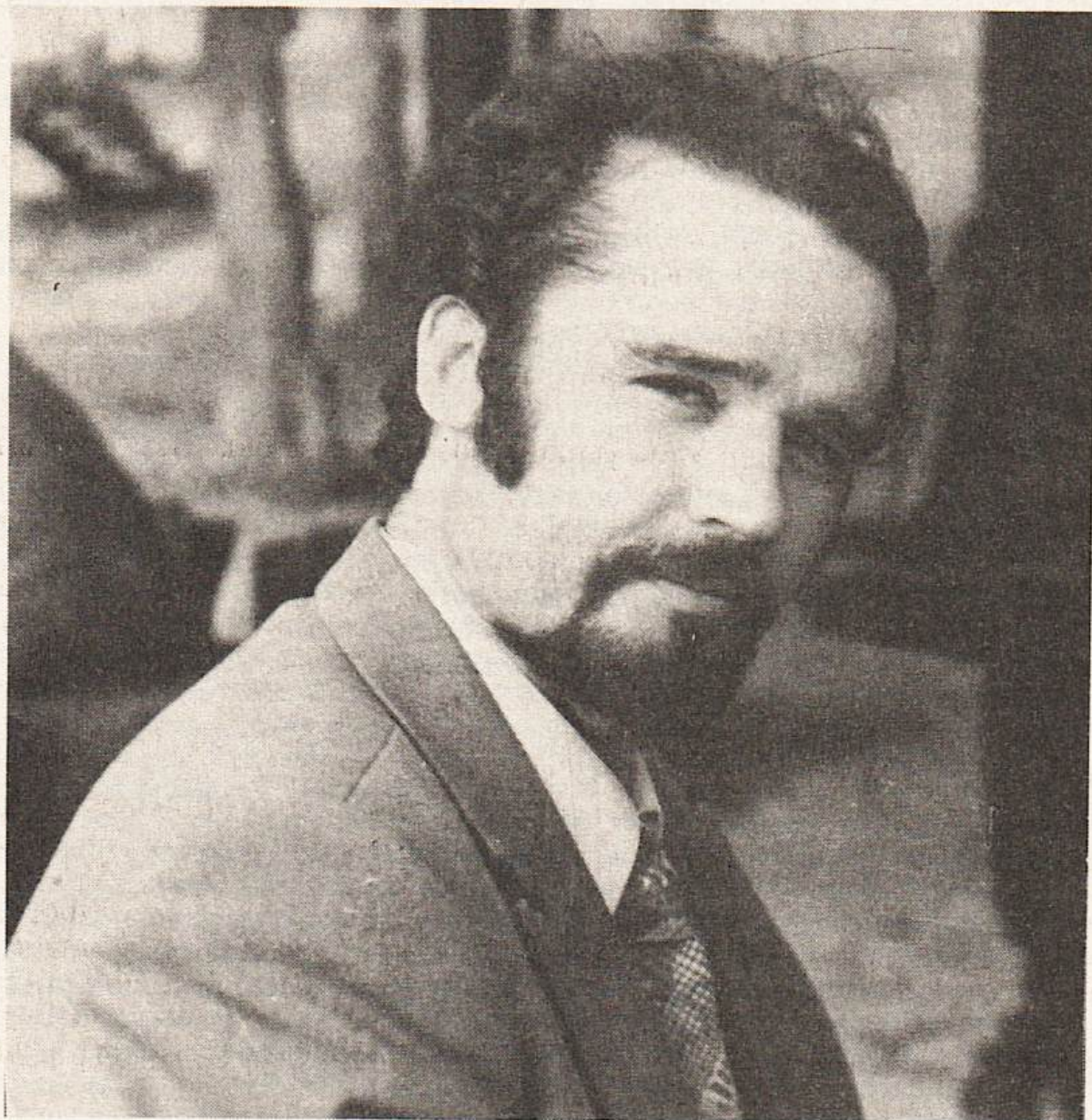
(Дәвам бар.)

Ризван Хәмид

ӘБДҖ КЫЗЫ

Тарихи драма*

ИКЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Камай морзаның Казандагы йорты. Бакчалы утар белән уратып алынган аслы-өсле, бик тө бай жиһазландырылган күп бүлмәле өй. Ул Казанның иң матур, күренекле жиренә урнашкан. Тирә-янында андый йортлар юк та диярлек.

* Дәвам. Башы журналның 1995 елгы 1—2 саннарында.

Йортның өске катында зур кунак бүлмәсе. Затлы келәмнәр, кыйммәтле жиһазлар, алтын-көмеш савыт-сабалар белән тулы шкафлар, ефәк чыбылдыклар һәм чаршаулар. Калын келәмнәр жәелгән идәндә төбөнәк озын өстәл тирәли утыра торган һәм терсәк мендәрләре ташланган. Өстәлнең түр башында Камай морза үзе һәм аның кунаклары Чапкын морза белән Нурғали бәк кәеф-сафа корып, гөллөшөп утыралар. Кайдандыр өкрән генә курай моңы ишетелә. Жарияләр, хезмәтчеләр төрлө мич ашлары, кәләвәләр, жиләк-жимеш, эчемлекләр кертәләр, бушаган җамаякларны алып китәләр. Алар моны, өйткәнне көтөп тормыйча, тавыш-тынсыз, бер йола рәвешендә башкаралар.

Кич. Түшәмгә эленгән кандилдә шәмнәр яна. Ниһаять, Камай морза ялчыларына китәргә ишарәли: курай моңы өзәләр, өстәл тирәли утыручылардан башка, ишек катында басып торучы шыгавыл гына кала.

Камай (*шыгавылга*). Син дә чык. Арадагы ике бүлмәдән дә якин бер жан иясә дә калмасын. Монда беркемне дә кертмә. Кәнчәк углан үзе килсә дә! (*Шыгавыл, түбәнчелек белән баш иеп, чыга. Кунакларына.*) Инде хәзер, аш сәңгән арада, төп сүзгә күчик, кадерле кунаклар. Нурғали бәк, диван башыннан узып, безгә сөйләү килешеп бетмәс, син үзең башлыйсыңмы?

Нурғали (*терсәк мендәрәнә таяна*). Бу йортта син хужа, Камай морза. Без — дәшүле ашта синең кунакларың. Шулай булгач...

Камай. Ярый... (*Чапкын морзага.*) Без синең белән күптән үзара кунаклар, Чапкын морза! Бер-беребезнең юлына корык салганыбыз булмады моңарчы. Шулаймы?

Чапкын (*ул да терсәк мендәрәнә таяна төшә*). Былтырларны Ташаяк ярминкәсендә төртөгә-төртө орынуыбызны санамаганда, Камай кордаш! (*Елмая.*)

Камай (*кашлары җимерелә*). Үткән эшкә салават, Чапкын морза!

Нурғали. Әйе, үткән-беткән, диик тө онытыйк. Киләчәкне, иртәгәләр ни буласын, уйлыйк, Чапкын морза!

Чапкын. Алдагыны бер Алла гына белә, Нурғали бәк! Без — ногытчы карчыклар түгел.

Камай. Алдагыны үзебез оештырсак, без дә беләп торырбыз, Чапкын кордаш! Сүз яшәү белән үлем турында бара!

Нурғали. Иң беренче сүз — дәүләтебезнең иминлегенә турында, диген, Камай морза! Үзегез беләсез, Сафагәрәй хан вафат булгач, урыны оҗмахта булсын, ханиясә Сөембикә ил өстендә башбаштаклык итә. Хан итеп күтәргән Үтәмешгәрәй сабий гына әле. Димәк...

Чапкын (*бүлдерә*). Урыны оҗмахта булсын?! Кайчаннан алып Сафагәрәй хан синең жан дустанга әйләнде, Нурғали бәк? Белүемчә...

Камай (*аны бүлдерә*). Боларны калдырып торчы, Чапкын кордаш! Сафагәрәй белән беребез дә тыныша алмадык. Нурғали бәк тө, мин дә аны синнән яшергәнәбез булмады кебек. Син үзең дә...

Чапкын (*кискен күтәрелеп бәрелә*). Мине бутама, Камай кордаш! Минем беркайчан да итәк астыннан ут йөрткәнәм булмады. Сөз моны яхшы беләсез! Сафагәрәй белән пычакка-пычак килерлек булсам, үзенә туп-туры әйтеп салган булыр идем!

Камай. Әйтеп салырга өлгәрә алсан! Әйтеп караучылар булды ич? Кая хәзер аларның акыллы башлары?!

Нурғали. Сабыр, Камай морза... (*Чапкынга.*) Кем астан ут йөртә, Чапкын морза?

Чапкын (*кыза төшөп*). Моңы өчәбез дә әйбәт беләбез!

Камай. Жәмәгать, жәмәгать! Кызмыйча гына. Вак-төяк нәрсәләр белән булышырга җыелдыкмыни без?

Чапкын. Ие! Вак-төяк нәрсәләр!

Камай. Бүгенге көндә кичәгә хәлләр чүп кенә, дип әйтмәкче буламын, кордаш. Туры сүзле, булдыклы ир икәнлегенә беркем дә инкяр итми ич! Зәр кадерен зәркән белә. Нәрвакыт ышанычлы кеше булганга синең белән, боргаланмыйча-сыргаланмыйча, ачыктан-ачык киңәш итәргә булдык та без, Чапкын кордаш! Ил баганаларына таянырга вакыт җиткәнгә! Син — ханлыгыбызның иң күрекле иләмән кешеләреннән. Синең артта — ярты

Казан халкы! Шулай булгач, синнән башка ил язмышы хакында киңәш тоталармы без, юкмы? Әлегә синнән — ике якка да юк. Әгәр дә инде монда ишеткән фикерләр белән килешеп бетмисең икән, үз ихтыярың. Монда әйтелгән — монда калыр! Менә турысын гына әйт әле безгә: ни сәбәптән син моңа чаклы калыга эченә сыймыйсың? Синәң йортың да хан тирмәләре белән янәшә торырга тиеш бит! Шулай түгелме? Нишләп сине арага алмыйлар? Мин дәрәс әйтәмме, Нургали бәк?

Нургали. Аңлавымча, Чапкын морза һаман да, бер якка да кушылмыйча, кара халык белән генә яшәп була, дип уйлый. Имә белгән — ике ананы имгән, дип! Тамырыннан ялгыш караш бу! Мең кат хаклы син, Камай морза. Көбәк бидән кай жирең ким синәң, Чапкын морза? Ким түгел! Ә ул әнә, аксөяк нәселеннән булмаса да — өченче буын бабасы Яваш морзада көтү көткәнлеген ул үзе дә яшерми, шулай да бүген хан өстәленнән ризык жыя!

Камай. Һәм рәхәтләнеп калыга эчендә менә дигән аслы-өсле йорт-жир били!

Чапкын (бу хәл аның үзен дә рәнжәтә, ахры). Минем биләмәләремдә кешенекеннән ким-хур түгел. Хан өстәле калдыгына исем китте! Көбәк би кебекләр жыйсын!

Камай. Дәрәс анысы. Биләмәләрең ким-хур түгел. Тик ул нишләптер Ташаяк базары артындагы ярлылар бистәсендә куыраеп утыра! Ник, мәсәлән, менә минем йорт каршында түгел?!

Чапкын. Синәң каршыда кырымчаклар күп булганга, Камай морза...

Нургали (Камай морза белән карашып ала). Менә-менә! Хак сүз әйттең! Ир-егетләр сүзе. Без дә шул турыда әйтмәкче булабыз ич. Ләкин монда эш кемнең кайда яшәвендә генә түгел. Хәлләр мөшкел. Көнчәк углан дилбегәнә үз кулына алып бетереп бара. Сөембикә хәзер аның авызына гына карап тора...

Камай. Ник карамасын! Бөркеттәй гайрәтле ир ич ул! Ә Сөембикә — тол хатын. Япъ-яшь, чибәр чагы...

Нургали (бүлдәрә). Анысы, Камай дус, гайбәт кенә булуы мөмкин. Ләкин эш анда түгел. Көнчәк углан без күкрәк көче белән тапкан дәүләт байлыгын күмәртәсе белән Кырымга озатып ята, дигән сүzlәр еш ишетелә башлады! Менә кая таба бара эшләр. Күпләр шулай уйлый. Төтен утсыз чыкмый. Ә аның бар гаскәре — өч йөз кырымчак!

Чапкын. Бәй, Нургали бәк, диван башы ич син үзең! Кузгатыгыз. Басымчак булгач....

Нургали. Алай жиңел генә эшләнми ул. Бик сак йөртергә кирәк мондый эшләрне... Һәм аңа күп вакытлар кирәк!

Камай. Ул гынамы әле, Нургали бәк! Кая барып төртелмә, бөтен нәрсәнең рәте-чираты китеп бара. Бер генә мисал алыгыз: кая булдылар ел саен Кунак атавында, Арча кырларында уздырыла торган бай базарлар?! Хан болынындагы меңәрләгән чатырлы сабантуйлар?! Дәүләт иминлеген өчен шулай кирәк, янәсе! Тиле көржә! Сәүдәсе, базары булмаган дәүләт нинди дәүләт ул?! Минем үземнең генә дә, әйтик, келәтләремдә меңнәрчә батман сафьян күннәр череп ята. Постадын бер тәңкәгә төшереп эшләп тә, нократ ярымга сатып утыр хәзер! Ә синәң үзеңнең товарларың черемиме?!

Нургали. Алары да мөһим, әлбәттә. Ләкин, кабатлап әйтәм, сүз Идел-Йортыбызның адәм мәххәрәсенә әйләнәп баруы турында бара.

Камай. Алай димә, Нургали бәк. Байлыгы бетсә, дәүләтне эте дә, бете дә килеп баса башлый ул. Сүзебезнең кыйбласын төшенә башлагансыңдыр, дип уйлайм, Чапкын кордаш?

Чапкын. Төшенүен төшендем... Тик миннән нәрсә көтәсездер сез, шул ачык түгел миңа һаман да. Бер сүзем дә юк, кырымчаклар, чынлап та, артык нык азыналар. Көнчәк угланның кулын берәз кыскартасы иде дә бит! Сөембикә ирек куймас.

Нургали. Ә без монда ни өчен? Һава пыскытып яшәр өченме?!

Чапкын. Тәхет алмашу кирәк, димәкчесезме?!

Камай. И ике күзем! Андый эштән Алла сакласын! Тәхет алмашулар да юньлегә китермәде.

Чапкын. Сөембикәгә кагылсагыз, кара халык көл итәр үзегезне.

Нургали. Кара халыктан бигрәк, Кырым белән Нугай ханлыклары тора аның артында. Үз халкыбыз белән уртақ тел табып була. Кырым белән Нугай берләшсә, безгә бөтенләй көн калмаячак! Менә кайда ята ул иң хәтәр нәрсә! Алар икесе, бер сөяк өчен талашкан ике эт кебек, үзара тыныша алмаганга гына Казан әзме-күпме иркенрәк сулыш алып яши. Юк, Чапкын морза, безгә монда үткенрәк акыл белән эш итәргә кирәк. Черки дә борынын тыгарлык урын калмасын!

Камай. Сүзне, бимазалап, озакка сузмыйча, Чапкын кордашка тутый кошыбызны күрсәтәбезме әллә?

Нургали. Чапкын морза соңгы сүзен кистереп әйтмәде бит әле?

Чапкын. Белмим, нинди сүз көтәсездер сез миннән?

Нургали. Шушы изге эшебездә таянырга буламы сиңа, юкмы?

Чапкын. Эш изге булса, һәрвакыт миңа таянырга була, Нургали бәк! Әлегә ул миңа караңгы.

Камай (*Нургали бәккә күз кыса*). Яхшы, Чапкын кордаш! Без сиңең белән бергә утны-суны әз кичмәгән. Сүзебезне соңрак дәвам итәрбез. (*Кулларын шапылдатып суга. Шыгавыл керә.*) Кунак кызны китерегез.

Шыгавыл чыгып китә һәм бүлмәгә Язгөләне алып керә: кызны танырлык түгел, ул бик затлы киёмнән. Язгөлә, кәргәч тә, ишек катында туктый һәм башын горур чөеп, морзаларга карап тора. Хужа шыгавылга китәргә ишарәли.

Чапкын (*гажәпләнеп Язгөләгә карап тора һәм сикереп тора*). Ханбикә?! (*Үз күзләренә ышанмыйча тора.*) Ничек аңларга моны, Камай морза?! Сөембикә — сиңең кулда тоткынлыкта?!

Камай. Йә, йә, ныклабрак кара, Чапкын морза. Димәк, танымадың?

Язгөлә (*горур*). Камай морза дәрәс әйтә, Чапкын абзый. Мин Сөембикә түгел.

Чапкын (*һаман да ышанып бетми*). Ә кем соң син?

Язгөлә. Хужам бүген мине кем итеп киендергәндер, белмим. Син миңа «Сөембикә», дип дәштең, димәк, ул мине ханбикәбезгә охшатып киендергән. Мин — далада үскән бер кыз. Камай морзаның ирекле жариясе. Ата-анам биргән атым Язгөлә.

Чапкын. Берни аңламыйм... Ә мине каян беләсең?

Язгөлә. Мин сине беренче мәртәбә күрәм, морза абзый. Ә исеменне монда кәргәч кенә хужа абзый авызыннан ишеттем.

Шулвакыт алгы якта кычкырышкан тавышлар яңгырый: «Сөембикә исе-ме белән! Кем каршылык күрсәтә — башы киселәчөк!» Нургали бәк белән Камай морза аптырашып сикереп торалар һәм хәнжәрләренә тотыналар. Нургали хужага сорау белән карый, ансы ишеккә юнәлә. Аның каршына ясавыл белән ике кораллы казак килеп керә.

Ясавыл. Ханбикә исеменнән! Коралларыгызны ташлагыз! Мин — Кәнчәк угланның ясавылы. Кая яшердегез ханбикәне?! (*Өйдәгеләр аптырашып катып калалар.*) Баш тартырлык урының юк, Камай морза! Сөембикәне сакчының монда алып менеп барганын үз күзләрем белән күрәп калдым!

Язгөлә (*ул, ишек артында калганлыктан, бәрәп керүчеләргә күренми тора иде, алгарак чыга*). Мин монда, ясавыл! Кем сиңа мине кунакка алган йортка бәрәп керәргә рөхсәт итте?! Әйтеп кал: кем әмере белән килдең?

Ясавыл (*Язгөләне күрә һәм, югалып калып, аның аягына егыла. Казаклары да, баш киёмнәрен салып, аның каршына тезләнәләр*). Хаталык миндә, бөек ханбикә! Кичер мине! Кәнчәк углан миңа, нидәндер шикләнеп, Камай морза йорты тирәсен күзәтергә боерган иде.

Язгөлә (*Камай морзага*). Ничек аңларга моны, хужа? Син бит мине үз өеңне иң ышанычлы йорт, дип ышандырган идең! Ә чынында гап-гади өч бөртек казак та бер каршылыксыз бәрәп керә ала икән! Бу йортта бер

мизгел дә кала алмыйм мин. Тор, ясавыл! Әйдә, озат мине!

Я с а в ы л (*шатланып сикереп тора*). Баш өсте, бөөк ханбикә!

Ка май (*ул Язгөленең качарга ниятләвен төшенеп ала*). Зинһар, китмә, бөөк ханбикә! Мәжлесебезнең көе китүе өчен кичер мине! Минем сакчыларым синенң исеменнән керәбез, дигән сүзлөргә каршы төшә алмыйлар бит, шуңа гына аларны монда үткәргәннәрдер! (*Ул ишек артында торган сакчыларының шактый күп булуларын абайлап өлгерә*). Әнә алар: егермедән артык кораллы кешем тора. Алардан да ышанычлы сакчылар юк Казанда. Без сине үзебез озатып куячакбыз! Ә боларны базга яптырам. Икенче мәртәбә башбаштакланып бәрәп кермәслек булыр!

Я з г ө л е (*ишек артында торган кораллы кешеләрне ул да күрә*). Яхшы, Камай морза. Бер юлга кичерәм. Калганын үзең кара. (*Горур атлап табыны анына китә*.)

Я с а в ы л (*хәлнең мәшкәл якка борылуын күрә, куркып төшә*). Бөөк ханбикә! Зинһар өчен, безгә китәргә рөхсәт ит! (*Язгөле кул гына селти*.)

Ка май (*чарасыз*). Ычкыныгыз моннан! Янадан күземә күренәсе булсагыз, карагыз аны! (*Шыгавылга*.) Яхшылап озатыгыз үзләрән! (*Ясавыл белән казаклар, сөенә-сөенә, тышка ташланалар. Жиңненән тотып туктатып, шыгавылның колагына нидер пышылдый. Шыгавыл, аңладым дип, баш кагып, чыгып китә*.)

Я з г ө л е (*бүлмәдә тынлык урнашкан*). Йә, хужа, ханбикәгезне ни белән сыйлыйсың? (*Көлә*.)

Ка май (*ул Язгөледән мондый үткенлекне көтмәгән, авыр хәлдән коткаруы өчен чиксез куана һәм шул ук вакытта үз дәрәжәсен дә төшерми*). Сыйлыйм, сыйлыйм, ханбикә! (*Көлә*.) Мондый жорлыкны көтмәгән идем мин синнән, кызы! (*Исе китеп Язгөлегә карап тора*.) Яхшы, соңрак сөйләшербез. Әлегә безне калдырып тор! (*Кулга кул шапылдатып суга. Бер сакчысы керә*.) Кунак кызын үз бүлмәсенә озат. Һәм — ике күзең ун булсын! (*Сакчы Язгөлегә чыгарга ымлый*.)

Я з г ө л е. Бик тә тар күңелле булып чыктың әле син, хужам! Рәхмәт әйтер идең, ичмасам!

Ка май. Йә, йә, теленә күп салынма... (*Чыгып китегез, дип кул селти. Язгөле ишеккә юнәлә*.)

Ча п к ы н (*алар артыннан ишек ябылган*). Аңлатыгызчы: өнемме бу, төшемме?!

Ка май (*канәгатьлек белән урынына ава*). Өнең бу, өнең, Чапкын кордаш! Нишләп басып торасыз, рәхим итегез, урыннарыгызга урнашыгыз, кадерле кунаклар! (*Чапкын белән Нурғали урыннарына утыралар. Жамаякларга күздәй тутырып шәраб салып чыга*.) Ярый, кадерле дуслар, безне авыр хәлдән йолып калган «Сөембикә» исәнлегә өчен берне тотып куйыйк!

Н у р г а л и (*елмая*). Кайсы өчен, хужа: әле генә чыгып киткәне хөрмәтенәме, әллә... (*Чапкын морза белән Камай морза көлеп әсирәтләшә*.)

Ка май. Нурғали бәккә дә жан керде! Күтәрдек! (*Эчәләр. Ит күксәт кабалар*.) Инде хәзер бүленеп калган гәпне ары дәвам итсәк тә гәнаһысы булмас... Әйт әле, Чапкын кордаш, син Сөембикәне кайчаннан күрә беләсең?

Ча п к ы н. Ни әйтергә теләвеннә аңладым, ары бер сүз дә өстәмә. Жанғали ханга хатын булып төшкән көнне үк гәпләшәп утырган кеше мин аның белән.

Н у р г а л и (*үзеннән көлгәнә өчен үч алгандай*). Алай булганда, Жанғали ханның кем кулыннан үткәнән дә хәтерлисездер, бәлки, Чапкын морза?

Ка май (*дилбегәнә үз кулыннан ычкындырмаска теләп*). Юкка бетенмик әле. Калдырчы, Нурғали бәк...

Н у р г а л и. Яхшы. Онытыйк. Йә, хәзер ни әйтерсең, Чапкын морза?

Ча п к ы н. Бүтәнә-бүтән, әлегә шул гына билгеле миңа: сез Сөембикәгә ике тамчы су кебек охшаган кыз тапкансыз. Ниятегез?

Ка май. Ниятебез — килмешәк кырымчакларны куып жиберү.

Н у р г а л и. Ә Сөембикә төхәттә утырганда моны эшләп булмый.

Чапкын. Димәк, аны шушы дала кыргые белән алмашырга телисез?
(Кычкырып көлә.)

Камай. Көләрлек жир күрмим мин монда.

Чапкын. Булуы мөмкин булмаганны эшләргә жыенасыз икән, шуңа көләм! Ике башка бер акыл юк, ахры, сездә? Сөембикәне алыштыргач, бөтен сарай кешеләрен дә алыштырырга туры киләчәкне күз алдына китермисезмени сез?! Малае Үтәмешгәрәйне кая куярсыз? Гәүһәршат хадимәсен? Абызларны, карачыларны? Сөембикәне үз кызы урынына күргән Шәрифкол сәедне? Барып чыкмас нәрсә бу!

Камай. Малае — имчәк анасыннан аерылып бетмәгән бала, бу бер.

Нургали. Хадимәсе Гәүһәршат — безнең кеше, ике булдымы?

Камай. Шәрифколга килсәк, күрә карый торган кеше ул: син менә, бөркет кебек үткән күзле булсаң да, ялган ханбикәне чыныннан аера алмадың, өчме монысы?

Нургали. Карачылар — минем кул астындагы кешеләр, бусы дүртенчегә булсын.

Чапкын (бүлдерә). Сөембикәнең үзен нишләтәсез? Атасы Йосыф морзаның дөньяда исән икәнлеген һәм бер атнада утыз төмән атлы гаскәр күтәрә алуын онытмагыз!

Камай. Күтәрмәячәк.

Чапкын. Бала-чага булмагыз!

Камай. Кабатлап әйтәм: күтәрмәячәк. Чөнки... Без Сөембикәгә кагылмыйбыз.

Чапкын. Хәзер бөтенләй берни дә аңламыйм.

Нургали. Гажәпләнмә, синен урында маңгае менә шушы өстәл киңлегенә чаклы кеше утырса да тиз генә аңшып житмәс иде. Шуңа күрә ниятебезнең һичшиксез шома үтәлчәгенә ышанабыз да без. Эш болай, Чапкын морза: Сөембикәне, ниндидер бер ышандырырлык сәбәп табып, кунакка алабыз. Әйтик, миңа. Ул мине яхшы белә. Ышана.

Камай. Мин үзем, Чапкын морза, кунакка син алсаң, тагын да отышлырак булыр иде, дип саныйм. Нургали бәкнең күп кеше катнаштырасы килмәгән иде, мин каты тордым. Чөнки синен катнашуның өстен яклары бар.

Чапкын. Алары турында — сонрак. Ярый, кунакка алдыгыз, шуннан?

Нургали. Шуннан, жаен табып, Сөембикәнең үзен вакытлыча беркем күрмәслек итеп яшерәбез дә, халыкка баягы кызны «Сөембикә» итеп күрсәтәбез. Ә ул, без ни кушсак, шуны эшләячәк. Ул — коеп куйган эзер ханбикә, колавыз да кирәкми. Теләгебезгә ирешкәч, Сөембикәнең үзен кире техетенә кайтарабыз. Бер ай чамасы вакыт житә моңа.

Чапкын. Һәм соңыннан шуны кичерер, дип өметләнәсезме?!

Камай. Идең күрмәс борын итегенә салып утырмалар! Безнең кулда бөтен көч тупланганын күргәч, кичерми кая китә алсын ул! Аңлатырбыз. Бөтенесе дә дәүләтебезнең абруе өчен эшләнгәнне аңларлык итеп. Мондый изге максат өчен бер айга гына тәхеттән колак кактырып тотканга ул да түзәр. Дөресен генә әйткәндә, ул хәзер үк инде Көнчәк углан кулына эләккәнгә үкенә. Икенчедән, нәрсә югалта ул? Тормышны куркыныч астына куямы? Юк, рәхәтләнеп сыйланып, ял итеп ятачак. Жаны ни тели, шуны табып бирәчәкбез без аңа.

Нургали. Ә без нинди зур тәвәккәлләккә барабыз! Мисалга, минем үземә, Диван башы буларак, бүтән берни дә кирәкми. Бөтен жирем болай да житүле.

Чапкын (сынап). Әгәр дә мин... бу эшне хыянәт, дип карасам?

Камай (янаулы). Ул чагында... ни белән бетәчәген әйтеп торасы юк, Чапкын морза.

Нургали (катгый). Шушы вакыттан алып, бу йорттан без бары тик мәңгә бергә булырга ант эчкәннән соң гына исән чыгалабыз, Чапкын морза!

Чапкын (тыныч). Шикләнмим, Нургали бәк... Көрәгәче бул: ант шөрабы әзерлә, Камай морза!

Камай морза жиңел сулап куя һәм бер җамаякка шәраб сала. Хәнжәре белән үзенең бармак очына чәнчеп, шәрабка кан тамыза. Үз нәүбәтләрендә Нурғали бәк белән Чапкын морза да шулай ук эшлиләр.

Камай (өлкән түрә буларак, җамаякны иң элек Нурғали бәккә бирә). Хәерлегә булсын, башла, рәхим итеп, Нурғали бәк!

Нурғали (җамаякны ала). Әйе, фәрештәләребезнең амин, дигән чагына туры килсен! (Идәнгә бер-ике тамчы агыза һәм берәз йотып куя.)

Чапкын (җамаякны ала). Әгәр дә изге эшебезгә хыянәт итсәк, каныбыз шушы шәраб кебек җиргә аксын! (Нурғали кебек, бер-ике тамчысын идәнгә агызып, эчеп куя.)

Камай (җамаякны ала). Амин, шулай булсын! Аллага тапшырдык!

(Дәвамлы бар.)

МИЛЛИ СӘНГАТЬ

ӘСТЕРХАН ТАТАР ТЕАТРЫ

Тарихи очерк*

ДӘҮЛӘТ ЧЕЛТӘРЕНДӘ

Үткән чорларда Әстерхан татар театрында байтак ижади унышларга ирешелгән булса да, тора-бара хезмәт коллективы булып эшләү үзен тулысынча аклый алмый. Милли сәнгатьне, театрны тагын да жанландыру өчен беренче чиратта эш шартларын яхшыртырга, оештыру мәсьәләләрен хәл итәргә кирәк була. Шуңа күрә яңадан дәүләт театры төзү турында сүз кузгатыла һәм нәтижәдә 1928 елның декабрь аенда Әстерхан округының финанс челтәренә кертелгән Татар дәүләт театры эшли башлый.

Моның өчен, әлбәттә, күп тырышырга, тиешле оешмаларда һәм матбугат битләрендә бу эшнәң әһәмиятен аңлатырга, халыкның утыз процентын татарлар, төрки халыклар тәшкил иткән Әстерхан һәм аның тирә-якларында илне индустриальләштерү һәм колхозлашу чорында да, Совет властеның беренче елларындагы кебек үк, Татар дәүләт театры тамашачыны тәрбияләүдә хәлиткеч роль уйнаучагын күпләргә кат-кат төшендерергә туры килә. Архив материалларыннан күренгәнчә, 1928 елгы сайлаулар вакытында да Әстерхан шәһәр советына бирелгән халык наказларында дәүләт театры төзү кирәклегенә турында аерым пунктлар кертелә, анда «театрларны, культура-агарту учреждениеләре буларак, жирле налогтан азат итәргә, якин киләчәктә Татар дәүләт драма театры оештырырга» дигән тәкъдимнәр була. Ләкин, мәсьәләнен мондый төс алуына да карамастан, урындагы житәкчеләр оешмаларда утырган кайбер кешеләрнең милли сәнгатькә игътибарны киметүләре, милли мәсьәләләргә хәл итү хәзер бөтен илдә кыенлаша бару аркасында бу эш, төрле сәбәпләр табылып, тормышка ашырылмыйча килә. Әмма тамашачы һәм жәмәгәтчелек ныклы нигезгә корылган театр таләп итә. Бу хакта тирән борчылулы мәкаләләр чыга, аларда Әстерхан өчен татар театрының әһәмияте аңлатыла һәм һич кичекмәстән дәүләт театрын оештыру эшен жиренә житкерергә кирәклегенә әйтелә (Фазел. Будет ли у нас татарский театр? — «Коммунист», 1928, 3 октябрь). Ниһаять, тырышлык бушка китми, «Ялкын» газетасы (1928, 15 ноябрь): «Әстерхан Окрисполкомының карары буенча Әстерхан театр управлениесе каршында быелның беренче декабреннән башлап беренче апрельгә кадәр кышкы сезон өчен Татар драма труппасы төзелә. Бу труппа шәһәрдә генә түгел, эшче төбәкләрендә дә хезмәт итәр. Шәһәр халкы өчен һәр жомгада ике спектакль куелып, берсе Кышкы дәүләт театрында, икенчесе татар халкының мәркәзе булган «Вулган» театрында уйналачак. Эшчеләр өчен спектакльләр Тиәктә «Кызыл шәрәк» клубында һәм Форпостта

* Дәвам. Башы журналның 1994 елгы 1, 2, 3, 7-8, 9, 10, 11-12 һәм 1995 елгы 1-2 саннарында.

үткөреләчәкләр. Моннан башка зур авылларда түләүсез яисә бик арзан бәягә спектакльләр кую күздә тотыла»,— дип хәбәр итә.

Бу вакытта инде УТЗП (Управление театрально-зрелищными предприятиями) вәкиле, «Арс» кинотеатрының директоры Якуп Вальшин махсус командировка белән Казанга артистлар жыйнарга киткән була. Бер үк вакытта ул Мәскәү, Оренбург, Уфа, Уральск театр коллективлары белән дә сөйләшүләр алып бара һәм озак та үтми төрле шәһәрләрдән байтак танылган артистларның Әстерханга барырга теләк белдерүләре, өч ел бие сөйләшкән килгән дәүләт театрының, нинәйт, төзелүе турында бер-бер артлы шатлыклы мәкаләләр чыга («Кызыл Татарстан», 1928, 24 ноябрь), «XVIII гасырның урталарынан бирле төрек-татар халыкларының мәдәни-иҗтисади яктан күзгә күренерлек үзгәрешләреннән берсе булган Әстерханда» янабаштан дәүләт театры оештырылу татар мәдәнияте тарихында көтеп алынган әһәмиятле вакыйга буларак бәяләнә («Кызыл Татарстан», 1928, 25 ноябрь). Танылган драматург, артист, режиссер К. Тинчурин бу эшкә: «Яшәсен культура өчен көрәш! Яшәсен Әстерхан татар дәүләт театры!»—дип шатланып каршы ала («Әстерхан дәүләт татар драма театры» журналы, 1928, 1 сан). З. Солтанов та: «Әстерханда дәүләт театрының төзелүе, зур мәдәни адым булу белән бергә, татар театрының ныклы нигезгә салынуы өчен бик әһәмиятле бер момент»,—булуына игътибарны юнәлтә («Тамашачы», 1929, 3 сан) һәм башка шәһәрләрне дә Әстерхан үрнәгәндә хәрәкәт итәргә чакыра. 1926—1927 елларда ике сезон рәттән Татар дәүләт академия театрының СССР күләмендә үткәрелгән гастрольләреннән чыгып, бу гастрольләр житекчесе З. Солтанов илебизнең төрле почмакларына таралып яшәгән татар халкында театрға сусау гаять көчле булуын әйтә һәм Урал, Себер, Донбасс якларында да даими труппалар оештыру көн тәртибенә басуын белдерә.

Гомумән, моңа кадәр 6-7 ел хезмәт коллективы формасында яшәп килгән Әстерхан татар театрының дәүләт театрына әверелүе бөтен ил күләмендә зур кызыксыну уята һәм хуплап каршы алына. Бу мәсьәләне хәл итүдә мәдәният, жәмәгать эшлеклеләре Я. Вальшин, И. Хазбулатов, С. Алиев, М. Фатхуллин, Г. Капкаев, К. Гобәйдуллин, УТЗП начальнигы Н. К. Дружининның роле зур була. Алар бу эшкә Округ башкарма комитеты алдында ныклап күтәрәп чыгалар, аларга киң жәмәгатьчелек кушыла һәм уңай нәтижеләргә ирешелә.

Төрле шәһәрләрдән чакырылган артистлар жыела, аларга урындагы сәнгать көчләре кушыла, зур гына труппа оеша: Казандагы Академия театрынан К. Тинчурин, Н. Арапова; Мәскәү үзек татар театрынан Х. Уразиков, Ә. Мәжитов, Г. Дервишев, З. Мифтахов, Г. Булатова, Г. Нигъмәтуллина; Уральскидан Ә. Кайбицкий, М. Юзиева; Оренбургтан Ф. Маннапов; Казан театр техникумын тәмамлаучылардан Б. Галиуллина, Г. Йосыпова, М. Ямангулова, М. Чанышева килә; Әстерхан труппасынан К. Нигъмәтуллина (Вальшина), К. Хаников, И. Хайруллин, Г. Ахмедов, И. Хакимов, Ә. Галиуллин, И. Гомәров, Х. Байбеков, Ф. Байбекова һ. б. кушыла.

Театрның художество житекчесе, баш режиссеры итеп К. Тинчурин билгеләнә. Музыка житекчесе һәм художник Әстерхан рус театрынан чакырыла. Шуннан башлап Якуп Вальшин озак елларга Әстерхан татар театрының алмаштыргысыз директоры булып эшли.

Репертуарга иң элек Академия театры портфелендә булган, куелган яки әлегә куелмаган байтак әсәрләр кертелә. Монда да, һәрвакыттагыча, милли драматургия өстенлек итә, тәржемә пьесалар әлегә аз күренә, алар сонга таба гына берәз арта.

Алынган репертуардан күренгәнчә, театр актуаль мәсьәләләргә күтәрәп чыгарга жыена, заман темасын яктыртуга шактый урын бирә, изгүгә корылган үткәнне, сыйныфый жәмгыять тудырган каршылыкларны чагылдыру аша тамашачыны тәрбияләү кирәклегенә дә игътибардан читтә калмый.

Театр бу сезондагы беренче спектакль итеп пәрдәне «Ил» музыкаль драмасы белән ачып жибәrmәкче була, әмма артистка Н. Арапованың кинәт авырып китүе аркасында хәл үзгәрә, 17 декабрьдә сәхнәгә Кышкы совет театры бинасында «Сакла, шартламасын!» сатирик комедиясе куела.

Үзенең язылышы, композициясе, анекдотка якин сюжеты, куелган мәсьәләләрнең сатира, гротеск һәм водевиль алымнары аша гаять кызыклы һәм үткен чишелеш ягыннан француз комедияләрен хәтерләткән бу әсәр сәхнәдә дә матур чагылыш таба. Спектакльдә актерлар образларының үзенчәлекләренә төшенеп уйнап, кире типларны сатирик планда һәм уңай көчләрне бертөрле жылылык, нәфислек белән кешелекле итеп башкаралар.

Эшчеләрнең эш хакын үзе теләгәнчә киметә барып, авторларга бик аз гонорар түлөп баеган типография хужасы Шакиржанны Х. Уразиков, аның байлыгын уңасулга озатучы, мораль яктан череп таркалган улы Садрыйны Ә. Мәжитов, 1905 ел вакыйгаларынан соң куркып калган, шуна күрә гади кәбестәнә дә бомбага ошатып

Әстерхан татар театры бинасы («Вулкан»).

коты очкан полиция вәкиле приставны К. Тинчурин тамашачы күз алдында саран, тупас, бозык күнелле, ангыра һәм куркак кыяфәттә гәүдәләндерәләр. Аларга каршы куелган үсмер кыз Мөршидәне Г. Булатова һәм яшь язучы Мансурны Ә. Кайбицкий гадел кешеләр буларак күркәм сыйфатларда сурәтлиләр. Спектакль: «Режиссер К. Тинчуринның сәхнәдәгә кечкенә генә моментларны да югалтмый халыкка барып житәрлек рәвештә нәфис итеп эшли алуы труппаның киләчәгенә зур ышаныч тудыра»,— дип каршылана (К. Гобәйдуллин. «Сакла, шартламасын!» — «Әстерхан дәүләт татар драма театры», 1928, 1 сан).

Моннан соң да күпчелек спектакльләр сәхнәгә чагыштырмача аз вакыт эчендә әзерләнеп куелуларына карамастан, театрың киң полотнолы, зур проблемалы әсәрләргә дә көчә житәрлек икәннен күрсәтәләр.

К. Тинчуринның талантлы каләм белән язылган «Зәңгәр шәл» һәм «Ил» мелодрамаларында кайбер мирзаларның, руханиларның авыл халкын төрлечә кысынкылыкта яшәтүләре, жәберләүләре, дин һәм патша исеменә төренеп, төрле әшәкелеләр эшләүләре, крестьяннарның крепостной коллыкка түзә алмыйча баш күтәрүләре, азатлык өчен көрәш үзәк тема итеп алына. Боларда сурәтләнгән сыйныфый көрәш, драматик вакыйгалар, авыр шартларда яшәүгә дә карамастан, халыкның күтәренке күнелен яки моң-зарларын, уй-тойгыларын чагылдырган гореф-гадәтләр, уен-биоләр, төрле жырлар белән үрелеп биреләләр. С. Сәйдәшев тарафыннан халык моңнарын уңышлы файдаланып ижат ителгән музыка бу әсәрләрнең сәхнәдә тагын да көчлерәк яңгырашына ярдәм итә. «Зәңгәр шәл» куелу белән басылган рецензиядә аның моңа кадәр язылган музыкаль әсәрләрдән һәрьяклап өстен торыуы, мондагы ишан һәм мөрит типлары үзләре генә дә бер дәверне аңлатулары, урмандагы качаклар һәм анда булган аерым шәхесләрнең характер-психологиясе тирән ачылу, татар сәхнәсендә әлегә кадәр «татар тормышын шундый нәфис калыпка салып эшләгән «Зәңгәр шәл» кебек зур пьесаларның юклыгы» әйтелә. «Тинчурин типларны эшләүдә никадәр осталык күрсәтсә, Сәйдәшев әсәрнең рухына, барышына, типларның характерына карата көйләр язуда да шундый ук осталык күрсәткән, алар ясалма түгел һәм читтән дә ябышып тормыйлар. Гомумән, «Зәңгәр шәл»не карагач, татар сәхнәсенен һәм драматургиясенен зур адымнар белән үскәннен күрәп шатланасың»,— дип аңа югары бәя бирелә (К. Гобәйдуллин. «Зәңгәр шәл». — «Әстерхан дәүләт татар драма театры», 1929, 2 сан).

Спектакльдә ишандагы комсызлык, нечкә аферистлыкка төрелгән «динилек»не артист Х. Уразиков тормышчан, ышандырырлык итеп тасвирлый. Жиһаншаны Ә. Мәжитов шундый бозык ишаннарда да суыкларча табынган һәм байлык артыннан куып котыру дәрәжәсенә житкән мөрит итеп гәүдәләндерә. Ишанның карт хатыны ролендә Н. Арапова образның бөтен психологиясен, беркатлы, тупас, дорфалыгын, яшь хатыннарга карата каты мөгамәләсен, шулай ук үзен барысыннан да өстен күрсәтергә тырышудан килеп чыккан көлкә сыйфатларын тирән үзләштереп бирә. Боларга капма-каршы торган уңай көчләрдән Булат (К. Тинчурин), Мәйсәрә (М. Юзиева), Заһирә (Г. Булатова) үзләренә эш-хәрәкәтләре, уй-тойгылары, омтылышлары белән тамашачы күнелендә теләктәшлек табучы образлар буларак күз алдына басалар. М. Юзиева уенында драматизмны бирүдә беркадәр йомшаклык сизелсә дә, жырларындагы көчле матур тавышы житешсезлекләренә каплай. Спектакльдә Мәйсәрә ролен башкаручы артистка К. Вальшина бу драматик һәм поэтик образны гәүдәләндерүдә уңышлырак адым ясый.

К. Тинчурин «Зәңгәр шәл» драмасын 1926 елда Казанда беренче булып үзә сәхнәләштерә. Әстерханга килгәч тә ул үзе, тәҗрибәле актер буларак, һәр артист-

нын мөмкинлекләрен белеп файдалана. Жырлы-биюле күмәк халык уеннары, кара урман күренеше, ишан хатыннарының көлке кыяфәтләре һәм Мәйсәрәнең фажигале хәле, качакларның ишан йортына һөжүме һәм Мәйсәрәне коткарулары — һәммәсе зур осталык белән бирелә.

Бу урында шуны да әйтергә кирәк, К. Тинчурин Әстерханга китәргә ризалык белдергәч, С. Сәйдәшев «Зәңгәр шәл» пьесасы өчен махсус язган партитурасын, художник Бакый Урманче «Ил»гә ясаган декорация, костюм һәм типлар эскизларын Әстерхан театрына бүләк итеп бирәләр. Бу инде танылган сәнгать эшлеклеләренен яңа төзелгән дәүләт театрына шулай ук зур игътибар белән карауларына бер мисал.

К. Тинчуринның «Ил» мелодрамасы беренче мәртәбә Әстерхан театрында куела. Монда татар крестьяннарының алпавыт-морзалар кул астында изелүе, авыл халкының ул жәбер-жәфаларга түзә алмыйча, морзаларга каршы баш күтәрүләре сәхнәдә кинчәк планда гәүдәләнә, крепостной бәйлелектән котылу өчен азатлык хәрәкәте тирәнрәк чагыла, көрәш чаткылары көчлерәк социаль янгыраш ала. Зур дәрт, югары темп белән уйналган бу спектакль тамашачыга тагын да ныграк тәэсир итә. Бу унайдан аңа: «Тамашачылар күңелендә тирән эз калдырды, шулкадәр зур спектакльне баштан ахырга кадәр югары темп белән тигез итеп башкарган һәм көчле алкышлар алган быелгы состав иң авыр имтиханны беренче дәрәжәдә үтәде», — дип югары бәя бирелә (К. Гобәйдуллин. Әстерхан дәүләт татар театрында «Ил» мелодрамасы. — «Кызыл Татарстан», 1929, 19 гыйнвар).

Бу елларда илебезнең төрле почмакларында астыртын корткычлыklar ешай, шахта жимерүләр, завод-фабрикаларны шартлатулар, промышленность һәм авыл хужалыгы үсешенә төрле юллар белән аяк чалулар кабатланып тора. Бу социализмның тулы жинүенә каршы төшкән сыйнфый дошман эше итеп карала. Театр бу мәсьәләгә дә тамашачының игътибарын юнәлтә. Бу яктан Ш. Камалның «Ут», Х. Уразиков белән Г. Капкаевның «Кара тап» исемле төрле сыйнфый катлауларның үзара көрәшен чагылдырган драмалары да ағымдагы актуаль темаларны яктыртулары белән игътибарны жәлеп итәләр.

«Ут» драмасында элекке акгвардиячеләрнең бер завод коллективына үрмәләп, жимерү эше алып барырга омтылулары фаш ителсә һәм аларга карата саксызлык күрсәткән кайбер житәкче коммунистлар тәнкыйтьләнсә, «Кара тап»та исә авыл кулакларының совет төзелешенә каршы алып барган яшерен эшләре күрсәтелә, волостьта «алар тегермәнә су коючы» кайбер жаваплы кешеләр каты кисәтелә.

Бу әсәрләр, ул чор әдәбияты, сәнгатенә хас булганча, уңай көчләрнең тулы жинүе, корткычларның жавапка тартылуы белән характерлы. Алар тамашачыны сыйнфый дошманны күрә белергә өйрәтәләр, уяулыкка чакыралар. Бу драмаларда вакыйгаларның сурәтләнүе буенча байтактан яшәп килгән схематизм, нигездә ак һәм кара буяулар кулланылу, образларның характер һәм психологиясен ачып житкermәү кебек кайбер кимчелекләр булса да, спектакльләр уңышлы үтәләр һәм театрның заман рухындагы тәрбияви роле арта баруына дәлил булып торалар (К. Гобәйдуллин. «Ут»; Ш. Усманов. «Кара тап». — Әстерхан дәүләт татар драма театры, 1929, 2 сан).

К. Тинчурин житәкчелегендәге труппа бер сезон эчендә генә дә яхшы сыйфатлы байтак әсәрләр куя. Артистлар тәҗрибәле режиссер кул астында һәр уенда үсә баралар. Труппаның да халык алдында дәрәжәсе күтәрелә. К. Тинчуринның аз вакытка гына булса да Әстерханга килеп эшләве киләчәк өчен бер этәргеч була.

К. Тинчурин спектакльләренә матур, мавыктыргыч, театраль итеп, эчтәлек һәм форманы бер-беренә тәңгәл китереп оештыра белә. Сәхнәдә аның һәр мизансценасы үлчәнгән, һәр артистның торыш-хәрәкәте, сүзе уйланган була. Ул кечкенә рольләргә дә югалтмыйча халыкка житәрлек дәрәжәдә күрсәтә ала, сәхнәдә бер артистны да буш тотмый уйнату өчен уңышлы алымнарны эзләп таба. К. Тинчурин бигрәк тә татар тормышын чагылдырган, үзе язган әсәрләргә сәхнәгә куюда зур осталык күрсәтә. Моның ачык мисаллары, әлбәттә, «Зәңгәр шәл», «Ил», «Казан сөлгесе» музыкаль спектакльләре, болардан тыш «Ут», «Кара тап», «Күмелгән кораллар», тәржемәләрдән «Хан кызы Турандот» (Гоцци), «Канлы чөчәкләр» (Жаббарлы) һ. б. була. Режиссер буларак, ул спектакльләргә этнографик ягына, халык тормышының реаль чыгылышына, халык уеннары һәм көйләренен матур итеп бирелешенә нык игътибар итә.

Репертуарда музыкаль әсәрләр зур урын ала, музыканы театр каршында оештырылган симфоник оркестр башкара. Шунысы да бар, әгәр дә хезмәт коллективы чорында музыкаль спектакльләргә күбесе борынгы сюжетларга яки гомумтөрки халыклар материалына нигезләнган булса, хәзер инде конкрет татар тормышына, аның үткәннә һәм бүгенгесенә якынрак килергә омтылып сизелә. Бу хәл егерменче елларда беркадәр абстракт характердагы романтизм шактый куерып алганнан соң

театрның реализмга таба ныклы борылыш ясавы турында да сөйли. Бу юнәлештә К. Тинчурин эшчәнлегә, аның драматургиясә зур роль уйный.

Байтак спектакльләренң кинҗ тамашачыны жәлеп итеп, аншлаглап белән баруы театр өчен аеруча зур әһәмияткә ия булган материалъ якның да хәтта көтелгәннән артык яхшыруына китерә. Дүрт ай эчендә 47 спектакль куелып, шуларның 29 ы махсус рәвештә эшчеләр аудиториясендә күрсәтелә. Уртача алганда һәр ачык спектакль 725 сум, эшчеләр өчен арзан бәягә ясалган ябык спектакль 122 сум керем бирә. Төрле бәйрәмнәр, кампанияләр вакытында халыкка спектакльләр түләүсез дә оештырыла («Кызыл Татарстан», 1929, 9 май). Жыеп әйткәндә, сезондагы керем 16100 сумга житә. Әгәр дә театрға бу сезонда 10 мен сум дотация бирелгән булса, моны ул тулысынча аклый. Кышкы совет театры бинасында куелган «Зәңгәр шәл», «Ил» кебек зур спектакльләренң һәрберсендә генә дә 1200—1300 сумлык билетлар сатыла («Кызыл Татарстан», 1929, 13 гыйнвар). Ижади яктан ныгу белән бергә, мондый материалъ уңышлардан соң инде, әлегә эксперименталь характерда гына оештырылган Татар дәүләт театрының киләчәктә дә «яши алуына» шик калмый.

Кышкы сезон 15 апрельдә ябыла һәм бу турыда матбугат та: «Әстерхан дәүләт театрының тулы бер сезонны яхшы гына тәмамлап чыгуы бер Әстерхан өчен генә түгел, бөтен түбән Идел буе татар эшче-крестьян, хезмәт иясә халкы өчен дә культура фронтындагы зур уңыш итеп каралырга тиешле бер хәл, бу сезон үзенен шактый матур постановкалары һәм пролетариат идеологиясенә яраклы булган пьесалары белән Әстерханның эшче-кустар, гомумән, советчыл тамашачысын тулысы белән канәгатьләндерде»,—дип билгеләп уза (Ф. Чулпан. Әстерхан дәүләт театрының кышкы сезоны бетү үңәе белән.—«Ялкын», 1929, 19 апрель).

Театрның эшендә байтак уңышлы яклар булса да, бары да шомга гына бармый, әлбәттә. Баштарак труппаны аптыраткан нәрсә бина мәсьәләсә була. Кышкы театр сирәк бирелә. «Вулкан» һәм «Кызыл шәрекъ» сәхнәләре зур спектакльләр өчен бик үк ярарлык булмый, әмма соңга таба боларга ремонт ясала һәм эш берәз жайлана төшә, айга ике мәртәбә Форпосттагы Икенче рус дәүләт совет театры бинасы да бирелеп тора. Шулай да болар эшнә тулысынча яхшырта алмый, театрның бер бинада төпләнеп эшләмәвә әлегә һаман зур кыенлык тудыра. Моннан тыш артистларның материалъ тәмин ителүсә дә тулысынча канәгатьләндерерлек булмый, хезмәт хакын күтәрү турында да сүз кузгатыла.

Театрның үзенә бәйле булган кимчелекләргә килгәндә исә, репертуарга кертелгән байтак әһәмиятлә генә тәржемә әсәрләренң куелмый калуы, әлегә артистларның театрдан тыш жәмәгать эшләрендә аз катнашулары, алар тарафыннан урындагы үзешчән сәңгать коллективларына житәрлек ярдәм булмау, тирә-як авыллар өчен дә спектакльләр оештырылмауны күрсәтергә мөмкин. Әмма болар киләчәктә төзәтелә. Сезон тәмамлангач, гадәттәгечә, артистлар тарала башлый. К. Тинчурин, Н. Арапова, Г. Булатова һ. б. Казанга китә. Труппаның бер өлешә Идел буе шәһәрләренә, тирә-як эшчә поселокларына, авылларга культура хезмәтә күрсәтү өчен гастрольгә чыга һәм концерт, спектакльләр биреп йөри. Алдагы сезоннарда инде театр төрлә кыенлыклар һәм кимчелекләрдән арына барып, яңа артистлар өстәлә, житди мәсьәләләренә күтәргән спектакльләр куела, театр эшә тагын да оешканрак төс ала, театр яңа баскычларга күтәрелә.

1929 елның көзендә Әстерхан татар театрына яңа көчләрдән Ф. Камалова, И. Кугушев, Г. Зыятдинов, Р. Урманцева, Ш. Мәжитов, Ә. Яһүдин, һ. Илялова, З. Сафин, Н. Гатин, С. Вәлиев, Г. Ильматов киләләр һәм гастрольләрдән кайтып жыелган артистлар белән кушылып, сезонны башлыйлар.

Театрның художество житәкчесә һәм баш режиссеры итеп шефлык буенча Казаннан Касыйм Шамил жибәрелә. Ул Әстерханда 1934 елга кадәр эшли, театрны тагын да камилләштерү, ныгытуга актер, режиссер һәм педагог буларак, үзеннән зур өлеш кертә. Ярдәмчә режиссер булып И. Кугушев кайта һәм шуннан соң ул Әстерхан театрыннан аерылмый.

Театрда 17 кешедән торган оркестр жыела. Музыка оештыручысы һәм дирижер булып Мәскәүдән А. Ключарев килә, ул ике сезон эшли. Аңа кадәр һәм аннан соң да төрлә елларда театрда музыка эшләрен Г. Байкин, И. Ляпин, М. Тритуз алып баралар. Художниклардан бер-бер артлы П. Троицкий, Н. Караушев, Г. Мусин, М. Барашев, И. Худяков, В. Гилев эшлиләр.

Театрға күп еллар буе комачаулап килгән эш урыны мәсьәләсә дә уңай хәл ителә: «Вулкан» бинасы тулысынча татар театрына бирелә. Әмма тышкы һәм эчкә күренешләре ягыннан бик матур, классик стильдә салынган һәм 450—500 кешелек тамаша залы булган «Вулкан» театрына беркадәр жайланмалар кертергә кирәк була. Я. Вальшин һәм К. Шамилнең тырышлыгы аркасында бу да тормышка ашырыла. Арткы стенаны тишеп, сәхнәсә эчкә таба зурайтыла, әйләнмә сәхнә ясала,

репетиция, грим бүлмәләре рәткә кертелә, декорация, яктырту һәм тегү цехлары яхшыртып төзелә. Театрга яңа мебельләр, жиһазлар, төрле кирәк-яраклар сатып алына.

1931 елдан башлап күп театрларда артистларның сезонлы рәвештә эшләп, шәһәрдән-шәһәргә күчеп йөрүләре бетерелә, артистлар ел әйләнәсенә шул эшләгән театрларына беркетеләләр. Әстерхан театрында да шундый ук тәртип тормышка ашырыла. Бу үз чиратында ижат көчләрен бер урынга озаккарак тупларга, театрда оештыру, тәрбия мәсьәләләрен яхшыртырга мөмкинлек бирә. Артистларның махсус һәм сәяси белемен күтәрү буенча эш жанландырыла, төрле укулар, курслар, лекцияләр оештырыла. Артистлар өчен аеруча әһәмиятле булган татар телен һәм әдәбиятын ныклап үзләштерүгә игътибар арта. Болардан тыш 1932—1933 елларда һәм аннан соң да театр каршында мәктәп-студияләр эшләп килә. Укуга иң элек театр артистлары тартыла. Студиядә махсус театр белеменнән тыш гомуми-иҗтимагый фәннәргә дә зур урын бирелә.

Әстерхан татар театры һәрвакыт тамашачыларны илдә барган төрле борылышлар, катлаулы көрәшләр, үзгәрешләр, әһәмиятле вакыйгалар яктылыгында тәрбияләүне үзенң төп бурычы итеп куя. Утызынчы елларның беренче яртысында да бу шулай. Репертуарда ерак үткәнне, төрле халыкларның төрле чорлардагы тормышын чагылдырган әсәрләр белән бергә, бүгенге көн мәсьәләләре дә шактый урын ала, дөресрәге, көндәлек проблемалар, заман геройлары үзәк планга чыга. Сәясәт, заман таләбе буенча, социалистик җәмгыятьне төзүче эшче сыйныфы, хезмәтчел крестьяннар, совет интеллигенциясе вәкилләре театрының төп героена әверелә.

Билгеле булганча, утызынчы елларның беренче яртысы илне индустриалаштыру, яңа завод-фабрикалар салу һәм авыл хужалыгын тулысынча коллективлаштыру чоры ул. Театр да үзенң төп эшен шушы юнәлештә оештырырга, массаларга культура хезмәте күрсәтүне беренче бишьеллыклар яктылыгында алып барырга омтыла.

Бу чорда заман темасын чагылдырган күпчелек спектакльләр социализм төзү процессында астан жимерү эшләре алып барган корткыч элементларга каршы көрәш, аларны фаш итү, шул көрәшләрдә социалистик хәрәкәтнең җиңә баруын раслау темасына багышлана. Завод-фабрикалар, төрле яңа предприятиеләр һәм колхоз төзелешендәге шул процессны чагылдырган «Данлы чор» (Р. Ишморат), «Камил» (Н. Такташ), «Гудок» (Х. Жәмил), «Тормыш көлә» (Р. Ильяс), «Давыл» (Ә. Камал), «Кандыр буе» (К. Тинчурин), «Язулы яулык» (С. Баттал), «Ил үскәндә» (Т. Гыйззәт) һ. б. оригиналь әсәрләр бер-бер артлы сәхнәгә куела. Бу драмалар арасында сыйныфый көрәшне үтә декларацион һәм схематик рәвештә өстәнерәк сурәтләгәннәре дә бар.

Октябрьгә кадәрге тормышны һәм гражданнар сугышы чорын тасвирлаган әһәмиятле яңа постановкалардан «Наемщик» (Т. Гыйззәт), «Дошманнар» (Ф. Сәйфи-Казанлы), «Җиһрәт» (Н. Исәнбәт), «Кичеккән фәрман» (Ш. Усманов), «Сонгы күлөгәләр» (Г. Уральский) һәм «Упкын» (Т. Рахманкулов) чыгарыла. Элегрәк язылган «Галиябану», «Яшь йөрәкләр», «Казан сөлгесе», «Сүнгән йолдызлар», «Ил» һәм «Зәңгәр шөл» кебек һәрвакыт яратып карала торган музыкаль драмалар да репертуарда саклана. Шуның белән бергә, егерменче еллар азагында сәхнәдә төрле корылмалар белән мавыгу (натурализм), «иске» пьесаларны «яңартып» күрсәтү, символикага бирелү чире яки башка кимчелекләр яңа сәнгатьне тудыру юлындагы эзләнүләр чорында Әстерхан театрына да кагылмый калмый. Мәсәлән, авыл крестьяннарының күмәк хужалыкка күчү темасын һәм аларның кулакларга каршы көрәшен чагылдырган «Давыл» драмасын режиссер К. Шамил һәм художник П. Троицкий символик һәм натуралистик алымнар белән куялар. Зур итеп сөзәк майдан ясала, кыш булуын, табигатьнең әлегә уянмаганлыгын күрсәтү өчен яфраксыз ялгыз агач урынына бер багана һәм шуңа аркылы ике таяк сугылып куела. Кулак өен күрсәтү өчен зур үрмәкүч пәрәвезе ясала. А. Ключаревның майдан артында жил сызгырганын тасвирлаган көчле музыкасы яңгырый. Сөзәк сәхнә уртасындагы капкач ачылгач, сарайда өелеп куелган капчыклар күренә. Кулаклар анда буяла-буяла он урлылар. Сәхнәгә болай артык нәрсәләр тутыру, барысын да конкрет әйберләр аша күрсәтеп бирергә омтылу һәм символик чаралар куллану да бик үк уңай нәтижә бирми, чөнки монда сәнгатьчә гомумиләштерү аз була. Шуңа күрә спектакль үзгәртеп куелганнан соң гына уңыш казана.

«Галиябану»ның яңартылган варианты белән дә шундыйрак хәл кабатлана. Спектакль авыл утырышын чагылдырган пролог белән башлана. Вакыйгалар көзгә аша күренгән кебек итеп бирелә. «Көзгә» чак кына эчкәрәк урнаштырыла. Алда җыелыш бара. Монда Исмәгыйль дигән кулакны хокуктан мәхрүм итү мәсьәләсе карала. Ләкин аны бер карт яклап чыга. Шул вакыт трактористка-активистка

Галиябану сикереп торып, Исмәгыйльне фаш итәргә тотына, аның революциягә кадәр ярлы батракларны ничек изүен күрсәтү өчен Хәлил вакыйгасын сөйли башлый. Шуннан ут сүнә, әкрән генә пәрдә ачылып яктыра һәм «Галиябану» пьесасы уйналып китә, пәрдә араларында труппаның баш режиссеры К. Шамил тарафыннан аңлатмалар бирелә, иске һәм яңа тормыш чагыштырып аңлатыла («Атака», 1931, 5—6 саннар).

Новосибирск татар театрында да, «Галиябану» искөргән дип, аны үзгәртеп, «заманчалаштырып» куялар. Анда башта Галиябану белән Хәлилне кавыштырып, Исмәгыйльне кулак ясап, әмма кулак булганы өчен түгел, Хәлилне үтергәнә өчен сөргенгә жиберү кебек «яңартулар» була һәм бу тәнкыйтьләнгән («Яңа Галиябану» һәм койрыклы афишалар.— «Эшче», 1931, 5 ноябрь).

Театр эзләнә. Төрле алымнар куллану, иске әсәрләрне үзгәртеп кую һәм башкаларны театр, әлбәттә, заман рухына яраклашу теләгә белән эшли. Ләкин бу һәрвакытта да уңыш китерми. Әстерхан театрында да бу яңа формалар белән вакытлыча мавыгу була. Театр кирәк яңа әсәрләрне, кирәк классиканы яки үткән чорлардагы әдәби мирасны булсын, реаль алымнар аша яктырту иң дөрес юл дип таба һәм шул юнәлештә эшен дәвам иттерә. «Галиябану» да М. Фәйзигә, оригиналына турылыкны итеп куелганнан соң гына уңыш казана.

Артист Әзәл Яһүдин сөйләвенә караганда, «Галиябану»ны уйнаганда төрле кызык хәлләр дә булып ала. Бер авылда, Исмәгыйль Хәлилгә аткач, залдагылардан берәү сикереп торып: «Юри генә атты!»—дип кычкыра. Баскунчак шөһәрәндә уйнаганда бу хәлне чынлап кабул итәләр һәм Исмәгыйльнең үзен үтерергә кирәк, дип урыннарыннан күтәрелеп чыгалар.

«Галиябану»ның Идел буенда яшел болында ай яктысында уйналган вакытлары да була. Айлы кичтә еракларга сузылган су фонында табигать кочагында И. Ляпинның скрипка моннары астында барган бу спектакль, нечкә романтика белән сугарылган бер әсәр буларак, тамашачыда тирән тәэсир калдыра.

Бу чорда сәхнәгә куелган яңа спектакльләрдән «Козгыннар оясында», «Наемщик» һәм «Кандыр бие» милли репертуарның үзәген тәшкил итәләр.

Ш. Камалның «Козгыннар оясында» драмасында Октябргә кадәр төрле милләт, аеруча татар шахтерлары тормышы, аларның капитализм шартларында рәхимсез рәвештә изелүләре һәм бу гаделсезлеккә каршы эшчеләр арасында көрәш чаткылары кабына башлавы чагылдырылса, Т. Гыйззәтнең «Наемщик» музыкаль драмасында исә татар крепостной крестьяннары тормышы, аларның алпавытлар мөхәммәтсезлегенә түзә алмыйча баш күтәрүләре гәүдәләндерелә. Боларның сәхнәдә куелуы: «Һәр ике әсәр караучыларда эксплуататорларга ачы дошманлык уятып, үч алу һәм көрәш тойгыларын көчәйтә»,—дип каршылана («Ялкын», 1931, 25 июль).

Бу спектакльләрдә К. Шамил (мулла), Г. Уральский (шахтер Насрый), З. Сафин (Батыржан) аеруча осталык күрсәтәләр. «Наемщик»та артистка Р. Урманцева Шәрифәбикәне чын помещик хатыны итеп бирә һәм бу образда ул озак еллар тиндәшсез уйнап килә. Иманкул мулланы Х. Уразиков һәм Ш. Мәжитов типик эксплуататор итеп гәүдәләндерәләр. Батыржанның сөйгәнә Гөлйөземне Г. Байкина һәм Н. Илялова бертөрле жылылык, нечкә хисләр, эчке драматизм белән сурәтлиләр. Жырлары игътибарны аеруча җәлеп итә. М. Ямангулова, берәз яшьрәк күренсә дә, шулай ук мулланың карт хатыны ролендә зөһәрле «убырлы» карчыкны тасвирлавында Н. Арапова уенын хәтерләтеп, көчле тәэсир калдыра. Яшь артистка Сара Зарова да жырлы рольләргә башкаруда үзенә матур тавышы белән киләчәккә өмет уята. Ләкин әлегә уенындагы урынсыз кокеткалык, көязләнү, беркадәр «интеллигентлык» артык тоела. Гомумән, кайбер күмәк күренешләрдә һәм жырларда, русча сүзләргә әйтелешендә, уенның эш белән бәйләп житкерелмәвендә, декорацияләрдә беркадәр кимчелекләр сизелсә дә, театрың мондый катлаулы һәм зур әсәрләрне шул дәрәжәдә куя алуы аның уңышы санала.

Ә инде К. Тинчуринның «Кандыр бие» музыкаль драмасы «авторның һәм гомумән совет драматургиясенең иң яхшы пьесаларынан берсе» буларак кабул ителә («Кандыр бие». — «Ялкын», 1932, 18 декабрь). Әсәрне сәхнәгә З. Солтанов куя. «Кандыр бие» колхозлар оешу, күмәк хужалыкны ныгыту, кулаклардан арыну, колхозлар арасында хосусый милекчелекне бетерү чорына караган булуы белән үз вакытында бик актуаль яңгырый һәм колхозчыларның социалистик рухта тәрбияләнүдә әһәмиятле роль уйный торган этаплы спектакльгә әверелә. Авылдагы яңалыкның жинү, үсү, ныгу процессын заманча чагылдыруы белән ул игътибарны җәлеп итә.

Спектакльнең үзәгендә авылга партия тарафыннан жиберелгән 25 меңче коммунист Акбирдин образы бирелә. Ул колхозны ныгыту, электростанция салдыру,

колхозчыларны яшерен хәрәкәт итүче кулакларга, аларның агентларына каршы торырлык итеп оештыру эшләрен алып бара, авыл партия оешмасы белән берлектә киң массага таянып эш итә, нәтижәдә, ул житәкли торган колхоз яхшы күрсәткечләргә ирешеп, Ленин ордены белән бүләкләнә.

Акбирдин образы аша партия житәкчелегендә электростанция, клуб, тегермән, силос башнялары һ. б. төзелү ул партия жинүе булып кабул ителә. Шундый унышлар С. Сәйдәшевның күтәренке рухлы, матур әһәңле музыкасы аша тагын да көчлерәк яңгырый төшә, ул жырлар тамашачыны да дәртләндерә, гүя үзен шул төзелешләрнең каһарманы буларак хис иттерә.

Үзәк планда торган Акбирдин образын көр тавышлы, таза гәүдәле, гадәттә геройларны уйнап килүче артист Бәкер Йосыпов көчле характерлы, эшлекле партия вәкиле итеп гәүдәләндерә. Ул «большевиклар ала алмаган крепостылар юклыгын» ышандырырлык итеп күрсәтә.

Акбирдинның якын булышчылары Гөләндәмне — Т. Капкаева һәм К. Вальшина, бригадирны — Г. Зәйнуллин, Фәридәне — Г. Байкина яңа төзелешнең ударник-комсомол энтузиастлары итеп башкаралар. Эшендә һәрвакыт алдынгы сафта баручы, шуның белән бергә Акбирдинга карата чын күнелдән саф сөю хисләре белән янучы Фәридә образын Г. Байкина аерым бер мөлаемлык, жылылык белән гәүдәләндерә, матур тавышлы жырлары белән игътибарны жәлеп итә. Болардан тыш К. Шамил — ялкау Балан Сафаны, Х. Байбеков — социализм юлына аяк баскан урта хәлле Үтәш картны, Ә. Яһүдин — колхозны эчтән жимерергә омтылучы кулак Минһажны онытылмаслык итеп уйныйлар.

«Кандыр бую» сезонның иң зур уңышы санала һәм танылган журналист Солтан Таһиров рецензиясендә: «безгә менә шундый әсәрләр — партия житәкчелеге астында эшчеләр сыйныфы алып бара торган бөек төзелешне, авырлыкларны, киртәләрне жимереп, партиянең илне яңа жинүләргә алып баруын күрсәткән әсәрләр кирәк. Мондый әсәрләр бөек төзелештә катнашучыларга көч һәм дәрт бирә, аларны батырлыкларга чакыра», — дип әйтә («Ялкын», 1932, 18 декабрь).

«Кандыр бую» спектакленә әле моңа кадәр Әстерханда беркайчан да булмаган күмәк карау, ерак авыллардан автобуслар, машиналар белән килеп, театрға культпоходлар оештыру башлана. Мәсәлән, Әстерханда колхоз ярминкәсе булу уңае белән ярлы Түбә авылы «Ялкын» колхозы ударниклары, колхозчылары машиналарга төялеп «Кандыр бую» спектаклен карарга киләләр һәм алар мондый культпоходка башка колхозларны да чакыралар. Бу көнне театр үзенә күрә бер бәйрәм төсен ала. Фойеда оркестр уйнап тора, уку өстәлләре урнаштырыла, консультация бүлегә эшли. Тамашачылар бөтен аңлашылмаган яки кызыксынган нәрсәләргә үзләренә яраткан артисты З. Солтановтан сорыйлар, аңлашалар («Ялкын», 1932, 18 ноябрь).

Әстерхан татар театры күмәк тамашачыны оештырган беренче поход энә шулай үтә, колхозчылар спектакльдән зур канәгатьләнү алып, рәхмәтләр әйтеп, мондый яхшы башлангыч дәвам иттерелергә, ныгытылырга тиеш дигән теләк белдереп таралалар.

Шушы чорда Әстерхан татар театрының атасы З. Солтанов беркадәр килү-китүләр белән булса да озак елларга сузылган үзенең мондагы ижади хезмәтен тәмамлый. «Кандыр бую» аның Әстерхан театрына ярдәм йөзеннән берничә айга килеп эшләү дөверендә «зур хезмәт куеп яхшы әсәр күрсәткән» соңгы спектакльләреннән берсе була.

Тамашачының тирән мәхәббәтен һәм хөрмәтен казанган бу олы актер, режиссер, тәржемәче һәм педагог Әстерханда туа, укый, шунда ук 1907 елда үзенә актерлык биографиясен башлап жибәрә һәм, татар дөньясында беренче буларак, Император рус театр жәмгыятенә әгъзалыкка кабул ителә («Идел», 1912, 24 апрель).

Әстерхан театрында гына да З. Солтанов йөзләргә онытылмаслык образлар тудыра, киң диапазонлы актер булып әверелә. Традиция буенча ул чорларда артистларны амплуаларга бүлеп йөртү аның мөмкинлекләренә туры килеп бетми, талантын характерлый алмый. З. Солтанов кирәк икән һәм комик, һәм драматик, һәм трагик образларны бер үк дәрәжәдә зур осталык белән башкара. Моңа мисал итеп сәхнәдә ул гәүдәләндергән төрле типтагы Хәмзә бай («Беренче театр»), Сиражетдин («Банкрот»), Хәкимжан («Беренче чәчәкләр»), Хан («Таһир-Зөһрә»), Кәрим бай («Башмагым»), Городничий («Ревизор»), Дикой («Яшенле яңгыр»), Надир («Надир шаһ»), Кречинский («Кречинский туге»), Франц Моор («Юлбасарлар»), Галим («Юлбасар Галим»), Коррадо («Жинаятче гаиләсе») һ. б. рольләргә санап үтәргә мөмкин.

Көчле актер булу белән бергә, З. Солтанов үзен оста житәкче һәм оештыручы итеп күрсәтә. Әстерхан театрының оешып-яшәп килүе аерым чорларда аның эшчәнлегенә белән нык бәйле була. Ул үзенең теоретик һәм практик белемнәренә, зур

Вахтанг Ананян повесте буенча
Г. Уральский сәхнәләштергән «Утлы божра» спектакле күренеше.

тәҗрибәсенә таянып озак еллар режиссерлык эшен дә алып бара, бу юнәлештә үзенә алмашка Г. Уральский, И. Кугушев кебек талантлы көчләрне әзерләп калдыра. Актерлар составын ныгыту, аларның осталыгын күтөрү буенча төрле театр студияләрендә эшләп, зур педагог булып таныла. Репертуарга ярлы вакытларда зур тырышлык күрсәтеп, бер үк вакытта ул тәржемә эше белән дә шөгыльләнә. «Кречинский туге», «Юлбасар Галим», «Жинаятъче гаиләсе», «Распутин патшалыгы», «Ревизор», «Мәкер һәм мәхәббәт», «Тормыш төбөндә», «Разлом», «Тимер юллар гөрләгәндә», «Любовь Яровая» һ. б. Әстерханда да аның тәржемәсендә куелалар. Шуңа күрә дә татар театрына иткән хезмәтләре өчен 1924 елның гыйнваренда Әстерхан жәмәгатьчеләге аңа «Хезмәт батыры» дигән мактаулы исемне бирә.

3. Солтановның Әстерхан театры турында матбугатта ясаган чыгышлары шулай ук игътибарга лаек. Ул һәрвакыт театрының уңышларына шатланып, кимчеләк-ләренә, житешсез якларга пошынып яза. Аның егерменче еллар башында пролеткультчыларга каршы чыгышлары турында алда әйтелгән иде инде. Бу юлы ул Әстерхан театрына карата: «Репертуар ягыннан Казан театрларынан артта калмау дәрәжәсендә бару, яшь кадрлар житештерү өчен театр алдында студия оештыру, сәхнәдәге массовый күренешләрне рәткә салу, оркестр, музыка һәм хорларны тиешле дәрәжәсенә күтөрү, театрының аерымы үз художнигы булу — болар һәммәсе быелгы сезонның уңышлары», — дип язса, оештыру, матди тәмин итү, яна репертуар булдыру, кадрлар үстерү мәсьәләсендә Әстерхан театр идарәсенен житәрлек эшләмәвен, бу житәкче органның «татар театрына карата үз бурычын хәзергә кадәр тулысынча үти алмавын» кыю рәвештә тәнкыйтьләп чыга (3. Солтанов. Әстерхан татар театры һәм аның быелгы сезоны. — «Ялкын», 1932, 3 декабрь).

Танылган артист, сәнгать эшлеклесенен мондый чыгышларыннан соң театрда игътибар көчәя. «Репертуар өчен акча тотуны артык мәшәкәт дип санаган Әстерхан театр идарәсе» бу эшкә житди карарга мәжбүр була. Башка мәсьәләләр белән берлектә, театры һәм оригиналь, һәм тәржемә репертуар белән тәмин итү яхшыра.

ҺӘНҮЗ МӘХМУТОВ,
Кол Гали исемендәге
Халыкара премия лауреаты.

(Дәвам бар.)

ТАТАР

энциклопедиясе

تاتار

БӘРӘКӘТЛЕ ИЖАТ ЮЛЫ

Хөсәен Уразиков.

Театр тарихы — шәхесләр язмышы, артистлар, режиссерлар, драматурглар эше, тормышы, аларның үзара мөнәсәбәтләре ул. Бу тарихта берәүләр атылган йолдыз

кебек сызылып кына үтә, ә икенчеләре мәнгелек эз калдыра. Аларның исемнәре телдән-телгә күчә, буыннан-буынга тапшырыла. Бу исемнәр кызыклы вакыйгаларга кушып сөйләнелә, алар турында театраль легендалар ижат ителә. Ленин ордены кавалеры, Татарстан Республикасының халык, Россия Федерациясенең атказанган артисты Хөсәен Ибраһим улы Уразиков — театр тарихыбызда ныклы урын алган, бай ижат мирасы калдырган олы шәхесләребезнең берсе. Аның исеме Г. Кариев, С. Гыйззәтуллина-Волжская, К. Тинчурин, Г. Болгарская, Ф. Ильская, З. Солтанов, Х. Әбжәлилов, Г. Шамуков, Ф. Халитов кебек күренекле сәхнә осталарыбызның исемнәре белән хаклы рәвештә янәшә тора.

Х. Уразиков үзенен ижат эшчәнлеген 1920 елда Самара драма студиясендә К. Тинчурин белән З. Солтанов житәкчелегендә башлап жибәрә. Алар Уразиковка Г. Кариев реалистик мәктәбе традицияләрендә актер, режиссер эше буенча тәүге күнекмәләрне бирәләр, сәхнәдә тормыш дәрәслегенә, мәхәббәт, һәртөрле ялганга, штампка килешмәүчән караш тәрбиялиләр. Болардан тыш Х. Уразиков һәр ике укытучысының, актер һәм режиссер буларак, иң көчле якларын — К. Тинчуринның театральлеген, образны психологик яктан ачарга омтылышын, З. Солтановның сәхнәдән янгыраган сүзгә аерым игътибарын кабул итә. Соңрак алар Х. Уразиковның ижат йөзен билгеләүче төп сыйфатлардан саналалар.

Күп очракта сәнгать дөньясына юл авыр һәм катлаулы хезмәт аша уза. Х. Уразиков ижаты да әлеге фикернен дәрәслеген раслый. Студияне тәмамлап, «Г. Кариевка хатирә», Дүртенче татар бригадасы, Г. Тукай исемендәге Алма-Ата шөһәре труппаларында, Кызыл Октябрь исемендәге һәм Әстерхан татар дәүләт театрларында эшләгән еллар артистның үз амплуасын, мөмкинлекләрен ачыклау, ижат йөзен, башкару үзенчәлекләрен эзләү чоры булып саналырга хаклы. Бу вакытларда уйналган Хәмзә бай (Г. Камал, «Беренче театр»), Бәдри (М. Фәйзи, «Галиябану»), Хәзрәт (С. Рәмиев, «Яшә, Зөбәйдә, яшим мин!») һәм башка рольләр — беренче авырлыклар, зур ижат юлының тәүге баскычлары.

Егерменче еллардагы газета-журнал мәкаләләре аша артист Уразиковның үсеш юлын шактый ачык төсмерләргә була. Аларда баштарак Бояр (Д. Юлтый, «Карагол»), Мөрид (К. Тинчурин, «Сүнгән йолдызлар»), Чалбарчы (К. Нәжми, «Печән базары») кебек эпизодик рольләр, соңрак әсәрләреннән төп геройлары белән янәшә куярлык Хөсәен (Г. Кутуй, «Балдызкай»), Жиганша (К. Тинчурин, «Зәңгәр шәл»), Гыйсмәт (Ә. Тажетдин-Рахманкулов, «Боз астында укын») кебек персонажлар турында сүз бара. Бу рольләргә башкарып, Х. Уразиков үзен ышандыру сәләтенә ия булган, кызыклы характерлар тудыра алуы шактый оста артист буларак таныта.

Х. Уразиков үсешендә К. Тинчурин әсәрләре аерым урын алып тора. «Зәңгәр шәл»дәге Жиганша образы, мәсәлән, Уразиковның принципияль уңышы булуы белән бергә, шул әсәрдәге икенче бер образга үзенчәлекле хәзерлек тә булып тоела. Нәтижәдә беренче тапкыр Әстерхан татар дәүләт театрында 1929 елда уйналган һәм соңыннан да берничә тапкыр яңартылган Ишан образы артист Уразиковның биографиясенә лаеклы бер бизәк буларак кабул ителә. Х. Уразиков ижатында фикер кинлесе, сурәтләү чараларының байлыгы ягыннан Ишан белән беррәттән Мисбах хажиде («Жилкәнсезләр»), Шакиржан («Сакла, шартламасын»), Туктамыш («Ил»), Үтәш («Кандыр бие»), Кыям («Беренче чәчәкләр») кебек образлар шактый зур урын алып торалар. К. Тинчурин әсәрләрендәге әлеге образлар Х. Уразиковка осталыгын чарларга, диапазонын кинәйтергә, үзен төрле жанрларда сынап карарга зур мөмкинлекләр тудыра, ижади йөзен формалаштырырга ярдәм итә.

Шул ук вакытта Уразиков рус һәм чит ил классиклары әсәрләрендә дә давамлы рәвештә зур һәм җаваплы рольләр башкарып килә. Шулар арасынан дөньяның күп күренекле сәнгать осталары уйнаган һәм Х. Уразиков тарафыннан тыенкы манерада, ләкин эчке бер кайнарлык белән башкарылган Вурм (Ф. Шиллер, «Мөкер һәм мәхәббәт»), Левшин (М. Горький, «Дошманнар») рольләре аның өчен өлгергәнлеккә үзенчәлекле имтихан булып тора.

50 еллык сәхнә эшчәнлегенә дәверендә Х. Уразиков тарафыннан барлыгы 160 ка якын роль уйналган. Шуларның Ишан, Мисбах хажиде (К. Тинчурин, «Зәңгәр шәл», «Жилкәнсезләр»), Колый Тархан, Бикәмәт (Н. Исәнбәт, «Хужа Насретдин», «Зифа»), Сәмигулла (Ш. Хөсәенов, «Зөбәйдә — адәм баласы»), Левшин, Печенегов, Иван Коломийцев (М. Горький, «Дошманнар», «Соңгылар») кебекләре татар артистлары тудырган иң гүзәл образлар галереясында сакланырга хаклы. Әлеге образлардан чыгып, артист Уразиков ижатының үзенчәлекле якларын билгеләп китү зарури. Сәхнәгә революциядән соң килгән икенче буын татар артистлары вәкиле буларак, Х. Уразиковка Г. Кариев мәктәбенен реалистик традицияләрен «татар театры атасы»ның иң якын хезмәттәшләреннән кабул итү насыйп була. Шуңа күрә аның ижатына, беренче буын татар артистларындагыча, сәхнәдә тормыш

дөрөслегенә тугрылык, халыкның тормыш-көн күрешен, мәдәниятен анлап эш итү, милли характер үзенчәлекләренә, кеше күнәле нечкәлекләренә тирән үтеп керә белү хас. Аның осталык диапазоны гажәеп киң. Ул — драматик яки юморга бай булган рольләренә бердәй осталык белән башкара алуы бик сирәк очрый торган артистлардан. Х. Уразиков ижат иткән геройлар матур тембрлы тирән баритон тавышка, уртачадан чак кына калку нык гәүдәгә, тыенкы, ләкин гажәеп ышандыра алу сәләтенә, пластикага, төгәл жестка ияләр. Бу сыйфатлар тормышчанлык, гадилек, бөтенлек белән берлектә Х. Уразиков ижат иткән сәхнә образларының коллектив портретын тудыралар.

Әйе, Х. Уразиковның артистлык хезмәте бай һәм тирән. Ләкин аның мәдәни ятебезгә керткән өлеше моның белән генә чикләнми. Х. Уразиков — халкыбыз сәнгатенә үзенчәлекле, тирән эчтәлекле спектакльләр биргән сәләтле режиссер да. Тирәннән тикшергәндә, ул куйган спектакльләренә үз вакытында халык тормышында, ил язмышында шактый әһәмиятле урын тотканлыгы күренә.

Х. Уразиков тарафыннан куелган спектакльләр күбесе заман темасына багышланган. Аның «Мактаулы заман» (Т. Гыйззәт), «Минлекамал» (М. Әмир), «Дингез-дөгеләр өчен» (Б. Лавренев), «Ялгыз каен» (М. Кәрим), «Зифа» (Н. Исәнбәт), «Таң атканда» (Ш. Шаһгали), «Зөбәйдә — адәм баласы» (Ш. Хөсәенов) кебек әсәрләре турыдан-туры заман проблемалары белән бәйләнгән. Аларда заманга хас конфликт, заман кешесе, зур фикерләр, жәмгыятьнең төп үсеш тенденцияләре чагыла. 1936 елда «Мактаулы заман» куелу уңае белән Мирсәй Әмир «...спектакльнең төп уңышы — бүгенге чынбарлыкны дөрөс чагылдыруында, бүгенге тормышны бөтен күнеллелеге белән бирүендә, аның ягымлы кешеләрен күрсәтүендә», — дип язган иде. Бу сүзләренә Х. Уразиковның алда телгә алынган барлык спектакльләренә дә адреслап булыр иде.

«Хужа Насретдин» (Н. Исәнбәт әсәре, режиссер К. Тумашева белән бергә куелган), «Каюм Насыри» (М. Гали һәм Х. Уразиков әсәре), «Мулланур Вахитов» (Н. Исәнбәт), «Банкрот» (Г. Камал), «Хөррият» (М. Әмир) кебек беренче карашка агымдагы чор белән турыдан-туры бәйләнмәгән әсәрләренә дә Х. Уразиков чын мәгънәсендә заманча итеп куярга тырыша. Билгеле булганча, әсәрнең заманчалыгын сурәтләнгән вакыйгаларның безнең көннәрдә баруы гына билгеләми. Иң мөһиме — сәхнәдә бүгенге тамашачыны дулкынландырырлык проблемалар чагылуы, заман кешесенең уй-хисләрен кузгатырлык геройлар гәүдәләнүе кирәк. Режиссер Уразиков әлеге әсәрләренә сәхнәгә куйганда әнә шундый фикерләр нигезендә эш итә.

Х. Уразиков — татар театры өчен бик тө традицион реалист режиссура вәкиле. Аның реалистик программасы газета-журнал мәкаләләрендә, радио, телевидение чыгышларында төгәл әйтелмәгән. Ләкин ул — реализмны көндәлек тормышта, турыдан-туры спектакльләр кую процессында пропагандалаучы. Шуңа күрә дә аның әсәрләре, тышкы яктан караганда — «нәкъ тормыштагы кебек». Тамашачы алдында, һәрвакыт диярлек — дүртенче стенагы алынган гадәти йорт яки иксез-чиксез еракларга китеп югалучы, йөрәккә якын табигать күренеше. Аларда тормыштагы кебек көн һәм төн, яз һәм жәй, көз һәм кыш алышына. Бу шартларда «яшәүче» кешеләр дә табигый сөйләшәләр, тормыштагы кебек хәрәкәтләнәләр. Күренгәнчә, режиссерның һәр сурәтләү чарасы — декорация, яктылык, музыка, реквизит, бутафория, театраль шау-шулар — барысы да сәхнәдә кешене, аның эчке дөньясын, уй-кичерешләрен, хисләрен мөмкин кадәр калкуырак гәүдәләндерүгә юнәлдерелгән. Әлеге принцип бүгенге көн режиссурасында яңадан алгы планга чыкты. Димәк, Х. Уразиков режиссурасы да үзенең актуальлеген югалтмаган.

Х. Уразиковның драматургия, театраль педагогика өлкәсендәге хезмәтләре дә житди игътибарга лаек. Ул тәржемә иткән «Икмәк», «Гажәеп эретмә» (В. Киршон әсәрләре, русчадан), «Йөрәк серләре» (Б. Рахманов, үзбәкчәдән), үзе генә һәм Ш. Сарымсаков белән бергә инсценировкалаган «Тау чәчәге» (М. Ибраһимбеков), «Сәүбәновлар» (К. Нәжми, «Язгы жыллар»), М. Гали белән берлектә язган «Каюм Насыри» әсәрләре үз вакытында сәхнәләребездә шактый уңыш белән барганнар. Ул тәрбияләгән артистлар әле бүген дә республика театрларында уңышлы эшләп киләләр.

Үткән ел 20 гыйнварда республикабыз жәмәгәтьчеләге Хөсәен Ибраһим улы Уразиковның тууына 100 ел тулуны зур итеп билгеләп үтте. Юбилей елында ул узган бай һәм тирән ижат юлына тагын бер кат әйләнәп кайту, ул калдырган зур мирасны искә алу зарури. Чөнки халкыбызның мәдәни байлыгы Х. Уразиков кебек олы шәхесләр мирасыннан туплана.

ГАЛИ АРСЛАНОВ,
сәнгать фәннәре докторы.

БОРЫНГЫ
БАБАЛАРЫБЫЗ
ТАРИХЫ

Идел буе татарларының оешуы

6. ТӨРКИ ТАМЫРЛАР ТУРЫНДА РӘСМИ ТАРИХ ФӘНЕ

Төрки этнос тарихын түрк сүзе тарихы белән буташтырып, төркиләргә түрк сүзе язма чыганаclarга кереп калган Алтай, Үзәк Азия җирләрендә генә формалашкан дип расларга тырышалар. Янәсе, башка җирләргә төркиләр менә шуннан таралып киткәннәр. Болай уйлау европоцентризм теориясе өһелләре карашына бик хуш килгән. Шуңа күрә Көнбатыш Европа һәм рус галимнәре тарафыннан тудырылган һәм бездә дә кабул ителгән рәсми тарих фәне раслаганча, Европада башта төрки телле кабиләләр гомумән булмый, беренче төркиләр бирегә иң элек

* Дәвамь. Башы журналның 1995 елгы 1—2 саннарында.

бары IV йөздә генә *гунн* (*һөн, сөн*) исеме белән килеп керәләр имеш, менә шуннан инде «халыкларның бөөк күчеше» дип даны чыккан «күчеш» башлана янәсе. Бу «бөөк күчеш» теориясен галимнәр XIX йөздә генә формалаштыралар, алар Рим империясенең колониаль политикасына каршы IV—VII йөzlөрдө көрөшкөн һәм яңа җирләр үзләштерергә тырышкан герман кабиләләренең хәрәкәтен, герман һәм роман кабиләләренең колониаль политикасына каршы көрөшкөн төрки (гун һәм алан) кабиләләренең сугышчылар хәрәкәтен «бөөк күчеш» дип атыйлар. Чынында халык күчми: герман кабиләләре дә, төрки кабиләләр дә үз урынында кала сугышчылар һәм аларга хезмәт күрсәтүчеләр генә җиңүле рәвештә алга бара ягъни «күчә». Тарих фәне өчен аксиомага әйләнгән бу «бөөк күчеш» теориясенең гажәеп берьяклылыгы тагын шунда күренә: Рим империясә бик күп җирләрне яулап алганда «күчкән» сугышчылары һәм аларга хезмәт күрсәтүчеләре «бөөк күчешне» төшкил итмәгән, ә аларга каршы азатлык көрөшенә чыкканнар гына «бөөк күчешне» барлыкка китергәннәр! Бөөк адаштыруга кайтып кала торган «бөөк күчеш» теориясенең яшәүчәнлек сәре тагын шунда, ул төркиләренң, Европага килмешәк буларак кына, соңрак килеп керүләрен исбатлау өчен дә хезмәт итә.

«Халыкларның бөөк күчешенә» кадәр,—дип белдерә рәсми тарих фәне,—көнчыгыш Европада, Көнбатыш Себердә, Казахстанда, Үзәк, Урта һәм Кече Азиядә, Кавказда һиндевропа халыкларыннан *киммер, скиф, сармат, алан* исемнәре белән иран телләләр яшәгәннәр, төркиләр исе монголлардан аерылмаган килеш бары Алтай таулары тирәләрендә генә булганнар имеш. Төрки, монгол, маньчжур, корей һәм япон телләрен бик борынгыдан бер тел булган дип уйлап, аны алтай теле дип атау да шуннан килә. Имеш, төрки тел шул алтай берлегеннән б.э.к. I нче меңьеллыкларда гына аерылып чыккан, шунда *хунн* исеме белән империя төзөгән, соңга таба *түрк* исеме дә шунда барлыкка килгән. IV йөздә хуннар *гунн* исеме белән — Көнчыгыш Европага, XI йөздә төркиләр Кавказга һәм Кече Азиягә килгәннәр, янәсе.

Хәзерге рәсми тарихта аксиомага әйләненп бара торган бу фикерне ничек урнаштырганнар соң? Борынгы Ассирия, Грек (Юнан), Рим, тарихчыларының язына караганда, Көнчыгыш Европада, Көнбатыш Себердә (хәтта Көнъяк Себердә дә — төркиләр туган дип уйланган җирләрдә), Казахстанда, Урта, Үзәк һәм Кече Азиядә, Кавказда б.э.к. IX—IV йөzlөрдә скифлар һәм савроматлар, б.э.к. III — б.э. III йөzlөрендә сарматлар яшәгәннәр. Борынгы тарихчылар, бу этнонимнарның гомуми икәнән күрсәтеп, скиф-сарматлар күп телдә сөйләгәннәр дип ачык әйтсәләр дә, хәзерге рәсми тарих фәне скиф-сарматларны бары тик иран телле (таррак алганда, осетин телле) дип исбатларга тырыша. (Бары түрк галимнәре язган тарих фәнендә генә скиф-сарматны төрки булган дип күрсәтү бар, ләкин исбатлау юк — Сефероглу, Мөдәррисоглу, 1986. 11—28; Кафесоглу, 1992. 106; Курат, 1992. 176 һ.б.). Менә шул юл белән бу очсыз-кырыйсыз җирләрдә борынгы чорда башка халыклар булмаган, бары осетиннар гына яшәгәннәр дигән «аксиома» туа.

Бу карашның дөреслегенә һинд-европа лингвистлары скиф, сарматлардан калган сүзләренә бары тик иран телләре ярдәмендә генә аңлатып ышандырырга азапланганнар. Ул сүзләргә этимологик анализ ясау өчен, башка телләренә, бигрәк төрки телләренә якин да китермәскә тырышканнар. Үзләренә кадәр үткөрелгән скиф-төрки тикшеренүләрен дә танымаска омтылганнар.

Лингвистларның скиф-осетин теориясенә һинд-европа тарихчылары бик теләп кушылганнар, чөнки бу һинд-европа халыкларының ана йортын бик киң итеп күрсәтергә мөмкинлек биргән. Тел галимнәренең скиф-осетин тиңләүләренә тарихчылар яңа дәлилләр өстәргә ашыкканнар. Археологлар исе, лингвистларга һәм тарихчыларга ышанып, скиф һәм сармат чорындагы һәм җирләрендәге археологик культураларны иран телле осетиннарга беркетеп куйганнар. Иң кызыгы шунда скиф-осетин теориясен тагын да ныгытырга теләгән тарихчылар, лингвистлар, өстәмә дәлил итеп, археология материалларына таяналар. Шулай итеп бозык божра барлыкка килә. Бу божрадан фәнни караш көтү беркатлылык булып иде.

7. ТАТАР ТАМЫРЛАРЫ ТУРЫНДА РӘСМИ ТАРИХ ФӘНЕ

Татар тамырлары Идел-Урал, тагын да төгәлрәк Идел-Чулман тирәләре белән бәйләнгән. Бу регионга килгәндә исе, монда да бит шул ук скиф-сарматлар яшәгән, ләкин урман зонасындагы фин-угорлар белән янәшә. Скиф-сармат һәр җирдә осетин дип танылгач, монда да төркиләр яшәмәгән булып чыга. Димәк, бу регион-

дагы скиф-сармат чоры археологик культуралары да безнең төрки бабаларыбызныкы булуы мөмкин түгел, янәсе. Шуңа күрә аларның кайберсе осетинныкы, кайберсе фин-угорныкы дип танылган да (Халиков А. Х. 1969. 3, 373).

Идел-Урал регионнда элегрәк иран-осетиннар яшәгән булгач, монда төркиләр соңрак килгәннәр дип уйланылган һәм безнең бу җирләрнең этник тарихын аңлатуга «төркиләшү» проблемасы килеп кергән.

Безнең регионның «төркиләшүен», ягъни монда төркиләрнең килүен, төрле галимнәр төрле чор белән бәйләп караганнар.

Бер төркем галимнәр, югарыда әйтелгәнчә, Көнчыгыш Европаның төркиләшә башлавын б.э. IV йөзгә белән бәйләләр. Аларча, һуннар Түбән Иделгә, Дон буйларына гына түгел, Урта Идел һәм Урал буйларына да килеп кергәннәр. Димәк, Идел-Уралда беренче төркиләр, һун буларак, IV йөздә генә пәйда булганнар. Бу — рәсми тарих фәнненең **беренче карашы**.

Икенче караш буенча, һуннар IV йөздә үк Урта Идел-Чулман буйларына килеп җитмәгәннәр, монда әле бары осетин һәм фин-угорлар гына булганнар. Беренче төркиләр буларак, бу җирләргә Төньяк Кавказ һәм Азов диңгезе буйларында яшәп таркалган Бөек Болгар дөүләтеннән VII йөз ахырында — VIII йөз башларында гына болгарлар килгәннәр. Менә шул болгарлар хәзергә татарларның Идел-Уралдагы беренче тамырлары булганнар, имеш.

Өченче караш яклылар болай диләр. Әйе, болгарлар бирегә VII—VIII йөз арасында килгәннәр, ләкин алар татар тамырын түгел, ә чуваш тамырын төшкел иткәннәр, чөнки аларның теле чувашныкы кебек булган. Ә гадәти төркиячә сөйләшүче беренче төркиләр, ягъни хәзергә татарның төп тамыры булган татарлар XIII йөз башында гына монгол яулары белән килгәннәр. Соңгы елларда «без татармы, әллә болгармы?» дигән адаштыргыч сорауга «без татар булганбыз һәм татар булып калабыз» дип беркатлы җавап бирергә тырышучылар «татарның тамыры Идел-Уралда XIII йөздән тирәнгә китми» дип исбатларга тагын бер психик атака ясап алдылар, татар этносы тарихын татар этнонимы тарихы белән бутап ташладылар. Аларча, безнең татар лингвоэтносы менә шул Үзәк Азиядән монгол сугышчылары булып килгән татарлардан башлана.

Дүртенче караш буенча татарның лингвоэтник тамыры бары XIV йөздән генә башлана. Үзәк Азиядән килгән татарлар да, җирле болгарлар да әле татарның төп тамырын төшкел итә алмый. Бары бер йөз елдан артык бергә яшәү дәверендә болар бергә кушылып кителәр һәм, шуның нәтижәсе буларак, Үзәк Азиядән килгән татар җирле болгарны чуваш теленнән гадәти төркиячә күчерә һәм үзгәртә, Үзәк Азия диалектын онытып, Урал-Идел төркисендә сөйли башлый. Бу 1361 ел була, шушы елдан башлап болгар каберташларында чувашча-болгарча язу туктала, болгар татарлаша. Бу караш тарафдарлары уенча, хәзергә татарның *татар* дигән этнонимы да шул чорда ук үзгәртә булып китә, шул чордан ук аны татар дип кенә атайлар, имеш.

Татарның лингвоэтник тамырлары турында менә шушы дүрт караш рәсми тарихта шактый «ныгытылган». Ләкин әле бишенче караш та бар.

Бишенче караш Чулман-Агыйдел буйларында VII—VIII гасырларда Зур Венгрия хөкем сөргән, дигән караш белән бәйләнгән. Монда Зур Венгрия булып та, аның эчендә, яисә янында татарларның төрки бабалары да булган дисәң, әле бер хәл булыр иде. Хикмәт тә шунда: алай дип әйтеп булмый, чөнки татар теленә дә, башкорт теленә дә бер генә венгр сүзгә дә кереп калмаган, димәк, венгрлар тирәсендә әле татар-башкортның элекке бабалары яшәмәгәннәр, алар, венгрлар VIII йөздә Урта Иделдән киткәч кенә, бу җирләргә килгәннәр. Димәк, бу бишенче караш буенча, татарларның төрки бабалары Идел-Чулман буйларына IX йөз башында гына килгәннәр булып чыга.

Шулай итеп, рәсми тарих фәннендә Идел татарының этник тамырлары хәзергә кадәр ачык түгел: аны IV йөздә «килгән» сөннәр белән дә, VII йөздә «килгән» болгарлар белән дә, VIII йөздә венгрлар киткәч, VIII—IX йөзләрдә «килгән» төркиләр белән дә, XIII йөздә монголлар белән «килгән» татарлар белән дә, XIV йөздә шул татарларның чуваш телле болгарны татарлаштыруы белән дә бәйләп карыйлар.

8. РӘСМИ ТАРИХ ФӘННЭ КАРАШЛАРЫНА ГОМУМИ КАРАШ

Рәсми тарих фәннендә төрки-татар тамырларына карата булган биш төрле карашның берсе генә дә дөреслеккә туры килми. Хәзер шуларга гомуми караш ташлыйк.

1 нче карашка ышанып, әгәр дә Идел-Урал буйларында IV йөзгә кадәр төркиләр булмаганнар, фин-угорлар белән янәшә иран (осетин) телле скиф-сарматлар ғына яшәгән дип уйласак, бу регионда топонимнарның бик күбесе иранча булырга тиеш иде. Ләкин бу хәл күзәтелми. Бик көчәненеп, төрлө үзгәртүләр юлы белән ясамасаң, яисә кайбер топонимнарның ислам чорында ғына фарсыдан (ираннан) кергәннен исәпкә алсаң (Бәхтеяр, Яхшыбай һ. б.), әлектән калган топонимнар арасында иран-фарсы сүزلәре юк. Димәк, Идел-Уралда скиф-сарматлар чорында иранлылар яшәмәгәннәр.

Идел-Урал регионына татарның беренче тамыры буларак болгарлар VII йөздә генә килә башлаганнар дигән караш та дәрәс була алмый, чөнки VI йөздә Тынч океан ярларынан Адриатик диңгезгә кадәр җирләрдә Төрки каганаты чөчөк аткан чорда, Идел-Урал кебек уңдырышлы, Идел-Чулман кушылган матур җирләрдә төркиләр булмагандыр дип уйлау кешеләр психологиясен һәм тарихны бөтенләй аңламау булыр иде. Болгар дигән төрки кабиләләрнең VI—VII йөзләрдә үк Кара диңгез һәм Кавказ тирәләрендә очравы әлектә грек, рим һәм өрмөн язмаларында теркәлгән. Ләкин бу әле болгар дигән кабиләләрнең Идел-Урал тирәләрендә яшәмәве турында сөйләми. Кара диңгез, Азов диңгезе, Төньяк Кавказда яшәгән болгарның Идел бассейнына барып чыкмавы гажәп булыр иде. Идел елгасының әлектә төп төрки исеме дә *Болга* булса кирәк. *Идел* сүзе — ул төркиячә 'зур елга' дигән сүз (*иди* 'зур' бөек, изге', *ел* 'елга'), шуңа күрә ул бик күп зур елгаларга исем булып кулланылган. *Болга* сүзе исә *болгар* этнонимының да, *Волга* гидронимының да нигезендә ята булырга тиеш. Юкса *Волга* атамасының славянча да, угро-финча да канәгатьләнәрлек этимологиясе табылганы юк. Төркиячә *болга* сүзе соңрак *болак* буларак үзгәргән булса, 'елга, су' мәгънәсен белдергән булып чыга. Елга атамаларын махсус тикшергән Малолетко А. М. *болак* (*булак*) сүзенең *Бул-Була* (татарча *Бол-Бола*) формасында да елга атамасы булып йөрүен әйтә (Малолетко А. М., 1992. 60). *Бул* суы ягындагы башка бер елга *Булгы* (*Болгы*) була, чөнки *-гы* кушымчасының урын-вакыт белдерүе төрки тел өчен бик табигый: *астагы, түбән-гә, өскә, бүгенгә* һ. б. кебек.

Галимнәр арасында, сүз этимологиясенә дәрәсләген алла үзе генә белә, дигән әйтем йөри. *Болгы* сүзе башта су исемен белдергәнме, әллә кабилә атамасы булганмы, әйтүе кыен. Шул *Болгы* нигезе соңыннан елга атамасына да һәм кешеләр мәгънәсендәгә *ар-әр* сүзен алып, шушы елга буенда яшәгән кабилә атамасына да әйләнәп киткән булса кирәк. Рус телендә *Болга*ның *Волга* буларак кабул ителүе бик табигый. Болай булса, болгарлар бик борынгыдан Идел (Болга) буйларында яшәп, шуннан Кавказга да, Азов диңгезе буйларына да барып чыкканнар дияргә кала. Димәк, кайбер галимнәрнең «Идел-Урал — төркиләрнең ана йорты» дигән концепцияләре дәрәслеккә туры килә булып чыга (Лайпанов К. Т., Мизиев И. М., 1993. 16—29).

Идел-Чулман-Агыйдел бассейнында VII—VIII йөзләрдә Олы Венгрия (ягъни олы Мажарстан) иле булган, мажарлар киткәч кенә, бу җирләргә татарның-башкортның төрки бабалары килгән дигән караш шулай ук дәрәслектән бик ерак тора. Әгәр бу җирләрдә 200 ел бую венгрлар яшәгән булса, алар бик күп венгр топонимнары калдырырга тиеш иде, ләкин алар юк, димәк, Идел бассейнындагы олы Мажарстан чынлыкта булмаган, аны кайбер галимнәр генә уйлап чыгарганнар.

Мәгълүм булганча, Идел-Уралдагы Олы Мажарстан турындагы фикер баштан ук төшенчәләргә бутаудан барлыкка килгән. IX—X йөзләрдә гарәп, фарсы сәяхәтчеләре Идел буйларында мажар (мочар, машар, мажар) дигән халыклар яшәве турында язалар. Бу тарихчыларның һәм мәсәе бер тавыштан ул мажарларны төрки телдә сөйләшәләр дип хәбәр итәләр. Димәк, гарәп, фарсы сәяхәтчеләре мишәрләр турында язганнар.

Ләкин мишәр-татар тарихын тикшерүче галимнәр юк чагында, XIX йөздә венгр галимнәре бу мажар турындагы язмаларга тап булалар һәм, венгрның үз атамасы *мажар* булгач, аларны венгрларга каратып тикшерә башлыйлар. Аларча, IX—X йөздәгә гарәп-фарсы язмаларындагы мажарларны мажарлар (венгрлар) дип аңларга кирәк була, янәсә гарәп-фарсы тарихчылары мажарны төрки телдә сөйләгән дип кенә «ялгышканнар». Шулай итеп, төрки телдә сөйләүче мишәрләрне (мажарларны) мажар-венгр белән бутаудан галимнәр Идел буенда Олы Мажарстан булган дигән ялган карашка киләләр. Археологлар, бик тырышып, Идел-Чулман-Агыйдел буйларында венгр каберлекләрен эзли башлыйлар һәм «табалар», монда Венгриядәгә каберлекләргә охшаган каберлекләр бар икән ләбаса, димәк, бу җирләрдә венгрлар яшәгәннәр (Эрдеи И., 1961. 307—320; Халикова Е. А., 1976. 158—178). Ләкин бу каберлекләргә Венгриядәгә күп төрле төркиләр каберлекләргә белән уртак булу мөмкинлегә, ни өчендер, аларның башларына да килми.

Бу караш яклылар *башкорт* (*баджгар*) сүзе дә, *мишәр* кебек үк *мажар* дан үзгәргән, башкорт та, мишәр дә Идел-Уралда калган мажарларның төркиләшүе нәтижәсендә формалашкан димәкчеләр. Аларча, башкорт та, мишәр дә элек венгр телендә сөйләгән мажар булган, аларга Идел-Урал буйларына соңрак килгән төркиләр генә үз телләрен такканнар. Бу әкиятнең дәрәс түгеллеген 1906 елда ук Г. Әхмәров исбатлаган булса да, соңрак аны Б. А. Серебренников юкка чыгарса да, кайбер венгр, башкорт һәм татар галимнәре арасында ул әле һаман яңартып алынгалый. Бу әкиятнең чынбарлыкка туры килмәве бик гади исбатлана: башкорт һәм мишәр башта венгр булып, аңа «соңрак килгән» болгарлар төрки тел таккан булсалар, аларның теле нәкъ татарның урта диалекты кебек булыр иде; мишәр дә, башкорт та бер үк диалектта сөйләр иде.

Шулай итеп, Идел-Урал регионнда Олы Венгрия булган дип уйлау баштан ук аңлашылмаучылыкка корылган, ул чынбарлыкка туры килми. Димәк, монда Олы Венгрия бөтенләй булмаган. Татарларның төрки бабалары Идел-Уралга венгрлардан соң гына килгәннәр дигән фикер дә ялгышу һәм адаштыру гына булып кала.

Хәзер Идел-Уралда татарның төрки тамыры XIII йөз башында монгол белән килгән Үзәк Азия татарынан башлана дип аңлатырга тырышуга тукталыйк. Бу караш, нигездә, халык тарихын этноним тарихы белән бутауга корылган. *Татар* этнонимы Үзәк Азиядән килгәч, халык та шуннан килгән булырга тиеш, янәсе. Әгәр дә татарның тамыры Үзәк Азиядән килгән татарга барып тоташса, алар төрки телнең Үзәк Азия регионндагыча сөйләшәрләр иде, антропологик яктан да алар, нигездә, монголоид булырлар иде. Юк бит, алай түгел. Димәк, Идел татарының тамыры жирле, ул Үзәк Азиядән түгел. Аннан соң Идел татарының күбрәк *болгар*, *казан кешесе*, *мөселман* этнонимнары астында йөрәп, *татар* исемен XIX һәм XX йөзләр аралыгында гына кабул итүен дә тарих яхшы белә.

Ниһаять, татарның этник тамыры XIV йөздә генә чуваш телле болгарның Үзәк Азиядән килгән татар белән катнашмасыннан башлана дигән караш та чынбарлыкны бозып күрсөтүгә кайтып кала. Хәзерге көндә рус, чит ил һәм чуваш тарихчылары болгарны электән үк чуваш телле булган, диләр, болгарны чуваштан аермыйлар. Аларча, болгар өкрәләр *чуваш* этнонимын кабул иткән, ө бер өләше монгол белән килгән татарга кушылып татарлашкан, имеш. Чынлыкта болгар чуваш булса, болгарның барлык үзенчәлекләре чувашта сакланырга тиеш иде, ләкин чувашта алар юк, ө татарда сакланган (Кара: Зәкиев М. З., 1977. 116—150; Закиев М. З., Кузьмин-Юмәнади Я. Ф. 1993). Димәк, имеш чуваш телле болгарның XIV йөздә генә татарлашып, татарның төрки тамыры шуннан килә дип өйтү чынбарлыктан бик ерак тора.

9. БЕР ХАЛЫК ТАРИХЫН БАШКА ХАЛЫК ТАРИХЫНА ИЯРЕП ЯЗЫП БУЛМЫЙ

Ләкин бу әле башка халыклар тарихынан файдаланмаса кирәк дигән сүз түгел, файдаланырга кирәк, ләкин тарихны дәрәс торгызым дисәң, эзләнү барышында үз халкың тарихы үзәктә торырга тиеш. Бу — тарихны, бигрәк тә борынгы тарихны торгызуның төп методы, төп алымы.

Мин күптәннән татар һәм төркиләрнең бик борынгы тарихы белән шөгыльләнәм, һәм бу проблемаларга тел материаллары аркылы керәм, чөнки, бердән, иң борынгы чордан теге яки бу этносның тел эзләре генә ачык сакланган, икенчедән, телдән башка материаллар, мәсәлән, археологик табылдыклар бу жирдә яшәгән халыкның этник составын билгели алмыйлар, моның өчен тел материалы булу мәжбүри. Татар-төркиләрнең иң борынгы чорлары турында фикер йөрткәндә, миңа сүз һәм авазлар белән эш итәргә туры килә. Безнең борынгы чорга үзе кереп карамаган һәм керергә дәрәтә дә булмаган кайбер тарихчылар, минем тарихи эшләрдәгә сүз-аваз операцияләрен күрәләр дә, бу бит күбрәк тел турында, чиста тарих турында түгел димәкчә булалар. Минем Көнчыгыш Европада б.з.к. VIII йөздә үк яшәгән төрки телдә сөйләүче акацирлар, гелоннар, иирклар, аргиппейлар турындагы ачышларны, Идел-Уралдагы беренче төрки дәүләте булган Биарм турындагы һ. б. фикерләренә, тел галиме фикере генә бит бу, тарихчы фикере түгел дип, шик астына куярга омтылалар, тарих фәнендә шулай тел материаллары белән эш итәргә ярыймы икән дип тә аптырыйлар. Безнең тарихчыларның болай аптыраулары борынгы тарихның кайдан алынуын белмәүдән генә килә.

Алар халыкларның борынгы тарихын бары тарихчылар гына язган дип уйлыйлар. Юк шул. Хикмәт тә шунда: һинд-европа халыкларының борынгы тарихы турында башлангыч фикерләренә һинд-европа лингвистлары яисә лингво-тарихчылары өйткән, ул гына да түгел, төрки һәм башка халыкларның борынгы тарихын

да шул ук һинд-европа тел тарихчылары яза башлаганнар: һинд-европалыларны бөөк итеп күрсөтү өчен, аларга төркиләргә һәм башкаларны түбәнсетергә кирәк булган; алар Евразиянең күп өлешен элекке һинд-европа халыклары җирләре дип исбатларга да күп сорамаганнар. Менә шул юл белән киткән һинд-европа тел тарихчыларына һинд-европа археологлары, этнографлары һәм чыганак тарихчылары да бик теләп кушылганнар: тел дәлилләрен өсти башлаганнар. Шулай итеп һинд-европа халыклары тарихын нык күпертеп, башкаларныкын скелетка калдырып яктырту гадәتكә кергән.

Безнең төрки тарихчылары үз эшләрен шул һинд-европа тарихчылары фикерен аңларга тырышып, аларның фикерләренә яңа дәлилләр табырга омтылып язганнар. Алар һинд-европа тарихчылары алдында борынгы чорны беренче эзләнүчеләр — тел тарихчылары торуын күрмәгәннәр. Шуның өчен татар һәм кайбер төрки тарихчыларына борынгы тарихны тел дәлилләре ярдәмендә язу ят тоела.

Төрки һәм башка халыкларның борынгы тарихын һинд-европа тарихчыларына аркаланып кына язарга тырышу ул шул ук һинд-европа халыклары тарихына үз материалыңнан өлеш чыгару гына булып тора, ягъни үз тарихыңны баба шулпасының шулпасы белән генә баеп була ала.

Безнең борынгы тарих, әгәр дә ул объектив булсын дисәк, бөтенләй башка алым белән торгызылырга тиеш. Беренчедән, төрки тел тарихы галимнәре, яисә тел операцияләрен ясый алырлык тарихчылары иң борынгы һинд, кытай, ассирия, грек, рим чыганакларын, һинд-европа тел тарихчылары белән ижади бәхәскә кереп, төрки телләр күзлегеннән анализлап чыгарга тиешләр. Икенчедән, төрки тарихчылары төрки лингвистлары материаллары белән коралланып, һинд-европа тарихчылары белән ижади бәхәскә керә-керә, төркиләргә үз тарихын торгызырга тырышырга тиешләр. Шулай эшләнмәсә, безнең тарих һинд-европа халыклары тарихының итәге генә булып калачак, ө төрки тарихчысы һинд-европа тарихчылары әсәрләрен аңларга һәм аңлатырга тырышып, маңгай тирен сөртеп яши-ячәк, аның үз фикере булмаячак. Моңы конкрет мисал белән аңлатым.

Безнең Идел-Урал регионында, борынгы язмалардан чыгып карасак, киммер (гиммер), скиф, сармат дигән гомуми исемнәр белән аталган халыклар яшәгән. Аларның тел эзләре төрлечә сакланган. Шуны һинд-европа телчеләре яисә тел белән эш итәрлек тарихчылары тикшереп, бу борынгы халыкларны һинд-европалылар булганнар дигән нәтиҗәгә килгәннәр. Тарихчылар лингвистларның бу фикеренә яңа археологик, мифологик, этнографик фактлар өстәргә тырышканнар. Безнең төрки-татар тарихчылары менә шул тарихчыларга ияргәннәр, шуңа күрә Идел-Урал регионнан төрки-татарның борынгы тарихы бөтенләй алып ташланган. Дәрәҗәләп торгызу өчен, хәзер безгә иң элек, һинд-европа лингвистлары белән бәхәскә керә-керә, киммер, скиф, сарматларның тел эзләрен төрки тел ярдәмендә яңадан карап чыгарга кирәк. Шуннан соң төрки-татар тарихчылары да төрки лингвистлары нәтиҗәләренә таянырга һәм алар белән кулга-кул тотынып эшләргә тиешләр. Билгеле инде, әгәр дә төрки лингвистлары материаллары һәм нәтиҗәләре ышандырырлык булса. Бу лингвистик-тарихи эшләнүләргә мин менә шул яңа алым белән башкарырга тырыштым. Конкрет тарихи-лингвистик эшләнүләр башка татар тарихчыларын да кызыксындырса, мин бик шат булып идем. Әгәр дә алар татар тарихын торгызу юлында һинд-европа лингвистлары биргән материалларга һәм нәтиҗәләргә таянып давам итәбез дисәләр, бу да аларның үз эше. Фөндә төрле методлар һәм алымнарның көрәшүе дә табигый бер хәлдер.

10. ТАТАРНЫҢ ИДЕЛ-УРАЛДАГЫ ЭТНИК ТАМЫРЛАРЫ КАЙЛАРГА КИТӘ?

Бу сорауга дәрәҗәләп җавапны тел фәне генә ышанычлы итеп бирә ала. Моңа ышанычлы чыганаclar: топонимика, скиф-сармат тел эзләре, төрки телнең Идел-Уралдагы җирле үзенчәлекләре. Бу регион топонимикасында төрки һәм фин-угор теле эзләре ярылып ята, иран теле дә, венгр теле дә анда эз калдырмаган, димәк, бу соңгы ике телдә сөйләүчеләр монда яшәмәгәннәр.

Мәгълүм булганча, Идел-Урал регионындагы үзенчәлекле төрки тел, ягъни татар, башкорт һәм чувашларның телләре, башка регионнардагы төрки телдән үзенең лексик, фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре белән шактый нык аерылып тора. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, Идел-Урал төркиләре телендәге бу үзенчәлекләр төрки һәм фин-угор телләренең бик озак еллар буйы үзара тәэсир итешүе нәтиҗәсендә барлыкка килгәннәр. Моңың шулай булуын Идел-Уралдагы фин-угор (марый, удмурт һәм өлешчә мордва) телләре үзенчәлекләре дә исбатлыйлар. Аларның да телләре башка регионнардагы фин-угор телләреннән шактый үзен-

чәлекләр белән аерылып тора. Бу үзенчәлекләр дә жирле төрки һәм фин-угор телләренең үзара тәэсир итешүе нәтижәсендә барлыкка килгәннәр. Менә шуңа күрә галимнәр Идел-Урал регионында берничә мең еллар бую төрки һәм фин-угор телләре берлеге яшәп килә дигән нәтижәгә килгәннәр һәм аның Идел-Чулман тел берлеге (Волго-Камский языковой союз) дип атаганнар, аның ике (төрки һәм фин-угор) яклап та лексик, фонетик һәм грамматик үзенчәлекләрен билгели башлаганнар (Серебренников Б. А., 1972; Закиев М. З., 1987. 176—180; Закиев М. З., 1990. 192—197).

Ике системага караган телләрнең бер-берсенә тәэсир итешүе өчен берничә мең ел кирәк. Әгәр дә алар үзара тиз генә, ягъни берничә йөз ел эчендә, тәэсир итешерлек тыгыз аралашсалар, гадәттә бер тел жиңеп чыга, башка тел хужалары шул жиңгән телне кабул итә. Идел-Уралдагы төрки һәм фин-угор телләре арасында бер-берсенә ассимиляцияләрлек дәрәжәдә тыгыз аралашу булмый, алар, нигездә, янәшә яшәп, бер-берсенә сүзләр дә биргәннәр, авазлар системасына да, грамматик формаларга да салмак кына берничә мең еллар бую тәэсир итешкәннәр. Чөнки тел хужалары тынычлыкта, ягъни берсенә икенчесе басып алып юкка чыгарырга тырышуны белмичә, дусларча аралашып яши биргәннәр. Шуңа күрә Идел-Уралдагы төркиләр теле фин-угор тәэсиреннән, фин-угор телләре төрки тәэсиреннән шактый үзгәргән, үзенчәлекле төс алган. Менә ни өчен, Идел-Уралдагы угро-фин һәм төрки телләр берлеге шушы урында күп мең еллар элек формалашкан, дияргә туры килә. Димәк, тарих фәне барып житәрлек борынгы чорда ук татар, башкорт, чуваш, марий, удмурт һәм өләшчә мордваларның бабалары монда яшәгәннәр, каяндыр килмәгәннәр.

«Килү» сүзе чыккач, әйтик: хәзер теге яки бу халыкның тарихы турында кем генә сөйләсә дә, сүзен «безнең бабалар фәлән жирдән килгән» дип башларга ярата. Билгеле, иң башта кешеләр, бер жирдә формалашып, башка урыннарда өкрәләр күчкәннәр, шул процесста бер тамырдан чыккан кешеләкнең төрләр расалары, төрләр тел төркөмнәре барлыкка килгән. Кешеләр билгеле бер урыннарда ияләшәп, яшәү һәм арту серләренә төшенгәч, аларның өзлексез күчеп йөрүләрендә тормыш ихтыяжы булмаган, күчеп йөрмәүдә генә ихтыяж булган. Шуңа күрә халыклар, берәр гайре табигый хәл килеп чыкмаса, күчеп йөрмәгәннәр. Димәк, теләсә нинди халыкны тегеннән килгән, моннан килгән дип аңлатырга тырышу ул үзгә гайре табигый бер хәл.

Ләкин теләсә нинди халыкны үз жирендә килмешәк итеп күрсәтергә тырышу ул колониаль политиканы аклау өчен бик кирәк булган. «Теләсә кайсы халыкның жирен басып ал, ул аның төп жире түгел, ул үзгә дә анда башка жирдән килгән!» Менә ни өчен һәр халык кайдандыр килгән дигән миграцион теория нәкъ менә колонияләр басып алу чорында тагын да көчәйтелә. Менә шул чир безнең тарихчыларга да йоккан, аның нигезен уйлап тормастан, алар ике сүзнең берендә, безнең бабайлар Байкал артыннан, Алтайдан, Үзәк Азиядән яки Кавказ һәм Азов диңгезе буйларынан килгән, дип төкәрларга яраталар. Бу — безнең аңда тенденциоз рәсми тарих фәне тудырган бер мәгънәсез караш кына.

Безнең бабайлар тегеннән килгән, моннан күчкән дип сөйләү гадәтенең тагын бер тирән тискәре мәгънәсә бар. Рәсми тарих фәнендә халыкларны ике төргә бүлү йөртәләр, утрак һәм күчмә тормышлылар дип. Утрак тормышлылар — борынгырак, культуралырак халыклар, алар шәһәрләр төзөгәннәр, кешеләк мәдәниятенә зур өләш керткәннәр, дәүләт төзеп, шуның тирәсенә башкаларны да берләштереп, үзләренә генә түгел, башкаларга да бәхет китергәннәр.

Күчмәләр соңрак формалашкан яшә халыклар, имеш, гел күчеп йөргәннәр, үзләрен-үзләре эшләп туйдыра алмаганнар, утрак тормышлы күршеләргә һәрчак яу чабып байлык талаганнар, күчеп йөргәнлектән шәһәрләр дә төземәгәннәр, кешеләк мәдәниятенә (цивилизациясенә) өләш тө кертмәгәннәр, дәүләт төзәргә дә сәләтсез булганнар, мәдәниятле халыклар төзеп биргән дәүләтләр составында гына яшәүне булдыра алалар. Шуңа күрә аларны буйсындыру, аларның жирләрен колониягә әйләндерү — ул бу күчмәләргә бәхет китергән, мәдәният китергән, имеш. Алай гына да түгел, күчмәләр, үзләрен туйдыра алмыйча, күршеләргә талау явы чабып, утраклыларны борчып торганлыктан, утраклылар бу жирләргә кыргый күчмәләрдән «азат итү» кебек «бик изге» эш башкарганнар, дип аңлатыла. Моны төшенмәгән һәм рәсми тарих фәнен генә аңларга тырышып йөрүче яшә тарихчыларыбыз, язып булмасын, радиодан-телевизордан булмасын, татарның бабаларын килмешәк дип кенә түгел, күчмә дә, кыргый да булганнар, күршеләренә яу чабып бимазалап торганнар дип язалар. Бу ялгышлыкка нигезләнеп, бездә тарихи романнар да язылды. Шуңа күрә мондый хаталарны төзәтү бик кыенлык белән озакка бара.

Бу параграфка йомгак ясап, шуны өйтергө була: татар, башкорт, чуваш, марий, удмурт, мордва телләре б.э.к. үк Идел-Урал регионында формалашканнар, аларны аерып алып тегеннән килгән, моннан күчкән дип өйтө алмыйбыз, чөнки аларның барысы да кайдадыр бик озак бергө яшөп, Идел-Уралга да бергө килергө тиеш булалар. Шулай булса гына, боларның тел берлеге саклана ала.

Төрки, фин-угор тел берлеге теориясе ачышы шул турыда сөйли: татар, башкорт, чуваш, марий, удмурт, мордва телләре б.э.к. бик күп еллар элек шушы жырлөрдө яшөгәннөр, күчөп килмөгәннөр, ягъни күчмө булмаганнар. Күчөп йөрү ул теге яки бу этносның билгесе түгел, бөлки телөсө нинди этносның табигый-географик шартларга жайлаша бөлүе дигән сүз. Мал симөртү өчөн, төрлө жырлөргө күчөп йөргөн халыкларның да жөйлөвө бар, кышлавы бар, ягъни туган-үскөн төп жирө бар, мал бөлөн кайда гына китсө дө, ул анда өйлөнөп кайта. Димөк, туган илне ташлап күчөп йөрү, бигрөк тө «бөөк күчөш» теориясе—ул тарихчылар тарафыннан уйлап чыгарылган һәм политика өчөн бик тө кирөк булган бер уйдырма гына. Бары күчмө генө булган дип күз алдына китерөлө торган төрки кабилөлөр, халыклар да, Көнчыгыш Европага, Урта һәм Кече Азиягө 100—150 ел саен килөп, бер-берсен алмаштырып тормаганнар, бары халыкларның этнонимнары гына алмашынып торган. Тарихның колачы житөрлөк борынгы чорында Идел-Уралдагы төркилөр, фин-угорлар, башкалар бөлөн бергө, киммер, скиф, сармат этнонимнары астында мөгълүм булганнар.

МИРФАТЫЙХ ЗӨКИЕВ,
Татарстан Фөннөр академиясе
академигы,
Татарстан Дөүлөт бүлөгө
лауреаты.

(Дөвамы бар.)

ملکہ ملکہ

დაყნაბე
ტაიუახი

بویہ کی بول خمار دولتی تاجی

Гайнетдин Әхмәров

**5. БОЛГАР МӘМЛӘКӘТЕНЕҢ ЧИКЛӘРЕ,
ШӘһӘРЛӘРЕ, МӘМЛӘКӘТНЕҢ ПАЙТӘХЕТ
ШӘһӘРЕ ҺӘМ АНЫҢ КОРЫЛУЫ
ХАКЫНДАГЫ ХӘБӘРЛӘР**

Болгар мәмләкәтенең чикләре төгаен мәгълүм түгел, әмма Ука, Вятка, Кама суларыннан Урал тауларына кадәр, Дон суының диңгезгә кушылган жиренә кадәр һәм Бәхре Хәзәргә кадәр сузылганлыгы мәгълүмдәр. 1237 елда (татарлар Азия сахраларыннан күчеп килгән вакытта) Урал суы буенда болгарларның сакчы гаскәрләре булган. Болгар дәүләтенең мәркәзе хәзерге Казан губернасы икән, анда күп шәһәрләре булган. Ибне Фазлан хәбәре белән урыс летописьларыннан һәр вилаятьнең үзенә махсус әмире булганлык аңланадыр. Олуг падишаһлары бер генә булып, идарәләре хәзерге Германия мисалында булган, имеш. Мәмләкәтенең пайтәхет шәһәре дә Болгар исемендә, Казаннан 123 чакрым җирдә, Спас өязендә, Иделдән биш-алты чакрым читтөрәк. Әүвәлдә Идел суы шуның яныннан агып, соңыннан күчкән диләр. Хәзер дә Болгар шәһәренең урынында шул ук исемдә бер зур урыс авылы бар.

Шәһре Болгардан 40 чакрым җирдә җөнүп тарафына таба (Казан вә Самар губерналары кушылган урында) Сувар исемендә тагын бер зур шәһәр булган. Анда ясалган акчалар табылганы бар. Бу ике шәһәрдә барысы ун мең кадәр өй булган, имеш. Сувар шәһәренең урынында хәзер дә шул ук исемдә (урысча Кузнечиха диләр) бер зур урыс авылы бар. Шәһре Болгардан унбиш чакрым кадәр җирдә Иделнең икенче ягында «Ашлы» шәһәре булган, хәзер дә шуның урынында «Кирильский» исемендә бер урыс авылы бар. Хәзерге Чистай өязендә болгарларның ике шәһәре булган, хәзер дә шуның урынында «Кирильский» исемендә бер урыс авылы бар. Хәзерге Чистай өязендә болгарларның ике шәһәре булган: берсе «Бүләр» — аның урынында Пригород Билярский исемендә бер урыс авылы, икенчесе «Жукотин» — Чистайдан алты чакрым җирдә шул ук исемдә бер урыс авылы бар. Хәзерге Лаеш өязендә (Кама буенда) «Кашан» шәһәре булган. Чистай өязендә

* Дәвамы. Башы журналның 1995 елгы 1-2 саннарында.

«Тубылгы тавы» калыгасы булган, аның урынында шул ук исемдә бер зур мәселман авылы, урысча Никитино диләр. Нижний Новгород урынында болгарларның «Ибраһим калыга» исемендә бер шәһәрләре булган, рус летописьларында «Бряхимов» дип язылган. Вә болардан гайре дә күп шәһәрләре булган, мәгәр бөгъзеләрнең урыннары мәгълүм түгел, мәселән Тухчин, Сабакүл, Чалматы, Кирмәнчек шәһәрләре кеби. Киләчәк заманның мөөррихләре белән аларның да урыннарын белерләр.

Дошман һөжүменнән саклану өчен болгар шәһәрләре ур казып әйләндерелгән, ягъни тышкы яктан тирән чокыр казып, аннан чыккан туфракны эчкә якка өеп барылган, шуны урысча «вал» дип әйткәннәр. Ул вакытта, әлбәттә, туплар булмаган, шунлыктан вал артында качып ук атып ятучы гаскәргә ачык жирдән каршы килү дә читен булгандыр. Шәһәрне ихата кылу өчен казылган чокырларның бөгъзеләреннән су йөртелгән, ягъни якындагы елгадан яки күлдән аларга су жиберелгән. Бу рәвешле ихата кылган шәһәрләргә сугышып алу өчен әүвәл суга төшөп, аннан тау мисалында өелгән вал өстенә менәргә кирәк булган.

Зуррак шәһәрләргә тирәсәндәге чокырлар хәзер дә томаланмаган, тирән көенчә торалар. Валлары да биек, бөгъзеләргә икешәр катлы, ягъни әүвәлгә валдан 20—30 сажин эчтөрәк йәнә бер кат казып, шул рәвештә үк вал ясалган. Әгәр дә дошман гаскәргә бер чокыр белән вал аркылы үтеп керсә, ул вакытта эчтөгесенә качып, шуннан ату мөмкин була. Дошман гаскәргә һаман ачыкта була, аңа ышыкланыр урын юк. Бу рәвешле ур казып әйләндергән шәһәрләргә бер йә ике жирдә капка урыны була. 1894 елда асары гатика жәмгыятә Болгар шәһәренә хәрәбәсендә бөгъзе урыннары казытып карады. Шунда калыгасының капка урыннары табылды. Бик зур вә мөхкәм ташлардан ясалган баганалары белән бусагалары чыкты. Капканың ике ягында сакчылар тора торган таш биналарның жирдән ике аршын биеклектә стеналары, идәннәре, баскычлары, эскәмия рәвешендә ясалган утыргычлары чыкты. Болар барчасы да бик мөхкәм рәвештә таштан ясалганнар.

Тагы зуррак шәһәрләргә янында сакчы гаскәрләр торы өчен кечерәк калгалары да булган. Алары да шул рәвештә үк ур казып әйләндерелгән. Мәселән, Сувар шәһәреннән өч-дүрт чакрым читтөрәк шул рәвешле калыга урыннары бар (1894—95 нче елларда асары гатика жәмгыятенә кушуы буенча Казан губернасының бөгъзе урыннарында болгар шәһәрләргә урыннарын тикшереп йөргән идек, боларын шул вакытта күрелде.— Г. Ә. искәrmәсе). Болгар шәһәрләргә янында дошман һөжүменнән сакланып, һәрдаим күзәтеп торы өчен ясалган манаралар булган (урысча «сторожевая башня» — Г. Ә. искәrmәсе). Болар күбесенчә биегрәк жирләрдә, урыннары хәзер дә беленеп тора. Хосусан, Идел буендагы тауларда караңгы төннәрдә боларда ут белән сигнал бирешәләр икән. Ибне Фазлан хәбәрәнчә, болгарларның унынчы гасырга кадәр таштан корылган калгалары булмаган. Болгар падишаһысы Алмас миладиядән 922 елда Бөгъдад хәлифәсә Мөкътәдир Билләһка хат язып, мохалиф¹ булган падишаһлардан саклану өчен калыга корырга вә мәсҗетләр бина кылырга мигъмарлар (архитекторлар) бирүне сораган. Әбу Хамид әл-Әндәлеси хәбәрәнчә, 1135 елда (ягъни Әбу Хамид Болгарга килеп йөргән вакытта) Болгар шәһәргә ихатасы имән агачыннан корылган булган.

Башка шәһәрләргә дә ихаталары имән агачыннан ясалган булса кирәк, чөнки 1220 елда урыслар яндырган Ашлы шәһәргә ихатасы ике кат итеп имән агачыннан корылганы мәгълүмдәр (Казан шәһәргә ихатасы да урыслар алган вакытта имән агачыннан булган, имеш.— Г. Ә. искәrmәсе).

Ихаталары агач булганлыктан болгарларның күп шәһәрләргә сугыш вакытында яндырылганнар (бәлки шул сәбәптәндәр болгар шәһәрләргә урыннарында күмер, янган пыяла, сөяк вә таш савыт ватыклары бик күп күрелә.— Г. Ә. искәrmәсе). «Ибраһим калыга»ны да 1164 елда урыслар яндырганы мәгълүмдәр.

6. БОЛГАРЛАРНЫҢ КҮРШЕЛӘРЕ

Миладиядән 1135 елда Болгарга килеп йөргән Испания гарәбә Әбу Хамид әл-Әндәлеси хәбәрәннән Болгар тирәсендә күп төрле төрки таифәләргә булганлыгы мәгълүмдәр. Шулар хақында вә бу вилаятьләрдәгә бөгъзе фин таифәләргә хақында да берәз хәбәр бирмәк булабыз.

Хәзергә Пермь, Вятка губерналарында Болгар дәүләтеннән мөкатдәмрәк башланган «Олуг Биармия» мәмлөкәтә булган. Аның халкы төрле фин таифәләргәнән жыелган. Алар шимали Яурупада төрле таифәләр белән сәүдә кылганнар, мәсә-

лән, Вычегда, Двина сулары белән Ак диңгезгә чыгып датчан, норман таифәләре белән, тагын Кама, Волга сулары белән Каспий диңгезенә кадәр төшөп, Иран таифәләре белән дә сөздә кылганнар. Шул сәбәпле бу вилайәتلәрдәге фин таифәләренең телләренә күп фарсы сүзләре кереп калган, мәсәлән:

—	шыр	—	адъями	—	—	—	—	мари	чирмешчә (маричә)
—	—	даур	адъями	зарни	ним	пирәс	нән	морт	арча (удмуртча)
тихтәр	—	—	—	сирнә	—	—	—	мирдә	мукшыча (мордвача)
—	—	—	—	—	—	пирис	нән	мырт	пирмәкчә (комичә)
дөхтәр кыз	шир сөт	дәвер гомер	— адәм	зәр алтын	нам исем	пир карт	нан икмәк	мөрд кеше	фарсыча татарча

Датчан, норман таифәләренең кораблары Ак диңгез белән Двинага кереп, аннан китергән малларын вак көймәләргә бушатып, Биармиянең төрле вилайәтләренә җибәрәләр икән. Болгарлар Биармия халкы белән зур сөздә кылганнар, алар аркылы Болгарга Урал тауларыннан төрле мәгдәннәр (алтын, көмеш) вә төрле җәнлек тиреләре китерелгән. Биармия мәмләкәте тузганнан соң аларның сөздәсе болгарларга күчкән. Хәзердә Биармия мәмләкәтенең урыннарында төрле гарәп, юнан вә Иран нәрсәләре табыла, мәсәлән төрле акчалар, савытлар, кораллар (1894 елда Питербурда Императорский археологический комиссия әгъзасы барон Тизенгаузен белән сөйләштем. Шул кеше Вятка, Пермь губерналарында алтын, көмештән ясалган нәрсәләрнең күп табылуы хакында гәҗәпләнеп сөйләде: «Что за золотой край Вятская и Пермская губернии! Күптән түгел генә Вяткадан ике купис килеп падишаһка бүләк итеп җирдән табылган көмеш савытлар биреп киттеләр һәм үзләре дә яхшы бүләкләр алдылар»,—диде.—Г. Ә. искәртмәсе). Хәзерге Финляндиядә дә күп болгар нәрсәләре табыладыр.

Болгар мәмләкәтенең якынындагы төрки таифәләреннән берсе хәзәр халкы булган. Аларның исемнәре әүвәл мәртәбә VII нче гасырда күрелә башлап, урыннары Каспий вә Кара диңгез буйларындагы сахраларда (Днепрдан Волгага кадәр) булган. Олуг падишаһлары хәзерге Әстерхан урынында булган «Итил» шәһәрәндә торган. Падишаһлары яһүд динендә, халкының бәгъзе сыйныфы яһүдиләр, бәгъзеләре мәселманнар вә бәгъзеләре нәсарилар² да булган, имеш. Итил шәһәрәндә ун мең кадәр мәселман булып, 30 лап мәсҗетләре дә булган икән. Хәзәрләр белән болгарлар күбрәк вакытта тату булып сөздә кылганнар, бәгъзе вакытларда сугыш кылганнары мәгълүмдер. 922 елда Бәгъдадтан җибәрелгән гарәп илчеләре Итил шәһәрәндә дә булганнар. Ибне Фазлан хәзәрләр хакында күп кызыклы хәбәрләр язган. Хәзәрләрнең бу замандагы нәселләре Кырымдагы караим яһүдиләре, имеш. Чөнки аларның телләре дә төркичә, төсләре дә равинистларга³ охшамаган һәм гадәтләре дә башка, имеш.

Икенчесе — бортас таифәсе. Алар Волганың ун ягында болгарлар белән хәзәрләр арасында торганнар, хәзәрләрдән 15 көнлек җирдә, болгарлардан өч көнлек җирдә. Гарәп мәөррихләренең хәбәрәенчә, бортаслар мәселман булганнар имеш, мәсҗет җамигълары булганлыгы да мәгълүм. Үзләре хәзәр падишаһысына табигать булганнар, үз араларында махсус рәисләре булмаган, мәгәр һәр мөхәлләдә бер йә ике картлары булып, низаглары булганда шуларның хөкеменә киләләр икән. Хәзәр патшасы бортаслардан ун мең атлы гаскәр алып торган. Җирләренең күбрәк урыннары урманлык булганлыктан, чикләвек, җәнлек тиреләре күп булган, хосусан бер нәүгы кызыл төсле төлке тиресе белән тиен, кондыз тиреләрен күп саталар икән. Тагы аларда бал бик күп була икән һәм игеннәре дә булган. Бортасларның бу замандагы нәселләре чувашлар булса кирәк, чөнки 1551 елда бортас исеме бетеп, алар урынына чуваш исеме ишетелә башлаган. Аннан мөкәттәм чувашларның исеме ишетелгәнә юк. Казан губернасына чувашлар XIII нче гасырда гына килгәннәр (ягъни татарлар килгән вакытта). Хәзерге Казан губернасында Бортас исемәндә 17 авыл бар, имеш, шуларның күбесендә чувашлар торалар, өчесендә генә татарлар, алар да чуваштан мәселман булганнардыр. Бортас исемәндәге авыллар бар да Волганың тау ягында. Тагы Уфа губернасының башкорт арасында да Бортас исемәндә берничә чуваш авыллары бар. Чувашларның әүвәлдә мәселман булганлыклары бик беләнә, ләкин алар да яһүд падишаһларына табигъ булганлыктан, ислам дине бик куәтле булмагандыр. Шул сәбәпле күбесе искедән килгән мәжүс гадәтләрен ташламаенча, урыслар кулына кәргәнчә

ике арада гына торганнар. Болгарларга якынак булганнары алар белән бөтенләй катышып киткәннәр, шул сәбәпле хәзер дә бөгъзе мөселман авылларының исемнәре чувашча икәнә беләнә.

Өченчәсе — башкорт таифәсе. Аларның асыл ватаннары хәзерге Оренбург, Өфә губерналарының Урал тауларына якынак урыннарында булган. Үзләренә махсус мәмлөкәтләре булмаганлыктан, болгарларга табигъ булганнар. Ибне Фазлан килгән заманнарда (ягъни 922 елда) барчалары да мәжүсләр икән. Ибне Фазлан болгарның мәжүс гадәтләреннән вә нәжеслекләреннән бик шикәят итеп язган. Мәселән, киёмнәреннән бетләр тотып, тешләре белән чәйниләр икән. Унике мәгъбүдләре (ягъни раббеләре) бар, дигән. Бөгъзеләре еланнарга, бөгъзеләре балыкка, хәтта бөгъзеләре адәмнең гаурәтенә коллык кылучылар бар, дигән. Араларыннан берсе шул гарәп илчеләренә хезмәтәндә булып, аларның әсәрә⁴ белән мөселман булган. Ибне Фазлан тәржеман аркылы сорашкан, бу рәвештә коллык кылуларыннан. «Без шуннан яратылганбыз», — дип җавап биргәннәр. Гарәп мөәрихләренә әсәрләрендә башкортлар хақында күп кызыклы хәбәрләр бар. Соңыннан болгарларның әсәрә белән бар да мөселман булганнар.

Болгарларга күрше булган таифәләрдән берсе урыслардыр. Алар тату вакытта болгарлар белән сөдә кылганнар, әмма күбрәк вакытта сугышып торганнар. Унынчы гасыр мөәрихә Ибне Дәстә хәбәрәчә, Волга буенда тора торган урысларның күбесе үзләренә сөдә малларын Болгарга китереп саталар икән, мәселән, сусар, ас, тиен вә болардан гайрә җөнлекләренә тиреләрен. Болгар шәһәрләренә урыннарында бармак рәвешәндә ясалган көмеш кисәкләре табыла, үлчәүләре 22 мыскал авырлыгында. Болар урысларның бер сумлык акчалары имеш.

Ике башка да киселмеш булганлыктан «рубль» дип йөрткәннәр (Ул заманнарда урысларның түгәрәк акчалары булмаган. Аларны соңыннан татарлардан күрәп кенә ясый башлаганнар һәм татарча төңкә дигән сүзнә үзгәртеп «деньга» дип йөртә башлаганнар. — Г. Ә. искәртмәсе). Бу рәвешләр урыс акчалары болгарларга, әлбәттә, сөдә белән кәргәндәр.

Урыс кенәзе Андрей Боголюбский бина кору өчен хажәт булган таш, агач кеби әсбапларны күбрәк болгарлардан алган имеш («мәселән, Владимир каласында собор кәнисәсен⁵ салганда ташны Болгардан ташыганнар имеш. — Г. Ә. искәртмәсе). 1006 елда болгарлар урысларның Идел, Ука сулары буендагы шәһәрләренә сөдә кылырга алардан рәхсәт сораганнары мәгълүмдәр. Ибне Фазлан Итил шәһәрәндә сөдә белән килгән урысларны бик күп күргән һәм алар белән тәржеман аркылы сөйләшкән. Ибне Фазлан алар хақында күп кызыклы хәбәрләр язган, ләкин аны монда сөйләү мөмкин түгел.

Гарәп мөәрихләренә хәбәрәчә, болгарлардан өч «айлык җирдә, шималь⁶ тарафында «вису» дигән халык булган. Болгарлар аларга үзләренә сөдә малларын илтеп саталар икән, ләкин сөдә кылышулары шул рәвештә генә булган: болгар сатучылары аларның җиренә товарларын илтеп, бер махсус урынга куеп үзләре китәләр икән. Алар киткәч, «вису» әһелә килеп, ул товарларны карап, охшаганын алып, аның урынына үз товарларын куеп киткәннәр, алардан соң йәнә болгарлар килеп алыштырган малларны алып кайтып китәләр икән. Әгәр дә болгарлар куеп киткән нәрсәләргә охшатмасалар, аны алмаенча калдырып һәм үз нәрсәләрен дә куймаенча китәләр икән. Шулай итеп, сатучы белән алучы берберсен күрмәенчә сөдә кылганнар. Якут әл-Хәмәви хәбәрәчә, бу рәвешләр сөдә кылу Африкада Судан таифәләренә дә бар, имеш.

Болгарлар «вису» әһелләрен үз шәһәрләренә кертмиләр икән, «алар кәргәч, һава үзгәреп салкын була, хайваннар һәлак була вә игәннәр бозыла» дөю.

7. БОЛГАРЛАРДА СӨДӘ, САНАГАТЬ ВӘ ЗИРАГАТЬ КӘСЕПЛӘРЕ, ЙОРТ ХАЙВАННАРЫ АСРАУ, БАЛ КОРТЫ ТӘРБИЯ КЫЛУ, АШАМЛЫК-ЭЧЕМЛЕКЛӘР

Болгар халкының кәсебе шәһәрләрдә сөдә вә санагать, карьяләрдә зирагать, йорт хайваннары асрау, бал корты тәрбия кылу булган. Шәрәк мөәрихләренә хәбәрәчә вә җирдән табылган асары гатикалардан болгарларда бу кәсепләргә бик яхшы рәвештә булганлыгы күренә. Болгарлар мәдәният, мәгърифәт вә сөдә җәһәтәненнән бөтен Ярупада беренчә халык булып, Волга, Кама, Ука сулары буенда төрләр фин, славян таифәләре белән, Азиядә төрки, әрмән, юнан, Иран вә

гарәп таифәләре белән зур сәүдә кылганнар (славян шөһәрләреннән хосусан Новгород белән Киевта, Волга буенда хәзәрләр илән, Урта Азиядә Сәмәрканд вә Харәзем халкы белән бик сәүдә кылганнар. XII нче гасыр мәеррихә Әбу Хамид әл-Әндәлеси хәбәрәнчә, Болгар белән Харәзем арасында өзлексез көрваннар йөрәп торган имеш — Г. Ә. искәrmәсе). Хәтта Кытай вә Һиндстан халкы белән дә эш кылганнар, имеш. Бу таифәләрнең сәүдә көймәләре һәрвакыт Олуг Болгар шөһәрәнә киләп торганнары мәгълүмдәр (Ибне Дәстә хәбәрәнчә, чит мәмләкәт мәселманнарының сәүдә көймәләреннән гомер⁷ алалар икән.— Г. Ә. искәrmәсе). Хәзәр дә Болгар шөһәрләренә урыннарында шуларның (хосусан, Бәгъдад гарәпләрәнә) бик күп төрлө нәрсәләре вә акчалары табыла. Әрмәнчә язылган кабер ташларын Болгар шөһәрәнәң хәрәбәсендә үзәбәз дә күргәнәбәз бар, шунда «Греческий палата» исемәндә бер бина да бар. Сәүдәнең көйфияте төрлө таифәләр белән төрлечә булган: мәгърифәттә түбәнрәк дәрәжәдәгә таифәләр белән малны малга алыштырып сәүдә кылганнар, мәсәлән, вису, юра таифәләре кеби; мәдәниятлө вә мәгърифәтләрәк таифәләр белән бу замандагы кеби малны акчага алыштыру тәртибәнчә сәүдә кылганнар. Ибне Дәстә хәбәрәнчә, болгарларның өвүлдә үз акчалары булмаган, акча урынына тиен вә сусар кеби жәнлек тиреләре йөртөлгән. Ак вә түгәрәк төңкәләр алышу бәрәбәрәнә ислам дәүләтләреннән китерелгән, имеш. Бер сусар тиресе ике дирһәм ярымга йөртөлгән. Ибне Фазлан килгән вакытларда үзләренәң акчалары булган. Болгар падишаһысы һәм аның әсхабләре⁸ гарәп илчеләрәнәң өстенә көмеш төңкәләр чөчкөннәр.

Жирдән табылган болгар акчаларының унынчы гасырдан мөкәттәм ясалганнары күрелгән юк, ягъни X нчы гасырдан соңгылары гына табыла. Чит мәмләкәтләрнең акчалары болгарларның үз акчалары булмаган заманнарда да йөртөлгәннәр, мәсәлән, гарәп вә Иран падишаһларының акчалары. Унберәнчә гасырда ясалган Кытай акчалары да табыла. Болгарларның сәүдә маллары бу нәрсәләр булган: ас, сусар, төлкә, куян, су жофары кеби жәнлек тиреләре, болгар, саурий, сәхтиян күннәре, чыпта (камыш намазлык), балык мае (Ибне Фазлан өйтәдәр: «Болгарларда балык маеннан башка май юк. Алар аны зөйтүн мае вә симсим мае урынына тоталар, алар шул сәбәплә ислә булалар»,— дөю.— Г. Ә. искәrmәсе), балык жиләмә, мамонт тешләре (Әбу Хамид әл-Әндәлеси өйтәдәр: «Болгарлар фил сөягәнә охшашлы, жирдән табылган олуг хайван тешләрен Харәземгә илтәп бик кыйммәт бәһага саталар. Харәзем халкы бу кар кеби ак вә мөхкәм сөяклөрдән тараклар, савытлар вә гайрә нәрсәләр ясыйлар»,— дөю.— Г. Ә. искәrmәсе), йорт хайваннары (ат, сыер, сарык), чикләвек (Урта Азиядә бу вилаятьләрдән илткән чикләвекнә хәзәр дә «гүзи болгар» дип йөртөләр, имеш.— Г. Ә. искәrmәсе), каен агачы, сугыш коралы: ук, кылыч (Зөкәрия бинә Мөхәммәд әл-Казвини өйтәдәр: «Болгар— өһлә ислам дәүләтләреннән кылычлар китерәп вису, юра өһелләренә саталар»,— дөю.— Г. Ә. искәrmәсе), сөңгә, сугыш киәмә (көбә, калкан). Олуг Болгар шөһәрәнәң хәрәбәсендә «Ага Базар» дип йөртөлә торган бер урын бар. Шунда зур ярминкә булган, имеш.

Болгар халкы һөнәр вә санагать жөһәтәннән дә бу вилаятьләрдәгә гайрә таифәләрнең барчасыннан да өстен булган. Болгар шөһәрләренәң хәрәбәләрендә табылган асары гатикаларның нәзакәт вә нәфислегәнә Яурупаның иң мәгърифәтлө дәүләтләреннән килгән сөйяхлар⁹ да хәйран вә төгажжәп итөләр¹⁰ һәм шул нәрсәләрнә кыйммәт бәһага алып китөләр. Шөһәр урыннарында алтын, көмеш, бакыр, тимер, бронза, сөяк, пыяла, фарфор, ахак, фирүзә вә гайреләрдән ясалган күп төрлө нәрсәләр табыла. Шуларның бөгъзеләре мөхкәм вә гүзәл рәвештә ясалганлыктан, хәтта бу замандагы һөнәр ияләренә дә үрнөк (күчәргәч) итәп тотарлыклары бар.

1886 елда Казанда санагать вә карья идарәи бәйтиясендә¹¹ махсус выставка булды. Шуның идарәсә тарафыннан бастырылган китабында болгарларның һөнәр вә санагәтә хакында бу рәвешлә сүзләр язылган: «Бу халыкны һөнәр вә санагәтә» югары дәрәжәдә булган, безнәң һөнәр ияләребезгә болардан күп нәрсәнә өйрәнәргә мөмкин булыр иде, ләкин хәзәр дә аларның гүзәл рәвештә ясалган нәрсәләренә карап кызыгып кына калырга тугры килә».

Болгарлар өвүлдә сахрави халык булганлыктан, жөй көнәндә чадырларда торып, кыш көнәндә генә агач биналарда торганнар. Әбу Хамид әл-Әндәлеси хәбәрәнчә, биналары нарат агачыннан булып, шөһәр ихаталары имән агачыннан ясалган, имеш. Ибне Фазлан килгән заманнарда агач биналарны бу замандагы кеби буралап ясаганнар булса кирәк, чөнки агачларны берсә өстенә берсен мендерәп агач чөйләр белән беркетөләр, дигән. 921 елда Болгар падишаһысы таш мәсҗетләр вә шөһәр ихаталарын таштан кору өчен Бәгъдадтан мигъмарлар (осталар) чакырган. Шуннан соң Болгар шөһәрләрендә таш биналар була башлаган.

Олуг Болгар шәһәренең урынында калган таш биналарның рәвеше вә бәгъзе нәкышлар Бәгъдад гарәпләренең биналарына бик охшаган, имеш. Шул сәбәпле архитектураны (мигъмарлыкны) гарәпләрдән алганнардыр, дип гоман ителә. Болгар зиярәтләрендә бик яхшы рәвештә язылган зур вә мөхкәм ташлар бар, бәгъзеләре хатты куфи, бәгъзеләре сөлси белән язылган. Бу ташларның язулары вә нәкышлары да күбесенчә бер рәвешле булганлыктан, болгарларның кабер ташлары язу өчен дә махсус осталары булгандыр һәм шулар төрле вилаятьләрдә язып йөргәннәрдер, дип гоман ителә (бу ташларның язуы күбесенчә гарәпчә булганлыктан, язып йөрүчеләре дә гарәпләр булмаган микән, дип гоман ителә.—Г. Ә. искәртмәсе). Гажәп, болгар ташларының язулары күбесенчә бу заманга кадәр (ягъни жиде-сигез йөз еллардан соң да) үзгәрмәгән (безнең Казан зиярәтләрендә ике йөз ел эчендә һич нәрсә калмас иде. Чөнки йөз егерме ел гына мөкатдәм ташланган иске зиярәттә — ике бистә арасында — биш-алты гына таш калган, аларның да язулары төмам беткән.—Г. Ә. искәртмәсе).

Болгар шәһәренең урынында жир астыннан су йөртү өчен ясалган моржалар күп табыла. Бер бинаның эчендәге тупрак һәм вак ташларны казып чыгарганда берничә моржа табылып, шуннан бу бинаның өвүлдә мунча булганлыгы беленде. Бу трубалар чүлмәк булса да, кызыл балчыктан мөхкәм рәвештә ясалып бик нык яндырылганнар һәм су йөртү өчен бик яхшы (безнең зур шәһәрләребездә бу заманнарда гына ясала торган водопроводлар болгарларда мең ел мөкатдәм булган икән.—Г. Ә. искәртмәсе). Болгар халкында һөнәр вә санагатьнең гайре таифәләрдән артык булып, Бәгъдад гарәпләренең әсәре белән булган, чөнки Болгарда һөнәр ияләре өвүлдә гарәпләр булган. Мәсәлән, Ибне Фазлан килгән заманнарда Болгар ханының киём тегүчеләре дә Бәгъдад гарәпләре булган.

Болгар мәмләкәтенең урыннарында урак, чалгы, сука тимерләре кеби иген игү өчен зарур булган кораллар бик күп табыла. Моннан болгар халкының бер сыйныфы иген игүчеләр булганлыгы беленәдер. Ибне Дәстә хәбәрәнчә дә, болгарлар зирагатьчә халык булып, чөчеп үстерә торган ашлыклары: бодай, арпа, тары вә гайреләр булган, имеш. Игенне чит мәмләкәтләргә дә илтәп саталар икән. Мәсәлән, 1024 елда Русиянең Суздаль вилаятендә ачлык булганлыктан халык арасында фетнә чыккан, шул сәбәпле болгарлар урысларга күп ашлык жибергәннәр (моның хакында летописьта бу рәвешле язылган: «Идел бие белән күп халык Болгарга барып аннан ашлык алып кайттылар» дәю.—Г. Ә. искәртмәсе). Тагы 1229 елда бөтен Русия жирендә ачлык булып, болгарлар Волга, Ука сулары белән барча урыс калаларына ашлык илтәп сатканнар. Шул вакытта Болгар падишаһысы урыс кенәзе Юрийга бүләк итеп утыз көймә иген биргән. Шуңар каршы кенәз Юрий Болгарга төрле постау, штоф (чатма), балык сәяге вә башка нәфис нәрсәләрдән ясалган затлар жибергән. Һәркем иген иксә, аның файдасын үзе генә ала икән. Игеннән падишаһка бирелә торган хак булмаган.

Болгарларда йорт хайваннары асрау зирагать кәсәбе белән бер дәрәжәдә булган имеш. Өвүлдә сахрави халык булганлыктан, хосусан ат күп асрап, башка хайваннарга караганда аны артыграк тәрбия кылганнары мәгълүмдер. Ибне Дәстә хәбәрәнчә, болгар халкы күбрәк атка атланып йөрүчән булган. Бәгъдад хәлифәсенең илчеләре 922 елда Болгар падишаһысының атын зиннәтләү өчен бүләк итеп зиннәтле иярләр китергәннәр. Ибне Фазлан хәбәрәнчә, болгарлар падишаһларына һәр йорттан бер үгез тиресе биреләр икән. Әмма Ибне Дәстә, падишаһларына атлар вә башка хайваннар биреләр, дигән (үзләрендә ясалган акча булганлыктан аларга табигъ булган таифәләрдән дә хайван тиреләре жыеп алалар икән.—Г. Ә. искәртмәсе). Араларыннан берәүсә өйләнсә (ягъни хатын алса), падишаһ аннан атланып йөрерлек бер ат ала икән, ягъни безнеңчә әйткәндә, өйләнүгә махсус налог салынган. Болгар шәһәрләренең хәрабәләрендә ат сурәтендә ясалган йозаклар күп табыла, башка хайваннар сурәтендә ясалган нәрсәләр күрелми. Моннан болгар халкының атны артык кадерләгәнлегә күренә. (Казан татарларында да башка хайваннарга караганда ат артыграк хөрмәтле санала, күп жырларында атны кушып жырлыйлар, мәсәлән, акбүз ат дип. Тагы өвүлдә корбанга ат чалу гадәте булган. Акбүз ат чалалар икән.—Г. Ә. искәртмәсе.) Ибне Фазлан хәбәрәнчә, аларның күбрәк ашый торган азыклары тары белән ат ите булган, имеш. Гәрчә үзләрендә бодай белән арпа күп булса да, Болгар падишаһысының якыннары 922 елда килгән Бәгъдад гарәпләрен икмәк, ит, тары белән каршы алганнар. Болгар падишаһысы үзенең чадырында да аларны куырган ит белән сыйлаган. Карья халкының кәсепләреннән берсе тагы бал корты тәрбияләү булган. Гарәп мөәрихләренең хәбәрәннән болгарларда бал бик күп булганлыгы мәгълүмдер. Бәгъдад хәлифәсенең илчеләрен Болгар падишаһысы балдан ясалган «сөжү» дигән эчемлек белән сыйлаган.

X нчы гасыр мөөррихе Ибне Дәстә хәбәрәнчә, болгар халкының киеме мәсел-маннар киеме кеби булган, имеш. Ибне Фазлан килгән вакытларда Болгар падиша-һысының тегүчеләре Бәгъдад гарәпләреннән булган. XII гасыр мөөррихе Әбу Хамид әл-Әндәлеси аларда күбрәк чикмән мисаллы озын вә хәтфә киёмнәр күргән. Болгар шәһәрләренәң урыннарында төрлө бизәк төшөрәп фарфордан, пыяладан, ахак кеби кыйммәтлө ташлардан ясалган киём төймәләре кеби зиннәтләр бик күп табыла. Тагы алка, беләзек, йөзек, каптырма кеби вә муенга кияр өчен алтыннан-көмөштән ясалган затлар¹² бик күп (Казан халкы кеби болгарларның да киёмгә вә зиннәткә үлчәүсез мал исраф иткәннәре күрелә. Тагы болгар шәһәрләренәң урын-нарында корычтан ясалган кечкенә көзгеләр — хосусан ватылган кисәкләрә — бик күп табыла, бәгъзеләрен янга тагып йөрү өчен бер читтән тишкән. Бу рәвешлө көзгеләрнәң булуы да болгар халкының бизәнүгә артык ихласлы булганлыгына галәмәттер. Бәгъзеләрендә гарәпчә бәетләр язылган, бәгъзеләрендә әл-Борак сурәте ясалган.— Г. Ә. искөрмәсә). 987 елда урыс кенәзе Владимир белән сугыш-канда болгарлар бар да итеклө булганнар, имеш. Урысларның гаскәр башлыгы Добрыня Владимирга сугышта әсир иткән болгар кешеләренә карап өйткән: «Бо-лар бар да итеклө, безгә хараж¹³ түләмәсләр, без чабаталыларны эзләргә ба-рыйк»,— дөю (урысларның итек дигәннәре читек булса кирәк, чөнки болгарлар ул заманда барчасы да мәселман булганнар.— Г. Ә. искөрмәсә). Сугышка чыкканда өсләренә сугыш киеме (көбә) кияләр икән. Ибне Фазлан килгән вакытта Болгар падишаһысының утыргычлары (төхет) Рум¹⁴ штофы белән капланган булган. Ашны бакыр казаннарда пешерәп, һәркем үз алдына махсус савыттан ашау гадәт булган (мәселән, бу замандагы төрилкөләрдән ашаган кеби). Тагы башкорт таифәсә кебек кунакка сугындыра торган гадәт булган.

Болгар шәһәрләренәң урыннарында аш пешерә торган бакыр казаннар табы-ла. 922 елда килгән Бәгъдад гарәпләрен Болгар падишаһысы шул рәвештә сый-лаган: падишаһның алдына куырылган ит белән майдә китереләп, падишаһ шун-нан пычак белән кисеп алып, әүвәл үзә ашый башлап, аннан соң үз кулы белән берәм-берәм кунакларына берәр кисәк каптырып чыккан. Шуннан соң һәркай-сының үз алдына махсус майдә китереләп һәркем үз майдәсеннән генә ашаган, берәү дә икенчә кешенәң майдәсенә кул сузмаган (майдә — поднос мисалында аш йөртә торган савыт. Сахрави халыкларда хәзер дә бар, имеш: күннән ясалган, читләре өскә таба бөгеләп, җыерылмалы була.— Г. Ә. искөрмәсә).

Калган төгамнәрен кунаклар үзләре белән алып киткәннәр (Калган төгамне алып китү Казан вилайәтәндәге татарларда хәзер дә бар, хосусан хатын-кызда «сыныгымны алып китим», диләр. Казанда да туйдан берәр алма алып кайталар.— Г. Ә. искөрмәсә). Аштан соң падишаһ балдан ясалган эчемлек сорап алган, аны «сөжү» дип өйтәләр икән.

ИСКӨРМӘЛӘР

- ¹ Мохалиф — каршы
- ² Нәсарилар — христианнар
- ³ Равинистларга — яһүдиләргә
- ⁴ Әсәрә — төзсирә
- ⁵ Кәнисәсен — чиркәвен
- ⁶ Шималь — төньяк
- ⁷ Гошер — малның уннан бер өлешә күләмендә алынган салым
- ⁸ Әсхабләре — яраннары
- ⁹ Сәйяхлар — сәяхәтчеләр
- ¹⁰ Төгажҗеп итәләр — гажәпләнәләр
- ¹¹ Санагать вә карья идарәи бәйтиясендә — промышленность һәм авыл хужалыгы идарә-сә йортында
- ¹² Затлар — биредә: әйберләр
- ¹³ Хараж — ясак
- ¹⁴ Рум — Византия

(Дәвамь бар.)

સત્ય
યજ્ઞ
તાપુષી

Алтын Урда Хакимияте Вакытында

БОЛГАРДА ДИН, МЭДЭНИЯТ ҺӘМ СЭНГАТЬ

Монгол яулап алулары һәм Болгар иленең икегә бүленеп Алтын Урда составына керүе биредә яшәүче халыкларның дин, мәдәният һәм сәнгать үсешендә тирән эз калдыра. Монголларның илне бөлгенлеккә төшерүе, күп кенә шәһәр-авылларның юкка чыгуы шартларында һәм күп халыкның кырылуы, исән калганның бер өлеше качып китүе, илнең икегә — болгар һәм болгарлашкан бортасларга (булачак мишәр-татарлар) бүленүе аркасында бер яктан рухи башлангычлар һәм кыйммәтләрнең үсеше туктап калган кебек булса, икенче яктан, Болгар иленә халыкның яңа агымы (шул исәптән алга киткән Урта Азия, Саксин, Әрмәнстан кебек илләрдән һәм кыпчак, кыргыз һәм карлук далаларынан) килә башлагач, бу рухи башлангычлар яңадан тулылана һәм үзенә яңа кыйммәтләрне сәңдәрә башлай.

Болар барысы да Алтын Урда империясенең Үзәк Евразиядә — көнчыгышта Харәзмнән алып көнбатышта Балканга хәтле, төньякта тундра һәм тайгалы өлкәләрдән көньякта өзәрбәйжан, Кече Азия субтропикларына кадәр жәелүе шартларында бара. Шуның өстенә Урда яки Жүчи олысы (аны халыкта, ә берәз соңрак рәсми рәвештә дә «Дәшти кыпчак» дип тә йөртә башлыйлар) Мисыр һәм Сүриядән төньяк-көнчыгыш Кытайга, һиндстанның зур өлешенә кадәр сузылган олыслар һәм башка монгол олыслары белән тыгыз бәйләнештә була. Сөүдәгәрләр һәм миссионерларның күпьяклы эшчәнлегенә аркасында болгарлар шушы илләр белән тыгыз элемәтә урнаштыралар һәм көнчыгышның мәдәни казанышларын үзләренә дә кертәләр. Болгар иле көнчыгыш кына түгел, ә көнбатыш (Русь, Балтыйк буе, Италия, Испания һәм хәтта Франция) илләре өчен дә ачык була.

Болгар иленең Батый ханның жәйге ставкасы урнашкан көньяк районнарында булып киткән француз монахы Гильон де Рубрук бу ил халкы турында гажәпләненеп яза. Рубрук язмасынан болгарларның ислам динен һәм йолаларын нык саклаулары да аңлашыла.

Монгол һәм Алтын Урда ханнары, Батыйдан башлап, мәселман руханиларын үз якларына тартырга тырышалар һәм бу Болгар иленең халкын буйсындыруга ярдәм итәр дип өметләнәләр. Батый мәселман һәм христиан руханиларына хәер хәллы була. Батый хан идарә иткәндә Болгарда ак таштан Жәмигъ мәчете төзелә башлау моны раслай. Ә инде Батый ханның туганы Бөркә, М. А. Госманов исәпләвенчә, Батый исән вакытта үк ислам динен кабул итә, мәселман руханиларын канат астына ала, ә инде хан булгач, исламга бирелгәнлеген көчәйтә төшә һәм шуның белән мәселман авторларының ихтирамын казана.

Урда чоры Болгар илендә дә ислам сәннә агымындагы һәм ханәфит мәзһәбендәге, ягъни Урта Азиягә һәм беренче чиратта Харәзмгә йөз тоткан дин булып кала. Шулай да бу чорда исламны аңлату һәм файдалануга, шул исәптән аның йолаларына да үзгәреш һәм өстәмәләр кертелә. Бу, беренче нәүбәттә, монгол яулары һәм болгар жәмгыятенә бу басып алулар аркасындагы авыр хәл белән аңлатыла. Шуның өстенә болгарның жәмәгәт һәм дини агымнары исламның дөньядагы гомуми үсешеннән дә читтә калмый.

12—13 гасырларда мәселман дөньясында суфичылык агымы киң тарала һәм ул 14 гасырда үсешенә югары ноктасына жите. 13—14 гасырларда суфичылыкта 12 тарикать (туганлык) барлыкка килә һәм тарикать суфиларның барлык ритуал-йолаларын төгәл үтәүне таләп итә. Болгарда бу чорда суфи Әхмәт Ясәви идеяләре көчле була һәм 13 гасырда Харәзмдә оешкан әл-Кубравийа тарикате идеяләре дә таралыш тапкан булса кирәк. Бу тарикатьнең өйрәтмәсендә ата-бабаларны, әулияларны олылау һәм аларның каберләрен кабер ташлары һәм төрбә-мавзолейлар белән билгеләү традицияләре көчле булган. Нәкъ менә Урданың башлангыч чорында Болгарда төрбәләр корыла һәм кабер ташлары куела башлай.

Ф. С. Хәкимжанов исәпләвенчә, хәзерге вакытта Болгар чикләрендә 1271 белән 1361 еллар арасында куелган язулы 400 ләп кабер ташы билгеле. Алар известьташ плитәдән

70—80 һәм 360 см га хәтле биеклектә эшләнгәннәр. Известьташ Иделнең уң ягында — Кама тамагына каршы яткан ятмалардан чыгарылып, биредән күп җирләргә, шул исәптән Болгарга илтелгән. Кайбер ташларда гарәп шрифтында Болгарны аңлатучы билгеләрнең булуы моны ачык раслый. Бу билгенең Болгар каласының товар адресы урынында йөртелүе мәгълүм.

Ташлар махсус остаханеләрдә эшкөртөлөп, аларга язулар төшерелгән. Остаханеләрнең иң күренекләре Болгар каласында урнашкан, әмма аларның Жүкөтау, Казан кебек калаларда һәм авылларда да булуы билгеле. Кабер ташлары мөхүмнәрнең туганнары сорауы буенча эшләнеп, мөхүмнәң баш очына, язулы ягы белән көнчыгышка каратып куелган.

Кабер ташының кырыйлары түгөрөкләнәбрөк килгән өске өлешендә Коръән аятләре урнашкан. Төп текст өстөгә язмадан сызык, ә кайчакта үсемлек орнаменты һәм горизонталь сызыклар берләшүеннән торган кайма белән аерылган.

6—7 һәм аннан да күбрөк юлдан торган төп текст Коръән аятләре белән аралашып бара. Төп текстта мөхүмнәң исеме, нөсел-нөсөбе, кайчакта шөгыле, дәрәжәсе һәм шундый башка мәгълүматлар китерелә. Азакта үлгән вакыты — ел, ай, көн һәм хәтта атнадагы көн исеме күрсөтелә.

Шушы чорда (13—14 гасырлар чигендә, ә бәлки иртөрөк тә) аксөякләр һәм башка дәрәжәлә кешеләр өчен ак таштан һәм кирпичтән төрбә — мавзолейлар корыла башлый. Алар Болгар шөһәрлегендә ачылган һәм тикшерелгән, борынгы Наровчатта, Балынгүздә һәм Уфа тирәсендә (Турахан һәм Хөсөен бөк мавзолейлары) дә бар.

Формасы һәм каплам өлешенәң характеры буенча алар ике төркемгә бүленә: үзөклә гөмбөзлә (Наровчат, Болгардагы мавзолейларның күпчелегә, Балынгүз) һәм үзөклә чатырлы (Болгардагы Көнчыгыш мавзолей, Башкортстандагы мавзолейлар). Беренчеләре арасында ике-өч мавзолей тоташтырылып эшләнгәннәре (Болгардагы «Хан төрбәсе» комплексы, Наровчат, Балынгүз) шактый булса, икенчеләре — аерым эшләнгән. Бер-берсә белән тоташтырылып төзелгән мавзолейларның керү юлы төньяктан булса, аерымнарының — көньяктан. Конструкцияләре һәм материалы буенча үзөклә гөмбөзлә мавзолейлар Урта Азия (Харәзм һәм Бохара-Сәмәрканд) чыганаклы булса, үзөклә чатырлылары — әрмән-кавказ чыгышлы. Әмма бу традицияләр монгол алды чорына кадәр үк барлыкка килә һәм Бөек кала — Болгарның аксөякләр зиратындагы кирпич мавзолей эзләре моңа дәлил булып тора.

Кайбер болгар мавзолейларының эчендә полихром буяу (сары буяуның бер төре) белән бик нәфис рәсемнәр ясалган майолика һәм чынаяк кирпич (кафель) плителәр табылган. Тикшеренүчеләр исәпләвенчә, бу плителәр кабер ташларына ябыштыру өчен хезмәт иткән һәм алар Харәзмнән, Түбән Иделдәге Алтын Урда шөһәрләрәннән китерелгән. Бу плителәрнең Болгар илендә ук җитештерелүе дә мөмкин, чөнки болгарлар монгол чорына хәтле пыяла ясау һөнәрен белгәннәр.

Урда чоры Болгар илендә һәм болгарлашкан бортас җирләрендә агачтан мәчетләр төзелә, әмма ак таштан корылганнары да була. Аларның хәрәбәләре Болгарда, Мукшы-Наровчатта, Казанда һәм Балынгүзның түбәнгә өлешендә билгеле.

Бу мәчетләр арасында иң күренеклесе Болгар шөһәрлегенәң югарыдагы өлешендәге Жәмигъ мәчет хәрәбәләре. Ул Батый вакытында 13 гасырның 40—50 елларында төзелә башлап, беренче вариантында Бөркө хан вакытында 60 елларда төзелеп бетә, 13—14 гасыр чикләрендә үзгәртеп корыла, 14 гасырның 30 елларындагы янгыннан соң яңартып төзелә (реконструкцияләнә).

Болгар-мөселманнар актив рөвештә Мөккә һәм Мәдинәгә хажга баралар, бу хакта чыганакларда, беренче чиратта мисырлы әл-Калкашанди язмасында хәбәр ителә. Бөркө ханның һәм Туда-Мөнгенәң Мисыр солтанына җибөрелгән 1270—80 еллардагы юллама-хатларында Урда һәм беренче нөбәттә болгар хажиларына Мөккә һәм Мәдинәгә бару юлында ярдәм итү кирәклегә искөртеп кителә.

Болгарда һәм Болгар иленәң башка шөһәрләрендә бу чорда, һичшиксез, башлангыч мәктәпләр һәм югары белем бирүче мәдрәсәләр була. Аларда укучыларга Болгар иленәң һәм Алтын Урданың (шул исәптән атаклы мөселман мәдәни үзөкләрәннән чыккан) күренекле галимнәре, дин белгечләре һәм әдипләре белем бирә. Мөселән, 13 гасырның икенче яртысында Болгарда һәм Сарайда Ираннан качып килгән Әбү әр-Режае Мохтар ибне Мөхмүт әл-Казвини әл Ханәфи (1289 елда вафат) яши һәм иҗат итә. Бу күренекле дин белгече «Рисаләи Наерия» («Җиңүчеләрне тасвирлау») дигән китап язып, Бөркө ханга бүләк итә.

Болгарда шулай ук тагын бер олуг шөхес — Ганжәдөн (Өзәрбөйҗан) качып килергә мәҗбүр булган һәм «әл-Болгари» ләкабә алган Шөех-ел-Имам Хаҗи Хөсән бине Гомәр дә озак вакытлар (13 гасырның уртасы һәм икенче яртысы) яши. Ул, күрәсәң, зур дәрәжәлә дин өһелә, хәтта болгар мөселманнарының башлыгы һәм хаҗи булса кирәк, чөнки Шөех-ел-Имам Хаҗи титулы югары дәрәжәлә, абруйлы дин өһелә һәм дин белгече, баш остаз һәм изгелекле шөхес булган кешеләргә генә бирелгән. Әмма Хөсән-Болгари дин өһелә генә түгел, хөр фикер йөртүче һәм ирек сөюче болгар галимнәрәнәң рухи җитәкчесе дә була һәм шуның өчен аны манарадан ташлап җәзалап үтерүгә хөкөм ителәр. Ләкин ул Бохарага качып котыла, ә аннан соң Төрбизгә китә һәм шунда яшәп, 1299 елда вафат була.

Хәсән-Болгариниң замандашы, Һ бәлки шәкертәдәр дә—Әбү Мөхәммәд Садр ибне Галәветдин әл-Болгари соңыннан зур галим булып киткән күп шәкертләренң остазы була, шуларның берсе Шәех Ибраһим ибне Мөхәммәд Хәҗи әл-Каратманы 1363 елда зур дини хезмәт—«Ысулы Имам-фәхрел-ислам»ны («Хак исламны тотуга җитәкче кулланма»ны) язып төгәлли. Әмма аңа кадәр дә дин белгече, ханәфит мәзһәбе тарафдары Шәех Борһан әд-дин Ибраһим ибне Хызыр әл-Болгари 1350 елда «Ысулы Хосами» дигән китап яза һәм бу хезмәтендә мәзһәбнең сафлыгын яклап чыга.

Болгарда һәм Болгар иленең башка шәһәрләрендә күренекле мөгаллим-тәрбиячеләр дә була. Шундыйларның берсе Мөхмүд Болгари балаларны тәрбияләү хакында китап яза һәм бу китап тәрбия буенча 14 гасырның иң яхшы китаплары рәтендә йөртелә. Китапның мәселман галимнәренең Багдадта төзелгән библиографиясенә кертелүе моңа дәлил булып тора. Китапның авторы бәлки киңрәк рәвештә Мөхмүд ибне Фәттаһ әс-Сараи (1373 елда вафат) исемен йөрткәндәр. Билгеле булганча, Мөхмүд ибне Фәттаһ әс-Сараи Болгар һәм Сарай мәдрәсәләрендә генә түгел, Каһирә, Сүрия һәм башка илләрдә дә мәселман хокукы, риторика, һәм фәлсәфә кебек фәннәрдән белем бирә.

14 гасырны, бигрәк тә аның беренче яртысын болгар-төрки шигъриятенң чәчәк ату чоры дип әйтергә була. Бу чорның күренекле шагыйрьләре арасынан Котбины атап үтәргә мөмкин. Котби чыгышы белән болгарларның борынгы иске—ел (эсегел) кабиләсенә карый. 1342 елда ул үзенең иран-фарсы сюжетына нигезләнгән «Хәсрәү вә Ширин» дигән поэмасын төмамлап, аны Үзбәк ханның улы Тинибәккә бүләк итә. (Тинибәк 1342 елда төхәткә утыра.) Әмма поэма 1331 елда Ираннан Тинибәккә хатын итеп Шаһрезадә Мәликә Әнүширвән китерелгәч языла башлый.

Әл-Кубравийа суфи тарикате вәкиле, шагыйрь һәм дин белгече Мөхмүд ибне Гали бине Шәех Болгари-Сараиниң да даны еракларга тарала. 1958 елда ул үзенең атаклы «Нәһҗел-Фәрадис» («Оҗмах бакчаларына ачык юл») дигән әсәрен яза һәм ул болгарлар, Һ соңрак Казан татарлары арасында киң тарала. Автор бу китабына 40 бәет урнаштыра һәм аларда үз-үзенең тоту нигезләрен, гаилә тормышы, көнкүреш һәм иҗтимагый яшәеш кагыйдәләрен бәян итә.

14 гасырда Идел буеның төрле шәһәрләрендә иҗат иткән әдипләр—Хисап Кятибнең «Җәмҗәмә солтан» (1370 ел), Сәиф Сараиниң «Гөлстан» (1391 ел), Галинең «Кисекбаш» китабы һәм башка әсәрләр дә болгарлар арасында киң тарала. Алар, Харәзми поэмалар (иң күренеклесе «Мөхәббәтнамә»—1358 ел) кебек үк, Урдада киң таралган урта гасыр төрки әдәби телендә язылган.

13—14 гасырларда болгар мәдәнияте Шәрыкъ илләре—Мисыр һәм Сүрия, Гыйрак һәм Иран, Урта Азия һәм Һиндстан, Үзәк Азия һәм Кытайның мәдәни казанышларын даими рәвештә үзенең сәңдерә бара. Бу илләргә болгар сәүдәгәрләренең көраваннары йөри һәм бу илләрдән дә Болгарга сәүдәгәрләр генә түгел, галимнәр һәм шагыйрьләр дә килә. Билгеле булганча, 14 гасыр ахырында Болгарда Ферганәдән килгән галим һәм шагыйрь Госман ибне Малик әл-Маргиани яши, әмма ул Урда һәм Болгарда үзара ызгыш башлангач, хәҗгә китә, ләкин 1414 елда хәҗ юлында Хәҗитархан каласында вафат була.

13—14 гасырларда Болгар иленә Шәрыкънең йогынтысы мигъмарият һәм сәнгатьтә (шул исәптән рәсем сәнгәтендә дә), китап һәм кабер ташлары язучу стилидә, керамика һәм ювелир әйберләре эшләүдә һәм башка тармакларда ачык чагыла.

Шул ук вакытта Болгар иленең мәдәнияте һәм тарихы да Шәрыкънең игътибарын җәлеп итеп тора. 1388 елда Багдадта язылган һәм хәзергә вакытта Парижда сакланучы «Дөнъя могҗизалары» дигән китапта Иделдә су керүче болгар ирләре, хатын-кызлары һәм балаларының рәсемнәре бирелгән.

Әмма 13—14 гасырларда болгар мәдәнияте Көнбатышның, хәтта Италия, Испания һәм Франция кебек ерак илләр мәдәниятенң дә тәэсирен тоя башлый.

Менә шулай Шәрыкъ һәм Гарәб (Көнбатыш) мәдәниятләре йогынтысы чигендә торган, әмма монгол алды чорында зур мөстәкыйль үсешкә ирешеп, җирле нигезгә таянган Алтын Урда чоры Болгар иленең кабатланмас һәм олы мәдәнияте формалаша.

АЛЬФРЕД ХАЛИКОВ,
Татарстан Фәннәр академиясенң
мөхбир әгъзасы.
ФИРДӘВЕС ЗАРИФ тәрҗемәсе.

قزان خانلے تايخن

KAZAN

XANLĖ

TAYKH

Шәһ Гали хан

(1567 елда вафат)

Шәһ Гали хан Касыйм шәһәрәндә хан исемән алып торган Аллаяр ханның угылы вә Казанда 4 ел микъдары хөкүмәт сөргән Жәһ Гали ханның тумасы иде¹. Бу зат Мәскәү хөкүмәтенәң ярдәме белән Казан шәһәрәнә кереп, өч дөфга, ягъни мәртәбә, хан булса да, һичбересендә карар таба алмады, ягъни рәтләп хакимлек итә алмады.

Беренче мәртәбәсе Мөхәммәд Әмин хан вафат булганнан соң. Мөхәммәд Әмин хан вафат булган вакытта үзенәң ана ягыннан бер тумасы Сәхиб Гәрәйнә хан кылырга васыять иткән хәлдә, великий кенәз Василий Касыйм шәһәрәндә торган ошбу шаһзадә — Шәһ Гали бине Аллаярны хан куярга ижтиһад итте, ягъни тырышты, вә ахырында үзенәң мәзмүрләре, ягъни башкаручылары, белән Шәһ Галине Казанга жибереп төхеткә утырттырды һәм халыктан бигать алды. Бу вакыйга 1518 елда булды².

Кырым ханы Мөхәммәд Гәрәй ярдәме белән Казан төхетен Сәхиб Гәрәй алып, хөкүмәт сөрергә керешүе белән, Шәһ Гали хан мәжбүри сурәттә Казанны ташлап Мәскәүгә китте. Бу вакыйга 1521 елда булмыштыр³. Шулай итеп, Шәһ Галинең бу мәртәбәсендә Казанда хөкемдар булып торыуы 4 ел микъдары бер вакыт булып. Сәхиб Гәрәй хан Шәһ Галине кулга алгач, азат итеп жиберүе хакында язылган иде⁴. (Дусларыбыздан бер зат: «Казан өстенә килгән бу күпме бәла вә казаның килүенә сәбәпче шушы Шәһ Гали булган, дип фикер кылам, әгәр дә Сәхиб Гәрәй вакыйгасында азат ителәсе урынына үтерелгән булса, бәлки Казан эшләре икенче бер хәлгә кергән булып иде», — диядер.)

1530 елда Казаннан Мәскәүгә барган илчеләр Тагай, Тәүкил, Ибраһим һәм башкалар сорауына күрә, Мәскәү кенәзлегә Казан мәмлүкәтенә Шәһ Гали ханны яңадан куярга карар биргән иде. Фәкать бу вакыт Казан халкы, элек мәртәбәсендә Сафа Гәрәй ханның Казанга килеп тө, үзенәң газел ителүенә, ягъни төшерелүенә, сәбәп булган кешеләрдән ачуын алып, жәбер вә золым кылып, дип курыкты һәм шул сәбәпле (Шәһ Галинең) бер тумасы Жәһ Галинең хан ителәп жиберелүен сорады. Моңа күрә, табигый, Жәһ Гали хан Казан ханы итеп куелды, вә Шәһ Гали төхетеннән мөхрүм торып калды⁵.

Шәһ Гали Казан ханы булып өчен бөтен тырышлыгын сарыф итеп йөрәп тө, теләгенә ирешә алмавыннан гаять мәзһүс вә мөкәддәр, ягъни кайгылы, хәсрәтле булды. Мәскәү кенәзеннән яшерен рәвештә Казан ханлыгын алып өчен Әстерхан вә Нугай ханнарыннан ярдәм сорап хатлар язды. Ләкин моның бу хәлләрен великий кенәз сиздә вә, Белоозерга жибереп, хатыны белән берлектә төрмәгә утыртты⁶.

Жәһ Гали хан Казан шәһәрәндә үтерелгән вакытта, бәлки моннан күп элек, Нугай вә Кырым фиркасе һәм дә Казан татарлары фиркасеннән Булат кенәз вә аның иярченнәре тарафыннан Кырым вилаятендә булган Сафа Гәрәй хан Казан ханлыгы өчен чакырылган иде. Әмма Казан фиркасенәң калган өлеше бигрәк тө Мәскәү тарафын куәтләгәннәр, тегеләренә каршы хәрәкәт иткәнлектән, Мәскәү кенәзеннән Казан ханлыгы өчен Шәһ Галине чакыралар иде. Бу каршылыкның асыл мәншәе, ягъни төп чыганагы, һәрвакыт Мәскәү дәүләте үзә булып килмештер. Мәскәү, гаскәреннән дә бигрәк, игъвасы, ягъни қотыртуы, сәбәбеннән, Казан халкы арасына ихтиляф, ягъни капма-каршылык, үз теләгенә житмештер.

Мәскәү тарафында булган татарлар Волга белән Мәскәүгә бардылар һәм дә: «Безнең артыбызда мирзаларыбыз, кенәзләребез, казакларыбыздан 60 лап адә-

«Без бар, без 500 адәмнең карары белән килдек, без великий кенәзгә ихласлы
белдерделәр, аның хезмәтен итәргә һәрвакыт хәзербез», — дип тугрылыкларын
белдерделәр вә Жан Гали ханның үтерелүен сөйләп, аның урынына Шаһ Гали
ханның Казан ханлыгына җибәрелүен үтенделәр. Ибраһим хан кызы Гәүһәршад
ханның да бу фиркагә нисбәте барлыгын бәян иттеләр⁷.

Мәскәү хөкүмәте моны белгәч, Белоозерда мәхбүс, ягъни тоткын булган Шаһ
Галигә адәмнәр җибәрәп, шул елның декабрендә Шаһ Галине Мәскәүгә китертте⁸.
Великий кенәз Иван хозурында Шаһ Гали, үзенә гаепләрен икъяр итеп, ягъни
танып, тезләнеп гафу үтенде. (Шаһ Гали хан гозерләренә сурәтен Соловьев
җентекләп язмыштыр. Т. 6. б. 24.) Тумасы Жан Гали вафаты өчен тәэссәф изһар
итеп, ягъни көенечен белдерәп: «Мәскәүгә хезмәт итү юлында җанын фида итте,
мондый фазыйләт, ягъни күркәм эш, безгә дә булса иде!» — диде. Великий кенәз
тарафыннан (чөнки бу вакыт үзе сабый иде) кенәз Карпов: «Әй хан! Үткән эшләренә
сөйләмәгез, сезне кенәз гафу итте, инде моннан соң раст хезмәт кылырга тырышы-
гыз!» — дип җавап бирде.

Великий кенәз сараенда Шаһ Гали хөрмәтенә бөек зыяфәт биреләп, ягъни зур
хөрмәт күрсәтеләп, Шаһ Гали хатыны Фатыйма Солтан да ошбу мәҗлестә иде.
Великий кенәзненә анасы Елена Фатыйма Солтанга бөек өкрәмнәр, ягъни бик зур
илтифатлар, хөрмәтләр күрсәтте. Ләкин бу вакыт Сафа Гәрәй Кырымнан киләп
житәп, Казан тәхетен үз кулына алды. Шуның өчен Шаһ Гали хан ханлык нигъ-
мәтеннән мәхрүм калды⁹.

Икенче мәртәбә. Сафа Гәрәй хан икенче мәртәбә ханлыгыннан төшкәннән соң,
Иван Грозный, Дмитрий Бельский вә Палецкий исемле кешеләр белән Шаһ Галине
җибәрәп, Казан тәхетенә утыртты. Бу көнне Казан шәһәрәдә гадәт тышында, ягъни
гадәттән тыш, зиннәтләп, бөек бәйрәм иттеләр¹⁰.

Шаһ Гали хан, хөкемдар булып тора башлаганнан соң, һәрбер эшендә Мәскәү
тарафын тотар вә Казан фәйдәсына күп илтифат итмәс иде. Казан халыклары
моның мондый мөгамәләсеннән риза булмадылар, үзләрен алданган дип хис
иттеләр. Ахырында һәрбер эшне берәм-берәм үз кулларына алдылар. Шаһ Гали
ялгыз, ягъни бары тик, ханлык исемен генә күтәрәп торыр булды. Тарафдарларын
кайберләрен кудылар, кайберләрен үтерделәр, бер кадәрәдән төрмәгә тутырдылар.
Шаһ Гали (үз) сараенда мәхбүс, ягъни тоткын, хөкемдә буларак калды¹¹.

Мәшһүр түрәләрдән Чура мирза никадәр Шаһ Галине мәдех итеп, ягъни
мактап, «аңа ихласлы һәм итагатьле булырга тиешле» дип Казан халкына нәсихәт-
ләр әйтәп йөрсә дә, сүзе тәәсир итмәде, (халыкның), Сафа Гәрәй булмаганда,
Казан мәмлөкәтенә үзләрендә тормаячагында шөбһәсә калмады. Шуның өчен
Сафа Гәрәй ханны яңадан ханлык итәргә чакырдылар.

Бу хәлләрдән хәбәрдар булып, Чура мирза Шаһ Гали хозурына керәп, форсат
кичмәстән мөкаддәм, ягъни җай бетмәстән элек, ничек булса да качарга кирәк,
юкса эшләренә харап булачагын аңлатты. Шаһ Гали гаед кичендә (Соловьевның
әйтүе буенча, бу вакыйга 1546 елда була) Казаннан качып чыкты вә көймәгә
утырып, Волга белән Мәскәү шәһәрәдә китте. Шаһ Гали ханның бу икенче мәр-
тәбәдә булган ханлыгын анча, ягъни бары тик, бер ай кадәр булдырды. («Мәстә-
фәдәл-әхбар», Т. 1, б. 132. Соловьев аңлатуларыннан да шулай булганлыгы
аңлашыла.)

Өченче мәртәбәсә¹². Үтәмеш Гәрәй хан белән анасы Соен Бикә әсирләр
сыйфатында Мәскәүгә җибәрелгәч, Шаһ Гали хан өченче мәртәбә буларак, 1551
елның 16 августында (Фукс) Казан тәхетенә чыкты¹³. Шушы ук сәгатьтә Казанда
булган рус әсирләре азат булуы игълан ителде. (Вятка вә Пермьгә кайтып китүче-
ләренә йсәпкә алмаганда, Карамзин 60 мең рус гаскәре, ягъни сугышчысы, азат
булды, диер. Фәкать бу сүз мөбәләгәле, ягъни күпәртүле булса кирәк. Бу кадәр
әсире булган шәһәрнең халкы аздан бер миллион булырга тиешле.) Электән Казан
мәмлөкәте булган бөтен Тау ягы Мәскәү кул астына алынды. Сафа Гәрәй ханнан
тол калган хатыннардан берен Шаһ Гали никахлап алды.

Казан мәмлөкәтенә ярымы хисап ителгән Тау ягының Мәскәүгә бирелүеннән
Казан халыклары наразый булдылар, ягъни ризасызлык белдерделәр, вә моны
Шаһ Гали ханның хыянәтенә сылтадылар, моның тулысынча рус боярлары сүзе
белән йөрүен төхәммел итә, ягъни күтәрә алмадылар.

(Казанлылар), Соен Бикә һәм Кырым фиркаләренә фикеренә каршылык
кылып, Кырым кенәз вә мирзаларының һәлакәтләренә сәбәп булуларына көен-
деләр; ләкин бу вакыт эш үткән иде. Шаһ Гали бөтен Казан мәселманның
күзеннән төшүеннән вә әмәниятен гаиб иткәннән, ягъни ышаныч-таянычын
югалтуыннан мәэюсь булып, мәхәббәтләрен җәлеп итү өметә белән великий
кенәздән Тау ягының Казан дәүләтенә кире кайтарылуын сорап караса да, һәйһат,

ягъни кире кайтару мөмкин булмаган, бу эш хақында кенәз авыз да ачмады. Һәрхәлдә, Казанда фетнә һәрж вә мәрж улды, ягъни асты-өскә килде. Казанлылар, Шаһ Гали ханнан хәер чыкмаячагын гүзәл аңлау сәбәпле, мөмлөкәтләрен сакларга бөлки сәбәп булып дип, яшерен сурәттә оешып, Нугай кенәзләреннән Казан ханлыгы өчен адәм сорап, Йосыф мирзага хәбәр жиһәрделәр. Моңы Шаһ Гали хан сиздә вә гүя моңа бер чара табу өчен бу эшкә катнашы булган адәмнәрне бетерергә карар бирде.

Көннәрнең берендә хан сараенда кунак мәжлесе тәртип итеп, Казанда мөлтөбәр затларны дөгъвәт итте, ягъни чакырды, вә электән хәзерләп вә яшереп куйган рус гаскәрләрен үзенәң шикләнгән вә яки шымчылары тарафыннан хәбәр бирелгән кешеләргә һөжүм иттереп, 70 адәмне суйдырды¹⁴. Мәнә бу вакыйга аркасында Казанда зур хәвеф калыкты. Казан мөлтөбәрләре һәр тарафка кача башладылар, әминиять, ягъни тынычлык, төмам бетте. Урамнарда үтерү максатында һөжүм итү, сугышу, кырылышу хөкөм сөрәп, Казан урамнарында тоташтан ике төүлек вакыт мөселманнар бугазланып, үтереләп, бөтен шөһәр кассахана хөкөмәнә чуерылды, ягъни сую урынына, бойняга әверелде. Халыклар Шаһ Галигә нөфрәт иттеләр, лөгънәтләр укыдылар.

Иван Грозный тарафыннан килгән Адашев исемле илчегә Шаһ Гали: «Казан кенәзләре вә мөлтөбәрләре мине яратмыйлар, шуның өчен монда хан булып торумиңа мөмкин түгел, әгәр дә Иван мәрхәмәтеннән ташламаслык булса, монда булган һәрбер сугыш коралларын, дарыларын бозып чыгармын, шуның сәбәпле Казанны бик жиңел алырсыз»,—дип сөйләде. Бу хәбәрне Адашев Мәскәүгә кайтып великий кенәзгә ирештерде. Бу вакыт Мәскәүдә Миргали, Костров, Галимөрдән (галибән, ягъни күбесенчә, суелган 70 кеше арасында боларның якиннары булмыштыр) исемле мирзалар бар иде. Болар исә великий кенәзгә: «Шаһ Гали хан залим, усал, мәрхәмәтсез, шуның өчен аны урыныннан төшерергә һәм дә анын урынына рус түрөлөреннән наместник куярга тиешле. Казан Мәскәүгә табигъ улыр, ягъни буйсыныр, әмма мөселманнар читләргә таралып, карьяләр, ягъни авыллар, ясап утырырлар, без, әлбәттә, синең итагатыңа бөндөлөрең, шуның өчен мәслихәтне сөйләргә мәжбүрбез!»—дип акыл бирделәр¹⁵.

Великий кенәз Иван Грозный Адашевны яңадан Шаһ Галигә жиһәрде. Адашев килеп Шаһ Галигә: «Мәскәү гаскәрен Казанга сугышсыз гына кертер булсаң, Иван Грозныйның илтифатына вә ихсаннарына ирешерсең!» диде. Шаһ Гали хан моңа рәхмәт әйтте һәм дә: «инде мин ханлыкны теләмим минем бөхетем юкмы яки идарәм юкмы? Казанда өч мөртөбә хан булсам да, карарлана, ягъни даими урнашып тора алмадым, инде бу көн гомерем дә куркыныч астында, мөмлөкәтне түгел, үз-үземне сакларлык та көчем юк, Казанда миннән башка адәмнең хан булып торуйн да күрәсем килми, Казанны алырсыз!»—диде.

(Шаһ Гали) яшерен сурәттә пушка вә тупларны бозды, дары сандыкларын бикләде дә, Мәскәү кулында булган Зөя шөһәрәнә жиһәрде, шуннан соң сунарга, ягъни ауга чыгу сылтавы белән олугъ чиновникларны вә 500 кадәр Мәскәү гаскәрен алып Казаннан чыкты¹⁶. Моңың ишарәсе буенча боларның һөммәсен рус гаскәрләре урап алдылар. Бу хәлгә чиновниклар зияда төгажжәб иткелләрендә, ягъни гадәттән тыш гажәпләнү белдергәч, Шаһ Гали: «Ни өчен гажәпләнәсез? Сез миңа риза булмадыгыз, мине үтерергә теләдегез, минем өстемнән Иванга шикаять яздыгыз. Иваннан наместник сорадыгыз, мәнә теләгегез хасил булды, бу көннән башлап Казан рус хөкүмәтенә табигътыр, ягъни буйсынадыр»,—диде. (Бу уңайдан руслар Казанны Шаһ Гали хан кулыннан алдылар, димәк тулысынча хата түгелдер) вә һөммәсен Зөя крепостена алып китте (1552 ел, 6 март). Шаһ Гали ханның бу мөртөбәдә ханлыгы бер елдан азрак булса кирәк.

Казан халыклары Шаһ Гали гаиләсен Казан шөһәрәннән Зөя крепостена жиһәрделәр вә аннан Иван Грозный өмере буенча Шаһ Гали хан Касыйм шөһәрәнә китте.

Моннан соң Казан алынган вакытта үзенәң иярченнәре белән Казан шөһәрәнә килеп, руслар белән берлектә сугышты вә Казанны берлектә Иванга алышып бирде¹⁷.

Шаһ Гали хан 1535 елдан башлап Ханкирман, ягъни Касыйм, ханы санала иде. Ләкин мондагы ханлык коры бер исемнән генә гыйбарәт булганлыктан, (ул) Казан хөкөмдары булырга тырышмыш, ләкин «күпне өмет иткән, аздан коры калган» дигән кебек, теләгенә ирешә белмәмештер.

Һәрхәлдә үзе хан булып, көеф вә сафа корып тора алмаса да, Казанда үзеннән башка хан булмавы турындагы теләгенә ирешмештер. Яше алтмыш бердә вакытта, 1567 елда шәүвәлнең 10 нчы, дүшәмбе көн вафат булып, Касыйм шөһәрәндә мәдфүн улмыштыр, ягъни күмелмештер.

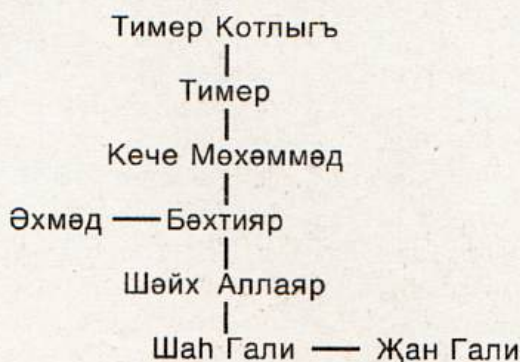
Рус гаскөрөн татар гаскөрләре низамында ислах итүче, ягъни тәртибендә үзгәртеп коручы, Шаһ Гали хан булды, диерләр¹⁸.

Шура, 1908, № 21, 1 ноябрь, б. 649—653

ИСКӨРМӨЛӘР

¹ 1505 елда туган Шаһ Гали — Касыйм удел кенәзлегенә (формаль рәвештә: ханлыгының) хөкемдары Шәйх Аллаяра (Әүлияра)ның өлкән улы. Шәйх Аллаяра — Сарай ханы Әхмәднәң энесе Бәхтияра улы. Мәгълүм булганча, Әхмәд хан заманында Иван III үзенә Алтын Урдадан бәйсезлеген игълан итә. Шаһ Гали ыругы Тимер Котлыга нәселеннән килә. Тимер Котлыга исә үз вакытында Туктамыш хан, ягъни әле генә сүнгән Казан сәләләсенәң нигезләүчесе белән бик зур дошман була. Бу дошманлыкның нәтижеләре төхет өчен көрәшүләренәң төп нигезен төшкил итә.

Касыйм сәләләсенәң Казан төхетенә менә белән төгәлләнгән шәжәрәсә мондый:

Әхмәд ханның уллары Сарайда хакимлек иткән соңгы ханнар булалар. 1502 елда Сарай Кырым ханы Миңле Гәрәй тарафыннан җимерелә. Әхмәд ханның уллары һәм туганнары (племянниклары) Русиягә качалар, Мәскәү хөкүмәте аларга, гадәт буенча, волостьлар һәм шәһәрләр бүлеп бирә. 1502 елда Шаһ Галинәң атасы Шәйх Аллаяра Мәскәү волосте Сурожикка ия була, Литва походында катнаша. Аның нугай кенәзе Ибраһимның кызы Шаһи Солтан белән булган никахыннан 1505 елда Шаһ Гали исемле улы дөньяга килә. 1512 елда Шәйх Аллаяра Касыйм удел кенәзлегенәң хөкемдары («владетельный государь») дип игълан ителә. 1516 елда үлгәннән соң, бу урын аның унбер яшьлек улы Шаһ Галигә төгәен кылына.

Кырым ханнары Сарайдан куылган һәм Русиядә сыеныр урын тапкан Әхмәд хан нәселенә коточкыч нәфрәт саклыйлар. 1516 елда Кырым хөкүмәте Шаһ Галинәң Касыйм хөкемдары итеп билгеләнүен шикаят белдерә һәм Касыйм уделеның Сәхиб Гәрәйгә бирелүен дөгъва итә. Ләкин Мәскәү үзенәң Алтын Урданы бетерү буенча элекке ышанычлы союзнигы Кырымның сүзенә бөтенләй илтифат итми. Инде хәзер Мәскәү хөкүмәте Сәхиб Гәрәйнәң Казан төхетенә дөгъвасын да кире кага һәм бу очракта да Шаһ Гали фигурасын алгы планга куя.

Шаһ Гали тышкы кыяфәтендә шыксыз, жирәнгеч бер бөндә була. Бу мәсьәләдә барлык чыганаclar да уртақ фикердә. Мәсәлән, урыс елъязмачысы аны болай тасвирлай: «Оный Шеяль зело был взору страшного и мерзкого лица и корпуса, имел уши долги́е, на плечах висящие, лице женское, толстое и надменное чрево, коротки́е ноги, ступени долги́е, скотское седалище». Сигизмунд Герберштейн Шаһ Галине англиз догы белән чагыштыра. Урыс елъязмачысы, Шаһ Галинәң Казан ханы итеп билгеләнүен татарларны мәсхәрә итү өчен махсус эшләнгән булуын шәрехләп үтә: «Такого им, татарам, нарочно избраша царя в поручание и посмеяние им». Соңыннан тулган ай кебек гүзәл Сөембикәне шушы жирәнгеч бөндәгә хатын итеп бирү дә бу мыскыллауның бер чагылышы булып тора. Монда ирексездән В. Гюгоның Квазимодосы белән Эсмеральдасы искә төшә.

² Русиядә туган һәм урыс мохитендә тәрбияләнгән Шаһ Гали Казан ханы буларак та Мәскәүгә каршы гамәл кыла алмый, билгеле. Шунның өстенә малайның бик яшь булуы (13 яшь) урыс хөкүмәтенә аның белән четрексез идарә итүне гарантияли. Бу факторлар Шаһ Галине Мәскәү өчен алыштыргысыз кеше итәләр. Казанга үз тарафдарын кую урыс хөкүмәте өчен шулкадәр мөһим була ки, хәтта аны бу жирлектә Кырым белән мөнәсәбәтләренәң кискенләшүе дә туктата алмый.

Казанлылар Мәскәү такъдим иткән Шаһ Гали кандидатурасын кабул итәләр. 1519 елның февралендә Мәскәүгә бу турыда хәбәр итү һәм килешү төзү максатында яңа илчелек күндерелә. Казан ханы итеп Шаһ Галине Мәскәүдә игълан итәләр (1 март). Кырымлыларның кискен протесты кабул ителми. Килешү тулысы белән Урыс хөкүмәте мөнфәгатьләрен яклый, Казан ханлыгының төп гамәле нигездә үз жирендә урыс интересларын саклауга кайтып кала. Яраннары, Казан һәм Мәскәү илчеләре белән Казанга килгәннән соң, апрель аенда Шаһ Гали урыс илчеләре катнашында төхеткә күтөрелә.

³ Казанда Шаһ Галине бер дә яратмыйлар. Үсмер хан сараенда урысларның басымчылыгы чиктән тыш көчәя. Гамәлдә дәүләт белән урыс илчесе Федор Карпов идарә итә, бөтен жирле эшләргә тыкшынуны ул үзенәң төп вазифасы итеп саный. Казанда 1505 елгы сую кабатланмасын өчен дигән сылтау белән кертелгән урыс хәрби отряды тора. Урыска һәм Мәскәүгә сатылган ханга каршы наразыйлык ике ел буена куера. Оппозицияне Сиди (Сөед?) угълан житәкли. Кырым хөкүмәте бу хәлгә теләктәшлек белдерә.

Бакчасарайга яшерен илчелек жиберелә. Ул кырымлылар белән союз төзәргә һәм Казан төхетенә шаһзадә Сәхибне чакырырга тиеш була. Сөйләшүләр уңышлы төгәлләнә һәм 1527 елның язында 300 кешелек отряд белән төхет варисы Сәхиб Гәрәй юлга чыга. Дәүләт түнтәреше Карпов, воевода Поджогин һәм Шаһ Гали өчен шулкадәр көтмөгәндә була ки, алар хәтта саклану да оештыра алмыйлар. Шаһ Гали яраннары белән Мәскәү ягына чыгып кача.

⁴ Карагыз: «Татарстан», 1993.

⁵ 1530 елда Мәскәү хөкүмәтенен Казанга ясаган һөжүме нигездә уңышсыз бетә. Сугыш юлы белән эш барып чыкмасын белгәч, Василий III дипломатик хәйләләр юлына баса. Казаннан кенәз, мирза һ. б. түрәләренен кылларын тартып карау эшенә керешелә. Тиздән Сафа Гәрәйгә каршы оппозициядә торган олуг кешеләренен исемнәре ачыклана (Гәүһәршаһ ханәкә, мирзалар Кече Гали, Булат Ширин, бакшы Ибраһим). Урыс хөкүмәте Сафа Гәрәйгә каршы оешкан хәрәкәтне хуплый һәм яңадан Сафа Гәрәй бәрәп төшергән Шаһ Гали кандидатурасын күтәрәп чыга. 1530 елның 10 декабрендә Шаһ Гали Мәскәүдән Нижний Новгородка чыга һәм мөмкинлек булу белән үк Казан төхетенә күтәреләргә әзер булып тора. 1531 елның маенда заговор ачыла. Сафа Гәрәй урыс илчеләренен янын кыярга карар бирә, ләкин оппозиция берләшәп бердәм һөжүмгә күчә һәм Сафа Гәрәйне Казаннан кууга ирешә. Тик Казан вакытлы хөкүмәте Шаһ Гали кандидатурасын да, үзен төшәргә сәбәп булучыларны харап итәр, дип, хуп күрми. Нәтижәдә төхеткә Жан Гали чыга.

⁶ Шаһ Гали 1533 елның гыйнварында кулга алына, Кошира һәм Серпухов шәһәрләреннән колак кага, хатыны Фатыйма белән берлектә сак астында традицион сөргән урыны булган Белоозерога озатыла. Моңың белән генә чикләнмичә, урыс хөкүмәте Шаһ Галидә хезмәттә торган кешеләргә рәхимсез жәзага тарта. Угъланнар, мирзалар, кенәзләр һәм башка шәхسلәр, элекке хан кешеләре буларак, хатыннары һәм балалары белән кулга алынып, Тверь, Псков, Новгород, Орешек, Карела төрмәләренә озатылалар. Алар көчлөп чукуындырылалар, ачка интектереләләр, буып үтереләләр һ. б. Шаһ Гали татарлары процессы буенча барлыгы 200 ләп кеше жазалап үтерелә. Ләкин бу имәнеч хәлләр, күрәсәң, Шаһ Галинең урысларга булган чиксез мөхәббәтен сүрелдерә алмый, ул аларга аннан соң да эт тугрылыгы белән хезмәт итә.

⁷ Белоозерога сөрелгән Шаһ Гали тоткынлыкта 3 ел чамасы яши. Ләкин аның язмышы Жан Гали үтерелгәннән соң бик тиз уңай якка үзгәрәп китә, чөнки, энесә һәлак булгандан соң, ул Русия тарафын каерган Мәскәү фиркасе өчен бердәнбер төхет варисы булып кала. Шаһ Галине азат итү турындагы фикерне Мәскәүгә килгән Казан эмигрантлары бирә. Кырымлыларның Казан төхетенә булган дөгъваларын кисәр өчен, алар ханлыкка Белоозеро тоткынын чакыралар.

⁸ Елена Глинская хөкүмәте бу төкәдимне хуп күрә һәм бояр думасы карары белән Шаһ Гали 1535 елның декабрендә азат ителә.

⁹ Шаһ Гали һәм аның хатынын «хөрмәтләгән» арада Мәскәүгә Сафа Гәрәй илчеләге килә һәм урыс хөкүмәте белән килешү тәзи. Шаһ Гали яңадан нәүмиз булып кала, ләкин аңа үзенәң әүвәлге Касыйм уделы кайтарыла. Казан төхетен дөгъвалаган чорда ул урысларның Казанга каршы яуларында катнаша: 1537 елда урыс гаскәренен Владимирдагы штабында була, 1540 елда Муром юнәлешендә казанлыларга каршы хәрәкәт итә. 1541 елда ул яңадан Владимирда урыс гаскәрләренен жыелу пунктында.

¹⁰ Шаһ Гали икенче мәртәбә ханлык төхетенә 1546 елда чыга. Төхеткә күтәрелү церемониясе урыс илчеләре күзәтүендә 13 июньдә үткәрелә. Бу вакыйга турында рәсми төстә хәбәр бирү өчен, Мәскәүгә Чапкын Отучев мирза жиберелә.

¹¹ М. Худяков Шаһ Галинең мөхбүс хөкемендә тору ихтималын кире кага. Чынлыкта, Мәскәү мәнфәгатьләре өчен генә тырышкан, Казан халкының милли интересларын аяк астына салып таптаган хөкемдарның позициясе нык була алмаган.

¹² «Өченче мәртәбә» дигән тезмә «Шура» текстында төшәп калган.

¹³ Шаһ Гали белән бергә ханлык башкаласына чит ил гарнизоны — 300 касыйм татары һәм 200 урыс укчылары кертелә һәм сарайга якын гына йортларда урнаштырыла.

¹⁴ Шаһ Галигә һәм ханлыкның яртысын басып алган урысларга, аларның Казандагы илчесенә каршы оппозиция тиз ныгый. Аның башында Себер кенәзләре Бибарыс Растов һәм борадәрләре тора, алар нугайлар белән бөйләнешкә керәләр. Әмма Шаһ Гали хөкүмәтенә заговор мәгълүм була һәм ул, урыс илчеләгенен фатихасы белән, фетнә әзерләүчеләргә зур мөкер белән юк итәргә карар бирә. Сарайны алдан ук урыс укчылары уратып алган була, шуңа күрә, эчтә суюдан котылып, ишек алдына чыга алганнарны, урыслар кыра. Заговорны оештыручылардан ике көн эчендә 70 ләп кеше үтерелә, алар арасында борадәрән Растовлар — кенәз Бибарыс, мирза Енбарыс һәм мирза Кулай, баһадир Кадыш, Карамыш угълан һ. б. була.

¹⁵ Казанга урыс наместнигы кую планы Мәскәүнең күңеленә хуш килә, чөнки Казан ханлыгын сугышсыз гына яулап алырга юл ача.

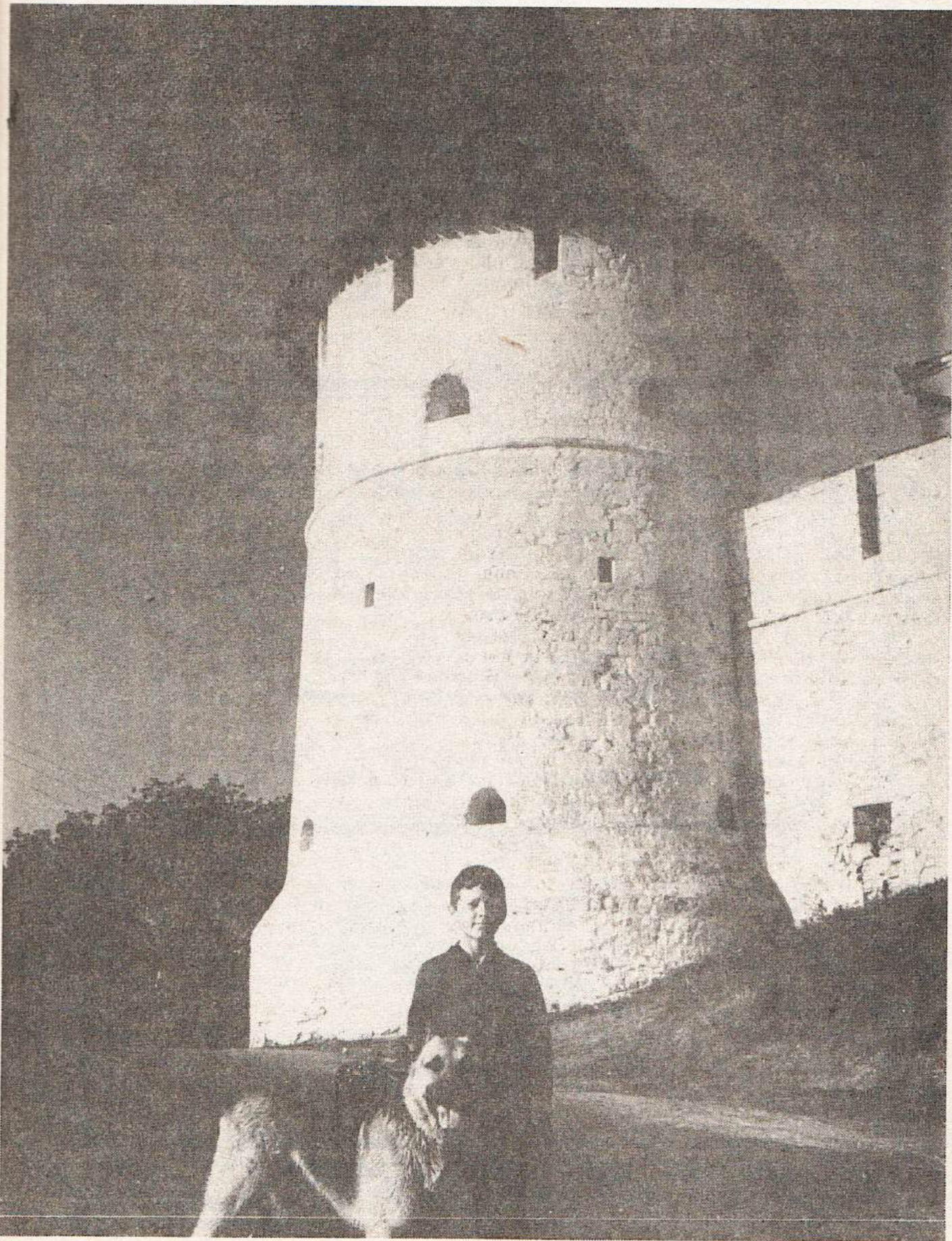
¹⁶ Шаһ Гали наместник файдасына төхеттән ваз кичә һәм 1552 елның 6 мартында Казаннан урыс гарнизонын алып чыга һәм аның белән Свияжскига юл тотта. Шуннан соң булса кирәк, ул ялган сәбәп (ауга чыгу булгандыр) белән Казаннан 84 кенәз һәм мирзаны алып чыга һәм аларны рәһен (заложниклар) сыйфатында урысларга тапшыра.

¹⁷ Казанлыларга каршы берничә походта катнашкан Шаһ Гали бу юлы Мөдһиш Иванның йөзенә кызыллык китерми. Ул Касыйм гаскәрән житәкли, камау вакытында Болак артындагы позицияне тотта, Казанны алу урысларның үзләреннән дә артыграк тырышлык күрсәтә.

¹⁸ Шаһ Галинең хәрби оештыру сәләте мәсьәләсендә чыганаclar беркадәр каршылыклы. Бер ише чыганаclar аның чыннан да зур хәрби стратег булуын таныйлар, моны дәлилләү

өчен аның бик күп урыс походларында гаскәр башлыкларының берсе сыйфатында катнашуын мисал итеп китерәләр, патшаларның аны гел үзләре белән алуына игътибарны юнәлтәләр. Икенчеләре моңа шик белдерәләр. Мәсәлән, Рим императорының илчесе барон С. Герберштейн аның кыяфәте, физик өзерлегә һәм хәрби сәләте турында болай дип: «Великую ненависть к нему подданных умножали безобразие и слабость его тела, ибо это был человек, с выпятившимся вперед животом с редкою бородою, с лицом почти женским: все это показывало, что он нисколько не способен к войне».

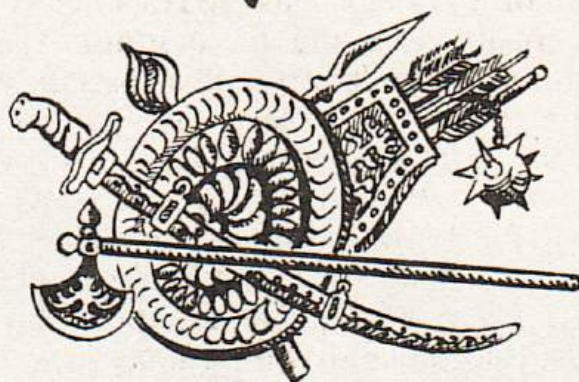
Текстны матбугатка
тарих фәннәре кандидаты
РАВИЛ ӘМИРХАН өзерләде
һәм искәртмәләрен язды.

Татар җадыкылы,
мудду азатлык
әһәкәте

(XVI гасыр ахыры—XX гасыр башы)

Зәкиҗан Шаһгәрәев

Бер вакыт миңа... нче июньдә бик күп казлар илә майлар кертәп бирделәр. Бу нәрсәләрдән йорт исләре киләп тордыгыннан, билгеле инде, болар миңа килгәндер, диәп уйладым. Иртәнчәк старший миңа: «Туган энең күрешергә килгән, ләкин аның килүе күрешү бирелми торган атнакичкә туры килдегеннән, күрешү өчен янәдән ике көн көтәргә туры килдегеннән, бәлки күрешергә керә алмас»,— диде. Бу вакытларда күптән безнең эш жандармскийдан чыгып прокурорга тапшырылган иде. Жандармскийда вакытта кай көнне килсәң дә күрешергә рәхсәт итмәктә улдыгы хәлдә, прокурор атнага ике генә — чәршәмбе, якшәмбе көннәрдә генә күрешергә рәхсәт итмәктә иде.

Икенче көнне төрмәнең төньяк ишек алдында киёмемне җәеп кенәгә карап яткан вакытта начальникның хадиме киләп, бер калач, ике-өч лимон, чирек бөртекле чәй китереп: «Менә энең бирде, үзләре күрешә алмыйча кайтып китәләр икән»,— диде. Минә бу хәбәрләр янә хәтсез генә кайгыртмакта иде. Минем туганым Шәрифҗан ерак юллардан үзенә кәсебене бүлөп, эшен ташлап туганы илә күрешергә килгән, никадәр расходлар тоткан, никадәр мәшәкатьләр чиккән, һаман да мәхбүс туганы илә күрешә алмыйча кайтып китә, имеш. Табигый, бу авырлык миңа әүвәлгесе кадәр үк авыр булмады: «Мәетләр доганы сагыналар»,— диделәр, хәтта үзләрен сөйләүче булса, начарлыгын сөйләсә дә, сөйләүне яраталар, имеш. Без дә шулар кебек үк, дөньядан килүчене бик ярата идек. Гүяки дөнья без торган заманнан бик күп үзгәргән: дөньяда әллә нинди сәгадәтләр, рәхәтлекләр хөкем сөрә, әллә нинди шатлыклар адәм балаларын каршы ала кебек беләнмәктә иде. Хәлбуки дөнья һаман да үзенә дөньялыгы, табигать үзенә дошманлыгын куймаган, рәхәтне бик мыскыллап кына бирүче бер дөнья иде. Ярый, минем җәмәгәтем, туганым да берничә йөз чакрым жирләрдән киләп мәхрүм булып киттеләр. Мин һаман да ятам. Мин боекмыймын, борчылмый идем. Мин һәмишә үземнең язуымда: шигырьләр язам, укыйм — куанам, эсперанто кагыйдәләрен өйрәнәм — бик беләм, куанам. Мин бу вакытта инде эсперантоның нәхү (*синтаксис*) кагыйдәләренә русча нәхү кагыйдәсе васитасы (*ярдәме*) илә яхшы гына өйрәнмеш идем.

Июльдә Сарапулның жандармский ротмистры киләп, минем июньдә эшемне тизрәк тәфтиш кылса идегез дия биргән прощением буенча төрмә

* Дәвам. Башы журналның 1994 елгы 7—8, 9, 10, 11—12 һәм 1995 елгы 1—2 саннарында.

бакчасына, дөресен әйткәндә, начальникның өе буендагы төрле чәчәкләр илә зиннәтләнгән төрмә исемәндәге начальник бакчасына чакыртты. Бу вакытта ул хатыны илә килгән иде. Минә надзиратель каравылы астында монда китерделәр. Табигый, мин бу вакытта берничә төрле вәсвәсә эчендә, әллә нинди куркыныч болытлар арасында үзебез кебек үк, ләкин сәясәтләр бәни адәмнән ерткычтан курыккан кебек куркып бармакта идем. Төрмә бакчасында чәчкәләр арасында гомеремдә мондый урынны күрмәгән булып, чәчкәләргә иснәп тормакта идем. Бер чирек сәгать үткәннән соң жандармский ротмистр хатыныны төрмә начальнигы янында калдырып, әманәт итеп үзе минем яныма килде. Беренче уларак: «Син Шаһгәрәевме? — диеп сорады. — Синме прошение бирдең? Ник прошение бирәсең?» — диеп, рәттән берьюлы ике сәаль илә бер тәкдирләр (*шелтәләр*) жәмләсәне төзеп куйды. Өсте-башы гадәти, әллә нинди алтын йолдызлар, жылкәләрендә алтын укалар булмагач, мин аны ротмистрның берәр хадиме зан кылмакта (*дип уйламакта*) идем. Сүз арасында мин аннан: «Әллә сез ротмистр буласызмы?» — диеп шөбһәләр сәаль бирдем. Ул: «Мин жандармский ротмистр, мин синнең прошениең буенча сиңа аңлатырга килдем. Мин синнән жавап алмыйм», — диде. Беренче сәаленә жавап уларак, мин: «Монда кандалалар, борчалар бик күп, бик борчыйлар. Икенче гаилә иясе, йорт, балалар улдыгыннан, тизрәк жавап алып мине чыгаруыңны үтенәм», — дидем. Ул дәхи: «Сине татарлар төрләр зарарлы кенәгә таратты, дип күрсәтәләр; дәхи синнең көнлек дәфтәрең алынган», — диде. Мин: «Күрсәтсәләр, исбат итәләр, көнлек дәфтәрне мин үземә оправдательный документ дип беләм, минем бар эшем мәгълүм», — дидем.

Өченче жомга уларак, ул дәхи: «Мин сине арестовать итәргә язмаган идем, бары тентергә генә язган идем, синнән зарарлы книгалар чыккан, шул сәбәпләр сине арестовать иткәннәр», — диде. Дәхи дә: «Хәзер эш бик күп, проверять итәргә китаплар бик күп, житешә алмыймыз, бер төрләр перевод илә генә калмыймыз, берничә кат перевод ясыймыз, үзем татарча белмәгәнлектән, берничә кешедән перевод иттерергә туры килә, — аннан соң дәхи дә, — элек бигрәк мөһим булганнарын карыймыз», — диеп, минем эшемнен уртача әһәмиятләр булуына ишарәт итеп куйды. Янә сүзгә керешеп: «Мин хәзер синнең эшләренә судейный следовательгә тапшырдым, ул бик озак торса, бер атна торыр, тиз килер, моннан соң синнең эшен аның карамагында кала, ул теләсә ни эшләтер», — диде. Мин: «Хакканиятләр (*дөрес*) тәфтиш кылуыңыз (*тикшерүгез*) өчен рәхмәт», — диеп аерылдым. Бу вакытта минем иптәшләрем мине фәүкылгадә рәвешендә көтеп тормакта иделәр, гүяки мин дөнья кешесә илә күрешәм, билвасыйт (*аның аша*) дөнья әхвәленнән хәбәрлар булам, имеш.

Бу вакытта төштән соң сәгать берләр улдыгыннан, безнең обед тәмам суынып бетмеш иде. Ниһаять, иптәшләр миңа обед ашарга вакыт бирмичә, миннән әхвәл сорапшырмакта иделәр. Безем аңлы баш Кервашин әфәнде сәаль-жавапларны ишеткәч: «Эшенең жигел булырга кирәк», — дигән бер жәмлә мәгтәризә (*сүз*) китереп кыстырды. Бу вакытта безгә начальник мәхдүмнәр аркылы кеше башына икешәр керән күндөрмеш иде. Адәм баласының нәфесә хырыс, комсыз димәсләрме! Без хөррияттән, хөррият иркеннән иркенне теләп, гүяки безгә келидорга чыгып йөрү — күктә сәяхәт кылу, икенче камерага керү — Америкага сәфәр итү кабиләннән тоелмакта иде. Без бер вакыт Шутовларның камераларына кереп, аларга каршы булган идек. Ярына салынган матур бер йорттан ике кызның безгә, безнең Шутовларның камерасына карап кул болгаулары, кат-кат әллә нинди ишарәләр итүләре безне дә хәрәкәткә китереп, безнең Шутовның зәңгәрләр яулыгыны ирәя-ирәя болгавыны уртанчы этаждан бер надзирательнең күрәп конторга гарыз кылуы берлә, Шутовны аталары килгән вакытта ике атнага күрешүдә мәхрүм ителәр. Вәкугат (*вакыйга*) булмаенча, ни булсын! Шулар ук яры бит. Айдан бирләр мәхбүс яткан бер кеше яулык күрсәткән бер кызга яулык күрсәткән бит! Аннан артык зур гаеп ни булыр? Арестант

башы берлән кызларга күнел бирү никадәр зур гонаһ эштер! Житәрлек гаеп! Безнең надзирательләр алты сәгатътән алты сәгатъкә алышынып тордыкларыннан, безгә бу көн кич Бешлямин булачак иде.

Безгә яхшырак мөгамәлә кылган надзирательләргә яхшы карап, мөмкин кадәр аларны саклый идек. Начальникларның штрафыннан коткарырга тырыша идек. Сарапул төрмәсендә надзирательләрнең саны тиешле хисабыннан кимрәк булганга күрә, аларга тәүлеккә 18 сәгатъ хезмәт итәргә тугъры килмәктә иде. Шул сәбәпле йокылары да бик аз булганлыктан, алар үзләренәң дежурларында безнең мәнзилә (*торак*) корпусында йоклый иделәр. Алай-болай начальник килә башласа, без аларны тиз генә уятып өлгерә идек. Билгеле инде, алар да безгә беркадәр ышанычлырак диеп карамакта иделәр. Нәфес бит, үч алу дигән нәрсә монда да була. Бер вакыт бер надзиратель миңа уңайсыз күзе илә карады. Шул надзиратель үзенәң иртәнәң дежурында өстәлгә таянып безнең камера ишеге төбәндә йоклап утырмакта иде. Шул вакыт мин начальник кәргәнне белсәм дә, юри уятмадым. Начальник килеп бу надзирательне яхшы гына сүгеп: «Бу удовольствие сиңа өч сум торыр!» — дип, өч сумга штрафовать итеп чыгып китте.

Дөнъя бик кызык бит, кайвакытлар мин баш яланбаш, изү чишек, аякта юк, фәкәт күлмәк-ыштан илә генә, бармак шартлатып, мәхдүмнәрнең бүлмәләренә барып керә идем. Габдулла мәхдүм миңа: «Әмма хәзрәтнең шушы эше рәхәт соң! Нич боекмый, шат йөри», — диеп алкышламакта иде. Мин аңа каршы: «Мәхмүд әфәнде! Нигә шат булмаска? Моннан тыныч, моннан кайгысыз, хафасыз урынны кайдан табарсың, кайда булыр? Дөнъяда булсаң, әллә кайда донос берлән төрмәгә яптырырлар диеп тынычсызланып куркып торыр идең. Мәнә монда бит нич кайгы юк. Төрмәгә ябылудан да курку юк, чөнки үземез төрмәдә», — димәктә, шуның илә янә ике этажлы бер ләтыйфә (*мәзәк*) ясап бирмәктә идем. Табигый, без шуның илә бергә, чыгасы килүне, кайчан чыгуымызны, ничек чыгуымызны да сөйләшмәктә идек.

Бер вакыт июльнең жиденче көне иде. Үземезнең төрәзәдән урамга карап тора идем. Мәнә Буби ягыннан килә торган урамнан көймәле арбалар илә ике тройка тузан туздырып, безнең төрмә капкасына туп-туры бик каты чабып килмәктә иделәр. Боларны күрү илә минем күнәлгә бик кызык кына булып: «Болар, мөгаен, миннән җавап алырга килүче чиновниклардыр? — диеп уйладым. Килүчеләр ул вакытта бик ерак иделәр. Болар һаман якынаялар, һаман туп-туры төшәләр иде. Боларның бер тройкасы төрмәдән узып, сул якка борылып китте. Берсе төрмәнең капкасына килеп туктады. Минем әлегә вәсвәсәм куәтләнәп китеп, ялангач аягыма жәһәтләп чулкәләремне кия башладым. Табигый, бу хәрәкәтләр фәкәт бер тәхминән (*чама белән*) тизрәк җавап алдырасы килүдән генә гыйбарәт иде. Юкса бер-бер хәбәр илә аңлашып түгел иде. Һәр нә әлегә көймәле арбадан өчәр пот чамасында бер-ике төенчек нәрсәне дә кертәп, төрмәнең ишек алдына куйдылар. Шул арада тәбәнәк кенә, юан гына, алтын йолдызлы бер кеше килеп, конторга таба килә башлады. Төрмәдән помощник начальник каршы чыгып, аны начальник йортына алып китте. Безнең иптәшләр бу кешене Казан судебный палатасының судебный следователе булуын чамаладылар. Ул кеше, чыннан да, судебный следователь булып, жандармскийлар илә Бубига өченчәме, дүртенчәме мәртәбә тентүгә барганнар, имеш. Әлегә зур төенчәкләр алардан тентәп, шөбһәле табылып алынган китаплар, имеш. Ярый, мин хәзер гүяки белгән шикелле хәзерләнәп куям. Йөрәгем типмәктә, ниләр сорарлар, нинди җаваплар бирермен, дия уйланмакта идем. Табигый, минем эшләгән эшләрем бер дә булмагач (хужа әфәнденең шалкан бакчасында аптырап торганы кебек), аптырап тормакта идем. Берәр ярты сәгатъ үттеме-юкмы, мәнә безнең йозакны шалтыратып ача башладылар: «Шаһгәрәев, әйдә, сине начальник йортына», — диеп чыгып та киттеләр. Үзем бер дә сер бирим. Өске иптәшнең яшел хәтфә якалы тужуркасын кидем. Башта — яхшы кара кәләпүш, аякта — туфли. Киттек, барабыз. На-

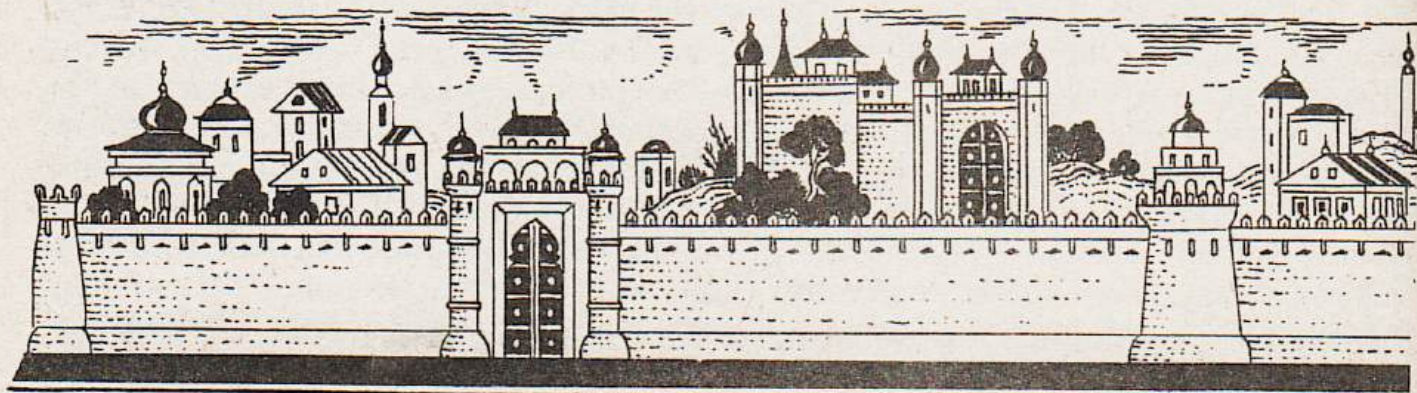
чальникның өе янына солы чөчелгән (яз көне каторжаннарны — егермеләп кешене бер сабанга жигеп, начальник үзенә өе буйларына солы чөчтергән иде) жирләрдән үтеп киттек. Безгә келидорда берәр чирек сәгать көтөргә туры килде. Вакыт житте. Мине бер бүлмәгә керттеләр. Бүлмә гадәти зиннәтле, ләкин һаман да тәрәзәләрендә тимерләр булынмакта иде. Әлеге тәбәнәк, юан кеше миңа урын күрсәтеп, утырырга ишарәт итте. Бу вакытта мине монда алып килгән надзиратель келидорда калды, судебный илә икемез генә бер бүлмәдә идек. Судебный миннән кайдагы, ничек, кайдан арестовать ителгәнне сорашып, язып бетергәч, миңа сәальләр бирә башлады. Мин бу сәальләргә каршы аякка басып: «Мин сине кем диеп белим, кем диеп җавап бирим?» — дидем. Ул миңа утырырга кушып:

— Мин Казан судебный палатасының судебный следователе «важнейших дел», — диде.

Беренче буларак: «Син Русиядә яшерен общество барлыгын беләсеңме? Үзенә шундый обществога катышың юкмы? — диеп, беррәттән ике төрле сәаль биреп, — белгәнәңчә туры сөйлә, һич яшәрмә, — диеп, бер тәнбиһ (кисәту) ясап куйды. Мин аңа: «Мин сезнең судебный икәнегезне белгәннән соң — туры сөйләмәк вазифамдыр», — диеп тәзмин иттем. Табигый, мондый обществоларның юклыгы һәм булмаган обществога әгъза булуы да мөмкин булмаганлыктан, Русиядә мондый эшнәң юклыгы илә катгый җавап бирдем. Аның икенче сәале: «Сез Бубилар белән танышмы?» Мин: «Төрмәдә яхшы таныштык. Аңар кадәр дә азрак белеш идек», — дидем. Ул: «Синен көнлек дәфтәреңнән фәләненче числосында сез Бөгелмә исправнигынан Бөгелмәдә җәмгыять ясарга рәхсәт сорагансыз, ул нинди җәмгыять иде?...» Мин: «Дәрес, 1909 нчы елның беренче сентябрәндә Мәсгут әфәнде илә Бәйрәкәдәге «Тәрәккыюн ислам» җәмгыятең вакытлы җыеныны Бөгелмәдә ясарга рәхсәт сораган идек», — дидем. Ул аннан соң «Тәрәккыюн ислам» җәмгыяте хакында күп кенә сорашты. Судебный следователен миннән сораган сәальләренә зуррагы ошбулардан гыйбарәт иде. Булган сәальләргә тәкрар (кабаттан) укып, миңа кул куярга бирде. Мин аңа: «Безне ничәнче статья илә гаеплисез?» — дидем. Ул: «Юк, мин сине гаепләү йөзеннән сорамадым, шаһидләр йөзеннән генә сорадым», — диде. Мин аңа каршы: «Шаһидләргә төрмәдә яткыру кагыйдәсе бармыни? Алай булгач, мине ник чыгармыйсыз?» — дидем. Ул: «Ул эшләрдә минем катышым юк, алар жандармский ротмистр эше», — диде. «Соң мине кайчан чыгарырысыз икән? Минем йортым, балаларым бар, йортым тарала, бөлгенлек килә», — дидем. Ул: «Синен чыгуына минем тарафымнан препятствие юк. Мин моны бүген үк ротмистрга әйтермен», — диде. Мин эшнәң йомшак булуыны уйлап, судебный илә исәнләшеп чыгып киттем. Иптәшем Керавашига сөйләгәч тә: «Сине тиз чыгарырлар», — диде. Ләкин үзем һаман да, ихтимал, администрация тарафыннан җибәрерләр, диеп шөбһәләнмәктә идем.

Текстны журналга
ӘДИБӘ САБИРОВА әзерләде.

(Дәвам бар.)

ЖӘДИТЧЕЛЕК

ХӘРӘКӘТЕ*

* * *

Чынлыкта исә үзенә социаль табигате, алдына куйган максатларының эчтәлегә һәм характеры белән жәдитчелек-мәғрифәтчелек тибындагы хәрәкәт иде. Мәғрифәтчелеккә хас рәвештә бу хәрәкәт үзенә һөжүмен артталыкка, катып калганлык һәм урта гасырчылык күренешләренә каршы юнәлдерде, тәрәккыят һәм ижтимагый яңарыш байрагы күтәрде. Жәдитчеләр алга сөргән яңарыш таләпләре социаль-икътисади мөнәсәбәтләр өлкәсендә, гаилә-көнкүреш мөнәсәбәтләре өлкәсендә колачладылар. Алар хатын-кызга ирек һәм тигезлек дауладылар, мәдәни-агарту учакларын кинәйтү кирәклегенә басым ясадылар, газета-журналлар тарату, милли матбугат һәм сәнгать үсешә зарурлыгын алга сөрделәр, халыкның икътисади хәлен төптән үзгәртү һәм көнкүрешне урта гасырчылык рамакарынан азат итү кирәклеген күрсәтеп үттеләр. Алар бөтен уй-фикерләре һәм эш гамәлләре белән исламга бәйләнгән иделәр һәм шуның позициясендә торып фикер йөрттеләр. Шуңа ук вакыт алар дини тәғлиматның һәм йолаларның кайбер катып калган якларын тәнкыйтьләп тә чыктылар, мөселман руханиларының эшчәнлеген яңа баштан коруны таләп иттеләр, шәригатьнең аерымы төшенчәләренә яңача якын килү кирәклеген күрсәттеләр.

Мәғрифәтчеләргә хас рәвештә жәдитчеләр кеше акылына дан җырладылар, аның хөрлеген якладылар, аны схоластика һәм тәгассыблык богауларынан азат итү кирәклеген басым ясап күрсәттеләр. Кешенең нәрсәгәдер суыкларча ышанып мөстәкыйль рәвештә фикер йөртмичә, борынгы авторитетлар әйткәнгә генә иярәп эш итүе — алар уйлавынча артталыкка өстери һәм тәрәккыяткә бару юлына тозак сала.

Жәдитчеләрнең эшчәнлегә демократик рух белән сугарылган иде. Сыйныфый идеология тарафдарлары раслаганча алар һич кенә дә аерымы бер сыйныф мәнфәгатьләрен күз алдында тотып эш итмәделәр. Алар гомумән халык, татар халкы кайгысын кайгырттылар. Аларның бөтен эшчәнлегә халыкны караңгылык богауларынан һәм социаль тигезсезлектән арындыруга юнәлдерелгән иде.

Татар халкы гасырлар буе империя тырнакларында изаланды; социаль изү өстенә ул милли һәм дини изүгә дә дучар ителгән иде. Аңа карата ачыктан ачык урыслаштыру сәясәте үткөрелде. Жәдитчеләрнең эшчәнлегә, аларның караңгылык богауларына каршы көрәше, туган халкын тәрәккыят юлына бастыру өчен тырышлыклары, аны милли изүдән азат итүне һәм аңа башка милләтләр белән тигез үсеш мөмкинлегә алуны да максат итеп куйды. Аларның мәғрифәт һәм мәдәният өлкәсендәге эшчәнлегә татар халкында милли үзгәрү уятуга, аны коллык психологиясеннән арындыруга юнәлдерелгән иде. Жәдитчеләр татар халкын урыс һәм башка халыклар белән хокукый яктан да, икътисади яктан да, сәяси яктан да тигез итеп күрергә теләделәр һәм мәдәният казанышларынан бер дәрәжәдә файдалана алу мөмкинлегә өчен тырыштылар.

Гомумиләштереп әйткәндә жәдитчеләрнең эшчәнлегә татар халкын милләт буларак саклап калуга, аның алдында тәрәккыят юллары ачуга, аның хәзерге заман мәдәниятын үзләштерүенә һәм цивилизацияле милләтләр белән янәшә басуына, аның тормышына алдынгы милләтләрнең казанышларын кертүгә һәм аны шулар дәрәжәсенә күтәрүгә юнәлдерелгән иде.

* Дәвамы. Башы журналның 1994 елгы 11—12 һәм 1995 елгы 1—2 саннарында.

«Фән һәм гыйлемдә, һөнәр һәм промышленностьта тәрәккыят,— дип язды Ш. Күлтәси,— алдыңгы милләтләргә зур байлыклар туплау, үзләренәң тәэсирләрен дөньякүләм тарату һәм хакимиятләрен үстерү мөмкинлегә бирде»¹. Без алардан үрнәк алырга тиешбез.

Жәдитчеләрнең игътибар үзәгендә мәктәп-мәдрәсә, уку-укыту мәсьәләләре торды. Бу — татар халкының тарихы, аның киләчәге һәм тормышында мәктәпнең роле белән турыдан-туры бәйләнгән иде. Болгар чорында ук безнең халыкта эзлекле уку-укыту системасы урнаша. Борынгы тарихчылар болгар авылларында мәчетләр каршында мәктәпләр булганлыгы, аларда мулла-мөәззиннәрнең балаларны укырга-язарга өйрәтүләре, аларга тормыш нигезләрен һәм әхлакий нормалар буенча кирәкле мәгълүматлар бирүләре турында язып калдырганнар. Тарихның сикәлтәле юллары аша биниһая зур кыенлыklar кичереп үтәргә туры килсә дә, татар халкы бу традициягә турылыгын саклады. Хәтта урыс самодержавиесе коллыгына төшкәч тә, хакимият органнарының һәр төрле эзәрлекләүләре шартларында да ул үзенең барлы-юклы хәзинәсе хисабына мәктәп-мәдрәсә тотты, балаларына кадәри хәл беләм бирергә тырышты.

Сүз бара торган чорда, ягъни XIX йөзнең азагы һәм XX гасыр башында, мәктәп мәсьәләсе татарлар арасында бигрәк тә кискен төс алды, аның тирәсендәге бәхәсләр, укымышлылар һәм мөгаллимнәр даирәсе белән генә чикләнмичә, үзләренә кин халык массаларын да тарттылар. Чөнки мәктәп һәм уку-укыту мәсьәләсе татар халкының яшәеше, аның киләчәге мәсьәләләренә турыдан-туры кагыла иде. Шуңа күрә ул мәсьәлә татарларның акылын биләгән төп идеологик мәсьәләгә әйләнде. Анда аларның дөньяга карашлары мәсьәләләре дә, дин-әхлак мәсьәләләре дә барысы да үзләренә чагылышларын таптылар. Шуңа күрә дә искелек һәм яңалык тарафдарлары, кадимчеләр белән жәдитчеләр арасындагы көрәш-мәктәп, уку-укыту мәсьәләләре тирәсендә, бигрәк тә зур кискенлек белән барды.

Тоталитар режим идеологлары татар халкының беләм дәрәжәсен түбән итеп, халыкны баштан-аяк укый-яза белми, дип күрсәтеп килделәр. Шуңа ук вакыт урыс авторларының революциягә кадәр дөнья күргән язмаларында татар халкында беләмгә омтылышның зур булганлыгы күрсәтелә. 1834 елда Маркел Никольский татар телендә газета чыгару кирәклеге дәлилләп язган хезмәтендә, мәсәлән, татарларда укый-яза белүне яхшы ук дәрәжәдә югары булуын күрсәтеп үтә. Татарларда, дип яза ул, «по меньшей мере каждый седьмой грамотен. В женском поле эта пропорция идет еще выше, даже мне приходилось видеть татарок, которые очень порядочно знают по персидски и арабски»². Татарлар арасында уку-укытуга булган хирыслыкны Казанда озак еллар эшләгән һәм жирле халыкның тормышын һәрьяклап өйрәнгән профессор К. Ф. Фукс та күрсәтеп үтә. «Татарин,— дип яза ул,— не умеющий писать и читать, презирается своими земляками и, как гражданин, не пользуется уважением других. По сему-то всякий отец старается, как можно ранее записать детей своих в училище, где бы они выучились по крайней мере читать, писать»³.

Татарлар арасында укый-яза белүнең яхшы ук югары дәрәжәдә булуын миссионерлар да танырга мәжбүр булдылар. «Сильно же могометанство,— дип күрсәтелә алар чыгарган журналда,— прежде всего очень распространенной в могометанском населении грамотностью. Казанские татары-магометане, почти все за редкими исключениями, грамотные и очень ценят образование и заботятся о нем»⁴. Татарларны христианлаштыруда үзләренәң уңышсызлыklarын миссионерлар нәкъ менә алар арасында укый-яза белүнең югары булуында күрделәр дә.

Татар мәдрәсәләре билгеле бер дәрәжәдә үзләренәң шәкертләренәң акыл үсешен дә тәмин иттеләр. Озак еллар Казан укыту округында эшләгән һәм татар мәдрәсәләрендә уку-укытуның дәрәжәсен яхшы өйрәнгән академик В. Радлов, мәсәлән, шәкертләренәң акыл үсешен шәһәрләрдәге урыс училищелары укытучылары белән чагыштырганда яхшы ук югары булуын күрсәтеп үтә⁵. Моңы бу мәдрәсәләрдәге уку-укыту эшенәң куелы-

шы, аларда илаһи төгълиматны, дини фәлсәфәне, мантийкны, гарәп филологиясен тирәнтен өйрәнү тәэмин итте.

Әмма шуны да әйтергә кирәк, ул вакытта мәдрәсәләрдә өйрәтелгән гыйлем традицион характерда иде. Соңгы гасырларда Аурупада күп кенә яңа фәннәр, шул хисаптан гамәли фәннәр туды һәм алга китте. Ә татар мәдрәсәләрендә алар укытылмады. Шунлыктан татар традицион уку йортларында алынган гыйлемнең гамәли (практик) әһәмияте заман таләпләренә тәңгәл килеп бетми иде. Жәдитчеләр татар мәктәбенең шушы житешсезлеген бетерү, аларда дини тәрбияне саклаган хәлдә, дөньяви фәннәрне дә укыту кирәклеге алга сөрделәр. Ә моның белән халкыбызның яңа гасырга ничек килеп керүе, тәрәккыят юлына баса алуы турыдан туры бәйләнгән иде. «Тәрәккыят заманыбызның иң зия дә дикъкатъ ителәчәк жәһәте — дип язды Ш. Күлтәси, — ысул төгълим вә тәдрис жәһәтедер... Шул ысул төгълим вә тәдрисләрне жиңелләштерү нәтижәсендә цивилизацияле мәмләкәтләр меңнәрчә голама вә әдибләр, хәким вә табиблар, йөзләрчә инженер вә мөнәжжимнәр, географлар вә тарихчылар, сәясәтчеләр вә хәрби белгечләр, химикләр вә диңгезчеләр, каләм осталары вә сәүдәгәрләр, игенчеләр вә санагатькярлар житештерделәр»⁶. Димәк, татар мәктәбенең эшчәнлеген шушы заман таләпләренә муафикъ рәвештә үзгәртеп корырга һәм аларда заман белән бергә атлардай белгечләр хәзерләүгә ирешергә кирәк. Жәдитчеләр шушы максатны күз алдында тотып эш жәелдерделәр.

Жәдитчелекне кара буяуларда күрсәтү максатында язылган хезмәтләрдә жәдиди уку йортлары кадимки мәктәп-мәдрәсәләрдән бер ни белән дә аерылмадылар, дип күрсәтергә тырышылды. «Жәдитчеләр, — дип язды Х. Хәсәнов, — чын мәгънәсендә халыкчан мәдәният тудырырга сәләтле түгел иделәр. Уку-укыту эшендә реформалар алар тарафыннан бары татар буржуазиясә мәнфәгатьләрендә, аның хакимиятен ныгыту максатында үткәрелде. Жәдитчеләр төзегән барлык культура-агарту учреждениеләре баштан-аяк сыйнфый, буржуаз-милләтчел идеяләр. Яңа ысулдагы мәктәпләр, аерым дөньяви фәннәр кертелүенә карамастан, дини тәрбия бирү учаклары булып калдылар. Аларда да мөселман төгълиматы өстенлек итте»⁷.

Бу уңайдан шуны әйтергә кирәк, жәдиди мәктәпләрдә, чыннан да, дини сабаклар сакланды, ислам рухы белән сугарылган әхлакый кануннарны өйрәтү дәвам иттерелде. Шул ук вакыт аларда дөньяви фәннәр дә үзләренен урынын ала бардылар. Дөрәс бу эш авырлык белән барды. Моның өчен дөньяви фәннәрне ныклап өйрәнгән укытучылар да, дәрәсләкләр дә юк иде. Шуның өстенә жәдиди уку йортларының аякка басуы кадимчелек рухы белән сөрелгән бер төркем консерватив муллаларның, ә икенче яктан царизм аппаратының көчле каршылыгы шартларында барды. Казан уку округында 1908 елның апрелендә үткәрелгән һәм инородецлар арасында мәгърифәтнең торышына багышланган киңәшмәдә Казан университеты профессоры Н. Ф. Катанов, мәсәлән, жәдиди мәдрәсәләрне бетереп чыгучыларны Идел-Урал төбәгендә татарлаштыру сәясәте үткәрүдә һәм яңа метод тарафдарларын «динилекне милли үзбилгеләнү идеяләре белән тулыландыруда, мөселманлык идеясен миллилек идеясе белән кушуда» гаепләде⁸. Ә Казан вице-губернаторы халык училищелары директорына жибәргән хатында «центральное правительство, учитывая поступающие данные о развивающейся среди мусульманского населения просветительской деятельности, проводимой, главным образом, через посредство мусульманских школ ... признает необходимым принять соответствующие меры, направленные к своевременному предотвращению вредных последствий национализации (миллиләштерү) мусульманской школы и посему озабочено собранием необходимых материалов относительно фактического положения дела в новометодных мектебе и медресе»⁹, дип язды. Алга китеп вице-губернатор үзенә хатында бу юнәлештә нинди чаралар күрү мәгъкуль булуы турында да күрсәтеп үтә.

Бу шартларда жәдиди мәктәп үзенә юлны бик кыенлык белән яра. Башта укытучы булган һәм дәрәсләкләр табылган тәкъдирдә кайбер мөк-

тәпләрдә теге яки бу фәннән дәресләр бирелә башлый. Шул ук вакытта укытучылар хәзерләү чаралары күрелә. 1898, 1899, 1902, 1904 елларда татар жәмәгатьчелеге кабат-кабат Россиянең мәгариф министрлыгына укытучылар хәзерләүче мәктәпләр ачу турында мөрәжәгать итеп карый, әмма хөкүмәт аларның барысын да игътибарсыз калдыра. Ахырдә татарлар бу эшкә үзләре керешергә мәжбүр булалар. Бу юнәлештә беренче адымнар Гани бай Хөсәенов тарафыннан 1896—1897 елларда ясала. Ә 1898 елда Оренбург шәһәрәндә аның тырышлыгы белән башлангыч мәктәпләрдә төрле фәннәрдән дәресләр алып барырдай мөгаллимнәр хәзерли торган курсларга нигез салына. Бу курсларны житәкләү өчен инде үзенә югары хәзерлекле булуы белән танылып өлгергән Фатих Кәрим чакырыла. Соңыннан мондый курслар башка төбәкләрдә дә ачыла башлады. Гани бай хатын-кызлардан мөгаллимәләр хәзерләү эшен дә юлга сала. Соңыннан үзләре ныклап аякка баскач, жәдиди башлангыч мәктәпләргә укытучылар хәзерләү вазифасын «Галия», «Хөсәения», «Мөхәммәдия», «Буби» кебек югары мәдрәсәләр үзләренә алалар. Ә югары жәдиди мәдрәсәләргә укытучылар хәзерләү өчен, татар байлары ярдәмәндә, шул ук мәдрәсәләреннән үзләрен тәмамлаган шәкертләр сайлап алына һәм укуларын дәвам иттерү өчен чит илләргә жибәрелә.

Татар матбагачылары тарафыннан аерым фәннәр буенча дәреслекләр басып тарату да ишәя. Академик Әбрар Кәримуллин мәгълүматларына караганда, бер 1913 елда гына да татар телендә тарих буенча 46, тел гыйлеме буенча 71, икътисад һәм сәүдә буенча 6, фәлсәфи характерда 15, педагогикадан 20, гамәли һәм техник фәннәрдән 9, табигать гыйлемнәре буенча 33, химия, астрономия, математика буенча 8 китап чыгарылган¹⁰. Уфа губернасының халык мәгариф бүлегә каршындагы китапханәдә 1912 елда татар телендә соңгы 10 ел эчендә чыккан 90 исемдә дәреслек теркәлгән була. Алар арасында арифметикадан 25, табигать тарихы һәм физикадан 24, геометриядән 2, географиядән 13, гомуми тарихтан 7, татар тарихыннан 7, рус тарихыннан 3 исемдәге дәреслекләр була.

Шулай итеп жәдиди уку йортларында дөньяви фәннәрне уку өчен база хәзерләнгән һәм елдан-ел бу эш кинрәк колач жәя. Жәдиди мәктәпләргә хас тенденцияне Уфа шәһәрәндә эшләгән һәм 6 елга исәпләнгән мәктәпнән уку-укыту планы ачык чагылдыра:

Дәресләренң төрләре	Атнага сәгатьләр күләме	%
Табигать һәм җәмгыять фәннәре	58	35
Рус теле	23	14
Гарәп теле	24	14,7
Төрки тел	8	4,9
Дини дәресләр	46	28,8

Жәдит мәктәпләрәндә фәнни педагогика нигезләрен кертүгә һәм санитария-гигиена тәртипләре урнаштыруга да зур әһәмият бирелде. Кадими мәктәпләрдән үзгә буларак алар укучыларга физик басым ясаудан баш тарту юлы белән бардылар. Шулай ук кадимиди мәктәпләрдән аермалы рәвештә аларда шәкертләренң мөгаллимнәргә һәр пәнжешәмбе көн ничәдер тиен сәдака китерүе дә мәсхәрәле эш дип саналды. Дәресләр арасында тәнәфес ясагы да, парталар, кара такталар да яңалык булды.

Жәдитчеләр милләтнең язмышын аналарда күрәп, кыз балалар өчен махсус мәктәпләр ачу юнәлешендә дә зур тырышлык куялар. Бу тырышлык эзсез калмый. Гөбәйдулла һәм Габдулла Бубилар житәкчеләгендә Иж- Буби мәдрәсәсә каршында кызлар мәктәбе эшли башлый. Уфа Хәйрия жәмгыяте тарафыннан Уфада берничә кызлар мәктәбе ачыла. Үзләренә актив эшчәнлекләре белән Казанда Аитова һәм Ләбибә мәктәпләре таныла. Оренбургта Багъбостин һәм Камали кызлар мәктәпләре, Троицкида Яушевлар кызлар мәктәбе яшли. Кызлар мәктәпләре шулай ук Кустанайда, Әлмәттә, Чистай-

да барлыкка киләләр. Болар зуррак һәм аеруча танылган кызлар мәктәпләре иде. Аларны бетереп чыгучыларның күбесе үзләре мөгаллимә булып китәләр һәм нәтижәдә күп кенә шәһәр һәм авылларда кызлар мәктәпләре барлыкка килә. Дөрес, бу эш бик авырлык белән бара. Моңа бер яктан кадимчеләр аяк чала, ә икенче яктан хакимият органнары төрле чаралар ярдәмендә аларның эшчәнлеген кысалар. 1913 елда, мәсәлән, Казанда татар кызлары өчен гимназия ачу мәсьәләсе күтәрелә. Бу хәрәкәтнең инициаторларыннан берсе Г. Баруди була. Бу инициатива шовинистик идеология белән агуланган каләм тибрәтүчеләр тарафыннан сепаратизм күренеше дип бәяләнә һәм хакимият даирәләренә моңа бармаса киңеш ителә¹¹.

Шуның кебек киртәләргә карамастан, Россиянең татарлар яшәгән бөтен төбәкләренә дә ир балалар өчен дә, кыз балалар өчен дә жәдиди мәктәпләр үтеп керделәр һәм алар татар халкын цивилизация казанышлары һәм хәзерге заман мәдәнияте белән таныштыруда, аның көндәлек тормышында алдынгы милләтләргә хас тормыш рәвеше үтеп керүенә юл ачтылар.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Күлтәси Ш. Һәйяте жәдидә. Казан, 1896, 5 б.

² «Вестник научного общества татароведения», 1926, № 5, с. 124.

³ Фукс К. Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях. Казань, 1844, с. 113—114.

⁴ Православный собеседник. 1893, № 16, с. 26.

⁵ Кара: Горохов В. М. Реакционная школьная политика царизма в отношении татар Поволжья. Казань, 1941, с. 203.

⁶ Күлтәси Ш. Һәйяте жәдидә. Казан, 1896, 5 б.

⁷ Хасанов Х. Х. Революция 1905—1907 г. г. в Татарии. М., Наука, 1965, с. 59.

⁸ ТДА. Фонд 92, тасвирлама, 8777 эш, 48 б.

⁹ ТДА. Фонд 160, 1 тасвирлама, 1576 эш, 189 б.

¹⁰ Каримуллин А. Г. Татарская книга. Казань, 1974, с. 262.

¹¹ ТДА. 1 фонд, 4 тасвирлама, 5526 эш, 6 б.

ЯХҖЯ АБДУЛЛИН,
фәлсәфә фәннәре докторы,
профессор.

(Дәвам бар.)

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

Халыкара «Мирас» журналын үз вакытында яздыра алмый калгансыз икән, моның өчен һич тә борчылмагыз! Сезнең өчен редакция сату фонды оештырды. Теләгәннәр аны редакциягә килеп сатып ала алалар. Адресыбыз: 420066, Казан шәһәре, Чистай урамы, 5 йорт (2 кат), халыкара «МИРАС» журналы редакциясе.

РЕДАКЦИЯ СЕЗНЕ КӨТӘ!

МИЛЛИЯТ ТОЙГЫСЫНЫҢ СОЦИОЛОГИК ӘСАСЛАРЫ*

2. МИЛЛӘТ ВӘ МИЛЛИЯТ

1. МИЛЛИЯТ ТОЙГЫСЫНЫҢ СОЦИОЛОГИК ВӘ БИОЛОГИК ӘСАСЛАРЫ

Социологларның һәм биологларның күпчелеге кешеләр бер атадан таралган (моногонизм) дигән фикердә торсалар да, берничә атаның балалары дигән теорияне (полигенизм) якласалар да, түбәндәге уртақ фикерләргә хуплыйлар:

1. Мәдәният баскычында торган жәмгыятьнең нигезе ата житәкчелегенә корылган, ата, ана вә балалардан торган гаиләдер. Дәрәс, галимнәр ана житәкчелегендә булган гаиләләр булганлыгын да раслыйлар. Мәсәлән Ж. Ж. Бахофен ата житәкчелегендәге гаиләдән (патриархат) элек ана житәкчелегендәге гаилә (матриархат) дәвере булган дигән фикерне үткәрә. Гаиләнең беренче үрнәге турында хокук тарихы һәм социология галимнәре арасында фикер берлеге юк. Шуңа күрә вакытта, күпчелек галимнәрнең фикеренчә, мәдәният югарылыгында торган жәмгыятьләрдә ата житәкчелегендә корылган патриархаль гаиләләргә өстенлек бирелә. Бу теориянең иң күренекле вәкиле — хокук тарихы өлкәсендә үзенә төплек тикшеренүләргә белән танымал инглиз галиме Сумнер Майнедер. Бөек француз галимнәреннән булган Н. Д. Фустел де Голонгизин да үзенә «Ла Ките Антик» дигән мәшһүр әсәрләндә, мәдәният югарылыгында торган жәмгыятьнең башлангычы ата житәкчелегендәге гаиләгә барып тоташа, дигән фикер үткәрә. Финляндия галиме Э. Вестемарк та, беренчел гаилә ата гаиләсе булган, дигән фикердә тора.

2. Бер ата-ана балаларыннан таралган төркемнән заманнар үтү белән ыруг хасил була. Алмания галиме В. Вундтун фикеренчә, кешелек жәмгыятинең беренчел нәсел баскычында ыруг тора. Ыругтан алдагы заманда кешелек жәмгыяти юктыр. Ул вакытта фәкать хайваннарда хас көтү инстинктлары гына күзәтелә.

Ыруг барлыкка килү кешеләрдә бергә яшәүгә ихтыяж вә моңа сәләт тә туу нәтижәсәдер. Һәр ыругның башлыгы, хокукый вә әхлакый кануннары, ягъни гомум төртип кагыйдәләргә бардыр. Әхлакның иң мөһим кагыйдәсе — ыругка бирелгәнлек вә тугрылыктыр.

Заманнар үтү белән ыруглар ишәләр, тармакларга аерылып, яңа ыруглар тууга китерәләр. Соңыннан бу ыругларның да тармакларга аерылуы нәтижәсендә ыруглар үзләргә дә күбәйләр һәм төрләр жирләргә таралып, бер-берләреннән ераклашалар.

Кешеләр шулай ишәп вә таралып, акрынлап яңа мохитка яраклашалар һәм төрләр жирләргә урнашалар. Билгеле бер төбәктә ыругларның саны күбәйгәннән соң, алар арасында ыгы-зыгылар башлана. Куәтләрәк ыруглар көчсезрәк ыругларны кысыклык башлылар: аларны моңа кадәр яшәгән бай вә уңдырышлы жирләреннән куалар, тору урыннарын басып алалар, ыруг жыйган байлыкларны талау өчен һөжүмнәр оештыралар. Көчсез ыруглар исә яшәү вә дошман ыруг тарафыннан үзләренә юкка чыгарылуына юл куймау өчен бөтен көчләрен туплап көрәшкә мәжбүр булалар. Чөнки фәрәдләр (индивидлар), гомумән инсани төркемнәр, бөтен жанлы мәхлукатларга хас «яшәмәк — көрәш ул» мәсләгендәгечә, «хәят өчен көрәш» канунына буйсынырга мәжбүрдер. Бу канун бөтен яшәешнең нигезендә ятуы мөһим бер биологик закондыр.

3. Шулай итеп, дошмани ыруглар һәм төркемнәр белән көрәш зарурияте бер-беренә якын төбәкләрдә яшәгән ыругларда берләшү ихтыяжы тудырган. Мон-

*Дәвми. Башы журналның 1994 елгы 4, 5-6, 9, 10, 11-12 һәм 1995 елгы 1-2 саннарында.

нан исә ыруг берләшмәләре, ягъни оймаклар (фратрия, курия) барлыкка килмештер.

4. Шушындый ук сәбәпләр аркасында, ягъни көрәштә көчлө булу максатында, оймаклар да берләшкән мәжбүр булалар, нәтижәдә кабиләләр барлыкка килә. Кабилә барлыкка килгәч, ыруглар вә оймаклар арасындагы гауга вә ызгышлар кабиләләр арасындагы көрәшкә әверелә.

5. Кабиләләр шушы сәбәпләр аркасында кабилә берлекләре (конфедерация) тәшкил итәргә мәжбүр булганнар. Кабилә берләшмәләре барлыкка килү нәтижәсендә кабиләләр арасындагы бәрелешләр азайган, әмма хәзер бу берләшмәләрнең үзләре арасында көрәш башланган.

6. Билгеле бер урында яшәгән кабилә берләшмәләре арасындагы гауга вә бәрелешләр фәкать куәтлө төркемнәрнең берсе бөтен кабиләләргә бер үзәк хакимият кул астына туплагач кына, ягъни бердәм дәүләт барлыкка килгәч кенә тынычланыр. Кабиләләр арасында тынычлык вә тәртип тәмин итү өчен куәтлө бер хакимият, ягъни дәүләт барлыкка килү кешеләк жәмгыять тарихында күзәтелгән мөһим вә хәлиткеч закончалыктыр. Дәүләт эчендә яшәгән кабиләләр давамлы рәвештә билгеле бер тәртипкә буйсынып тору нәтижәсендә милләт булып оешалар.

Ыруг, оймак, кабилә, кавем — барчасы да үзенә каршы төркемнәрдән саклану өчен кирәктер. Фәкать яңа берләшмә оешудан соң күпмедер вакыт үткәч кенә берләшүгә каршы торучыларда, кешеләрнең рухындагы ижтимагыйлык омтылышы басымы астында, үзара бәйлеләк вә бердәмлек хисе җиңә. Чөнки фәрләр үз яшәешләренә барлыкка килгән яңа төркемгә бәйләнгән булуын инстинктив рәвештә сизә башлыйлар.

Тарихтан элек яшәгән кавемнәр арасында кабатланып торган ыгы-зыгыларның сәбәпләре хәзерге заманда милләтләр арасындагы ызгышларны тудыручы сәбәпләрдән әллә ни аерылмый. Алар нигездә түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

1. Кавемнең икътисади тормышын тәмин итү зарурияте.

2. Бер кавемнең икенче кавемнәр тарафыннан юк ителүе яки әсир хәленә төшүе куркынычы.

Халык гаммәсе төгә дәверләрендә жир йөзәндәгә кешеләр саны бүгенгә белән чагыштырмалы аз булган. Халык гаммәсе (кавемнәр һәм милләтләр) яши торган көнкүреш жирләрен еш алмаштырганнар. Нинди дә булса сәбәп аркасында яшәгән урыннарын алыштырган тәкъдирдә, алар табигый шартлары яхшырак булган жирләргә күчәргә тырышканнар. Әмма тормыш шартлары яхшырак жирләргә күчү һәрчакта да тыныч кына, бәрелешләрсез генә мөмкин булмый. Чөнки «А» кавеме урнашырга теләгән урынга алардан элгәрәк «В» кавеме килеп урнашкан була. Яки «А»лар белән «В»лар бу жиргә бер үк вакытта киләләр. Нәтижәдә үзара бәрелеш чыга. Бу бәрелеш вакытында ике төркемнең көчләргә көчсезен йә юк итәр, йә бу урынны ташлап китәргә, качарга мәжбүр итәр, яки дошман кавемнең исән калган өлешен әсир кылыр, яисә өлкәнең берәр төбәгендә урнашып калырга рөхсәт итәр.

Шулай итеп, кабиләләргә, кавемнәргә хәятә даими рәвештә сугышларда узган. Бары куәтләргә бер чама булган кавемнәр генә янәшә тыныч мөнәсәбәтләрдә яши алганнар. Кеше төркемнәренә, кабилә вә милләтләргә төрлө кыйтгаларда вә төбәкләрдә урнашып яшәү өчен рәхимсез сугышларда кырылулары ачы бер хакыйкәттер.

Шулай да көндәш кавемнәр арасындагы каршылык вә дошманлык, шулар нәтижәсендә туучы ызгыш вә бәрелешләр белән бер үк вакытта ул кавемнәргә тәшкил иткән аерым фәрләр арасында ижтимагый зарурият басымы астында инсани теләктәшлек вә бәйлеләк хисләре дә туадыр. Бу хисләргә ныклыгы дошмани төркемнәр арасындагы капма-каршылыklarның вә нәфрәтнең ни дәрәжәдә булуына бәйле. Бер-берсенә чит булган төркемнәр арасындагы мөнәсәбәт никадәр дошмани булса, бу төркемнәргә хасил итүгә фәрләр арасындагы мөнәсәбәтләр дә шундый ук нисбәттә кешеләк булыр. Һәр төркемгә кергән фәрләр үзләргә бәйләнгән төркем, кабилә, кавем яки милләт рухына багланмышлар. Чөнки инсаннарның хәяттагы урыннары төркемнең хәятына бәйләнгән. Төркем эчендә урнашкан теләктәшлек вә бердәмлек мөнәсәбәтләре алардагы ижтимагый максатларның вә һәвәсләргә ачылуына мөмкинлек, үзара ихтирамлылык, бер-беренә ышану вә иминлекне саклардай жайлы мохит тудыра.

Бүген социологлар вә хокук тарихы белгечләре исбат иткәнчә, милләтләргә яшәшәндә вә тотрыклылыгында иң мөһим, иң зарури шартларның берсе — аларны хасил итүгә фәрләрнең үз милләтләренә нык бәйләнгән һәм тугрылыклы булуы. Социологлар фәрләр тупланмышы булган кабиләләр, кавемнәр, милләтләр сизмәләвенә бәйле рәвештә туган тойгыны «төркем акылы», «төркем хисе» яки «төркем зиһенияте» дип атыйлар. Бер-беренә шушы хисләр белән бәйләнгән инсаннарда вә

гаиләләрдән торган төркемнәрнең кавем вә милләтләр булып жыйналуы, хәят мәйданында туган зарури вә табиғый бер кагыйдә буларак, кешеләрнең мәдәният юлына тартылуының бер шартыдыр.

Шулай итеп, миллият тойгысының чыганагы беренчел жәмгыятьләрдә дә, мәдәни жәмгыятьләрдә дә, аерым очрақларда хәтта хайваннар дөньясында да күзәтелгән шушы гомуми социологик күренештер, ягъни инсаннарның үзләренә хас тойгылары нәтижәсендә туган бер-берләренә бәйлелек хиседер.

Димәк ки, миллият тойгысының чыганагы, бер яктан, иң мөһим хәят кануны булган яшәү өчен көрәш вә көрәш өчен төркемнәргә туплану мәжбүрияте булса, икенче яктан, инсаннарның узара иминлектә яшәүгә ихтыяжы вә эчке сиземләведер.

Милләтләрнең милләт буларак яшәешен тәмин итүче, башка милләтләр арасында йотылып юкка чыгудан саклаучы да нәкъ менә шушы куәтле тойгыдыр, ягъни милли хистер. Нинди дә булса сәбәп аркасында шөхесләренә милләт итеп берләштерә торган шушы жеңләрнең өзәлүе милләтнең инкыйразына китерәдер. Күренә ки, милли хис хәят өчен көрәшнән, яшәү омтылышының вә ихтыярының асыл күренешедер.

Фәрдләрнең яшәүгә омтылышына вә ихтыярына «үз-үзенә саклау инстинкты» диләр; милләтләрнең яшәүгә омтылышы вә ихтыяры исә «милли сиземләү», «миллият тойгысы», яки «миллиятчелек» дип атала.

Аерым инсаннар өчен дә, ижтимагый бергәлекләр өчен дә яшәү омтылышы вә ихтыяжы биологик кануннарға барып тоташкан социологик бер күренештер.

2. МИЛЛӘТЛӘРНЕҢ БАРЛЫККА КИЛҮЕ

Милләтне нәрсәләр тәшкил итә? Теге яки бу кавем ничек итеп милләт дәрәжәсенә ирешә? Бу бүлектә шушы мәсьәләләргә ачыклык кертәләр.

Беренче чиратта кавем белән милләт тәгъбирләре арасындагы аерманы күрсәтеп үтәргә кирәктер. Без бу очракта кавем тәгъбирен билгеле бер халык (этнос) мәгънәсендә, милләтне исә Аурупа телләрендәге «националите» тәгъбире рәвешендә кулланабыз.

Бу ике тәгъбир арасындагы мөнәсәбәт шундыйрак: тарихи вә сәяси үсеш нәтижәсендә формалашуы тәмамланган һәр кавем — милләттер. Кавемнәрнең милләт хәленә килүе һәркайда мөстәкыйль бер дәүләт эчендә башкарыла. Һәр милләт ниндидер бер кавемнең үсеш житүе күренешедер. Биредә «кавем-милләт» исемен ыруг-кабиләләрнең бер дәүләттә берләшүе нәтижәсендә туган этник бердәмлек итеп күз алдына китерәбез.

Кавем-милләтләрдән башка тагы «тарихи милләтләр» бардыр. Болары бер кавем-милләт тарафыннан башка кавем-милләтләрнең йотылуы вә бөрелештерелүе нәтижәсендә барлыкка килгән милләтләрдер. Мәсәлән, римләннәр. Бу милләт римлән булмаган һәм рим телендә сөйләшмәгән күп кенә кавем вә милләтләрне берләштерү нәтижәсендә хасил булды. Француз милләте галлиялеләр, римлеләр, франклар, бургундлар, весготлар вә норман кабиләләре аралашып кушылудан хасил булган милләттер. Тарихи милләтләр башлыча империя буларак оешкан дәүләтләр калдыгыдыр.

Бер кавем милләтне тәшкил иткән төркемнәрнең тел, гореф-гадәтләр, рухи мөнәсәбәтләр нигезендә берләшүендә вә бер милләт хәленә килүендә иң мөһим нәрсә — ихтыяри омтылыштыр. Тарихи милләтләр формалашуында исә бер-берләреннән аерылып торган милләтләрнең хаким төркемгә буйсындырылуында иң мөһим нәрсә — көч кулландыр; ягъни бу дәүләттәге хаким төркемнең башка төркемнәренә берләштерү өчен басым ясауы вә жәбер-золым куллануыдыр.

Без бу әсәрдә башлыча бер тамырдан чыккан хакыйкый милләтләр, ягъни кавем-милләтләр турында сүз алып барабыз.

Кавем-милләт билгеле бер жир-мәйданда (территориядә) яшәгән, этнологик яктан бер тамырдан чыккан оймак вә кабиләләрнең иң куәтлесе житәкчелегендә дәүләт булып берләшүе нәтижәсендә туган һәм бер телдә сөйләшүче, бер үк дингә инанучы, уртак гореф-гадәтләре вә үзенә генә хас милли холкы булган, бер-беренә теләктәшлектә торучы охшаш кешеләр гаммәседер.

Кавем-милләт оешуының төп гамилләре (факторлары) вә шартлары, башкача әйткәндә, төшәккел итүче гонсылар (элементлар), түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

1. Милләтне тәшкил иткән инсаннарның бер дәүләттә яшәве яки яшәмәве.
2. Халкы (нөфус).
3. Географик урыны (жир-мәйданы).
4. Бәйсезлеге.

5. Тел берлеге.
6. Горев-гадәтләр берлеге.
7. Гомуми дини инанулар.
8. Милли холык.
9. Милләтнең күпчелегенә бер ырыктан, яғни этник бер тамырдан булуы.

Инде бу гамилләргә вә гонсыларны берәм-берәм карап үтик:

1. Хокук вә дәүләт тәсире. Милләт оешу өчен кирәк булган шартларның берсе — берләшүче гаммәнең озақ заманнар бие бер үк дәүләттә, бер үк тәсир тоеп, бер үк хокукий кагыйдәләргә буйсынып яшәве. Милләтләр оешуы һәркайда аерым дәүләтләрдә барадыр. Дәүләт исә фәрәдләр мәжбүри рәвештә буйсынырга тиешле хокукий тәртипләр урнаштырылу дигән сүз.

Кабиләчелек дәверендә ижтимагый мөнәсәбәтләр өлкәсендәге горев-гадәтләр билгеле бер тәртипкә куелыр. Бу дәвердә горев-гадәтләрдән торган ижтимагый тәртип кагыйдәләрен үтәүдән башка ниндидер көч вә тәшкиләт юктыр. Хокук исә дәүләт көченә таяна. Димәк, дәүләтчелек чорында хокук хакимдер.

2. Халык (нәфус). Билгеле бер кавемнең милләт булып оеша алуы өчен, аның составында житәрлек санда халык гаммәсе булу шарт. Чөнки хәзерге замандагы камил кораллар булмаган дәверләрдә һәр кавемнең үзе тереклек иткән жирләргә басып алырга омтылучы төркемнәргә каршы тора алуы өчен сугышта катнашырдай күп санлы булуы кирәк.

3. Өлкә берлеге. Ыруг берләшмәләреннән, кабиләләрдән мәйданга килгән халык гаммәсенә милләт булып оешуы өчен берләшүче кабиләләргә бердәм утук жирләргә булу шарт. Берләшкән кабиләләргә бер үк жирдә, бер үк ил-йортта озақ вакытлар бергә яшәве кирәк. Ил-йорт берлеге милләт оешу шартларының берседер. Бөтен милләтләр үзләренә барлыкка килүләрендә вә мөстәкыйль рәвештә яшәүләрендә мөһим роль уйнаган ил-йортка (ватанга) мөкатдәс бер нәрсә итеп карыйлар. Бөтен милләтләр ватанга бәйлә милли бердәмлеккә бер изге нәрсә буларак кабул итәләр. Ватаныңны сөю милли хиснең, миллиятчелекнең мөһим бер өлешедер. Үзенең ир-йортыңны олылау вә хөрмәтләү милли холык формалашуда да зур роль уйный.

Табигатьләргә белән күчмә булган төркемнәр вә жиһангир милләтләр өчен өлкә берлеге икенчел дәрәжәдәге әһәмияткә генә ия.

4. Бәйсезлек. Милләтнең оешуы өчен бер дәүләт эчендә укмашкан кавемнәргә шул өлкәдә озақ вакытлар бәйсез булып яшәүләргә дә шарттыр. Чөнки кавемнәргә тел, горев-гадәтләр ягынан берләшүче озақ заманнарда сузылучы тарихи күренештер.

5. Тел берлеге. Милләт формалашу шартларынан вә аның хәзерге замандагы нәтижәләреннән берсе — тел берлегедер. Бер кавемне тәшкил итүче кабиләләр бер телдә сөйләшә башлаганнары кебек милләт формалашу да шушындый ук нәтижә белән тәмамланыр. Кешелек жәмгыятенә кабилә дәверендә ыруг вә оймакларның аралашу чаралары беренчелдер. Аларда сүзләр аз, грамматика башлангыч чорыңгына кичерә, аның кагыйдәләргә дә камил түгел әле. Шулай да бу заманда һәр оймакның инде үз теле бар: төрле оймакларга кәргән кешеләр бер-берләргә авыр аңлыйлар.

Римле авторлардан Плиний риваятенә караганда, антик чорда Анатолиянең көнчыгышында, Кавказның көньягындагы Колхида төбәгендә 300 дән артык тел булган. Төньяк Американың кызыл төнле һурон кабиләләргә арасында да уртақ тел формалашмаган, һәр авылның үзенә генә хас аңлашу ысулы бар.

Уртақ тел фәкатә озақ вакытлар бер дәүләттә яшәү, үзара бәйләнештә булу, аралашу, бер үк сүзләргә күп мәртәбәләр кабатлау нәтижәсендә генә мәйданга килер. Бу аралашулар вакытында, бер яктан, төрле шивәләр берләшер, кулланыштагы сүзләргә күләмә артыр, икенче яктан, кавемнең мәдәни үсеше белән бергә яңа сүзләр туар, шул ук вакытта телнең грамматик кагыйдәләргә камилләшә барган шәкелгә килер. Шушы рәвешчә бөтен кавем өчен гомуми бер тел хасил булыр.

Һәр милләтнең теле белән рухи халәте арасында ныклы бәйләнеш бардыр. Чөнки аңлашуның нигезендә яткан тел берлеге милләт булуның иң мөһим өлешен тәшкил итәдер. Тарихтан күренгәнчә, кайда милләт оеша, шунда ук милли тел дә хасил була. Кайда да булса зур бер гаммәне эченә алган уртақ тел барлыкка килсә, шунда билгеле бер милләт вә шушы милләткә бәйләлек тойгысы белән яшәгән кешеләр дә булыр. **Һәр милли телгә бәйләнешле рух та бардыр.** Диннәргә бәрәбәр милли телләр дә милләтләргә дәрәжәсен күтәрә, милли кыйммәтләргә арттыра. Милли телләргә яшәве миллият яшәвенә иң әһәмиятле алшарты булып тора.

6. Горев-гадәтләр берлеге. Милләт вә миллиятне тәшкил иткән гамилләргә тагың берсе — горев-гадәтләр берлеге. Тел берлеге кебек үк горев-гадәтләр берлеге

дә озак вакытлар бер урында вә бер дәүләттә яшәү нәтижәсендә барлыкка килгән төрле мөнәсәбәтләрдән туар. Милләт яшәеше дәвамында туган гомуми бәйрәмнәрен, милли үзенчәлекләргә таянган мәрасимнәрен милли үсешкә өчен бик куәтле берләштерүче роле бардыр.

7. Дини инанулар. Милләтләрен формалашуында дини инануларның да роле бик мөһимдер. Кешелек тарихында дин булмаган бер милләт тә күзәтелми. Шулай да милләтләр яшәешендә милли тел барлыкка килү белән дини инанулар хасил булу арасында шактый аерма да бар: милли тел — милли бер казаныштыр, һәм ул милләт белән бергә барлыкка килә. Дини инанулар исә милли түгелләрдер. Алланың асылы, инсанның (кешенең) вә галәмнең барлыкка килүе, кешеләрен жирдә башкарасы гамәлләргә хакындагы инануларның, ягъни диннәрен бер милләттән икенчесенә бик жинел күчә алганын күрәбез.

Милли дин, ягъни үз милләткә эчендә генә зохур булган (барлыкка килгән), бер пәйгамбәр тарафыннан гына таратылган дин булган милләтләр сирәктер. Мәгълүмдер ки, тотемизм дигән беренче дин Австралия белән Американың кайбер жирле кавемнәргә арасында таралгандыр. Ислам динен кабул иткәнгә кадәр күпчелек төрки кавемнәрен иске дин булган шаманизм дә шәркый Азиядәгә шундый диннәрен иде.

Әмма милли булса да, башка милләттән кабул ителгән булса да, дин — милләтнең билгеле бер сыйфатыдыр. Француз милләтенә барлыкка килүендә католик дин, бүгенгә төрек милләтенә барлыкка килүендә исламият мөһим бер фактор буладыр.

8. Милли холык (сәҗийә). Милләт формалашуының югарыда күрсәтелгән шартлары гамәлләштерелгәннән соң бөтен милләткә хас бер милли холык барлыкка килә. Милләтнең һәммә гаммәсе арасында таралган уртак рухи максат вә бу максатлардан туган гамәл вә төшенчәләр рәвешенә милли холык диләр.

9. Ырык. Һәр милләтнең формалашуында этнологик мәгънәдә кулланылган ырыкның да роле бардыр. Ырык билгеле бер нәсел үзлегенә чагылышыдыр.

Милләтләр дәүләттә күпчелектә тәшкил иткән ырыктан укмашалар. Әмма кайвакыт хәрби яктан көчле булган кечерәк кавемнәргә дә үзенә караганда күбрәк санлы кабиләгә буйсындырып яңа бер милләтнең барлыкка килүенә нигез салуы мөмкин. Тора-бара бу аз санлы кавем яңа милләткә үзенә телен дә индерә. Мондый очракларда милләт үз хакимлеген урнаштырган төркем ырыгынан саналыр. Шулай ук вакыт моның киресен күрсәткән мисаллар да очрыйлар.

Милади белән VI гасыр башларында алман ырыгына караган франк кавемге үзәк буларак Галлиядә (бүгенге Франция) бер дәүләт корды. Әмма жинчә франклар үзләргә корган дәүләттә алман телен хаким итеп куймадылар, ягъни аны дәүләт теле дәрәжәсенә күтәрмәделәр.

Икенче мисал: милади белән VII гасырда (680 ел) көчле гаскәргә булган һәм болгар исемне йөртүгә бер төрки кавем Кара дингезнең көнбатышында, Дунай елгасы буенда, славян кабиләләргә яшәгән жирдә дәүләт корды. Әмма дәүләт корылгандан соң бу өлкәдә тел итеп төркиягә сөйләшкән болгар теле алынмады. Болгар төркиягә яңа милләткә үзләренә исемнәрен бирделәр, әмма үзләргә төрки милләт буларак юкка чыктылар.

Бүгенгә келгән ырыгы, герман ырыгы, славян ырыгы, төрек ырыгы исемнәргә белән мәгълүм булган инсани кавемнәрен һәрберсә борынгы бердәм дәүләтләрдә аерым-аерым милләт тәшкил иткән гаммәнең таркалган өлешләредер.

Бер милләтнең этнологик яктан үзенә бер ырыкка караганын аңлавы вә шуны кабул итүе, үз телендә аралашкан кавемнәргә башка дәүләтләрдә яшәгәндә дә үз ырыгынан санауы «ырыкчылык» түгелдер. Бу бары чынбарлыкны тәсдиkläучи нәтижә генәдер.

Һәр кеше дөньяда этнологик яктан нәсел үзенчәлекләрен чагылдырган ырыкларның булуын вә үзенә дә шуларның берсенә керүен тануга бәйлә бер фәнни позициягә басарга мәжбүрдер. Сәламәт акыл вә хокук хакимлек иткән дәүләттә бу гыйльми хакыйкәткә кабул иткәнә өчен кемне дә булса гаепле санау, моның өчен кемне дә булса эзәрлекләү һичкемнең дә башына килмәс.

Кавемнәң милләт дәрәжәсенә ирешү шартларын вә гамәлләргә шушы рәвешкә тасвирлагандан соң, искә алынган аңлатмалар нигезендә милләт төшенчәсен яңадан күз алдыннан үткәрик.

Милләт — күп очракта тарихтан элгәргә дәвердә үк бер урында дәүләт корган, шушы дәүләттә озак вакытлар мөстәкыйль булып яшәгән, үзара аралашып, бердәм гореф-гадәтләргә тугрылыклы булып, бер телдә сөйләшүче фәрдиләрдән вә гаиләләрдән оешкан бәшәри гаммәдер.

Милләтләрен формалашуына кагылышлы фикер вә карашларның күбесе хокук

тарихына һәм социологияга караган әсәрләрдә һәрйаклап яктыртылган. Теге яки бу милләтнең барлыкка килү шартлары да белгечләр тарафыннан житәрлек дәрәжәдә өйрәнелгән.

Белгечләрнең кайберләре милләт оешуының нигезе итеп дини өйрәтмәләрен, кайберләре телне, кайберләре географик урынны, кайберләре ырыкны, кайберләре икътисади шартларны күрсәтәләр. Әмма милләтләр хасил булуда әйтелгән бөтен гамәлләрне туплап яктырткан бер әсәр юктыр. Шунлыктан бу очракта бөтен гамәлләрне бергә туплап һәм һәркайсының үзенчәлекле ролен вә әһәмиятен аерым-аерым тикшереп чыгу зарури табылды. Чөнки бу гамәлләр бер-берсенә каршылык-лы мөнәсәбәтләрдер. Бу каршылыктар түбәндәгеләрдер:

1. «Теге яки бу милләтнең барлыгы өчен дин берлеге һич тә зарури түгелдер. Мәсәлән, французлар бер милләттер, әмма аларның бер өлеше католиклар, ә бер өлеше протестантлар». Әмма бу каршылык француз милләтенең нигезендә ятмыйдыр. Чөнки протестантлык француз милләте оешканның соңгына барлыкка килгән.

2. «Милләтнең оешуы өчен тел берлеге дә зарури түгелдер. Швейцария милләте, мәсәлән, өч аерым телдә сөйләшә». Бу каршылыкта да бер аңлашылмаучылык күренә. Швейцария без әйткән мәгънәдәге милләт түгелдер. Швейцария хокук күзлегеннән караганда бер федератив дәүләткә берләшкән милләттер, ләкин этнологик күзлектән караганда бер милләт саналмас. Швейцария дәүләтендә бер-берсеннән аерылып торган өч милләт — французлар, итальяннар, алманнар бардыр.

3. «Милләтнең барлыгы өчен урын берлеге дә мәжбүри түгелдер». Билгеле булганча, яһүд милләте гасырлар дәвамында милли туфрагы булмаса да, бөтен дөньяга таралган бер милләт буларак яши. Әмма яһүд милләте формалашкан мәгълүм бер заманда аларның дәүләте дә, туфрактары да булган. Билгеле булганча, Палестинада яшәгән яһүд дәүләтенең иң күренекле дәвере — пәйгамбәрләр тарихында искә алына торган Давыт һәм Сөләйман исемле хөкемдарлар дәвередер. Яһүд милләтенең дөнъяның төрле тарафларына таралуы милләт буларак формалашуы төмам булганның соңгына күзәтелә. Димәк ки, яһүд милләте дә билгеле бер дәүләттә формалашкан булып чыга...

Югарыда күрсәтелгән сыйфатлар — кавемнәрнең милләт буларак оешу шартларыдыр. Формалашуы төмамлангач, миллиятлек тотрыклы бердәмлеккә әверелә һәм ул киләчәктә дә милләт буларак саклана ала.

3. МИЛЛИ ХИСНЕҢ БАРЛЫККА КИЛҮЕ

Билгеле бер төбәктә яшәгән инсани төркемнәрнең бер үк хакимият астында берләшүе, бер милләт булып оешуы уңай нәтижеләргә китерә. Дәүләттә урнашкан хокукий тәртипләр тәэсирендә икътисади тормышның үсүе, мәдәни тәрәккыят мөмкинлекләре киңәю, милләтнең яшәүгә һәвәслеге, мөстәкыйль бер сәяси бергәлек буларак яшәүгә омтылышы, милли яшәешкә нинди дә булса куркыныч туганда ана каршы тора алуга ышаныч арту, бөтен шәхесләр рухының чагылышы буларак бу милләткә караган фәрidlәр тормышының биологик вә психологик динамизмының көчәюе, яшәүгә һәм иҗатка сәләт вә омтылышларның үсә баруы — бу нәтижеләрнең иң мөһимнәреннәндер.

Милләт формалашуының психологик нәтижеләреннән берсе — фәрidlәрдә милләткә бәйлелек хисенә, ягъни миллият тойгысының тууы, көчәюе, тирәнәюе вә милләт гаммәсенә таралуыдыр. Бу тойгы нәселчәнлек кануннары нигезендә туктаусыз куәтләнә барыр.

Миллият тойгысының мәгънәсен түбәндәгечә аңлатырга мөмкиндер: **миллият тойгысы инсаннарның үз милләтенең үткәннә, киләчәгенә, теленә, мәдәниятенә, жир-мәйданына, ил-йортына кагылышлы карашларының тирәнәюе, нәселдән нәселгә күчүе белән бәйле рухи бер халәттер.** Бу рухи халәт милләтне тәшкил итүче бөтен гаммәне колачлаганлыктан, шәхси булудан бигрәк, «коллектив» бер тойгыдыр.

Миллият тойгысы нинди генә шәкелдә булмасын, башлыча ике юнәлештә күзәтелә:

1. Миллият тойгысы беренче чиратта теге яки бу милләткә караган кешеләрнең үзләренә милли тарихларына, милләтләренә үткәндәге уңышларына яки бәхетсезлекләренә изге бер нәрсә итеп караулары рәвешендә сиземләнә. Миллиятче инсан милләтенең тарихта шанлы булган дәверләрен, тәрәккыйлеккә илткән заманнарын горурлык вә зур канәгатьләнү хисе белән искә алып. Карангылык чорлары, бәхетсезлекләре вә газап китергән заманнар исә аңарда кайгы хисе уятаыр.

Милләт психологиясендә игътибарга лаек бер рухи күренеш күзгә ташлана. Теге яки бу милләт тарихта никадәр күбрәк кайгы вә газәплә дәверләр кичергән булса,

башка милләтләрнең һөжүменә, золым вә изүенә никадәр күбрәк дучар ителсә, анын уллары вә кызлары шул нисбәттә үк үз милләтләренә багланган булырлар, шул ук нисбәттә миллиятче булырлар. Милләтләрнең тарихта кичергән фәләкәтләре, өсләренә төшкән жәбер, золым вә хаксызлыklar, аларнын үз бәйсезлекләре өчен алып барган көрәшләре вә фидакярлекләре милли хисләрен тетрәтүче этәргеч булган. Болар барысы да милли хисләренә куәтләнדרгән вә тирәнәйткән бөек гамәлләрдер. Поляклар вә яһүдләр — моның ачык мисалы. Миллиятләре аркасында гасырлар буге жәбер вә бәхетсезлекләр кичерүләренә карамастан бу ике милләт — поляклар вә яһүдләр — дөньянын иң миллиятче милләтләредер.

Милләтләрнең үз үткәннәренә багланганлыгы аларнын милли мәдәниятләренә, телләренә, диннәренә, милли аңнарына, милләтнең олы затларына вә каһарманнарына хөрмәт рәвешендә дә чагыладыр. Жир йөзөндәге барлык милләтләр кыю вә батыр затлар һәм бөек шәхсиятләр тудыралар. Милләтнең хәятендә, тәрәккыяте өчен көрәшләрдә фидакярлек күрсәткән, Ватанга гадәттән тыш хезмәтләре белән дан алган кешеләргә каһарман исеме бирелер. Мондый бөек шәхсиятләр милләтнең хәтерендә онытылмас эз калдыралар. Үз милләтен сөйгән халык шагыйрьләре бу каһарманнар истәлегенә мәдхияләр вә җырлар иҗат иткәннәр, алар хакында дастаннар язганнар. Шул рәвешчә каһарман үз милләтенә хәтер хәзинәсендә күренекле урын алган.

Каһарманнар тудыру милләтләрнең бик кыйммәтле сыйфатыдыр, аларнын яшәүчәнлек кодрәтен күрсәтүче мөһим гамилдер. Без, төркиләр, тарихта бихисап каһарманнар тудырган бер милләттер. 3000 еллык тарихыбызда үзбезне инсани мәйданда мөстәкыйль итеп саклый алуыбыз да бөек каһарманнар тудырырга сәләтле булуыбыз аркасындадыр.

Борынгы грекларнын Тесей Милтидасы, римлеләрнең Муций Сцеволасы, Юлий Бруты вә Фабий Максимусы, алманнарнын Зигфриды, французларнын Роланд вә Жанна д'Арклары, без төркиләрнең Огуз Хан, Бумин хан, Билге хан, Культәгин, Тогрул, Алпаслан, Эртогрул, Осман вә Ататөрк кебек тарихи шәхесләре милли каһарманлыкнын ачык үрнәкләредер.

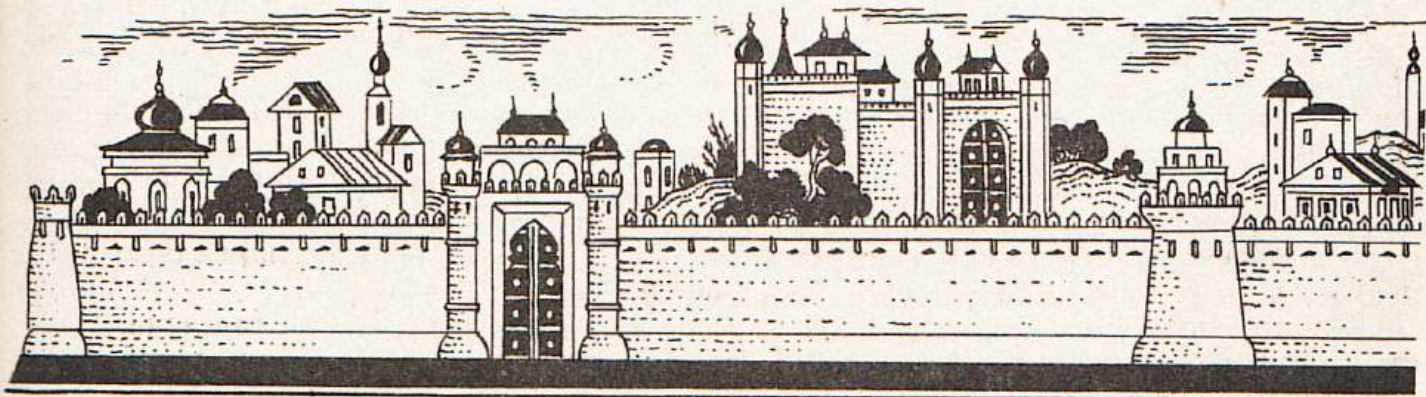
Милли каһарман исеменә ләек булу өчен милләтенә югарыда телгә алынган каһарманлыklar күрсәтү генә шарт түгелдер. Каһарманлыкнын мәгънәви кыйммәте башкарылган гамәл нәтижәсенә күрә генә түгел, бәлки милләтнең мәнфәгәте өчен күрсәтелгән фидакярлекнең дәрәжәсә белән дә билгеләнәдер. Милләтнең бәйсезлегенә куркыныч янаганда яки бүтән бер очракта милләт мәнфәгәтен саклау өчен үзен фида кылган яки фида кылырга әзер булган шәхес милли каһарман буладыр.

2. Миллият тойгысы фәкәть милләт язмышына бәйле рәвештә генә тумыйдыр. Миллият хисенә чагылышы кайбер очракларда киләчәккә юнәлгән милли гамәл, максат вә фикер булуы да мөмкин. Миллият хиснең киләчәккә юнәлеше мөстәкыйль булган милләтләрдә киләчәктә дә мөстәкыйль булып калу теләгеннән, бәйсезлекләрен югалткан милләтләрдә исә бәйсезлекләрен янадан торгызуга тырышудан гыйбарәттер. Бу ике хәлдәге милләт тә үз ватанында, үз телендә сөйләшеп, үз гореф-гадәтләренә таянып яшәү, мәдәнилек вә мәгърифәтлелек жәһәтеннән төрәккый итү теләген вә карашын даими үстерү өмидендә булырлар.

Миллият тойгысынын ачылуы, үсүе вә камиллеккә ирешүе шушы киләчәккә омтылган теләк вә максат аркасындадыр.

ЯХҖЯ АБДУЛЛИН һәм
ЭЛЬМИР ГОБӘЕВ тәржемәсе.

(Дәвамь бар.)

ОКЕАН АРТЫНА СӘЯХӘТ

Америка Кушма Штатлары турында кемнәр һәм нәрсәләр генә сөйләмиләр. Гомумән ул безнең өчен хыялда гына яшәгән икенче бер дөнья булып күз алдына килә. Һәм һәркемнең шул дөньяны күрәсе, танып беләсе килә. Бу — табигый хәл. Ләкин ерак океан артындагы бу таныш булмаган, күз алдына да килмәгән дөньяны күрәп кайту һәркемгә дә язмаган. Минем өчен — Елховой авылында туып-үскән чабаталы бер мишәр малае өчен дә, Америка хыялда гына калыр сыман иде. Ләкин дөньяда һич уйламаган, мөмкинчә тигъ хәлләр булып куя. Менә шундый хәл бер төркем Әлмәт кешеләре сафында мине дә АКШка алып китте.

Билгеле булганча, соңгы елларда Татарстан һәм Америка нефтьчеләре арасында икътисади багланышлар башланып китте. Мәсәлән, Техас штатындагы «Текснефть» фирмасы һәм «Татнефть» берләшмәсе бергә сөйләшеп урта «Татекс» предприятиесен төзеп җибәрделәр. Һәм бу урта предприятие бүген Татарстан жирендәге нефть скважиналарынан элек һавага очып югала барган химия промышленносте өчен кыйммәтле чимал — җиңел фракцияләргә жыю, аларны файдалану бурычы белән мәшгуль. Моңың өчен бүгенге көнгә кадәр безнең илдә булмаган, җиңел фракцияләргә 100 процентка кадәр саклап калырдай ышанычлы Америка технологиясе кулланыла. Киләчәктә бу мәсьәләдә тагын да камилрәк җиһазлар куллану күздә тотыла.

Моннан тыш киләчәктә Әлмәт тирәсенә урнашкан, бүгенге көндә кулланды булган скважиналарда төзәтү һәм реконструкция үткәрәп, аларны экологик яктан тулысынча ышанычлы хәлгә китерү бурычы тора. Һәркемгә билгеле булганча, моннан 10, 20 яки 30 ел элек борауланган скважиналар, үз вакытында табигатьне саклау таләпләренә туры китереп төзелмәгән күрә, табигать өчен чын-чынлап һәлакәт нокталары булып әверелделәр. Тирә-юньдәге чишмәләр бозылды, алардан тозлы яки башка химик матдәләр кушылган, эчәргә ярамас су ага. Һәм, гомумән, бу скважиналар тирәсендәге табигать зур зыян күрә.

Киләчәктә бу югалтуларны булдырмас, табигатьне торгызу өчен Әлмәт халкы әлегә иске скважиналарга реконструкция ясауны таләп итә. Әмма реконструкцияне үзбездә технология, җиһазлар белән үткөрү нәтиҗәле булмаячак, чөнки безнең илдә житештерелә торган промысел җиһазларының сыйфаты экологик яктан тулы гарантия бирә алмый. Америкалыларда исә мондый җиһазлар бар. Бәлки бу эшкә алар алынырлар?

Бер үк вакытта Әлмәт шәһәре астында яткан нефтьне дә табигатькә һич кенә дә зыян китермичә, шәһәр һавасын бозмыйча алу мәсьәләсе дә көн тәртибенә килеп баскан. Моңың өчен дә ышанычлы технология һәм җиһазлар кирәк.

Менә шушы мәсьәләләрдән чыгып, Әлмәт шәһәр хакимияте һәм «Татнефть» берләшмәсе тәкъдиме белән АКШ нефть промыселлары, андагы технология, җиһазлар, тәҗрибә белән танышып кайту өчен шәһәр халкы мәнфәгатен яклаучы кешеләрдән торган бу илгә делегация җибәрелде.

Делегация сафына Әлмәт халык депутатларының шәһәр Советы рәисе Геннадий Егоров, регионар табигатьне саклау комитеты рәисе Камил Галиев, 10 нчы мәктәп директоры Александр Сафонкин һәм бу юлларның авторы — «Әлмәт таңнары» газетасы мөхәррире керде. Делегацияне «Татнефть» берләшмәсе тәрҗемәчесе Надежда Смирнова озата барды.

Әмма Америка Кушма Штатларына юл тотканчы, башта Хьюстон шәһәрендәге «Текснефть» фирмасы вәкилләренә Әлмәткә килеп, булачак телефильм сценарие өчен материал җыйнаулары, шул вакытта безнең алар белән очрашулар турында әйтеп үтәргә кирәк. Бу фирманың эш оештыру бүлегә җитәкчесе — кырык өч яшьлек җыйнак гәүдәле, сөйкемле йөзле, сөйләгән караганда күбрәк башкаларны тыңларга яратучы Сюзан Мак-Нелли үзе белән ике язучыны — Ричард Миллер һәм Рой Варнерны алып килгән иде. Бер атналык командировка вакытында америкалылар «Татнефть» берләшмәсе һәм «Әлмәтнефть» идарәсе, шулай ук шәһәр хакимияте җитәкчеләре, табигатьне саклау оешмалары вәкилләре белән очраштылар. Алар өчен җирле халык, милли мәнфәгатьләргә кайгыртучы, яна демократик үсеш чорында милли хәрәкәткә катнашучы шәһәрдәге бердәнбер милли газета җитәкчесенә Әлмәт астына скважиналар бораулау мәсьәләсенә карата фикерен тыңлау да мөһим булган икән. «Әлмәтнефть» идарәсенә техника бүлегә җитәкчесе Әнүр Нуретдинов

бер иртәне алдан шалтыратып, америкалы кунакларны мөхәррир бүлмәсенә алып керде. Сөйләшү вакытында башта шәһәр һәм район жирендәге экологик проблемаларны ачып салдык. Аннан сүз акрынлап Татарстан республикасының мөстәкыйльлек юлына басуы, татар халкының авыр үткәне һәм бүгенгесенә караган мәсьәләләргә күчте. Бу тема язучыларны аерым кызыксындырды. Тирән тарихка кереп китеп, билгеләнгән сәгать ярым вакытның узганын сизми дә калдык.

— Әсгать әфәнде (америкалылар «әфәнде» сүзен нәкъ әнә шул рәвешле әйтергә өйрәнделәр), Сезнең үз халкыгыз, аның тарихы, теле, культурасы турында гыйбрәтле хәлләр сөйләвегез бездә зур кызыксыну уятты, мөмкин булса без Сезнең белән тагын бер кат очрашыр идек,— диде Рой иптәшләре белән сүз алышкан. Мин тиз генә телефон трубкасын алып хатыным белән киңәштем һәм без кунакларны үзезгә чакырдык. Алар безгә шимбә көнне килделәр: язучылар Рой Варнер, Ричард Миллер, фирма хезмәткәре Сюзан Мак-Нелли, Әнүр Нуретдинов һәм тәржемәче Надежда Смирнова. Барысын да уртага салып сөйләшү-аңлашу, татар халкының милли ашлары белән сыйлану, кунакчыллык америкалылар күңеленә бик хуш килде. Бергәләшеп фоторәсемгә дә төштөк. Гомумән, кунакларга бу очрашулар бик ошады, алар бу турыда соңыннан язган хатларында кабат-кабат искә алып, безгә үзләрен рәхмәтләрен җиткерделәр, фоторәсемнәр һәм хәтта күчтәнәч тә җибәрделәр.

Бәлки АКШка барырга тиешле делегация сафында минем дә булуым мәсьәләсен әнә шул очрашулар да хәл иткәндер.

13 октябрда (1992 нче ел) Мәскәүгә очып, икенче көнне Голландиянең «КЛМ» авиакомпаниясе самолеты «Боинг-737»гә утырып, Амстердамга барып төштөк һәм ике сәгать ял иткәннән соң, 400 кеше сыешлы «Боинг-747» самолетына утырып Хьюстонга юнәлдек.

Самолетта ун сәгать бие очудан алган тәэсирләр белән артык уртаклашмыйча, Атлантик океан өстеннән 11 километр биеклектә барганыбызны, тышта температураның минус 59 градуска җитүе, самолетның куркыныч Бермуд өчпочмагына кермичә Канадага таба баруы, аннан аның Канада һәм АКШ өстеннән очып җирле вакыт белән төнгә сәгать 11 дә Хьюстонга килеп төшүен генә әйтсәм килә.

Хьюстон АКШның көньягында, Мексика култыгынан 10—15 чакрымга гына урнашкан, 3 миллион халкы булган нефть һәм Техас штатының үзәге.

Безне дүрт йолдызлы «Хьюстониан» кунакханәсенә урнаштырдылар. Сүз уңаеннан әйтеп үтим. АКШ та яхшы кунакханәләр биш йолдызлы булалар.

Һәрберебезгә берәр бүлмә. Геннадий Егоров бүлмәсе белән минем бүлмәләр беренче катта янәшә булды. Бүлмәнең тәрәзәләре урынына шарнирлы пыяла ишек-ләр. Бүлмәдә кондиционерлар эшли һәм шуңа күрә монда берәз коры, суыграк һава. Ә тәрәзә-ишекләргә ачып җибәрсәң урамнан тропик дымлы җылы һава бөркелә. Такта басмага чыгып басасында һәм ике адымда синең каршыңда ап-ак кафельдән корылган чип-чиста сулы бассейн җәеләп ята. Төн җитсә, бассейн тирәли генә түгел, аның суы астында да утлар кабына. Су шулкадәр йомшак, җылы һәм рәхәт ки, бер керсәң—чыгасы да килми. Хьюстонда булган кичләрнең берсен дә без шушы бассейнда су керми калдырмадык бугай. Ул суда без үзезнең әкият дөньясында кебек хис итә идек.

Бүлмәдә берьюлы өч кеше йокларлык киң кровать, күпереп торган олы мендәр-ләр, кош мамыгыннан тегелгән юрганнар. Төсле телевизор, магнитофон, радио, төрле яктырткычлар, душ. Ике бүлмәгә уртак бер кунаклар кабул итү бүлмәсе дә монда, әмма безгә аннан файдаланырга туры килмәде.

Моның өстенә иң мөһиме—суыткыч белән бар булу. Аларда барысы да бар иде, чөнки безнең командировка чыгымнары америкалылар хисабына булды. Калай банкарда ике-өч төрле сыра, кока-кола, пипси-кола, соклар, хәтта чай һәм гади су да бар иде. Бүген телевизордан рекламаланган «Сникерс» һәм «Марс»лар, пыяла банкарда салынган арахис һәм башка төр чикләвекләр, ассорти һәм жимешләр, кәңфит һәм печенье-лар, вак шешәләргә салынган төрле шәрапләр һәм вискилар безне гажәпкә калдырдылар. «Боларның барысы да безнең өчен куелганмы икән?»—дип икеләнеп тордык башта бу нигъмәтләргә күргәч һәм кыюсыз гына куллана башладык. Ә баштан бер уй китмәде: «Акча сорамастармы? Сорасалар—ничек түләрбез?»...

Ярты тәүлек эчендә Җир шарының бер ягыннан икенче ягына барып чыгу кеше организмына тәэсир итми калмый икән. Беренче көннәрдә без дә үзезнең авыр хис иттек. Моның өстенә Хьюстонда климат та бездәгечә түгел. Аның өстендә бөркү океан һавасы тора, без барган көннәргә көчле яңгырлар да яуды. Кунакханә бүлмәсендә кондицияләнгән суык һава, ә урамда дымлы, май кебек эретеп җибәрердәй җылы һава. Без көзгә киёмнән, ә яшел төстәге ясалма келәм җәелгән кунакханә

тирәли «Сәламәтлек сукмагы»нда кыска спорт чалбарлары яки шорты кигән кешеләр йөгерә.

Әмма безгә, үзебезне авыр хис итсәк тә, алкы-салкы йөрергә вакыт юк иде. Дүрт-биш сәгать йоклап алдык та, иртәнге аштан соң ук эшкә керештек. Програмада — Америка нефть компанияләре житәкчеләре, белгечләр белән очрашу иде. Ул очрашу шул ук кунакханәнең конференцияләр залында үтте. «Текснефть» фирмасы президенты, «Татекс» уртак предприятиесе генераль директоры Дон Эллисон Әлмәттән килгән делегация өчен фирма эшчәнлегә, Америка нефть һәм газ промышленностенда кулланыла торган технология, жиһазлар турында киң мәгълүматлар бирде, аларның Әлмәт шартларында кулланганда югары нәтижәле булачагына гарантия бирде. Без исә үзебезне борчыган мәсьәләләр турында президентка һәм аның хезмәтгәшләренә сораулар яудырдык: Әлмәт тирәсендәге скважиналардан нефть чыгарган вакытта һава бозылмасмы? Әлмәт тирәсендәге чишмәләр сафланырмы, жәберләнгән табигатьне торгызыр өчен нинди эшләр башкарылып, шәһәр халкының социаль хәлен яхшырту өчен америкалылар нәрсәләр тәкъдим итәчәкләр? Гомумән, Әлмәт астыннан алган нефтьтән шәһәр һәм аның халкы өчен файда калырмы, әллә ул файдаларның элеккегә кебек бер тиенен дә калдырмый алып китеп барырлармы?

Билгеле, бу сорауларның барысына да төгәен генә җавап бирүе дә жинел булмады президентка, чөнки бүгенге көнгә кадәр Россиянең ике башлы сәмруг кошы тырнакларынан арына алмаган Татарстан жирендә законсызлык хөкем сөрә, моның өстенә, майлы калжаны күргәч, Россиянең үзенең дә һәрвакыттагыча йонлач кулын сузуы ихтимал. Бу хәл Татарстан Конституция кабул иткәч үзгәрер дип өмет багласак кына (Безнең АКШка сәяхәт — Татарстан Конституциясен кабул иткәндә булган иде. — Ә. С.). Әмма шунысы ачык: америкалылар нефть чыгарудан алган табышның 12,5 процентын Әлмәт шәһәре файдасына калдырачаклары турында вәгъдә итәләр. Азмы бу, әллә күпме? Элеккегә елларда шәһәр бюджетына барлык тапкан нефтьтән алган табыштан 0,2 процент чамасы акча кергән. Бер сүз белән әйткәндә хәерче акчасы. Шуңа күрә Татарстанның нефть үзәге Әлмәт шәһәренен бүгенге көне чыгырдан чыккан хәерчелектә үтә дә. Урамнар жыештырылмаган, чокыр-чакыр, пычрак, йортлар ярымжимерек, шәһәр хужалыгының кайсы тармагына барып тыгылма — житешсезлек, өзеклек, ярлылык. Әйтерсез лә Әлмәт — бер ташландык шәһәр. Һәм бу хәерчелек бай Америка Кушма Штатлары шәһәрләрен күрәп кайтканнан соң бигрәк тә күзгә ташлана. Шуларны күрәсез дә: «Я хода, без дә яшәп маташабыз икән...», — дип уфтанасың. Ә 12,5 процент керем ул безнең шәһәр өчен әлегә кадәр күрелмәгән байлык булып иде. Менә шунда инде аны чын нефть мәркәзе, югары культура һәм сәнгать үзәге, житешлек һәм иминлек каласы итеп үзгәртәргә мөмкин булып иде.

Конференциядә безнең өчен тагын бер мөһим сорауга җавап алырга кирәк иде. Бу — Әлмәт һәм аның тирәсендә соңгы елларда булып алган жир тетрәү вакыйгалары һәм аның сәбәпләрен билгеләү. Без бу турыда сүз кузгаткач, америкалылар жир шарындагы иң төгәл сейсмологик станцияләрен соңгы елларда Татарстан жирендә бер генә жир тетрәү очрагын да теркәмәве турында әйттеләр. Без бәхәскә кердек, ике ел элек Түбән Кама, Чаллы һәм Зәй шәһәрләре урталыгында каты жир тетрәү булып, республика масса-күләм информация чараларының эпицентрда ул тетрәүнең 7 баллга житүе турында хәбәр итүләрен әйттек. Ышанмадылар, чөнки хәзер жир шарында аз гына тетрәү очракларын да зур төгәллек белән теркәп баручы сейсмик станцияләр бар икән һәм алар жир катламнарындагы хәрәкәтне, тектоник үзгәрешләргә даими күзәтеп баралар.

— Әгәр сездә 7 балл түгел, 4 — 5 балл гына жир тетрәү булса да, шәһәрегездәге төзелеш объектлары — йортлар һәм башка корылмалар (алла сакласын!) коелып кына төшәләр иде, — диделәр безгә.

Кичке ашқа безне Хьюстонның иске кварталында урнашкан, Техас штатында эчтәлегә, тәмле ашлары белән даны таралган «Техас тәме» дигән ресторанга алып киттеләр. Юк, бу гади ресторан гына түгел, ә чын музей. Мәшһүр ковбойлар тормышын, көнкүреш, тарихын сурәтләгән бу бина жир йөзәндә бердәнбер, уникаль музей-ресторандыр. Диварда һәрьяклап ат дирбияләре, төрледән-төрле мылтык һәм башка ату кораллары, бизәп үргән йөзләгән камчы һәм чыбыркылар, арканнар, төсле металл белән бизәп тегелгән өс киёмнәре, шпоралы итекләр, эшләпәләр эленеп куелган. Ковбойларның кайнар тормышын сурәтләгән рәсем-картиналарның, сынлы сәнгать әсәрләренен дә биредә исәбенә чыкмалы түгел.

Кичке ресторанны тонык кына кысыңкы утлар яктырта. Безне биредә, чит илдән килгән кунаклар буларак, кадерләп каршы алдылар, ковбойлар кунакчыллыгы белән барыбызның да муенына тантаналы рәвештә өчпочмаклы кызыл яулык

бәйләделәр, ресторанның истәлек бүләкләре — шпоралы ковбой итекләре рәвешендә коелган бәллүр чәркәләр тапшырдылар. Техас һәм Татарстан нефтьчеләре дуслыгы хөрмәтенә тостлар әйтелде.

Безнең өчен монда тагын бер көтелмәгән хәл булды. Кысыңкы утлар яктылыгында күзгә бик ташланмаган күрше өстәл ягыннан рус һәм татарча сөйләшкән тавышлар ишетеп, күз карашларыбызны шунда төбәдек һәм анда таныш Әлмәт кешеләрен күреп хәйран калдык. Алар арасында «Татнефть» берләшмәсенен генераль директоры урынбасары Р. З. Сафуанов, Әлмәт бораулау эшләре идарәсе житекчесе Т. Н. Бикчурин да бар иде. Алар бездән бер көн генә элек килеп төшкәннәр икән бирегә. Көтелмәгән очрашудан исебез китеп, көләшә-көләшә кочаклашып күрештек. Ничек хәйран-вәйран булмыйсың ди: Татарстанның бер зур булмаган шәһәрәннән АКШның олы шәһәре Хьюстонга килеп, аның мәшһүр музей-ресторанында очраш әле... Бу хәл үзе үк Татарстан һәм Техас нефтьчеләре арасындагы багланышларның ныгып баруы турында сөйли.

ӘСГАТЬ СӘЛАХОВ,
Әлмәт шәһәре.

(Дәвамى бар.)

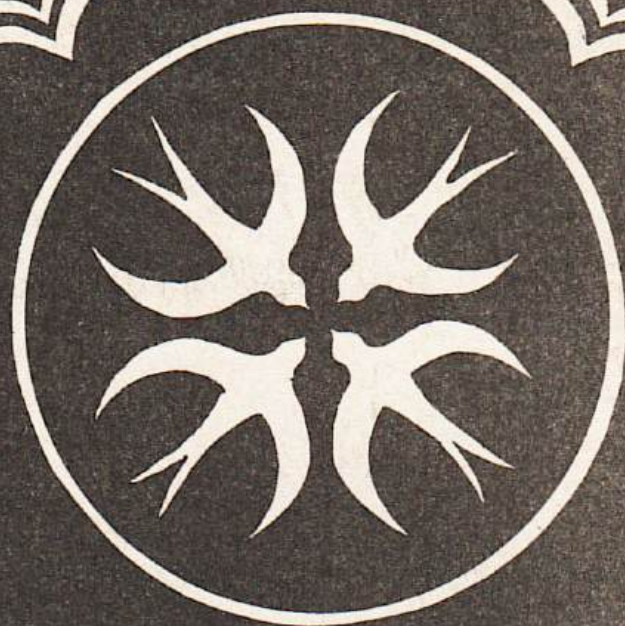
JSC "NIZHNEKAMSK NEFTEKHIM"

Republic of Tatarstan, Russia
Nizhnekamsk, 423554

ТҮБӘН КАМА «НЕФТЕХИМ» АКЦИОНЕРЛЫК ЖӘМГЫЯТЕ

Синтетик каучук житештерү буенча тугыз заводны, нефть химиясе буенча алты заводны, уң идарәне, эластик резина аяк киёмнәре житештерү заводын, ремонт-механика һәм төзелеш базасын, дистәләрчә ярдәмче хужалыкларны берләштергән Түбән Кама «Нефтехим» акционерлык жәмгыяте 124 төр югары сыйфатлы продукция житештерелә. Шул продукциянең 17 төре дөньяның егерме өч илендә сатыла. Бүгенге көндә Түбән Кама «Нефтехим» акционерлык жәмгыяте житештергән продукция АКШ, Германия, Дания, Италия, Кытай, Япония, Голландия, Венгрия, Төркия, Польша һәм башка дәүләтләр базарларында бик югары бәяләнә.

Түбән Кама «Нефтехим» акционерлык жәмгыяте 423554, Татарстан Республикасы, Түбән Кама шәһәре. Түбән Кама «Нефтехим» акционерлык жәмгыяте. Телекс: 214125, Телефоннар: 9-71-81, 9-78-30 (Түбән Кама «Нефтехимэкспорт»).

Ислам дунёсрада

(Чунгундагы муһимтәшһәбәз)

ЯПОНИЯ ХӘБӘРЛӘРЭ

(1909 ел)

УНИКЕНЧЕ МАРТ

Япониядә булу белән, яхут берничә вакыт кичерү белән японнар әхвәлен һаман да лаеклы аңлап житкергәнмен, дисәм, күп хата булыр. Чөнки бу милләтнең табигатенә һәм кеше белән аралашу тәртибенә, милли үзенчәлегенә игътибар итмәсән, үзләре белән бергә ятып, бергә калкып, йортларында һәрзаман бергә булып, гаиләләре белән бертигез аралашып, төмам үзләренә кермәсән, болар адәмгә чит ил кеше күзе белән карарлар.

Мин килеп әүвәл япон номерына төштем. Бер йорт кебек бу номерда ике бүлмә бар. Берсендә мин утырам, берсе буш иде. Шулай кем булса да шуны отель (гостиница) исеме булганга, миңа «отель мосафиры» дияләр иде. Мин элек хикмәтен белмәдем. Хәзер мин бер адәмнең йортына күчтем. Ямата исемле вак бер сәүдәгәр, мине кунак итеп йортына кабул итте. Хәзер миңа бөтен японнар башка күз белән карыйлар. Берничәсе, үзбезнең шәрыкъ асылында, кунакка чакырдылар. Үзләренен махсус музыкалары бар: геликон, гитара, курай. Сонгысы безнең башкорт кураеның нәкъ үзе. Көйләре безнең «Ашказар»ларга охшый.

Йорт эчендә утырганда, һәр ике-өч адәм уртасында бер тимер учак янып тора. Күбесе төтен эчәләр, жирдә утыралар. Һәр кешенен астында берәр мендәр. Иске мишәр татар бабайларының йортында утырган кебек, сүз — хикәяләр сөйләп, газеталар укып вакыт кичерәләр. Мин хәзер һәрвакыт бергә, араларында. Сүзләрен дә яхшы ук күп аңлый башладым, лазим булган кадәр берничә сүз сөйләп тә куям. Японнарның, һич шөбһәсез, һәр яклары белән безнең төрки-татар халкына мөнәсәбәтләре, йорт тормышы, бөтен мәгыйшәтләре: әдәплелек һәм ихтирамнары, хатыннарынның ирләрне артыграк хөрмәтләүләре, олы бер адәм хозурында, безнең шәкертләреннә остазлар хозурында булган кебек, сыгылу һәм сөйләгән сүзләре — безнеке кебек. Һәр сүзне сөйләгәндә төмам иелеп торуга кадәр житәләр. Утырган жирдә сөйләсәләр, кардәш кебек сәждә кылалар. Хатын-кызлар ике кул чугын бергә куеп, маңгайларына, якын китерәләр. Бу, әлбәттә, үзләренен үтәргә тиешле ихтирам билгесе. Мин булган йорт хужасы мине һәрдаим шулай ихтирам итә. Мин, берәз тартынып, шундый ясалмалык күрсәтмәвен үтендем. Ләкин һич үзенә хужа булалмый. Үзләре гаять тәрбияле бер гаилә, мәктәп төгәлләделәр, бик шәп инглиз телендә сөйләшкән кебек, берәз французча да беләләр. Кайбер зур гаиләләр бар: берничәсе белән күрештек, таныштык. Һәммә кеше белән аралашу шулай. Японнарның үз гаиләләре генә түгел, хәтта чит ил хатыннарына өйләнгән японнар бар, инглиз, америкалы, рус кызларына өйләнәләр. Боларның да йорт эчендә мәгыйшәт вә хәрәкәтләре шулайдыр. Петербург илчелек бинасында хезмәттә булган вакытларда бер япон күзәл тәрбияле (фәкыйрь гаиләдән булды дип уйлыйм) бер кызга өйләнде. Хәзер шул хатын японнар олылары күзалдында төмам япон хатыннары кебек хәрәкәт итә һәм кешеләр белән аралаша. Биш ел монда тора, балалары бар, балалар тәрбиясенә немец боннасын чакырдылар. Үзе японка булып беткән. Ире бу ел хосус йомыш белән Петербургка китте, алты ай Петербургта, тагын дүрт-биш ай кичерер, дип сөйләде хатын. Монда каенаталары белән бергә яши.

— Ничек шулай булды? Йортыгызны сагынмыйсызмы? Петербургка барырга ниятегез юкмы?— дип сорадым.

— Сөйдем, бардым, тәкъдир дә ярдәм итте. Әтием һич риза түгел иде. Хәзер монда да үземнең йортым. Ике ел элек әтием килгән иде, өч ай кадәр мосафир булып китте,— диде.

Соңыннан мин бу хатыннан сораптым. Шулай японнарға, кияүгә чыгалар икән. Европа кызлары чыга. Чит ил кешесенә кияүгә барган япон кызлары да бар.

Японнарның гаиләдә булган борынгы гадәт һәм кагыйдәләрен бу көннәрдә дә мөкатдәс буларак саклавына тырышлык ителә. Моңың белән бергә, хатыннары арасында гаиләдәгә гыйффәт тә соң дәрәжәдә сакланган. Хатыннары Европа киём-һәренә омтылмыйлар, мәмлөкәткә милли киёмнәренә башкадан артык күрәләр. Сирәк очракта егетләр читләргә киткәндә Европа киёмнәрен киеп баралар, әмма мин моңа Европа киёмнәрендә бер хатын да күрмәдем. Зур бәйрәм көннәрендә ничә төрле шатлыкларында булдым, японнар бик шәп кыйммәтле киёмнәрдә, аякларында ағач башмаклар. Шулай да хәтердә калды: япон хатыннарының колакларында, бармакларында төрле йөзек-серьга фәлән дә булмый. Хатын зинһәтә чәчәндә һәм кушагында, дүрт-биш йөз тәңкәлек, мең тәңкәлек кушаклар да булып. Киём бәясә һәркемнең хәленә күрә, малга бәйләнешле. Кыйммәтә төрле-төрле. Фәкәт форма һәммәсендә бер. Бездә булган кебек, төрле мода-фәлән һич юк. Япониядә хатын-кыз мәсьәләсә юк. Хатыннардан мәшһүрә шагыйрәләр вә мөхәррирләр белән күрештәм. Һәммәсә үз мәгыйшәтләреннән мөмнүн.

Шуны да сөйлим: бу көнгә кадәр бөтен Япониядә хатыннары ролен күбесенчә ирләр уйный. Шулкадәр гүзәл башкаралар ки, мин Токиода иң зур театрда булдым, хатыннары ролендә ирләр булганын белмәдем, соңыннан миңа сөйләделәр. Гажәпләндем: хәтта бер уенда вак кызлар роле бар, шуларның һәммәсә ир балалар. Театрга өченчә тапкыр махсус бардым, театр хужасыннан рөхсәт алып, эчкә кереп, икенчә хәлгә керү кыяфәтен кылган ирләрне дә күрдем. Унжидә «хатын-кызлар» бар иде, араларында ялгыз бер кыз. Менә Япониядә хатын-кыз мәсьәләсә ни дәрәжәдә булганын шуннан да аңлау мөмкиндер. Моңың белән бергә японнарның гыйлем һәм мәгърифәт, һәм сәнгатьтә никадәр тәрәккый иткән булуларын берәз фикергә алырга да, безнең кайбер госманлы бушбугазлар һәм татар малайларының: «Тәрәккыйне театр тоткарлаучы», дигән сүзләрен тигез үлчәп карыйк.

Японнар бүген чит ил кешесә сәнгатьчеләренә һичбер нәрсәдә мөхтаж түгелләр. Бөтен Япониядә никадәр фабрикалар, никадәр машина заводлары, матбага машиналары һәм башка никадәр механизмнар бар. Һәммәсен үз куллары белән эшләгәннәр, үз фабрикалары үз мәмлөкәтләрендә хәрәкәт итә. Хәтта машиналарны үзләре ижәт итәләр. Һичбер нәрсәдә чит ил кеше кулына, чит ил кеше сәнгәтенә, инженерларына, төзүчеләренә ихтыяжлары юк. Камура жөнапларының авызыннан ишеткәнемчә: «Еллар үтсә, японнар дөньяның иң бөек хөкүмәтләре арасында бертигез үлчәүле булып солых вә сәләмәтлек саклауга ирешә алачаклар».

Менә шулай бер милләт әхвәленнән гыйбрәт алынса һәр акыл иясә: «Дөньяда тәрәккыйне тоткарлаучы һичбер нәрсә юк», дияр. Үшәнлек, ялкаулык дигән нәрсә японнарда юк.

Мин хәзер Япониядә бер ай чамасы ил гизәм. Авыллар арасында жөяү йөрәм. Иң бөек бәйрәм кичәләрендә таң шәфәгына кадәр гиздем, бер данә исерек адәм күрмәдем. Үзләре дә моңың белән горурланып һәр заман сөйләләр.

— Без сакә эчәбез, әмма исерү гаеп,— диләр.

Исерткечләр өчен хөкүмәт гаять зур налог сала. Тыштан бер бутылка исерткеч керми. Үзләрендә булган исерткечләрнең төрлеләре бар, ләкин куллану чама белән.

Японнарның тәрәккый һәм мәдәниятле булуларында, югары фикерләрендә бу нәтижәләр дә өстәмә сыйфат. Япон милләте тәрәккыйга лаек, хаклы.

Японнарның тәрәккый һәм мәдәниятле булуларына Япония хөкүмәте зур хезмәт күрсәтә. Тәрәккый өчен нинди кирәк-ярак лазим булса, хөкүмәт милләтнең ихтыяжын күрә, авылларга кадәр телефон, трамвай, тимер юл, пароходлар, нәрсә лазим булса, хәзерли. Ачык хат бер тиен, телефон урамнарда һәр жирдә, теләгәнчә сөйлә. Шәһәр читендә биш тиен, авылларга ун тиен, ерак шәһәрләргә егерме тиен: телеграфның унбиш сүзә егерме тиен. Тимер юлларның очсызлыгын, трамвайларның күплеген сөйләргә хәл юк. Иокогама белән Токио арасы алтмыш чакрым. Һәр биш минутта бер трамвай китә, һәрбер сәгәттә тимер юл китә, алтмыш чакрымны 18 тиенгә алып бара. Шулай булгач, бу милләтнең тагы нинди ихтыяжы булырга кирәк! Шуны да өстәп әйткә: әллә ничә экспресс бар, шулай алтмыш чакрымны 35 минутта йөриләр. Башка шәһәрләр белән дә бәйләнеш шулай ук.

Милләтнең дә хөкүмәткә ихтыяры гадәттән тыш. Полицияне ихтирам итүне һәр япон үзенә кирәкле дип белә. Полиция урамнарында бик аз күренә, урам чатларында сирәк-мирәк будкалар тора, полиция кешеләре шунда утыралар. Бик шау-шу вакытларда гына урамнарда күренәләр. Трамвайларда-фәләннәрдә һич тәртипсез-

лек күренми. Һәммәсен полиция карый. Мин беренче көн беренче мәртәбә Токио урамында трамвайдан төштем. Накаяма исемле дуствыма китәргә исәп иде. Пересадкалары белмим, сөйләргә теләм юк. Кулымда визитный карточка. Шуны күрсәтеп, рикша белән китәргә булдым. Рикшага менәргә дип торсам, бер карт яныма килде. Визитыма бакты, мине кулымнан тотты, урамнан кичәргә булган трамвайны туктатты, кондукторга нәрсәдер сөйләде. Мине трамвайга кертеп утыртты, китте. Мин һичнәрсә белмим. Төшәргә итсәм, кондуктор төшерми. Бик озак баргач, кондуктор кулымнан тотып, мине икенче трамвайга илттеп утыртты, теге кондукторга да нәрсәдер сөйләде. Хәзер белдем ки, безнең барачак жиребез ерак, имеш, тагы ике пересадкадан соң дуствыбыз Накаяма йорты якин, имеш. Бу кондуктор да йортны күрсәтте. Әгәр рикшага утырган булсам, һич шөбһәсез, бу кадәр юл йөрүгә бер тәңкә бирер идек. Полициянең ярдәме белән биш тиенгә килдем, 95 тиен кесәдә калды. Полиция карап, минем чит кеше булуымны күрә дә, минем белән шулай мөгамәлә итә. Безнең Петербургта таныш булмаган бер кытай яки татар йөрәсә, кытайның чәчләреннән тота-нитә, ничә мәсхәрәләр белән кимсетерләр иде.

Менә милләт тәрбиясе нинди. Боларның һәммәсенә бәя бирир кирәк.

УНБИШЕНЧЕ МАРТ

Япониядәгә һәрнәрсәнең сынын күздән кичереп, булганынча һәммәсен аңлатып булдыру фикерендә булганымны кабат әйтәм. Менә бер тапкыр Япония парламентыннан берәз мәгълүмат бирәчәкмен.

Япониядә егерме ел идарәи мәшрүтә¹ дәвам итә. Бу идарәи мәшрүтаны милләткә берникадәр император-микадо жәнаплары биргән булса да, асыл идарәи мәшрүтә канунын куеп мәйданга чыгарган адәм марксиз Ито жәнаплары. Бу шәхес мәмләкәт идарәсе эшләре белән мәшгуль. Аның шундый сүзләре хәтердә калган.

— Күп еллар элек мәмләкәтебезнең бу эшләренә реформа ясау фикерендә булып, башыбызны күп ваттык, никадәр дикъкәтьләп карадык. Эшнең соңы, мәмләкәтебез башлыклары һәм император — барысы бер арага тупланды. Кин, тирән кинәшлешүләрдән соң императорыбыз фәрман боерды. Мин император фәрманына җавап биргәнче, Европа мәмләкәтләрен йөрәп чыктым, Европада булган асыл идарәләрне күздән кичердем, кагыйдәләренә дәрәҗәлеген тикшердем. Һәммәсен ахырдә яраклаштырып, милләтебезнең әхлак һәм гадәтләрен хәтергә алып, үзебезгә муафыйк сурәттә бер идарәи мәшрүтә канунын тәртипкә китерүне үземә вазифа итеп куйдым. Мин бу бөек хезмәт өстендә ун елга кадәр рәхмәт вә мәшәкәтьләргә очрадым, кичләренә көндөзгә әйләндереп, мокаддәс вазифамны үтәдем, берничә, каләм әһелләре белән бергә бирелеп, эш артыннан йөрдем, тырыштым. Уйлыйм ки, бу көн Япония өлкәсендә идарәбез һәрьяктан халкыбызны ризалата һәм аякка бастыра.

Менә бу мөхтәрәм кеше башлап Япония мәмләкәте өчен идарәи мәшрүтә кануннарын тәртипкә куйган адәм. Бу югары сыйфатларга ия булган кеше тырышлыгы аркасында идарәи мәшрүтә егерме ел дәвам итә.

Мин 18 нче февральдә Япония парламентын зиярәт иттем. Парламент даирәсе гаять тәртипкә салынган. Парламент өчен хосусый бер бина төзелгән. Янында тәртипкә бина төзү өчен парламент карары белән ун миллион рубль акча билгеләнгән. Парламентта тупланган 372 депутат бар. Рәисләре Хасиба жәнаплары, без булган мәҗлестә Америкага килеп жирләшкән япон кешеләре мәсьәләсе фикер алышуга куелды. Сәгать бердә мәҗлес ачылды. Назыйрлар урынында баш министр Кажира жәнаплары һәм унбишләп башка ирләр. Мәҗлес идарәсе биш-алты кешедән гыйбарәт. Парламент әгъзаларыннан берничә адәмнәрнең урыннары буш иде.

Беренче оратор Курахара жәнаплары Америка хөкүмәтенә күчеп килгән япон кешеләре хакында үз карашын берничә дәлилләр белән исбатлап, парламентка тәкъдим итте. Япония хөкүмәте өчен бу мөнәсәбәттә дөшми торуның жинаять булуын әйтте. Бер сәгать сөйләгәннән соң йомгаклады:

— Мин бу очракта тагы бер сәгать сөйләсәм, туплайсы мәгълүмат төмам булмаячак, фәкать мәҗлескә күңелсезлек бирәчәк. Фәкать шуны кабатлап әйтер идек: нәрсә генә булмасын, японнарның шәхси һәм милли хокукларын яклау — Япония хөкүмәте вазифасы.

Мәҗлес кул чабып алкышланды. Мин бу кадәр мәгълүматны тәрҗеман ярдәме белән сөйли аламын.

¹ Конституцияле монархия идарәсе.

Мәжлес тәртипле әгъзалар милли киёмнәрдә, күбесе яланаяк, кайберләре оекларда. Шәрыкъка үрнәк буларак, мөнбәрдән:

— Милләтебез безгә һәрвакыт ышаныч белдерсә, без эш ягыннан аның үтәвенә вәжүдебезне фида итәчәкбез,— дип сөйләделәр.

Тел белмәсәм дә, мин дә үз-үземнән янып якладым.

Боларның мәжлесләрендә, Европа парламентларында булган кебек, әгъзалар берничә партияләргә бүленде. Һәркем фикерендә хөр һәм мөстәкыйль булып сөйли ала. Нәтижә якларның тавышларына буйсыну шарты белән. Бу көннәрдә мәжлес советын (мәжлес башлыкларын) тагы күрәчәкбез. Һәрнәрсә дә үзенә дикъкәт жәлеп итә. Япон милләте хакыйкәт, чын мәдәният юлына хак өчен керде, диясем килә.

Моннан ике көн элек дарелфөнүннең химия даирәсен тамаша кылдым. Химия даирәсе белән китапханәне дүрт сәгать карап йөрдем. Башка даирәләргә карарга вакыт булмады. Һәр даирәгә берәр көн аеруча тамаша кылып өчен мәгариф назыйрыннан рәхсәт алдым. Мәктәпнең ялтырап тора торган күренеше үзе бер шәһәр дисәң, хата булмас. Мин мәктәпнең уку залына кергәндә, алты йөзгә кадәр студентлар китап һәм газета укып утыралар иде. Һәр көн мең адәм, кайчан мең дүрт йөзгә кадәр була. Һәммәсе милли киёмнәрендә, оекларда, бөтенләй яланаяк булган егетләр дә аз түгел. Боларның һәммәсе юл күрсәтер. Японнар тәрәккый өчен кыяфәт алмаштыруны кирәк тапмыйлар. Китапханәләрендә кырык сигез данә һәр телдә китап бар, хәтта «Камусы гарәбия» дә бар. Кулыма алып, мөбарәк, дип әйтеп укыдым.

— Үкенечкә каршы, бу китапны карарга адәмебез юк. Һич булмаса, сез берәз күздән кичерсәгез, китапханәдә булганыгызга рәхмәт белдерербез,— дип үтенде китапханә назыйры.

Мин очраклы рәвештә ачтым. Укыдым, мәгънәсен сөйләдем. Назыйр әфәнде:

— Китапны япмагыз,— диде.

Яныбызда бер яшь кеше йөргән иде, Назыйр ана нәрсәдер әйтте. Теге китап, кара савыты, каләм китерде. Назыйр әфәнде китапның кырыена нәрсәдер язды. Миңа карап:

— Үтенәм, монда үз исемегезне гарәпчә языгыз.

Жанланып яздым. Соңыннан бер дәфтәр дә китерделәр. Дәфтәргә дә имза иттек. Назыйр әфәнде бик шәп инглиз, француз телләрендә сөйләшә. Ә үз наданлыгыма үкендем. Һич булмаса, французчаны гүзәл белсәм, никадәр горурланыр идем. Әй наданлык! Бәрәкәт бирсен! гарәпчә белмиләр. Әгәр гарәп телен мөкәммәл белеп, ул тарафтан һәм артыбызга төшсәләр, кызыл үлем булып иде.

Китапханәгә тамаша кылганнан соң, ял итү бүлмәсенә бардык. Анда без берәз ялгыз вә шат утырдык. Берәр бокал чәй эчкәннән соң аерылышу вакыты килеп житкәч, бер егет берничә букча һәм бер китап китерде. Назыйр әфәнде:

— Монда, китапханәбездә сакланган бик иске кулъязмалар бар. Вакытыгыз мөмкинлек бирсә, күрсәтәчәкмен,— диде.

Шатлык белән ризалык белдердем. Букчаларны чишеп, берәм-берәм чыгарып күрсәтте. Һәммәсе аеруча төрелгән иде. Бу язу моннан 617 ел элек язылган. Ул заманнарда японнарда мондый гадәт булган: язу белмәгән адәм сул кулының имән бармагын кәгазь өстенә куя. Бер туры сызык сызып, бармакның һәр буын турысыннан нокта урнаштыра.

— Бу бер хатын бармагы,— диде назыйр, бер галәмәткә ишарә итеп.

Мин дә нөсхәсен алдым. Монда урнаштырам: 000. Шул көенчә озынлыгы булып. Димәк, японнарда ул заманда вак адәмнәр булган. Тагы бер язу, моннан 774 ел элек язылды. Ул заманда япон хөкемдарлары хатын иде. Шул императрицаның үз кулы белән язылган таныклык бар. Мисал өчен Назыйр әфәнде берничә иске кулъязмаларны күрсәтте.

Менә Япониядә дарелфөнүн китапханәсенә карата бу кадәр бер мәгълүмат бирә белдем. Бу исә хөкүмәт тарафыннан төзелгән дарелфөнүн, рәсми мәктәп. Моннан башка жиде-сигез гайре рәсми хосусый дарелфөнүн бар. Язмыш кушса, һәммәсен аеруча барып карармын.

Иртәгә обсерваторияне һәм кызлар мәктәбен күрергә исәбем. Мин бер ай кадәр Япония өлкәсендә ил гизеп йөрим, тагын берничә мәгълүмат бирермен. Әлбәттә, бер мәмләкәт әхвәлен белер өчен бер ай да, бер ел да аз.

Текстны матбугатка
филология фәннәре кандидаты
ЭНГЕЛЬ НИГЪМӘТУЛЛИН әзерләде.

(Дәвамى бар.)

ТОРКУ
ХАНАБИКАНАП
ДОМБРАТ

ЖАЛАЛЕТДИН РУМИ

ҺӘМ

МӘҮЛӘВИЯ ТАРИКАТЕ

Жәлалетдин Руми (1207—1273) исеме бөтен дөньяга таныш: ул — Көнчыгышның бөек шагыйре, гуманисты, акыл иясе. Аның әсәрләре бик күп телләргә, шул исәптән рус һәм татар телләренә дә, тәржемә ителгән. Әмма безнең укучыларыбызның күбесе Жәлалетдин Руминиң атаклы мутасаввыф, зур һәм оригиналь суфи тарикатенә нигез салучы икәннен белеп бетермидер өле. Бу мәкаләдә без аның нәкъ менә суфилик юлындагы эшчәнлеген һәм ул нигез салган тарикатның үзенчәлекле якларын яктыртуны максат итеп куйдык.

Руми — фарсы телле шагыйрь, үзенең үлмәс әсәрләре «Мәснәви» «Диван-и-кәбир»не фарсыча язган, ләкин чыгышы белән ул төркиләренң борынгы культура мәркәзе Бәлх шәһәрәннән һәм бөтен гомерен диярлек Анадолу төрекләре арасында үткәреп, Төркиянен Конья шәһәрәндә күмелгән. Әтисе — дәверенең атаклы галимнәрәннән берсе, «Солтанил-голяма» («галимнәр солтаны») исеменә лаек булган Баһаветдин Вәләд, әнисе — Мәэминә Хатун — харезмшаһлар нәселәннән. Жәлалетдингә биш яшьләр тирәсе булганда, әтисе, шаһ белән уртақ телгә килә алмыйча, гаиләсен алып, Бәлхтән чыгып китә, Иран һәм Гыйракны узып, хаж кыла, аннан Шам юлы белән Анадолуга барып житә. Анадолу Сәлжүк Императорлығының иң куәтле чорында Коньяда зур ихтирам казана, шул шәһәрдә төплөнөп кала, 1231 елда шунда вафат була. Жәлалетдин әтисәннән һәм сәфәрдә очраган заманының күп кенә атаклы галимнәрәннән дәрәсләр ала һәм тирән гыйлемле, эрудицияле, талантлы шәхес булып житлегә. Әтисе үлгәннән соң, аның эшен дәвам иттерә, шәкертләр тәрбияләү белән мәшгуль була. Коньяның иң дәрәжәле мәдрәсәләрендә дәрәсләр бирә. Аның тирәсенә күп шәкертләр жыела, галимлеге, укуту эшендәге осталыгы аркасында халык аны «Мәүлана» (ягъни, әфәндебез, укутучы остазыбыз мәгънәсендә) дип атап йөртә башлый. Бу исем соңыннан аның тарикатенә дә күчә, һәм ул тарикат әһелләре исә үзләрен «мәүләвиләр» дип атыйлар.

Мәүләвия тарикатен Жәлалетдин Руми үзе төземи, гомумән, үз тирәсенә мөридләр туплап, шәехлек итү, пир, мөршид булу, аерым бер суфилик юлы төзү — аның үз максаты булмый, гәрчә аның тирәсенә тупланганнар аны олугъ бер пир, бер шәех итеп кабул итсәләр дә, ул үзен башкалардан өстен күрми.

Хәзрәти Мәүлананың әйткән сүзләрен, кылган гамәлләрен, үзе үлгәннән соң, бер системага салучы, тарикат итеп коручы кеше аның улы Солтан Вәләд (1312 елда үлгән) була.

Жәлалетдин Руминиң суфи шагыйрь булып формалашуына күп кенә күренекле мәселман мистиклары йогынты ясаган, мәсәлән, биографларының бик тәфсилләп сурәтләргә яраткан эпизодларның берсе — Ираннан Кече Азиягә барган вакытта кечкенә Жәлалетдиннән һәм әтисенән бөек шагыйрь һәм мутасаввыф Фәридетдин Гаттар белән очрашуы турындагы риваять. Имеш, Гаттар бу балага бөхетле киләчәк юрый һәм аңа үзенең «Илаһи-намә» әсәренән кулъязмасын бүләк итә. Хронологик яктан бу очрашу мөмкин булмаса да, символик мәгънәгә ия булган әлеге риваять — Гаттар шигъриятенән һәм шәхесенән Румига зур йогынты ясауын дәлилләү өчен хезмәт итә. Фарсы әдәбияты белгечләре шулай ук Руми ижатына Сәнаи әсәрләре тәэсирен дә күрсәтәләр (Е. Э. Бертельс. Избр. труды. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1965. — С. 79—82). Ләкин Мәүлананы илаһи гыйшык юлына бастырган, аны әйдәп барган, ижатка дәртләндергән кеше — башкасы була. 1244 елда Коньяга Шәмс-и Тәбризи (тулы исеме Тәбризле Мәһмәд Шәмсетдин) исемле тирән фикерле, тойгыларга бай бер дәрвиш килә һәм Мәүлананың хәятын тулысы белән үзгәртеп ташлый. 37 яшенә кадәр чын галим, акыл иясе булып танылган Мәүлана моннан соң күнел адәмә, хис-тойгылар кеңесе булып үзгәрә. Биографлары язганча, Шәмс-и Тәбризи белән Мәүлана очрашканнан соң 6 ай бие бикләнеп, сөхбәт итәләр, бу әңгәмәләр вакытында Тәбризи шагыйрьнең моңа кадәр бикләнеп яткан күнел хәзинәләрен ача, йөрәгенә мәңге сүнмәс илаһи мәхәббәт уты кабыза, илаһият дингезенән ни кадәр тирән һәм татлы сулы булуын аңлата. Укутучыларның озак вакыт күренмәвенә бик пошынган Конья халкы һәм шәкертләре Румида искитмәле үзгәрешләр күрәләр: ул көннәрән-төннәрән кәеф-сафа корып үткәрә башлый, мәжлесләрендә музыка һәм бию туктап тормый, үзе дә һич ялыгуны белми. Мәүланага шулкадәр көчле тәэсир итүен тоеп, шәһәр халкы Тәбризигә кырын карый башлый һәм ул Коньядан китәргә мәжбүр була. Аның белән аерылышуны Мәүлана бик авыр кичерә, шәкертләре белән бөтен мөнәсәбәтләрен өзә, матәмне аңлатучы махсус киёмнәр кия һәм тилмереп, дустаның янадан әйләнеп кайтуын көтә

башлый. Ниһаять, Шәмстән бер хат килеп төшә, бу хат аерылу сагышында янган шагыйрь йөрәген бөтенләй көл итә, бәгырен кисәкләргә телгәли. Бу хәлне күреп торган шәкертләре түзмиләр, аның угълы Солтан Вәләднә житәкче итеп алып, Шамга, Тәбризине эзләп табып, Конъяга алып кайту максаты белән китәләр. Солтан Вәләд Тәбризине эзләп таба һәм зур хөрмәт белән әтисенә алып кайта. Мәүлана өчен яңадан сөхбәт, бәйрәм башлана. Бу юлы инде дустан эзләп, Мәүлана үзе юлга чыга, тик кайдан гына эзләсә дә, жан дустан таба алмый... Шәмс-и Тәбризинең үз гәүдәсе Мәүланадан ерак түгел генә жирдә табыла, аны дошманнары караңгы бер төндә юк иткән булалар, ләкин ул Солтан Вәләд, әтисенә бу кайгыны күтәрә алмасын сизеп, Тәбризине, Мәүланага әйтмичә генә, хөрмәтләп жирли, Мәүлананың дустан эзләп, юлларга чыгуына каршы килми. (Шәмс-и Тәбризине үтерүдә Мәүлананың икенче угълы Галәветдин дә катнашкан була. Бу хакта эчкә сиземләү белән сиземләгән Мәүлана гомеренә азагына кадәр Галәветдиннәң исеме дә ишетергә теләми. Руминың биографиясе хакында беренчел чыганаclarга нигезләнеп, Р. Фиш «Джалаледдин Руми» (М.: Наука, 1987) исемле тирән эчтәлеккә әсәрәң язды. Бу хакта анда тәфсиллә язылган.)

Солтан Вәләд үзенә «Ибтиданамә»сәндә Мәүлананың, Тәбризине эзләп-эзләп тә таба алмагач, бик кайгылы көннәр кичерүең, соңрак эчкерсез мөгамәләсә жаннан дуслыгы белән Тәбризинең мөриде Сәлахетдин Зәркубига багълануы турында яза. Сәлахетдин Мәүланага, тышкы кыяфәтәң генә алыштырган, рухы, жаны белән шул килеш калган Шәмсетдин булып тоела. Зәркуби белән Мәүлананың мистик рухлы сөхбәтләре нәкъ уң ел дәвам итә. Сәлахетдин үлгәннән соң, аны мөриде Хөсаметдин Чәләби алыштыра. Хөсаметдин 9 ел буена Мәүлананың хезмәтәндә була, вафатына кадәр яныннан аерылмый. Шагыйрьнең иң бөек әсәре «Мәснәви» Хөсаметдин Чәләбинәң теләгән канәгәтләндерү йөзәннән языла, Мәүлана әсәрәң мөйданга чыгуына Чәләбинәң сәбәпчә булуың кат-кат кабатлап язып калдыра. «Мәснәви» 1263 елның 13 маенда языла башлый һәм алты том хасил итә (барлыгы 25.700 бәеттән тора). Бу әсәр, Коръән һәм хәдисләрдән кала, ислам әдәбиятының иң кыйммәтлә һәм гүзәл әсәрләренәң берсә, мөселман мистикасының бәһасез классикасы. Аны дөньядагы бөтен мөселманнар укый, суфыйчылыкның барча тармаклары изгә китап буларак өйрәнә, шәрехли. «Мәснәви» — дөньяви, дини, гыйльми, мәсәлгә тартым эчтәлеккә хикәяләрдән гыйбарәт. Ә мәнә Румины бөтен дөньяга бөек шагыйрь итеп таныткан әсәрә — газәл һәм робагыйлар жыентыгы «Диван-и кәбир» (40.380 бәеттән тора). Мәүлана бу әсәрәндә еш кына Шәмс-и Тәбризи исемең кулланганга, аны «Диван-и Шәмс-и Тәбризи» дип тә атап йөртәләр. Моннан кала, Мәүлананың төрлә шәхесләргә язган хатлары — «Мәктүбәт» һәм «Фиһи ма Фиһ» — аның мәжлесләрдә сөйләгән сүзләре жыентыгы, үзә үлгәннән соң, шәкертләре тарафыннан туплана.

Мәүлана 1273 елда Конъяда вафат була. Үлем — аның өчен сөеклесе белән кавышу, горбәттән котылу, мәңгелеккә кире кайту булып тоела. «Вафатымнан соң минем төрбәмнә ач һәм күр, эчәмдәгә ялкыннан кәфенемнән томан күтәреләр», дип язган Мәүлана, бу дөньяда кабызган илаһи гыйшык учагың сүндереп, үзә белән алып китми, ул учак әле хәзер дә яна. Ул үлгән 17 декабрь кичең суфилар «килен кичәсә» дип атап йөртәләр, аның сөеклесе Аллаһы Тәгалә белән кавышкан көннә мөүләвия дәрвишләре Конъя шәһәрәндә зур айың-тантана оештыралар, бу изгә йола инде ничә еллар бугә дәвам итә. Мәүлананың жөназасына төрлә дин әһелләре, аның тарафдарлары, падишаһтан алып теләнчегә кадәр барлык Конъя һәм тирә-як халкы жыела. Мәүлана төрбәсәң карауны мавзолей, мәчет төзәтүгә һәр буынның Сәлжүклә падишаһы үзенәң изгә бурычы итеп саный, шулар эшчәнлегә нәтижәсәндә бүгәңгә көндә Конъя шәһәрә ачык һава астындагы искиткәч бай һәм мәһабәт музей-комплекс булып яши. Ераклардан, төрлә илләрдән килеп, мөселманнар Мәүлана төрбәсәң зиярәт итәләр, аның рухына дога кылалар. Мәүлана кабере янында ук Солтан Вәләднәң, гаиләсәң, мөридләренәң, башка якыннарының гәүдәләре күмәлгән, мавзолейда, Руминың шәхси әйберләре, китаплары, кулъязмалары, суфиларның музыка кораллары, тәсбихләре, киёмнәрә һәм башка тарихи ядкярләр саклана.

Хәзрәти Мәүлана үлгәннән соң, аның суфилик-остазлык эшен Хөсаметдин Чәләби, 1284 елда ул да үлгәнән соң, Солтан Вәләд дәвам иттерә. Солтан Вәләд вакытында мөүләвилек-аерым бер тарикәт булып, оешып бәтә. Мәүлана Жәләлетдиннәң хәлифәсә буларак, мөүләвия тарикатенәң башында торган кешегә «Чәләби» исемә бирелә башлый. Чәләбиләр тарикәтнәң башкаласы булган Конъя шәһәрәндә «Мәүлана дәрҗяһында» яшиләр. Солтан Вәләднәң вафатыннан соң (1312 ел), чәләбилек чиратлап аның балаларына (Олы Гариф Чәләби, Шәмсетдин Габид Чәләби, Вәжид Чәләбигә), балаларының балаларына күчә, тарикәт зур биләмәләргә жәелгәннән соң, тарикәт шәехләре жәмәгәтә тарафыннан сайланып куела башлый, нинди дә булса үзәрә аңлашылмаучанлык килеп чыккан очракта, шәехләр бергә «Мәжлиси мәшәих»ка жыелалар, чәләби булырга лаек кешенә сайлыйлар, бу эштә, шулай ук, шәйхелислам һәм падишаһ үзә дә катнашкан.

Сәясәтнә төшенеп, алдан уйлап эш йөрткәңгә күрә, Солтан Вәләд төрек һәм монгол хөкемдарлары ягынан мөүләвилек хәрәкәтәң карата бернинди каршылык күрми һәм тиз арада тирә-як шәһәр-авылларга үзенәң шәкертләрен, фикердәшләрен юллап — күпсанлы мөүләвия зәвияләрен (гыйбадәт йортларын) ачуга ирешә, аларны кирәклә әсбаблар, музыка

кораллары белән тәмин итә. Угълы — Олы Гариф Чәләби, атасының юлын давам иттереп, тарикатне тагын да үстерә, башка жирләргә жәелдерә. XV гасырның беренче яртысына инде «дәргяһ», «зәвия» «аситанә» дип йөртелгән мәүләви тәкияләре очсыз-кырыйсыз Госманлы Империясенң һәр тарафында ачылган була. Мажарыстаннан Мысырга, Хижазга кадәр таралып, күпсанлы һәм хөрмәтле бер суфи орденына әверелә.

Мәүләвилек — ислам диненң сөнни мәзһәбендәге тарикат. Ул төрки халыклар арасында, башлыча төрекләр арасында, киң жәелгән. Аның киң танылган булуының бер сәбәбе — Мәүлана Жәлалетдин Руминың бөеклеге, изгелеге, сокландырғыч таланты булса, икенчесе — тарикат әһелләренең сәясәттән читтә торулары, дәүләт эшләренә катышмаулары, кирәксезгә хөкүмәт кешеләренә игътибарын жәлеп итмәүләре. Мәүлана үзе беринди сәяси хәрәкәттә катнашмый, Солтан Вәләд, аның уллары һәм оныклары бу фактны һәрвакыт истә тотып эш итәләр, аларның девизы «бер тарафка да авышмау, зарар китермәү һәм зарарланмау» була. Моңы, әлбәттә, ниндидер куркаклык, пассивлык билгесе дип аңларга ярамый, кирәк вакытта мәүләвиләр кыю да, сугышчан да була алганнар, мәсәлән, төрекләргә Иранның көчле басымы булган вакытларда алар сөнникләкне саклап калуга үзләреннән зур өлеш керткәннәр. Беренче бөтендөнья сугышы елларында милли-патриотик хисләр белән рухланган Вәләд Чәләби «Мәүләви алайы» (гаскәре) төзөгән һәм башкалар.

Башлангычында югары катлам кешеләре белән беррәттән гади халыкны да үз эченә алган мәүләвилек, XVI йөзләрдә әкрән-әкрән авыллардан бистәләргә, бистәләрдән шәһәрләргә күчә барып, югары катлау тарикатенә әверелә, хезмәт иясә вәкилләреннән битәр бу тарикаткә вәзирләр, бәйләр, бай балалары, хөкүмәт түрәләре, зыялылар, галимнәр, хәтта соңгырак заманнарда падишаһлар (Сәлим III, Мәхмүд II, Абдүлмәжид I), керәләр, ягъни мәүләвия-элитар тарикаткә әйләнә. Мәүләви булган шагыйрьләргә, зыялыларга, идарәчеләргә аеруча зур хөрмәт күрсәтелә. Мәүләвия тәкияләрендә, ягъни мәүләвиханәләрдә төрбияләнү бик дәрәжәле була. Чөнки аларда гадәти мәдрәсәләрдә укытылмаган фарсы теле һәм әдәбияты, «Мәснәви шәриф» һәм аның тәфсире, тасаувыф гыйлемнәре бик төпле һәм тирән итеп өйрәтелгән. Бигрәк тә Истанбулдагы Галата, Йеникапы, Әюп Өскедар мәүләвиханәләре академик белемнәр бирүләре белән данлыклы булганнар, чөнки аларда югарыда күрсәтелгән фәннәрдән кала, тагын, төрек теле, шигырь теориясе, әдәбият, музыка, махсус рәвештә мәүләвия музыкасы, язу, рәсем сәнгатьләре, төрек дини биюләре (ракс) һәм башкалар укытылган.

Бу дини йортларда сәнгать, музыка, бию дәрәсләре өйрәтелү-мәүләвия тарикатенә бер үзенә генә хас булган үзенчәлекләре белән бәйле. Мәүләвилекнең үз музыкасы бар һәм өйтергә кирәк, Мәүләви музыкасы — төрек дини музыкасының иң бай һәм аһәңле хәзинәсен тәшкил итә. Мәүләвилектәге кебек музыкага шулай зур урын биргән башка суфи тарикатә юк.

Мәүләвиләрнең дини-йола гамәлендә «сәмагъ» зур әһәмияткә ия һәм сәмагъ вакытында музыка кулланыла да инде. «Сәмагъ» — гарәпчәдән, ишетү, тыңлау, колак салу мәгънәсендә. Тасаувыфта дини һәм суфичыл музыка, илаһи жырлар, дини эчтәлекле шигырьләр яки башка әсәрләрен тыңлап, зәвыкъләнүне аңлата. Суфыйлар сәмагъ тыңлаганда бик хисләнәләр, елыйлар, хәтта экстаз дәрәжәсенә житеп, аннарын жыеп алалар. Сәмагъ һәр тарикат өчен аерым формага һәм эчтәлеккә ия. Мәүләвия тарикатендәге төп сәмагъ «Айыны шәриф» дип йөртелә һәм анда уйнала торган музыка төрек музыка сәнгатендә иң олы классика әсәре. Мәүланага сәмагъны Шәмс-и Тәбризи өйрәтә, рухи теләкләренә сәмагъта канәгатьләнәдерерсен, ди, һәм чыннан да төрле музыка коралларында уйнап, дәртләнеп Аллаһы Тәгалә исемен әйтә-әйтә төрле бию хәрәкәтләрен бертуктаусыз ясау — Мәүланага эчкә рәхәтлек, рухи сафлык, сөйгәнә белән кавышу хисе китерә. Солтан Вәләд вакытында сәмагъ өчен махсус уен кораллары булдырыла, бию хәрәкәтләренә эчкә мәгънә салына, сәмагъ үзе өч этапка бүленеп, бер системага китерелә. Сәмагъта катнашучыларга сәмагъ-зән, сәмагъ белән идарә итүчегә сәмагъ-зәнбашы диелә. Һәр тәкиядә билгеле бер көннәрдә, Көнъяда жомга көнөндә жомга намазыннан соң шушы йола үтәлә. Сәмагъ итүчеләрнең һәр хәрәкәтенә, сәмагъ оештырылган бинаның (сәмагъханәнен) мәйданының, андагы әйберләренң, буяуларның мәгълүм бер мәгънәсә һәм кыйммәтә бар. Мәсәлән, сәмагъ-зәнләренң коңгырт башлыгы (кабер ташын, аркаларына асылган хырка-чапан — каберне, өсләрендәге ак күлмәк — көфенә символлаштыра. Сәмагъта һәр суфиның үз урыны бар, биюдәге төп хәрәкәтләренң берсе — бер урында зыр-зыр әйләнү гыйшык утында янып көл булырга теләгән күбәләкне хәтерләтә. Сәмагъның өч этабы тасаувыф гыйлемендәге Аллаһы Тәгаләгә якынаю баскычларына ишарәт. Бу баскычлар мәүләвилектә 1) гыйлемел-йакын, ягъни Аллаһы Тәгаләгә гыйлем юлы белән белү, 2) айнал-йакын, ягъни күрәп белү, 3) хаккел йакын, ягъни үзәк Аллаһы Тәгаләнен бер кисәкчәсе буларак, аны танып-белү, дип йөртеләләр. Сәмагъ иткән вакытта суфиның куллары танып-белү, дип йөртеләләр. Сәмагъ иткән вакытта суфиның куллары ике тарафка ачыла, уң кулның уч төбә, дога иткән кебек, өскә таба ачыла, ә сул кулның бармаклары жиргә юнәлгән рәвештә, уч төбә аска таба карый. Бу: «Хакътан алып, халыкка чәчәрбез, һичбер нәрсәне үзәбезгә мал итмәбез, бар булып күренербез, фәкать асылында арадашлык иткән бер сурәттән башка бер ни түгелбез», дигән мәгънәне аңлата. Сәмагъта башка бер поза: «Күккә ашарбыз, жиргә яварбыз,

яшәвебез — Хакъның рәхмәтендә эрү һәм юк булу»ны аңлата һәм башкалар. Шул рәвешле иң нечкә деталенә кадәр жентекләп эшләнгән һәм музыка белән бәйләнгән, тирән мәгънәле хәрәкәтләр — сәмагъзәнләренң үзләрен генә тойгыландырмый, карап торучыларны да хәйран итә. Сәмагъны тамаша кылырга теләсә кем, хәтта балалар һәм башка дин тотучылар да килә алган. (Хәзер дә ел саен декабрь аенда Коньяда «айыны-шәриф» оештырыла. Әмма хәзер ул дини ритуал булудан бигрәк, туристлар өчен ясалган грандиоз шоуны хәтерләтә, анда чын суфилардан бигрәк, профессиональ артистлар катнаша). Сәмагъ вакытында шәехнең үз вазифалары булган: катнашучылар өчен нияз кылу, ягъни үтенү, ялвару, фатиха бирү, тиешле догаларны әйтү һәм башкалар. Сәмагъ мәжлесе «нияз айыны» белән озаһытылган, анда махсус шуның өчен язылган суфи шигырьләре, Мәүлана әсәрләре укылган.

Мәүләвия тарикатенә керергә ният иткән, шул юлга баскан кеше «мәхиб» дип атала. Бу тарикат дәрвише булып өчен аңа мең дә бер көн чилә (нәфесне жинәргә, үтерергә өйрәтә торган, төрле рәхәтлекләрдән ваз кичәргә, тыелып торырга өйрәтә торган аскетик яшәү системасы) үтәргә кирәк була. Чиләгә кергән кеше «Дәдә» дип йөртелә. Дәдә бу вакыт эчендә гел тәкиядә генә була, рәхсәтсез аннан чыгарга тиеш түгел, рәхсәтсез тәкиядән киткән дәрвиш чиләсен бозган булып хисаплана һәм тыелу системасын яңадан башларга тиеш була. Чиләсен бозган дәрвиш сәмагъка кертелмәгән, хәтта сәмагъ өенә керергә дә хакы булмаган.

Чиләне уңышлы үткән кеше мәүләвия мөридлегенә кабул ителгән. Бу шулай ук әһәмиятле процедура: мөрид — шәехнең каршысына утыра, шәех сул кулы белән мөриднең кулыннан тотта һәм бөтен гөнаһларыннан тәүбә иткәнлегенә, күңелен дин гыйлеменә баглаячагына сүз ала. Соңыннан көчле тавыш белән өч тапкыр тарикат зикерен әйтә, мөрид аның артыннан кабатлый. Моннан соң шәех, мөриднең кулыннан тоткан хәлдә, аның өчен Аллаһы Тәгаләгә нияз кыла. Аллаһы Тәгаләнең төрле исемнәрен әйтүдән гыйбарәт булган «Исми Жәләл»дан соң, шәех мөриднең маңгаендагы өч яки күбрәк чәчне кисеп ала, бу эш мөриднең күңелен дөньяга бәйләп торучы жеп киселде дигән мәгънәне аңлата.

Моннан кала, «таж кию» процессы бар: мөрид шәех каршысына килеп тезләнә, башын иеп, шәехнең тезе буена куя. Бу вакытта мәүләвия шәехләренң силсиләсе (шәжәрә чылбыры) укыла, шәех мөридне Аллаһы Тәгалә тарафыннан шушы тарикаткә кабул ителүен белдерә һәм башына символик таж кидерә. Моннан соң мөрид аякка баса һәм аңа мәүләвиләрнең махсус киёмнәре кидерелә. Таж һәм суфи киёмнәрен кидертүнең асыл максаты — мөриднең бөтен эгоистик сыйфатларыннан ваз кичеп, гүзәл әхлакъ белән бизәлүе өчен. Мәүләвия тарикатендәгә дә мөридләр тарафыннан үтәлгәргә тиешле вазифалар, төртип кагыйдәләре бар, алар ясәвия һәм нәкышбәндия тарикатендәгә вазифалардан әллә ни аерылып тормыйлар. Шуның өчен Мәүлананың «Мәснәви» әсәрендә мөридләр хакында язылган бәетләрдәгә фикерләренә генә күрсәтеп китәбез. Мәүлана фикеренчә, кеше күңелә тән һавузында (бассейн мәгънәсендә) керләнә, пычрана, тән исә күңел һавузының суында бәрәкәтләр нәсихәтләр ярдәмендә чистара, матурлана (5324 бәет). «Мөриднең нәфесен зәгыйфьләндерүе — тарикат шартларының берседер. Сыер кебек ашау-эчүдән башканы белмәгән нәфесне тыелу һәм тырышлык белән үтерергә кирәктер» (5400 бәет), «Мөрид — үзен сурәтен жимереп, ягарга тиеш, ягъни үлгәннән алда үлгәргә тиеш» (8302 бәет) һ. б.

Мәүлана фикеренчә, суфи булу — үл үзгә кайту, үз-үзгә табу. Нәфес, шайтан коткысы илаһиятнең бер кисәге булып жиргә килгән кешене юлдан яздыру өчен тырыша, нәфесенә хужа булган кеше генә чын кеше булып кала ала.

Мәүлананың фәлсәфәсендә («вәхдәт-и вәжед» ягъни барлыкның берлегенә инану) идеясе куәтле: галәмдәгә барлык әйберләр, жан ияләре, шул исәптән кешеләр дә, төрле сурәтләргә, кыяфәтләргә, рәвешләргә кергән Аллаһы Тәгаләнең үзе, Аллаһы Тәгалә рухыннан башка жинәнда берни дә юк, ди ул. «Барлыгыбыз — Синсең, без юкбыз. Әй фани сурәтләрдә күренә торган мәңгелек барлык!» Аның фикеренчә, дөнья — минут саен яңача үзгәрә торган тора. Кешеләрнең күбесе мәхлукъ кебек. Тәне зинданда булып та, рухы жиде кат күкләрдә булган кешеләр бик аз. Инсаннар Аллаһы Тәгаләгә кол булмаганга күрә, алтын һәм көмеш әсирлегендә, Хирыслыктан котылуның бердәнбер юлы — илаһи гыйшыктыр.

Мәүлана: «Йөз тараф булса да, тик бер михрабка юнәләбез. Бу юлларның бөтенесе бер өйгә илтә. Бу меңнәрчә башак — бер бөртектән мәйданга килгән. Йөз меңнәрчә төрле ризык бар, фәкәт барысы да ризык. Бу караштан барысы да бер. Берне ашадың, туйдың, әмма илле ризык булса, бөтенесенә кул сузасың. Ач булганда исә, бер ризык та йөз мең ризык булып күренә».

Мәүлана акыл хезмәтен һәм физик эшнә яклы, тырышлыкны, ихтыярлы, әдәпле булуны мактый. Аның «Фиһи ма Фиһ» әсәрендә шундый бер фикер бар: «Әгәр дин кардәшендә бер гаеп күрсәң, ул гаеп — синнәндер. Үз нәфесенә аңарда күрәсәң. Чөнки мәэмин «мәэминнең мирьате, көзгеседер», диелгән. Ул гаеп үзеннән килә.

Бер филне су эчертү өчен су буена китергәннәр, су эчендә үзгә күрәп, ул бик курыккан. Хәлбуки, ул башкасыннан өрәктән дип уйлады, гәрчә үзеннән өрәккәнлеген белмәде. Син дә, золым, кинә, хөсәд, комсызлык, мәрхәмәтсезлек һәм башка шундый начар сыйфатлар булган хәлдә, болардан азат түгелсәң: боларны башкаларда күрәп өрәсәң, тик бел: үзгәннән жирәнәсәң

һәм куркасың. Бер кешегә дә үзенң чуаны һәм жәрәхәте пычрак күренмәс: үлекләгән кулы белән ризыгын ашар, бармагын ялар һәм моннан бер дә күңеле болганмас. Әмма башка кешедә бер чуан яки берәз яра күрдә исә, ул ризыктан жирәнер. Начар сыйфат та үлекләгән чуанга охшаган...»

Мәүланадагы фикер — хәят дингезе кебек, киң һәм тирән. Аның мәснәвиләренә һаман да яңа-яңа тәфсирләр язалар һәм алдагы гасырларда да язачаклар. Мәүлана Жәлалетдин Руми үзеннән соң килгән бихисап күп әдип һәм галимнәргә әдәби, рухи, гуманистик жәһәтләрдән көчле йогынты ясады. Аның тәәсире астында тәрбияләнгән безнең заман шагыйрьләренең иң күренеклесе пакыстанлы Мөхәммәд Икбәл (1877—1938). Гетедән башлап, көнбатыш шагыйрьләрендә дә тәәсире зур булды. Рембранд аның рәсемен ясады.

Хәзрәти Мәүлананың тасауыф төшенчәләрен, гашыйклык фәлсәфәсен һәм әсәрләрен нигез итеп алган мәүләвия тарикате дә төрки халыклар мәдәниятенә лаеклы өлеш кертте, поэзия һәм музыка өлкәсендә төрек культурасының зур шәхесләрен тәрбияләде. Сәнгатьәгенә түгел, көндәлек тормышта кешенең үз-үзен тотышына кагылышлы мәсьәләләрдә жентекле кагыйдәләр системасы булдырып, башка суфи тарикәтләреннән аерылып торды.

Алда әйтелгәнчә, мәүләвилек асылда Төркиядә тарала. 1925 елда Төркия Жәмһүрияте «Төкия һәм тарикәтләренә ябу турында закон» кабул итә, башка тарикәтләр белән берлектә, мәүләвия тарикате дә рәсми рәвештә ябыла. Коньядагы Мәүлана дәрҗәһы һәм төрбәсе 1926 елда музей буларак яңадан ачыла. Конья Туризм Үзәге ел саен декабрь аенда Мәүлананы искә алу тантаналары үткәрүне матур йоллага әйләндерә, шуңа күрә, мәүләви мәдәнияте яшәвен дәвам итә, гомумән, тарикәт — үзе дә юкка чыкмады, хөкүмәт тарафыннан рәсми рөхсәт бирелмәсә дә, хәзер дә Төркиядә мәүләвиләр шактый һәм алар артык кысрыклауларга дучар ителмиләр.

ИСКӘРМӘЛӘР

1. Бертельс Е. Э. Избр. труды. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, Гл. редакция вост. литературы. 1965.

2. Классическая восточная поэзия. Антология. М.: Высшая школа.: 1991.

3. Фиш Радий. Джалаледдин Руми. — М.: Наука, Гл. редакция вост. литературы, 1987.

ӘЛФИНӘ СИБГАТУЛЛИНА,
филология фәннәре кандидаты.

МӨХТӘРӘМ ЖӘМӘГАТЬ!

Татар эстрадасы мәшһүр артистларыбыз башкаруында җырлар һәм башка музыкаль язмалар тәкъдим итә.

Менә алар: Салават Фәтхетдинов, Зөһрә Шәрифиллина, Хәмдүнә Тимергалиева, Айдар Фәйзрахманов, Зөфәр Хәйретдинов, Гөлзада Сафиуллина, Зәйнәп Фәрхетдинова, Зөфәр Билалов, «Чулпан», «Болгар», «Казан кызы», «Сәяр», «Хыял» ансамбльләре чыгышлары, бию көйләре язылган кассеталар.

Казанда Бөтендөнья татар конгрессы кунакларына күрсәтелгән концертының язмасын, шулай ук магнитофон язмасында Корьән сүрәләре, вәгазь, логалар да тәкъдим итәбез. Сезнең заказларыгыз хатларыгызны алганнан соң бер ай эчендә үтәләчәк. Заказны почтадан акча түләп алачаксыз.

Адресыбыз: 420108, Казан шәһәре, п/я — 039. Татар эстрадасы.

دین و اخلاق
DIN VƏ ƏHLAK

مَخْصُوصٌ صَحِيفَةٌ

Галимжан Ибраһимов

БОРЫНГЫ ИСЛАМ МӘДӘНИЯТЕ

ГЫЙЛЬМЕ КИМИЯ, ЯГЪНИ ХИМИЯ ФӘНЕ

Кимия фәненә мөселманнарның нисбәтен күрсәтү өчен мәдәниятләшү тарихынан моның хакындагы сүзләргә генә тәржемә итү белән канәгатьләнәләр. Жоржи Зәйдан әфәнде әйтә: «Заманыбызның кимиясен гарәпләр үзләренә тәҗрибә ясау һәм өйрәнү күләгәсендә башлап, барлыкка китерүләрендә һич шөбһә юктыр. Хакыйкый кимиянең барлыкка китерүчеләре — гарәпләрдер. Алар хыял нигезенә корылган иске кимияне юкка чыгару турында китаплар яздылар. Кимияне алтын ясау хыялына корал булудан чын ысулга чыгардылар. Бу хакта иң әүвәл китап язучы гарәп фәйләсуфы Ягъкуб әл-Кинди жәнаблары иде.

Кимия фәне белән иң әүвәл шөгыльләнгән Халид бине Язид әл-Өмәвидән Жәгъфәр әс-Садыйк алган иде. Аннан соң мөселманнар эчендә кимиягә хезмәт кылучылар күбәйдә. Кимиягир, ягъни химия белгече Жәбир бине Хәян, Әбүбәкер әр-Рази, фәйләсуф әл-Кинди — боларның мәшһүрләреннәндер.

Мөселманнар, хәзерге кимиябезгә нигез булган байтак химик кушылмаларны ачтылар.

Азот кислотасы, күкерт кислотасы, гидрохлорик нашатыр, аның тозы, ляпис, терекөмеш хлориды, терекөмеш окисе, тимер күкерт кебек маддәләргә гарәпләр тарафыннан ачылганлыгын Аурупа тикшеренүче — галимнәргә телгә аладыр.

Унтугызынчы гасырның ахырыннан элек «химия тарихында» тиң күренмәгән кайбер химик кушылмаларның мөселманнарда булганлыгына дәлиллек кыла торган тарихи риваятьләр бар. Аның белән буялган тәкдирдә агачны утта янудан саклай, яндырмый торган кайбер нәрсәләргә гарәпләр тарафыннан кулланылганлыгын Ибн әл-Әсир һижри белән 369, милади белән 979 елда булган бер вакыйга мөнәсәбәт белән телгә аладыр. Фәкәт кызганычка күрә аның нәрсә икәнлеген жентекләп аңлатмый. Хәлбуки, аурупалылар ул маддәгә әле яңа ачтылар.

Кайнату юлы белән кудыру, филтрлау, парга әйләндерү, кристаллаштыру, эретү кебек гамәлләргә майданга чыгаручылар — гарәпләрдер. Химик кушылмалардан саналган «баруд» («порох»)ның да гарәпләр тарафыннан уйлап табылуы — безнең каршыбызда иң өстен нәрсә булып торадыр».

Бу сүзләргә өстәргә дә тиеш түгелбез.

ТАБИГАТЬ ФӘННӘР

Табигать турындагы фәнгә бәйләнешле булып, сизгә кисәккә бүленгән фәнни җыентыкны элекке мөселманнар «табигать гыйлем» дип атылар иде. Табигать гыйлеменә беренчәсе — «сәмагъ табигый», ягъни «табигый ишетү»дер.

Бу кисәктә, җисемнәң өлешләреннән урыны, хәрәкәт һәм тик торышы, боларның сәбәпләре, җисемнәң кисәкләре кебек хәлләрдән бәхәс кылына.

Икенче — күк йөзгә һәм галәмдә. Бу кисәк — күкнең түгәрәк хәрәкәт белән хәрәкәтләнүе, ачыклык, тишек-каплануның кабул булмасы, барлык галәм, сыйфат бозылу кебек бәхәсләрдән гыйбарәт булып, хакыйкәткә бигрәк харафатка тартымдыр.

Өччүсә — барлык галәмнәң бозылуыдыр. Җисемнәр кушылмасының кайберсенә кайбер соңгыга әйләнүеннән, өч туган — хайваннар, үсемлекләр, минералларның барлыкка килүләре һәм юкка чыгулары турында бәхәс — менә шушы кисәктәдер.

Дүртенчәсе — күккә караган әсәрләр гыйлемедер. Монда яңгыр, болыт, кар, җил, яшен, күк күкрәү, чык, салават күпере, йолдыз атылулар, Ай тотылу, Кояш тотылу, зилзилә, чышмә кебек нәрсәләргә сәбәпләре һәм сыйфатлары турында бәхәс кылына.

Бишенчесе — барлыкка килү һәм юкка чыгу гыйлеме. Бакыр, кургаш, алтын, көмеш, күкерт кебек мәгъдәннәрнең, ягъни минералларның ничек барлыкка килүе, төрле мәгъдәннәр бер-берсенә кушылса — нинди нәрсә булачагы турында тикшерү алып барадыр.

Алтынчысы — үсемлекләр турындагы гыйлемдер. Монда үләннәрнең ашавы, эчүе, ирле-хатынлы булуы, яралгыларга ия булуы, ничек жимешләр биргәнлегенә хакында бәхәс ителәдер. Монда мөселманнарның бөек хезмәтләре, мөһим китаплары бардыр.

Жиденчесе — хайваннар турындагы гыйлемдер. Хайваннарның төрләрен, рухын, жисемен һәм башка хәлләрен белдерәдер.

Сигезенчесе — жан, рух турындагы гыйлемдер. Бу кисәктә кешеләрнең рухи хәлләре турында бәхәс кыла. Димәк, рух турындагы гыйлемдер. Мөселманнар кисәккә бүленгән бу табигать гыйлеме турында башкаларга биргән әһәмиятне, куәтне бирсәләр дә, бу гыйлемнәрнең мәсьәләләре хакында катгый дәрәжәгә ирешү — бик күп тәҗрибә, бик нигезле фәнни өйрәнүләр, әллә ни кадәрле корал, әсбабка тукталганлыктан, алар монда бик алга китә алмадылар. Борынгыларның хорафатыннан бөтенләй котылырга мөмкин булмады. Шулай да, мәхрүм түгелләр. Заманның мөмкинлегенә кадәрле бардыр. Байтара (ветеринария), зирагать (игенчелек), аучылык кебек гыйлемнәр — табигать гыйлеменен тармакларыннан санала, болар хакында бәхәс, тикшерү гамәлгә ашырыла иде. Байтара — ат тәрбиясе турында бәхәс кыла. Аның сәламәтлегенә, дөвасы, яхшы булуның юллары хакында мәгълүмат бирәдер. Аучылык — ау белән жәнлек, кош аулаудан бәхәс кыла. Ничек ауларга, нинди кораллар, нинди хайваннарны ауларга, ничек чарасын күрергә өйрәтәдер.

Мөселман галимнәренен бу хакта мөһим китаплары бардыр. Гайса бине Гали әл-Гарнатиның аучылык хакындагы бер китабы аурупалылар каршында мактау белән телгә алынып, үз телләренә тәржемә иттерергә тиеш тапканлыкларын кайбер кешеләр баян кыладыр.

Игенчелек гыйлеме. — Бу гыйлем мөселманнарда яхшы ук алга китте. Игенчелек хакында «Әл-фәлһяхатун-набатийә» («Набати игенчесе») исемендәге бер китапны гарәпчәгә тәржемә иткәннәр иде. Бу китапта игенчелек турында күп нәрсәләр бар иде. Моның өстенә алар үз тәҗрибәләрен кушып, игенчелек гыйлемен алга жибәрделәр. Бу хакта аларның күп китаплары булганлыгы — китап исемлекләреннән аңлашылса да, замананың авырлыклары — бу китапларны безгә ирешүдән туктатып торган. Бүген мәйданда калганы бик аз. Иң мәгътәбәре Әбүл-Гавам бине Зәкәрия әл-Әндөлесинен 36 бүлектән торган, үзе төзөгән бер китабыдыр. Әбүл-Гавам, монда игенчелек хакында күп мәгълүмат бирә. Орлык, аның жәнесе, төре, табигате, боларга каршы соңыннан килеп чыккан афәт, авырулар, болардан саклану кебек нәрсәләр хакында күп тәфсилләп аңлатадыр.

ЖӘГЪРАФИЯ, ЯГЪНИ ГЕОГРАФИЯ ФӘНЕ

«Ихтыяж — уйлап табу кирәклегенен анасы: уйлап табу — шулардан туа» диләр, дәрәс сүз, хакыйкәт сүздер. Дөнъяда һичбер нәрсә үз алдына тик торганда килеп чыкмый. Бәлки аны бик көчле ихтыяж барлыкка килүен бик кирәклегенә — зарурилыгы чыгарадыр. Ләкин коры ихтыяж гына житми, ананың бала тудыруына сәбәпләр, шартлары булган кебек, зарури ихтыяждан уйлап табу тууына да сәбәпләр, шартлар бар. Менә шул сәбәпләрдән соң гына ихтыяждан уйлап табу туадыр. Шулай тәрәккый итәбез. Дөнъябыз шул рәвешле камилләшә барадыр.

Адам баласында сәфәр һәм сәяхәт итү мәҗбүрлегенә бик искедер. Һәр шәхестә булмаса да, кеше төрөндә чит мәмләкәткә, дөнъяның төрле ягына йөрү ихтыяжы бик борынгыдыр. Ул — сугыша, ул — икенче кауемнәр белән сөүдә итә, мал өчен кәсепкә китәргә мәҗбүр була... Ничек тә, мәдәни сәфәр, сәяхәт ихтыяжыннан котылмыйдыр. Менә шул ихтыяж — жәгърафия фәннен барлыкка китерергә сәбәп булды. Сәфәр, сәяхәттән гыйбарәт булган ихтыяждан география туды. Кеше чит мәмләкәткә бара, анда төрле мәгъжизалы һәм гажәп кешеләр, нәрсәләр, таулар, елгалар, урманнар, дингезләр, шәһәрләр күрә. Үзен күргән гажәп хәлләрен икенче кешеләргә сөйләү — адәмдә бер гадәт булганга, ул сәяхәтче кайта да, үзен бөтен күргәннәрен халыкка сөйли. Бердән, ят нәрсәне тыңлау — ләззәт, икенчедән үзе дә бару дәрәт белән халык бу сүзләргә ихлас белән тыңлый, аның зиһененә шулай итеп чит мәмләкәт хакында хәбәрләр тула башлый. Төрле кеше төрле якта йөри. Һәрберсе кайтып сөйли, шулай итеп, халыкның зиһенендә география мәгълүматы жыела башлады. Ихтыяж бу мәгълүматны күп кешеләргә белергә ләзим

итеп, аны авыздан-авызга йөрөтө, өйрөттөрө башлады. Адәмнең гапылы, фикере үсә төшкәч, бу мәғлүмат китап рәвешендә жыела һәм төзелә башлады. Шулай итеп, география фәне барлыкка килде. Китаптар язылды. География фәненең орлыгы чәчелде. География фәнендә иң элек китап язучы — юнанлы (грек) Аратстиндыр. Миладидан 196 ел элек вафат булган. Аратстин, үзенең китабында халык авызыннан финикиялеләрнең сәүдә белән йөргөндә Искәндәрнең (Александр Македонскийның) Азияне яулап алуы вакытында жыелган хәбәрләрдән жыйнап, география мәғлүматлары язган. Аңардан соң сәяхәтче Страбон, географлардан Белинус һәм Батләмиус әл-Клузи (Клод Птоломей) кебек галимнәр география тугрысында китаптар яздылар. Бу география китаптары арасында Батләмиусныкы өстендер. Ул үзенең география китабында ике йөз тау, дүрт йөз утыз биш шәһәр, шәһәрләреннән халкы, тауларның барлыкка килгән әйберләре турында мәғлүмат бирәдер. Батләмиусның «Әл-мәжистый»сы (Птоломейның «Әл-магест» исемле, дөньяның системасы турында язган хезмәте.— Ә. Х.) күп замангача астрономия фәнендә хаким булган кебек, география хакында язган китабы да ислам мәдәниятенә бөтен галәм тарафыннан чыганаҡ һәм ышанычлы хезмәт итеп тотылды. Мөселманнар гача һичбер кеше Батләмиусның бу китабыннан камилрәк китап барлыкка китерә алмады. Бу китап — башка китаптар белән бергә гарәпчәгә тәржемә ителгән. «Жәғрафиятүл-мәғъмүр вә сыйфатүл-арз» («Төзөк география һәм жирнең сыйфаты») дип исемләнгән иде.

* * *

Юнан (грек) теленнән географиягә караган китаптар тәржемә кылынмас борын ук, мөселманнар эчендә географиягә караган китаптар бар иде. Хаж кылу, гыйлем өйрәнү, яулап алу һәм сугыш кебек сәфәр һәм сәяхәткә мәжбүр итүче хәлләр — мөселманнарны географик мәғлүматны белергә һәм шул хакта китап язарга мәжбүр итте. Шул сәбәпле, чит телдән тәржемә кылынудан элек үк, гарәпчә география китаптары барлыкка килгән иде. Фәкать география исемендә түгел һәм гомуми түгел, бәлки ислам мәмләкәтләренә генә хас иде. Бу ислам мәмләкәтләренә хас булган география тугрысында иң әүвәл китап язучы ислам әдибләреннән Асмагый, Сөкүнидер. Болардан соң һәмәдани, Әбүл-Әшгас һәм башкалар бу хакта китаптар язды. Шулай итеп, ислам мәмләкәтләренең географиясе барлыкка килде. Юнаннан (грекчадан) географиягә караган китаптар тәржемә ителгәч, бу — әүвәлге географик мәғлүмат белән юнан китаптарынан алынган географияне туплап, гомуми география фәне барлыкка килде. Мөселманнар гомуми география фәне белән таныштылар. Үсешкә омтылган башка гыйлемнәр жөмләсенә географияне дә кертеп, аның алга баруына, киңәюенә хезмәт итә башладылар.

Хакыйкый географик мәғлүмат жыю, география фәнен таләп ителгән дәрәжәгә житкерү өчен иң беренче шарт, аның баш һәм мөстәкыйль сәбәбе — сәяхәттер. География — фәкать сәяхәт, сәфәр белән генә хакыйкәткә ирешә, шуның белән киңәйдер.

Мөселманнар мфны бик яхшы аңладылар. География фәненә хезмәт итү өчен дөньяның һәр тарафына сәфәр, сәяхәт зәһмәтләрен йөкләделәр. Һәр якка йөрөп, диңгезләр, күлләр, елгалар, урманнар, таулар, жирләр, шәһәрләр, халыклар, гадәтләр жир асты байлыктары кебек нәрсәләр хакында мәғлүмат жыйп, географияне әүвәлгедән бик күп алга жибәрделәр — үстерделәр. Аңарга бик күп хезмәтләр куштылар. Жыелган мәғлүматны язып, сонгы буыннарга бүләк ителәр.

ГОМУМИ ГЕОГРАФИЯ КИТАПЛАРЫ

Мөселманнардан гомуми географияне мөстәкыйль фән сурәтендә итеп иң әүвәл китап язучы әш-шәех Әбүзәед әл-Бәлхидер. Бу зат үзенең «Суаруль-әкалим» («Икълимнарның сурәтләре») исемле китабында диңгез, күл, елга, таулар кебек табигый нәрсәләр хакында, ул замандагы шәһәрләр, халыклар, аларның тормышлары, мәдәниятләре тугрысында иң беренче буларак географик мәғлүмат бирде.

Шул ук Бәлхи заманында, мәшһүр географлардан Әбү Исхак әл-Истахри жәнәблары да үзенең «Мәсаликүл-мәмәлик» («Мәмләкәтләренң мәсләкләре») исемле бер китабын язды. Истахри жәнәбләре дөньяның һәр ягын үзә сәяхәт итеп, шаһит дәрәжәсендә күз алдына китереп язганлыктан, аның әсәре тагын да камилрәк иде. Болар — һәр икесе дә һижри белән дүртенче, милади белән унынчы гасырның башында булганнар.

Һижри белән 331, милади белән 943 елда сәяхәткә чыгып, Ибне Хаукаль хәзрәтләре дә «Әс-саликү вәл-мәмәлик», («Юлга чыгучы һәм мәмләкәтләр») исемле

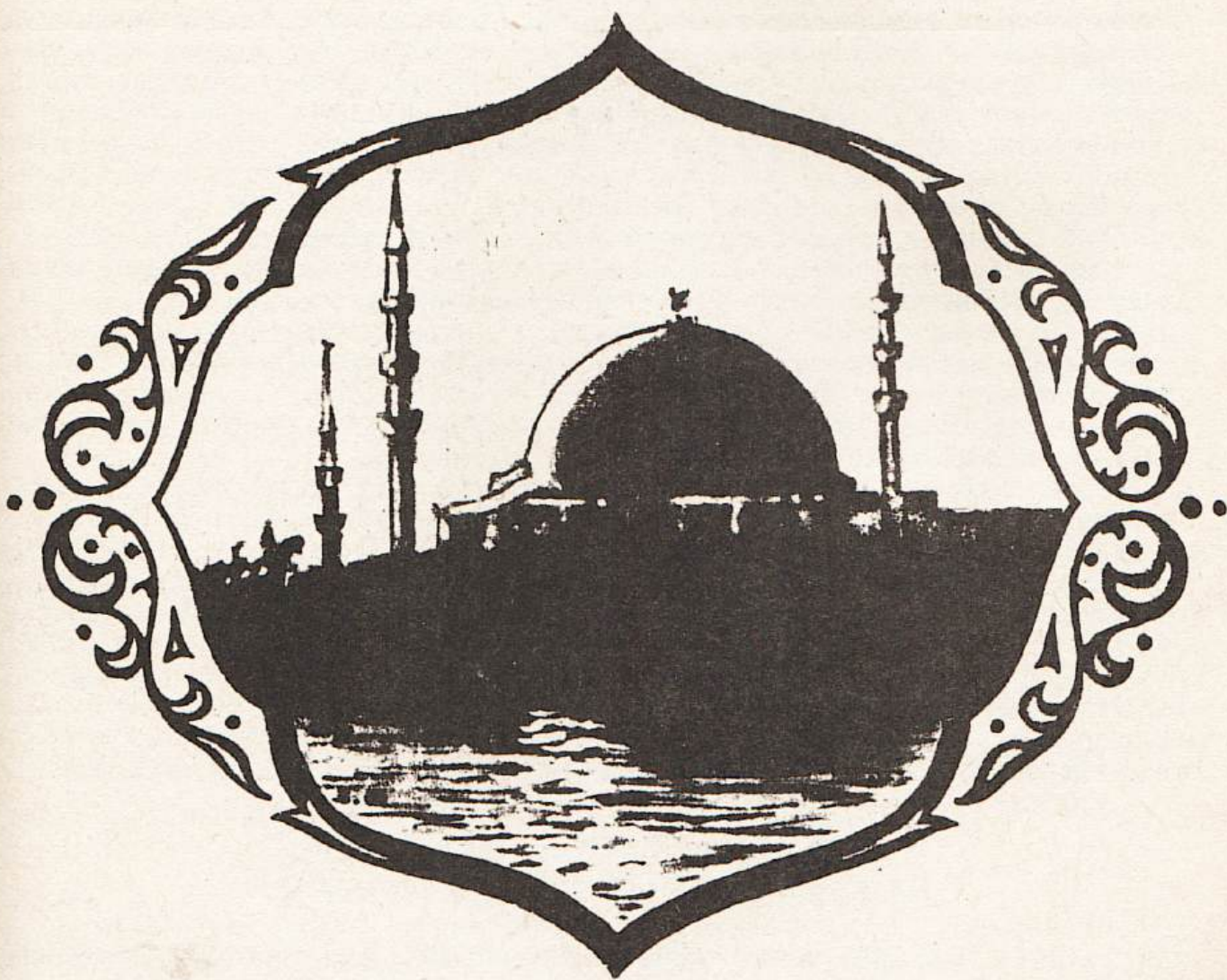
бер география китабы язды. Ибне Хаукальнең бу китабы хариталар белән зиннәтләнгән иде. Бу китап Аурупада бөек шөһрәт алган, һәр төрлө телләргә тәржемә ителгән, гарәпчә тексты да басылган иде. Болардан соң Һәмадани, Мәсгуди, Мөкаддәси һәм башка галимнәр — үзләре сәяхәт итеп, география фәнен киңәйтү өчен хезмәт иттеләр, китаплар яздылар.

Мөселман галимнәре тарафыннан, язылган географияләренң арасында Әбү Габдулла Мөхәммәд бине Мөхәммәд бине Идрис әс-Әндәлесинәң «Нөзһәтел-мөштак» («Ирекле сәяхәт итү») исемле әсәре — бөек бер вакыйга саналадыр. Бу зат үзенә китабында Аурупа галимнәренә әле бу көндә дә надан булган Африка чүлләре хакында гүзәл мәгълүмат биргән.

«Нөзһәтел-мөштак» («Ирекле сәяхәт итү») китабы һижри белән 1252, милади белән 1839 елда француз теленә тәржемә ителгән. Бу китап — Аурупа каршында да мөгътәбәдер. Дөньяның төрлө ягына сәяхәтләр күбәеп, төрлө кешеләр тарафыннан кыскача география китаплары язылганнан соң, һижри белән 5—6 нчы гасырда милади белән XI—XII гасырда география фәненә хезмәтнең яңа бер ысулы чыгарылды ки, географиягә сүзлекләр языла башлады. Бу ысулда географиягә хезмәт итүчеләренң иң мәшһүрләреннән берсе — Әбү Габдулла Шиһабетдин әр-Руми, Якут әл-Хәмәви жәнабларыдыр. Якут Хәмәви алфавит тәртибе белән география фәненә караган сүзлеген язып, «Мөгъжәмел-бөддән» («Илләр сүзлегә») дип атаган. Бу китап — кыскача һәм ышанычлы булган географик мәгълүматы өстенә, тарих һәм тәржемәи хәлләрдән дә күп нәрсәне туплаган. Якут Хәмәви һижри белән 626, милади белән 1228 елда вафат булган.

Мөселманнар каләмә белән язылып, география фәненә файдалы булган әсәрләрдән өченче төрлесе — сәяхәтнамәләрдер. Мәсәлән, Ибне Фазлан сәяхәтнамәсе, Чәләби сәяхәтнамәсе һәм башкалар.

(Дәвамь бар.)

ФӘЛСӘФӘ И ИГЪТИКАДИЯ ЯГЪНИ ИНАНУ ФӘЛСӘФӘСЕ

ШӘРИГАТЪ КАНУННАРЫНДА АЛЫШЫНУ

НӘСЕХ-ШӘРИГАТЪ — МӘДӘНИ КАНУННАР!

Күктән иңгән диннәрдә һәм күктән иңгән шәригатъләрдә камилләшү канунынча үсеш-тәрәккый итү шиксез икәнән баян итеп үткән идек. Ләкин, нәсех исә — игътикадияттә (инануда), илаһияттә, (ысуле диндә) һич юктыр һәм сурәтләнә торган түгелдер. Чөнки Жәнабе Хак һәм Аның бөөк сыйфатларында алышыну яки бәгъзесе бетүчелек мөмкин түгелдер. Һәм Аңа бәйлә булган инануларда шулай ук алышыну ихтималы юктыр. Шулай булгач, нәсех тә юктыр. Шуның өчен барча диннәр ысуле диндә бердер, рухлары да бердер. Фәкатъ «каш төзәтәм дип күз чыгару» кебек бәгъзе бер ялганчыларның каләмәннән кергән ялгыш аңлатудыр, ысуле диндә башкалыклар күрсәтсә дә, динне китерүче расулләрнең үзләре өйрәткән дин һаман барчасы да бер икәнән чын белемләләр каршында күренеп торадыр.

Әмма нәсех исә «каванине шәргия»дә, ягъни «шәригатъ кануннары»нда барлыкка килгәндер. Заманына күрә бәгъзе бер канун эшкә керешкән булып торганда, икенче заманнарда аның киресе файдалы булганлыктан, ул канун алыштырылып, аның урынына икенче төрле кануннар эшкә керешер. Бу исә, шәригатътә булган тәрәккый итү, алга китү, камилләшүдән гыйбарәттер.

Янә нәсех ителгән кануннар исә — «каванине шәргия мөваккатә», ягъни «билгеле шәригатъ кануннары»дыр. Нәкъ «каванине вазгия» дәге, ягъни «шартлы кануннар»дагы «вакытлы кануннар» кебектер. Вакытлы низамнар куелып, тукталып тора да, уңайлы заман житкәч, шул вакытлы низамнар алыштырыла да, башкача, зирәгрәк, уңайрак, файдалырак кануннар төзелеп куеладыр. Мондый идарәләргә һич тә гаеп күзе белән карамыйдыр, бәлки хәкимнәрчә булган бер чарадыр. Шуның кебек илаһи шәригатъләрдә, ягъни дини кануннар жыентыгында да вакытлыча кануннар эшкә керешеп тә, моның соңында тагын да тәртипле һәм төгәл булган кануннар эшкә керешеп, әүвәлге кануннарны алыштыруы һич тә бер дингә кимчелек китермидер, бәлки хикмәт һәм файда буенча булган илаһи чарадыр.

ТАБИГЫЙ НӘСЕХ, ШӘРГИЙ, ЯГЪНИ ШӘРИГАТЪЧӘ НӘСЕХ

«Каванине табигиядә, ягъни табигатъ кануннарында һәм табигатъ дөньясында нәсех — шиксез, каванине шәргиядә, ягъни шәригатъ кануннарында нәсех — барлыкка килгән» дип белеп килдек. Менә шул табигатътә булган нәсехкә «нәсех табигый», шәригатъ кануннарында булган нәсехкә «нәсех шәргий» дип әйтәм.

НӘСЕХ ТАБИГЫЙ ФАЙДАЛАРЫ

Әгәр дә нәсех табигый, яғни табигый үзгәрү булмаса, галәм фәкать бер агым көче, чиксез бер бушлык хәлендә торыр иде. Матди дөнья мәйданда булмас иде. Кояшлар, йолдызлар, айлар, жирләр, жирләрдәге үсемлекләр, хайваннар, кешеләр, һичберсенен исемнәре болай булмас иде. Жәнабе Хәййел-Кайюмның, яғни Мәнгә Терек Аллаһы Тәгаләнең барлығы шул дәрәжәдә яшерен, беленмәгән бер хәлдә булыр иде ки, Аллаһы дигән исем юк, Аллаһының барлыгыннан хәбәрдар түгел, чиксез яшерен пәрдәләр, очы-кырые булмаган яшерен, ябык хәлләр. Аллаһы Тәгаләнең барлығын фәкать үзе генә белер, дип хөкем ителер бер хәлләр булып торыр иде.

Шөкерләр — рәхмәтләр булсын! Табигать дөньясында нәсех кануннары төзелгән: менә шул канун нәсех аркасында бөтен галәм, көвен, яғни космос мәйданга килгән, нәсех табигый арадашлығы белән генә дөньяда тәрәккыять үскән, кимчелекләр камиллеккә ирешкән, бөтен дөнья китешендә гүзәл һәм камил намуслар белән юл тоткан, нәсех табигый сәбәплә генә Жәнабе Хак яшерен байлык, хәзинә булуынан туктап, барлығы ап-ачык булып мәйданга чыккан. Менә нәсех табигый. Менә файдалары!!!

НӘСЕХ ШӘРГЫЙНЕН, ЯГЪНИ ШӘРИГАТЬЧӘ ҮЗГӘРҮНЕН ФАЙДАЛАРЫ

Каванине илаһия, яғни илаһи кануннар булган шәригательләр, кешеләрнең ихтыяжлары нисбәтендә кирәкләренә булышлык кылучы ярдәмчеләрдер. Шулай булгач, кешеләрнең гапыллары күтәрерлек, белемнәре житәрлек, аңнары йөкләрлек, фикерләренә үстерерлек, күнелләренә чынлык ачыклары бирерлек авыр хәлләрдән жиңеллекләргә чыгарырлык рәвештә булып килергә кирәк. Шуңа караганда, гапыллар аз, белемнәр бик ким булган чакта килгән кануннар, хосусый уңышлар дип каралып, әдәп өйрәтү һәм тәрбия өчен төзелгән дәншәтле кануннар яки жисманият, яғни матдә тарафына авышып киткән авышлыкларны руханият тарафына авыштыру максаты белән корылган тәкъвалык итү, терек дөньяга бәйләнешле дини кануннар, һаман шул көенчә дәвам итсә, кешелек дөньясы бер көйгә каткан көенчә торыр иде. Шәригательләр — кешеләр тормышына аркылы яткан авыр кискә, алга китүгә каршы торган чуен карета булыр иде. Кыскасы: шәригательләр — һичшиксез тәрәккый итүенә үсүне тыеп торучы булыр иде.

Бәс, шулай итеп, нәсех шәргый булу сәбәплә, шәригатель кануннары көннән-көн үскән. Жәзыйят — ваклык даирәсеннән көллият — тулылык, бөтенлек даирәсенә күчкән. Каумият — нәсел, милләт даирәсеннән гомум кешелек даирәсенә ашкан. Хосусый уңышлар дәрәжәсеннән гомум уңышлар дәрәжәсенә күтәрелгән. Заманына күрә куелган авыр кануннар йомшартылганнар, жиңел һәм ансат кануннар төзелгән. Гомум тәрәккыятькә — үсешкә каршы булу урынына, тәрәккыять кануннары булып мәйданга килгән.

Менә нәсех шәргый!!! Менә файдалары!!!

Инде шулай булгач, маддиюн, яғни материалистлар тарафыннан дин әһелләренә каршы чыгулар — хаксыз икәнә ап-ачык күренеп торадыр. Дин әһелләре дә бер-берсе арасында үгиләшеп, диннәр арасына аермалык салучылыкта хаксызлык кылалар. Чөнки табигать — нәсехнең шиксез барлыкка килгән булуына үзе шаһиттыр, бәлки үзебезнең барлығыбыз белән дәлилдер. Шәригательләрдә нәсехнең шиксез барлыкка килгән булуы фәкать күтәрелү, үсү-тәрәккый итү, камилләшү кануныннан гыйбарәттер.

Шулай булгач, дингә һәм дин әһелләренә һич тә кимчелек юктыр.

КОРЪӘН КӘРИМДӘ ХӨКЕМЕ АЛЫШТЫРЫЛГАН ЯКИ БӨТЕНЛӘЙ ТУКТАТЫЛГАН (МӘНСУХ) АЯТЛӘР БАРМЫ?

Хәзерге көндә өч йөз миллионнан артык мөселманның кулларында укылуда булган Коръән Шәриф — алты мең ике йөз кырык алты аять (Коръән Кәримнең аятләре хакында биш-алты риваять бардыр. Фәкать ул риваятьләргә генә карамыйча, һижри белән 1320, миладиде белән 1902 елда Исламбурда «Матбагаи хәйрия»дә басылган Коръәннән исәпләп чыгардым), йөз ундүрт сүрәдән гыйбарәттер.

Шушы Коръән Кәрим бәндәләргә Аллаһы Тәгалә тарафыннан килгән илаһи канундыр, барча аять, сүз һәм хәрәфләре — һәркайсының хөкемнәре мәңге яшәячәктер. Һичбер мәнсух булу, ягъни туктатылу ихтималы да юктыр. Минем бу сүземә каршы кайберәүләр: «Коръәндә бер вакыйга хакында төрле хөкемнәр килгән. Шул хөкемнәр берсе-берсенә каршы килүчедер, каршылыклыдыр. Бәс, шулай булгач, бу — кулыбыздагы Коръән Кәримдә мәнсух булган — туктатылган аятьләр булырга кирәк», — дип бәхәс итәрләр. Мәнә шул сорауларына җавап итеп, түбәндәге мәбхәснә, ягъни бәхәс объектын язам.

КОРЪӘН ШӘРИФТӘ ХӨКЕМНӘРНЕҢ ТӨРЛЕ ДӘРӘЖӘЛЕ БУЛЫП КИЛҮЛӘРЕ

Кешеләр төрле икъялимдә гомер итәләр: бәгъзеләре салкын, кайсылары эссе, кайсылары урта икъялимдә яшиләр. Шулай ук төрле мохитның тәэсире астында тереклек итәләр, бәгъзеләре мәдәни, бәгъзеләре вәхши, кайсылары хаким, кайсылары хөкем астында торган хәлендә... Шулай ук кешеләргә табигать жәһәтәннән тигән афәт һәм очраклы хәлләр сәбәпле дә төрлечә хәлдә көн итәләр: авыру, карт, көчсез, зәгыйфь, таза, сәламәт, көчле. Кешеләр табигате дә төрлечәдер... Мадди һәм мәгънәви уңышлар да төрлечәдер...

Инде шушы кадәрле төрле калыпта, төрле күнелдә булган гомуми кешелек дөнъясына куелган гомуми кануннар һичбер заманда бер дәрәжәдә генә ителеп куелырга мөмкин түгелдер... Чөнки кануннар куелудан максат — кешеләргә тәрбия бирүдер, табигать канунына каршы килми торган дәрәжәдә галәм тәртибен саклаудыр, һәр кешененң жанына үз дәрәжәсендә азык биреп, күнел тынычлыгы урнаштырудыр. Инде Бөтен кешелек дөнъясына куелган нигез канун бер генә дәрәжәдә ителеп куелу — тәрбия канунына каршы булачактыр, кешеләр табигатенә каршы булачактыр. Галәм намусларына да каршы төшәчәктер... Бәс, шулай булгач, ул канунны һичбер заманда эшкә куярга мөмкин дә булмайчактыр.

Коръән Кәрим — барлык табигатьне, бөтен белем файдасын үтәдән-үтәгә күрә, белеп торган Аллаһы Тәгалә тарафыннан бөтен жир йөзәндәге төрле икъялимнәрдә, төрле дәрәжәләрдә... яшәгән кешелек дөнъясын тәрбия итәр өчен килгән илаһи канундыр. Шуңа нигезләнеп, бөтен кешеләрнең, табигатьләреннән үлчәве, уңышларының үлчәме белән төрле дәрәжәдә булып, киләчәгә дә табигыйдыр. Мәнә шунның өчен Коръән Кәримдәге нигез кануннар — кешелек дөнъясындагы төрле белем һәм уңышлар дип исәпләнеп, рөхсәт, бөеклек, җәза, гафу, сәясәт, куәт, зәгыйфьлек, гомуми уңыш... шәхси мәнфәгать үлчәмнәре белән төрле дәрәжәдә ителеп куелмыштыр.

Бәгъзе бер затлар, Коръән Шәрифтәге нигез кануннарның төрле дәрәжәдә булып килүенә фәлсәфәсенә, рухына төшенмәгәнлекләреннән аптыраганнар да, үз фикерләренә караганда каршылык бар кебек аңлаганнар... Шул каршылыктан котылып өчен нәсехкә барып ябышканнар да, «бу аять мәнсух, ягъни туктатылган», — дип котылмакчы булганнар. Фәкать мондый илаһи канун булган Коръән Кәрим хакында яраклы булмаган бәндәчелекләр иткәннәр. Хәлбуки, Коръән Кәримдә һичбер каршылык юк, һичбер каршылык!.. Нигездә Аллаһы Тәгаләнең камил булган илаһи сүзләрендә, ягъни Коръән Кәримдә мондый хәлнең булуы да мөмкин түгелдер. Бәс, шулай булгач, Коръән Шәрифтә мәнсух булган, ягъни туктатылган һичбер аять тә юктыр. Фәкать хөкемнәрнең төрле дәрәжәдә булып килүе — югарыда сөйләнгән фәлсәфә һәм хикмәтләр өчендер.

(Дәвам бар.)

МИХАИЛ ДЕВЯТАЕВ

ТАМУГТАН КАЧУ

ӘДӘБИ-ДОКУМЕНТАЛЬ
ПОВЕСТЬ

Беренче сугышчан очышларга ул мине үзе белән алды.

Июнь ахыры. Бу вакытта Белоруссия бигрәк матур! Киң кырларда игеннәр яшелләнә, болыннарда куге яшел үләннәр күтәрелә. Карыйсын — сөенергә генә дә бит, әрнүдән һәм кайгыдан йөрәк чәнчи.

Илбасарлар кая кадәр килеп життеләр! Ирексездән Виктор Гюгоның сүзләрен искә төшерәсен: илгә ясалган яраны безнең һәрберебез йөрәгендә йөртә.

Баш өстендә күк ыңгырашты. Төтен һәм тузан кояшны каплады. Безнең самолетлар «юнкерслар» һәм «мессершмиттлар» өеренә каршы күтәрелделәр. Очыш артыннан очыш. Заданиедән кайтуга, очучылар арып жиргә егылалар.

Захар Плотников белән бергә очканда мин аңардан камиллеккә, маневрлар ясау осталыгына өйрәнергә тырыштым. Һәм шунда... Биектән мин болыт артыннан атылып чыккан «юнкерс»ны күрдем. Аңа төбәп атарга гына өлгердем, ул пикировать итеп миннән түбән очып узды. Мин — аның артыннан. «Юнкерс» ата-ата оста маневрлар ясый. Аңа төбәп бертуктаусыз ут яудырам. Дошман самолет каршына чыкканда гына кинәт пулеметым туктап калды. Патроннар бетте. Шул вакыт миңа ярдәмгә ашыккан Плотниковны күрәм һәм аз гына вакыт эчендә «Юнкерс» артыннан куге кара эз калдырып кыр уртасында төшеп шартлады.

Мин самолетны полосага утырттым.

— Нишләп син аның белән кәңфитләнеп тордың? — дип сорады Захар тиргә баткан шлемын сала-сала. — Базардагы кебек сатулашып тордың. Өстенлек синен якта иде бит. Күп уйлау — озак уйлау дигән сүз түгел әле. Мизгел эчендә уйларга кирәк. Ярый, — Захар минем жилкәгә сугып алды, — кайгырма, моңардан хәтәррәкләр дә була әле. Гомумән алганда, котлыйм сине, Миша, «Юнкерс»ны син бәрәп төшердең, ә мин аңа тизрәк мәтәлсен өчен берәз өстәдем генә.

Башта мин Плотниковның кул кысуын ничек аңларга да белмәдем. Командир биргән сабакка кинәнергәме, әллә уйланыргамы? Мин соңгысын сайладым.

Сугышның беренче көннәрендә яшә очучыларның барысы да хәрби очу осталыгын яхшы үзләштерә башладылар. Еш кына хаталар жибәргәләделәр. Ләкин дошманга булган көчле нәфрәт һәм Ватанны чиксез сөю хисе, өлкән командирларның тупланган тәжрибәсен тиз арада үзләштерү безгә гитлерчыларны һавада уңышлы тукмарга ярдәм итте.

Үзара ярдәм, югары очу осталыгы, кыюлык һәм батырлык жинәргә булыштылар. Үзебезнең һәм дошман самолетларының тактика-техник мәгълүматларын искә алып, без «мессерлар» белән көрәшүнең нәтижәле тактикасын эшләдек.

* Дәвам. Башы журналның быелгы 1—2 саннарында.

Биеккә омтылмыйча, көкре сызык буенча хәрәкәт итеп сугыштык. Фашист самолетлары исә бары биеклектә генә уңышлы хәрәкәт итәләр. Дошманны үз вакытында күрәп алуга һәм көтелмәгән маневрлар ясауга зур әһәмият бирдем. Дошман очучылары безнең истребительләренә маңгайга бәрәп ясаган атакаларынан аеруча курка иделәр.

Без барыбыз да ачыктан-ачык эскадрилья командиры Захар Плотниковның сугышчан осталыгынан көнләштек. Ул һава сугышлары вакытында куркуну белми торган иде. Үзенә кыюлыгы һәм дошманны жинә алуы белән ул безне, яшә очучыларны да сугышчан батырлыкка рухландырды һәм без командирыбыздан үрнәк алырга, фашистларны аның кебек үк оста тукмарга омтылдык. Шулай бервакыт, истребительләренә бәләкәй группасын житәкләп, ул сан ягынан шактый күп булган фашист самолетлары белән сугышка керде. Дошман бомбардировщикларының төркеменә атылып килеп керде дә шундук берсен бәрәп тә төшерде. Без аның үрнәгенә иярәп дошман өстенә ыргылдык. Бик күп дошман самолетларын бәрәп төшердек, калганны кычып киттеләр. Үзәбез исә бер югалтусыз аэродромыбызга кайтып життек.

Каты сугыштык. Эмма шулай булса да, дөрләп янган Минск белән Бобруйск шәһәрләрен калдырып чыгарга туры килде.

Могилев өстендә мин уңышка ирештем. Болытлар аерылган урында миңа бер «Юнкерс-97» самолеты эләкте. Тулы газ бирәп, дошман самолеты өстенә ыргылдым да прицелга алып ике пулеметтан бәрә башладым. «Юнкерс»ка ут капты һәм ул аска төшәп китте. Бер карчыганың кимүенә шатланып бетә алмадым, күнелем горурлык хисе белән тулды.

Сугышлар бөтен Белоруссия территориясә буйлап барды. Безнең часть июль ахырына кадәр Могилев янында торды. Дошман гаскәренә пехота колонналарын штурмладык, разведкага очтык, бомбардировщикларны саклап бардык, һава сугышларында катнаштык.

Ләкин безнең авиациянең начар коралланган булуы көн кебек ачык иде. Фашист самолетлары күп күрсәткечләр буенча бездән өстен. Алар ике яклы радиоәлемтә белән тәмин ителгәннәр. Әгәр арттан һөжүм итсә самолет киләп чыкса, очучы иптәшен кисәтә ала. Немец самолетларының тизлегә дә югары, очу биеклегә дә безнекеләрдән өстен. Ләкин шулай булса да, без һава сугышларында сынатмадык. Сугыш тынып торганда, чирәм өстенә кырын ятып тыныч көннәргә искә төшерәп юандык, киләчәк тормышның ямьле буласына ышандык.

Әле дә хәтеремдә, һава сугышларынан соң июль аенның жылы төнөндә без, берничә очучы, хуш исле печәнлеккә сузылып яттык. Мин күршем — Саша Шугаев белән сөйләшәп киттем. Аңа Казанда сөйгән кызым калды дип ычкындырдым. Татар милләтеннән. Исеме Фая. Аның белән сугышка кадәр үк, спорт ярышлары вакытында танышкан идек.

— Синәң сөйгән кызың бармы? — дип сорадым мин Сашадан.

— Мин өйләнгән инде.

— Менә ничек! Туйга кадәр озак йөрештегезме?

— Бөтенләй йөрешмәдек! — диде Саша. — Килдем, күрдем, яучы жибәрдем.

Шунда Саша сугышка кадәр авиациядә хезмәт иткәндә үзенә еш кына качып кызлар янына йөрүен сөйләде. Чираттагы «визит» вакытында аны тоталар. Сашаны командир чакырып ала да кисәтә:

— Син я өйлән, я кызлар янына чабуыңны туктат...

Шуннан соң Саша өйләнү өчен дип командирдан ял сорый, көлешә авылда яши дип ялганлай. Аңа ял бирәләр һәм шунда Саша шүрләп кала. Ә көләш бит юк. Кемгә өйләнергә? Командирны алдау яхшыга китермәс. Ләкин шулай да кайтып китә. Вагонда барганда кайгысын беренче очраган юлчыга — киң жилкәле пеләш башлы иргә сөйли. Ә ул:

— Таптың кайгырыр нәрсә! Киттек безнең Ивановога. Шундук көләш табарсың. Анда кызлар миллион. Теләсәң — сары чөчлесең, теләсәң — кара чөчлесең ал. Тик сайла гына.

Саша шулай итә дә. Ивановога килә. Жәйге парад формасы кигән зифа буйлы солдат шәһәр урамнары буйлап йөри, очраган кызларны күзли. Ә бер блондинка исә, чибәр, зифа буйлы, тыгыз күкрәкле, озын керфекле кыз, адымнарын акрынайтып, егеткә сынап карый. Саша аның янына килә дә:

— Беләсезме ... Өйгә ял итәргә кайтышым. Анда сезгә бик охшаган матур сеңелем бар. Аңа ни дә булса сатып аласым килә. Ярдәм итмәсезме?

— Ләкин мин фабрикага барам бит, эшкә...

— Ә сменадаң соң?

— Яхшы.

Смена беткәч очрашалар. Аның исеме Зина икән. Саша Зина белән кибетләрдә йөриләр. Зинага ошаган товарны бер чемодан сатып алалар. Ә соңыннан исә Саша үзенә бернинди дә сөңләсе юклыгын әйтә. Бу әйберләргә Зина өчен алуын белдерә һәм бергә тормыш корыйк дип аңа тәкъдим ясый...

... Әйе, Сашаның гаиләсе бар инде. Ә ул исә өйләнергә өлгерә алмады. Өлгерерменме икән? Сугышта бит һәр көн соңгысы булырга мөмкин.

Күнелдән мин иннәремә канатлар куйган Казан шәһәренә кайтып килдем. Күз алдымда Фаяның алланып киткән чибәр йөзе пәйда булды. Яңа чапкан печән исә аңкый. Йолдызлар жемелди. Сугыш хакында бер мәлгә генә булса да онытып торасы килә. Ләкин мөмкин түгел. Дошман һөжүм итә. Явыз, мәкерле, баштанаяк коралланган. Еракта туплар гөрселдәве ишетелә. Төн узып бара. Яңадан — тревога! Яңадан — һавага! Яңадан сугышка керергә.

Июль аеның бер иртәсендә Могилев өстендә бер истәлекле һава сугышы булды.

Бомбардировщиклар дулкыны килеп җиткәндә, аэродромда өч звено иде. Алты истребитель шундук һавага күтәрелеп, бомбардировщикларны саклап килүче фашист истребительләргә белән сугышка ташландылар. Әле яңа гына һава сугышынан кайтып, үзен ягулык һәм хәрби запаслар белән тулыландыра торган соңгы звено бомбардировщиклар аэродром өстендә булганда очып китте. Звено командиры өлкән лейтенант Терехин самолетларын бомбардировщикларның баш колоннасына таба алып китте. Алдагы көнне генә ул бер «юнкерс»ны бәрәп төшергән иде. Бу юлы аңа уңыш елмаймады: Терехин якында торган «юнкерс»ка төбәп пулеметлардан давиллы ут ачса да, тегесе янмады. Ягулык запасын бетергәч, очучы аңа китәргә юл куймас өчен таранга барырга уйлады. Ул дошман бомбардировщигына бик якин килде дә үзенә И-16 сының винты белән «юнкерс»ның койрыгын кисеп төшерде. Фашист бомбардировщигы идарә итүгә буйсынмый башлады.

Шул чак тормышта бер генә тапкыр күрергә мөмкин булган бер вакыйга булды. «Юнкерс»лар тыгыз саф белән киләләр иде. Николай Терехин таранлаган бомбардировщик канаты белән үзен әйдәп баручы самолетка сукты. Анысы исә кисәк кенә сулга борылды да сул яктагы истребитель белән бәрелеште. Минем күз алдымда шулай «Ю-88»нең бөтен баш звеносы җиргә мәтәлеп төште...

Николай Терехин өчен сугыш моның белән генә бетмәде әле. Ул үзе бәрәп төшергән фашист очучылары белән бергә парашютта сикерде. Бер «юнкерс»ның экипажы парашют белән төшкәндә безнең очучыга пистолетлардан ата башлый. Терехин да җавапсыз калмый. Алар аэродромнан берничә чакрым ераклыктагы кырга төшәләр. Парашютлар төшкән җиргә колхозчылар ашыга. Алар фашист очучыларын коралсызландырып бау бәйлиләр дә аның очын Терехинга тоттыралар. Ул шулай дивизиянең команда пунктында пәйда булды — бер кулында пистолет, икенче кулында бәйләнгән әсир немец очучылары...

Сугыш хәрәкәтләре Могилев аэродромынан алып барылу сәбәпле, безнең аэродром бомбалар астына еш эләкте. Бервакыт, «акчарлаклар» группасы сугышчан бурыч үтәргә киткәч кенә аэродром өстендә «юнкерслар» пәйда булды. Үз истребительләрен якында гына дошманны эзләп йөргәндә, яклаучысыз калу күңелне әрнетте. Элемтәче үз инициативасы белән эфирга тапшыра башлады: «Истребительләр! Истребительләр!» Бу вакытта ярдәм сорау тәңрегә мөрәҗғәгать итүгә тик иде: чөнки ул вакытта кайбер командирларның гына машиналарына радиоалгычлар һәм тапшыргычлар көйләнгән иде. Әле алары белән дә, ачыктан-ачык әйткәндә, очучылар аз файдаланалар иде; сугышка кадәр самолетларны радиоэлемент чаралары белән җиһазларга өлгерә алмый калдылар. Булганнарының да сыйфаты ташка үлчим иде! Һавадагы истребительләр белән җирдән торып идарә итү бөтенләй булмады. Очучылар задание алгач, остановкадан чыгып мөстәкыйль хәрәкәт итә иделәр. Бу кичектергесез эштә алга китеш бары сонрак, самолетларга яхшы сыйфатлы радиоалгычлар, тапшыргычлар куя башлагач, радиолокация җайланмалары һәм юнәлтү станцияләре булдыргач күрәндә.

Ул июль көнөндә безнең звено командиры чытырдаулар һәм тавышлар аша элемтәчеләргә чакыруын ишетә. Командага буйсынып, безнең звено артка борылды да өстән дошман бомбардировщиклары өстенә ташланып, тегеләргә тузгытып ыргытты.

1941 елның җәендә фронтта булган кеше бу чорның авырлыкларын яхшы белә. Сугышлар Смоленск һәм Рогачев янында баралар иде. Гаскәрләребезнең бер өлеше камалышта калган. Бу вакытта миңа Могилевның үзәндә булырга туры килде. Шәһәрдә элеккечә көнкүреш хезмәтенең эшләве гажәпләндерде. Ә минем күңелдә исә мондый вак-төякләргә кыйммәт, әһәмият калмаган үзгә бер халәт иде.

Могилев әйләнәсендә оборона корылмалары төзүче меңнәрчә кешеләргә күрергә мөмкин иде. Жанна әйтеп бетергесез бер сагыш, авыр тойгы каплап китте...

Көнбатыштан көнчыгышка таба юлдан төенчекләр, төеннәр аскан картлар, хатын-кызлар, бала-чагалар агыла. Юл буйларында качакларның мәетләре аунап ята. Бомба ясаган чокырлар юлдан читтә, телеграф баганалары янында күбрәк иде. Качаклар самолетлардан куркып юлдан читтәрәк барганга күрә, фашистлар моны сизеп, юл кырыйларын да рәхимсез рәвештә бомбага тотканнар.

Безнекеләр чигенәләр. Ләкин шулай булса да фашистлар нык каршылыкка очрадылар. Вермахтның Икенче бөтендөнья сугышы вакытында жанлы көчләр югалту турындагы немец документларынан күргәнчә, Көнчыгыш фронттагы сугышның беренче алтмыш көнөндә фашист армиясе Польша, Франция, Бельгия, Голландия, Норвегия, Дания, Югославия, Греция, Төньяк Африкадагы алты йөз алтмыш көнгә сузылган яулап алу сугышларындагы корбаннар кадәр кеше, хәрби-техника һәм матди байлык югалткан.

Безнең истребительләр полкы тын алмыйча фашистлар белән бер ай буе сугышты. Очучылар көнгә бишәр-алтышар очыш ясап, дошманга зур зыян китерделәр. Могилев янындагы сугышларда танылучылар Мәскәүдә булып кайттылар. Безнең һәрберебез сугышчан Кызыл Байрак ордены белән бүләкләнде.

Мәскәүне мин таний алмадым. Завод түбәләре кара буяу белән капланган. Тәрәзә пыялаларына кәгазь тасмалар ябыштырылган. Биналарның тышкы кыяфәте үзгәртелеп, шөһәр читендә ялган корылмалар салынган. Урамнар, эченә ком тутырылган капчыклардан өелгән баррикадалар белән капланган. Кораллы хәрби патруль адым саен үтеп баручыларның документларын тикшерә. Ашханәләр һәм кибетләр янында озын чиратлар тезелгән — кешеләр талон белән болай да фәкыйрь паекларын алалар. Шөһәр өстендә аэростатлар асылынып тора, йорт түбәләрендә кулларына чиләкләр тоткан хатын-кызлар дежур тора. Йөзләгәнчә мәскәүлеләр Куйбышев, Горький, Казан якларына эвакуацияләнү өчен көнчыгыш вокзалларга агылалар.

Башкалага үлем куркынычы яный. Ләкин фашистларның шөһәрне алып, аның хужаларына әйләнү ихтималы турындагы уйны һич башыма китермим.

Ул чакта безнең авиациягә ЯК-1 маркалы яңа самолетлар килә башлады. Алар техник күрсәткечләре буенча фашистларга бирешмиләр иде.

Миңа һәм минем иптәшләремә яңа «як»лар да башкалага килү юлларын сакларга, Мәскәүне бомбага тотарга ашыгучы фашист самолетларының юлын бүлү насыйп булды. Ә алар исә көтүләре белән дә, аерым-аерым да Мәскәүгә ыргылалар иде... Фюзеляжның алгы өлешенә буяу белән «Үлек баш» эмблемасы, карта колода-сының бөтен тузлары төшерелгән. Өркегез, янәсе. Күп Европа илләренә хужалары, жинелмәс, шат күнелле солдатлар, имеш. Мәскәү өчен аларга яңа чиннар, зур бүләкләр вәгъдә иткәннәр. Без исә, совет очучылары, Ватаныбызның намусын, үз өебезне якладак һәм вәхшиләрне жәзасыз калдырмас өчен кулдан килгәннән барын да эшләргә тырыштык.

Тула ягынан башкалага килү ягында без предприятиеләрне, электростанцияләрне, тимер юл вокзалларын сакладык.

Минем исәптә инде уннан артык сугышчан очыш бар иде. Һәм кинәт бәхетсезлек килеп чыкты. Тула тирәсендә Яша Шнейер белән фашист бомбардировщикларының зур группасына каршы чыктык. Берничә тапкыр атакага бардык, «юнкерслар»ны пулемет уты белән коендырдык. Аларның сафын бозып, бер самолетны бәрәп төшердек. Ләкин минем самолетка да нык эләкте. Мин, ялкынны сүндереп, көч-хәл белән үзбездә калдым. Төнлә көчле авырту тәнәмә таралды, сулыш алып булмый башлады. Иптәшләр табибны чакырдылар. Ул мине карады да:

— Сезнең кабыргаларыгыз сынган. Ни өчен госпитальдә түгел? — дип сорады.

— Кичен авыртуны сизмәгән идем ...

Табиб мине Тулага, госпитальгә озатырга боерык бирде.

Берничә көннән соң яныма хәл белергә командирым Плотников житәкчелегендә иптәшләрем килде.

— Күченәбез, — дип әйттеләр алар.

— Кая?

— Көнъякка. Киев юнәлеше.

— Ә мин ничек?

— Эзләгән табар, — дип елмайды Плотников.

Дуслар киткәч, палатага минем самолетның технигы йөгереп керде.

— Безнең «як» ремонтта. Иртәгә тагын сугылырмын, — дип хәбәр итте ул.

— Захар кинәш бирдеме? — дип сорадым мин. Техник дәшмәде, бары дустанә елмайды гына.

Икенче көнне әниемнең фронтка китүче туганнарымны Торбееводан озата бару-

ын белгерткән телеграмма алдым. Алексейны — пехотага, Петр белән Василийны бронетанк гаскәрләренә алалар икән. Мин госпиталь житәкчелегеннән әнием һәм туганнарым белән күрешү өчен рәхсәт бирүләрен үтендем. Туладан башкалага кадәр кул сузымы ара гына бит. Миңа рәхсәт бирделәр. Туганнарым белән очраштым. Кочаклашып күрештек, әнкәйнең хәер-фатихасын алдык.

Әнкәй белән очрашу миңа көчле тәсир итте. Житмеш яшьлек карчыкның камалыш хәлендәге башкалага килүе әйтерсен лә үзе үк халкыбызның көчле рухын, җиңелмәслеген символлаштыра иде.

Тулага кайткач, озақ югалып торуым өчен миңа табиблардан шактый нык эләкте. «Сезгә кузгалырга ярамый!» — дип каты кисәттеләр. Менә яңадан табиб мине карады. Күкрәк читлегемне капшаганда сискәнеп киттем. Күрәсен, сынган кабыргаларым әле һаман да төзәлеп бетмәгәннәр. Ләкин бу — зур бәла түгел. Гомумән алганда, мин авыртуны тоймыйм.

— Чыгарыгыз мине, — дип үтендем табибтан.

— Иртә әле. Дөваланып бетәргә кирәк.

— Күпме ятарга була! Фронтта иптәшләрем кан коя. Ә мин монда ак жәймәләр эчендә иркәленеп ятам...

Табиб үз дигәннен итүче кеше иде. Янымнан китте дә күршем — жылкәсе яралы очучы янына килде: «Үзегезне ничек хис итәсез?».

Юк, алай эшли алмыйм. Монда вакыт уздыруым өчен оят миңа. Мин качаклар тулы юл өстеннән улап «мессер»ларның очып узуын күз алдына китердем. Картлар, хатын-кызлар, балалар котлары чыгып күккә карыйлар. Кешеләр тәнәһә кадалып, пулялар сызгыра. «Безнең самолетлар кайда соң? — дип ялвара бер хатын, күкрәгенә имчәк баласын кысып. — Кайда безнең яклаучыларыбыз?» Кинәт ул тынып калды. Пуля аның башын тишеп узды. Бала аның кулыннан төшеп китте, үксеп елый башлады.

Ярдәмчесез калган кешеләр юл читендәге чокырларга төшеп сыеналар. Ә тәкәббер фашист өстән мыскыллап карый, тагын да түбәнрәк төшеп, төбәп диярлек пулеметтан ата.

Шул чакта үз самолетымда булсам, ватандашларымны ярдәмсез калдырып идемме соң? Мин соңгы пуляма кадәр фашистка жибәрер идем. Патроннарым житмәсә — таранга барып идем...

Юк, миңа шифаханә ятагында аунарга ярамый. Мин үземне сәламәт кебек сезәм.

Заводлар берсеннән-берсе яңа самолетлар эшләп чыгара башладылар. Биредә, Тула янындагы аэродромда да машиналар бар. Аларның урыны сугыш кызган жирдә. Юк, гәрчә табиблар үз эшләренә остасы булсалар да, бу очракта хаклы түгелләр. Сугышка ыргылган очучыны тоткарлап, алар жинаять эшлиләр.

Мин кичкә кадәр шулай гайрәтләндем. Кичке аштан соң тәрәзә янына килдем. Күктә йолдызлар жемелди. Кулларым белән күкрәгемә кагылдым. Бөтенләй авыртмый диярлек. Госпитальгә килгәннең беренче көнендә ишеткән сүзләргә хәтерләдем: «Кабыргалар сынган». Кабыргалар ... Билгеле, алар тимер түгелләр. Ләкин хәзер мин авыртуны бөтенләй сизмим.

Һәм мин ахыры кырыс жәза белән бетүе ихтимал булган гамәлгә төвәккәллим. Иңнәремә канатлар үскәндәй булды. Чынбарлыкта исә, бернинди дә канатлар юк иде. Өченче каттан сикерсәм, сөякләрем таралып бетәргә мөмкин. Нишләргә соң? Ишектән дә чыгып булмый — ул биктә.

«Ми-ха-ил!» — дигән таныш тавыш ишеттем караңгыдан. Миңа дуслым, техникым эндәшә кебек тоелды. Ләкин... миңа гына шулай тоелган икән. Бу күкнең үзенә чакырган авазы иде. Мин тиз генә өстән шифаханә киёмнәрен салып ташладым да, техник китергән киёмнәргә яшереп куйган жирдән алып, ашыга-ашыга киенә башладым.

— Девятаев, нишлисең? — дип эндәште шул чак бер яралы. — Терелеп чыгасыңмы әллә?

— Егетләр... Мин карар кылдым. Иртән тәпи ялтыратам.

Төн буе йоклый алмадым. Бер яктан икенчесенә әйләнгәләп яттым. Ниһаять, таң атты. Иртәнгә аш китерделәр. Мин кабат тәрәзәгә капландым. Күрәм, таныш гәүдә селкенә. Механик Григорьев. Минә күргәч, елмаеп алды. Мин тиз-тиз генә киендем. Ятактан жәймәләргә алдым да аларны бер-берсенә бәйләп, озын «баскыч» ясадым. Бер очын жылылык батареясына бәйләдем. Дөваланып ятучылар белән дә хушлашып тормыйча, жиргә, Григорьев кочагына төштем. Аннан соң жан-фәрманга йөгәрергә тотындык.

Аэродром тирәсендә йөрүбез, мең газап белән аның территориясенә үтә керүбез, таныш очучылар коллективына ничек «кушылуыбыз» хакында сөйләп

тормыйм. Ул үзе бер хикәят! Без Григорьев белән очарга әзерләнгән истребительне күзләдек. Өйлә вакыты житкәч, самолетка утырдык та ... очып киттек.

Госпитальдән качтым, самолетны урлап киттем. Болар өчен баһтан сыйпамыйлар. Ләкин мин ике явызлыктан кечерәген сайлап алдым. Ул чакта госпитальдә аунау минем өчен зур жәза иде.

Ягулык Орелга кадәр генә житте. Мин мөрәжәгать иткән авиачасть командиры Плотниковны белә булып чыкты (*бергә Испаниядә хезмәт иткәннәр*). Ул безгә ягулык биргәч, очуны дәвам иттердек.

Тагын Воронежда тукталып калдык. Төгәлрәге, безнең истребительләр частеның кайдалыгы белән кызыксындык. Зур авырлык белән генә бензин табып, янә күккә күтәрелдек. Безнең часть төньяктарак булып чыкты. Алгы сызыкта. Плотников ничек анда? «Бөркетләрнең» барысы да сау-сәламәт микән? Савыкмаган килеш самолет урлаган өчен мине нинди жәза көтә икән?

Бу гамәлем өчен ул чакта миңа командирдан да, комиссардан да шактый каты эләкте. Ләкин барысына да чыдадым. Башка шартларда бәлки мине кырысрак та жәзаларлар иде. Ләкин мин булмаганда, дусларымның сафы шактый сирәгәйгән. Минем очып килүем вакытлы булып чыкты. Һава сугышларында йончып беткән иптәшләр мине куанып каршыладылар. Үзем урлап киткән самолет белән хәрби бурыч үтөргә очтым. Тиздән әйләнеп кайттым да командирга фашист бомбардировщицын бәреп төшерүем хакында белдердем.

— Беләм. Хәбәр иттеләр инде миңа,— диде ул.— Молодец!

Әлегә «тула» самолетында мин бик күп хәрби очышлар ясадым, фашист «хейнкельләр» һәм «мессершмиттларын» бәреп төшердем.

Ә госпитальдә исә минем югалуыма әллә ни исләре китмәгән. Сугышка ыргылуым хакында барысы да беләләр иде.

Мин — кырык беренче елның жәендә дошман белән Украинада сугышкан меңнәрнең берсе. Элек аның хакында жырлар аша гына белә идем. Күзаллавымда ул гажәеп матур булып төсмерләнде. Бакчалар, урманнар, елгалар игеннәре шаулап торган кырлар, яшел шәһәрләр һәм авыллар — ә алар өстендә исә чиксез зәңгәр күк. Ләкин сугышның бу гүзәл жиргә нинди авыр жәрәхәтләр ясавын хәзер генә белдем.

Ромны янындагы Беловод хуторына кереп, беренче хатада кунарга тукталгач, хужа хатын бездән сорады:

— Нәрсә белән генә сыйлыйм икән сезне, лачыннар? Ни телисез, барын да табам.

— Безгә берни дә кирәкми, кадерлем. Әгәр сусауны басу өчен карбыз бирсәгез...

— Гарбуз? Ул бездә келәт тулы,— диде дә хатадан чыкты.

Берничә минуттан соң шундый күренешкә тап булдык: хужа хатын бакчадан жәйге кухняга галәмәт зур сары кабак төгәрәтеп керде. Билгеле, егетләр төгәрәп көлә башладылар. Хужа хатынга яхшы аңлатканга күрә шундый сыйдан авыз итөргә туры килә диделәр.

Украин милләтеннән булгач очучыларның берсе хужа хатынга фронтовикларның гарбуз (кабак), түгел, бәлки кавын, ягъни карбыз ашыйсы килүләрен аңлатты.

— Эх, аңлатыбрак әйткән булсагыз,— дип кабаланды хужа хатын. Биш минут вакыт та үтмәгәндер, безнең бүлмәдә сырлы-сырлы украин карбызлары пәйда булды.

* * *

Мин Захар Плотников эскадрильясында звено командиры идем инде. Ул биредә үзенең дустан, Испаниядә фашистларга каршы сугышкан иптәше, күрше эскадрилья командиры Владимир Иванович Бобров белән очрашты. Плотников мине аның белән таныштырды. Мин авиация турында хыялланганда, фашист карчыгаларының унөч самолетын бәреп төшергән Бобровның батырлыгы, кыюлыгы хакында Испания республикасы газеталары шаулаган.

Менә нинди очучылар бар иде безнең полкта.

Командирым миңа атам кебек яхшы мөгамәләдә булды. Сабырлык һәм үжәтлек белән миңа үз тәжрибәсен бирергә тырышты, кимчелекләремне бетерергә булышты. Ул миңа еш кына.

— Шуны онытма: кем дошманны беренче күрү, сугыш инициативасын үз кулына ала, шул яртылаш жиңә дигән сүз. Дошманны кабинага утырып күккә күтәрелгәч үк эзли башларга кирәк. Кабинадан төшми торып аны эзләүдән туктама,— дип әйтә торган иде.

Матур табигатьле, тын агышлы Десна елгасы урманнар һәм болыннар аша салмак кына агуын дәвам итә. Безнең бомбардировщиклар һәм истребительләр аларны жимерергә өлгерми, гитлерчылар янадан күперләр салып өлгөрә. Киевны

камап алу өчен, Десна елгасын кичеп Шосткага һөжүм итәргә әзерлек бара.

Без Шосткага очучы «юнкерслар»ны эләктереп алдык. Киеренке бәрелешләр кайчак үз вакытында сугыштан чыгып, ягулыкны тулыландырырга да мөмкинлек бирмәде. Аэродромга кадәр оча алмый, якин-тирәдәге кырларга, болыннарда утырган чаклар да булгалады.

Шәһәр һәм авылларның исемен яхшы хәтерлим, чөнки аларның һәрберсе һәлак булган иптәшләремнең исемнәре белән бәйле.

Беловод хуторын мин күңелемнән Уфимцев-Беловод дип атыйм. Алексей Уфимцев тәваккәл егет иде... Бервакыт безнең аэродром өстендә дошман самолеты-разведчигының моторы ишетелә башлады. Уфимцев үз «лачынына» утырып күккә күтәрелде дә, пулеметтан ата-ата, дошманны эзәрлекли башлады. Патроннары бетсә дә, Уфимцев әлеге әрсезне эзәрлекләвеннән туктамады. Әгәр дошманны кулдан ычкындырса, тегенең үз якларына өр-яңа мәгълүматлар белән кайтасын яхшы аңлады ул. Һәм Алексей бу хәлгә юл куймас өчен, машинасын дошман самолеты өстенә юнәлтә. Үзе дә һәлак була, дошман самолетын да яндыра. Без Уфимцевны Беловод хуторы янына жирләдек. Каберлеккә аның турында язылган көгәз салган шешә дә төшердек. Биредә яткан батырның кабере шулай югалмасын дидек.

Фашист самолетының очучысы исән кала. Ул парашют белән сикерә. Ул төшкән жиргә без машина белән юнәлдек. Без килеп житкәнче, якин-тирәдәге хуторларда яшәүчеләр аны эләктереп өлгергәннәр иде инде. Урылмаган бодай кыры уртасына картлар, хатын-кызлар, бала-чагалар төркеме жыелган иде. Тыгыз божра эчендә телләрен шыгырдатып, фашист хәрби-һава көчләренең озын буйлы офицеры басып тора иде. Янәшәдә генә үтерелгән сабий ята.

— Баланы үтерде, бандит! — диде әрнүле тавыш белән бер колхозчы.

— Атарга кирәк, бәдбәхетне! — дип кычкырды кемдер.

Ниндидер хатын-кыз этелә-төртелә төркем эченә үтте:

— Үз кулларым белән буам үтерүчене! Жибәрегең!

Хатынны тынычландырырга тырышып һәм аңа фашистны судсыз жәзаларга ярамавын аңлатып, без немец очучысын полк штабына алып кайттык.

Аны жәзалау өчен ярсыган кешеләр кулына тапшыру турындагы уй башыбызга да килмәде. Ышануымча, ачудан йөрәкләре кайнаган колхозчылар да башбаштаклык эшләмәсләр иде. Ә менә фашист әңгеге исә, жиргә егылып төшү белән үк бандитка әверелеп, жинаять кылуын дәвам иттергән.

Штабта тәржемәче аңа немец телендә сораулар бирә башлады. Ә ул исә чиста рус телендә сөйләп китте. Ул революция вакытында куркып качкан алпавыт малае булып чыкты. Яңа хужалары белән әтисе ташлап калдырган заводларны кайтармакчы булып килгән. Хыянәте һәм жинаяте өчен ул иң югары жәзага хөкем ителде.

Ул вакыттагы чигенү көннәрендә миңа Конотоп шәһәре янына урнашкан хәрби-кыр аэродромында калган самолетта фашист автоматчыларының уты астында күтәрелергә туры килде.

Яңа төзек «як» старта таба борылганда шасси төгәртмәче белән чокырга эләкте. Мотор винтлары жиргә сызып алдылар һәм шунда аларның очлары бөгелеп чыкты. Мондый самолетта очарга ярамый. Ремонт кирәк. Ә полк исә ашыгыч рәвештә башка урынга күчкән. Полк командиры мине үз янына чакыра:

— Чокырга кем самолеты төште?

— Кече лейтенант Громовныкы.

— Сезнең звеноданмы?

— Минекәннән.

— Громов сезнең «як»та очар, ә сез каласыз. Безнең яңа машинаны югалтырга хакыбыз юк. Ул дошман кулына эләкмәскә тиеш. Аңлайсызмы?

— Аңлайм, иптәш майор.

— Бүген очарга кирәк, иртәгә соң булачак, — диде сабуллашканда полк командиры.

Якин-тирәдә авиация мастерскойлары юк иде. Шуңа күрә, машинаны үземә төзәтергә туры килә. Кайда төзәтергә соң аны, ничек эшләргә? Ярдәмчеләрдән күп кеше юк: башта якында гына көтү йөрткән малайлар йөгереп килде.

Әйләнә-тирәдәге атышка һәм шартлауларга исләре китмичә, алар эшкә тотындылар. Ачкыч биреп тордылар, гайка борырга булыштылар, кыскасы, мәш килеп самолет ремонтладылар.

Аннан соң мин якындагы поселокка юнәлдем. Тимерчелектәге таза бөдәнле картка борчуларым хакында сөйләдем. Тиздән ат табылды. Самолетның ватык канатларын арбага салдык та тимерчелек янына алып килдек. Канатлары алынган «як» исә кыю малайлар күзәтүе астында агач ботаклары белән капланган килеш

торды. Малайлар, немец мотоциклистларын күрүгө, миңа хәбәр итәргә тиешләр иде. Самолет дошман кулына төшөргә тиеш түгел.

Туган жирем, туган халкым... Алар безгә хәлләреннән килгәнчә булыштылар. Карт тимерче самолет канатларын бик тиз тигезләп бирде.

Самолет канатлары белән аэродромга әйләнәп кайтканда миңа таныш булмаган бер солдат очрады һәм үзе хакында сөйләп алды. Беренче караштан ук мин барысын да аңладым: ябык йөзлө, тирлөгән, тузанлы гимнастерка кигән, муены канлы бинт белән бәйләнгән, битен сакал-мыек баскан бу солдат чолганыштан чыгып килә.

— Самолетны жыярга булышсаң, үзем белән алам, — дидем мин моңа.

Куанычыннан солдатның күзләренә очкыннар кабынды. Ул дөртләнәп, малайлар белән житәкчелек итте, үзе дә тырышты. Эш кайный башлады.

Ату тавышлары аэродромга якынлашканнан-якынлаша бара. Шөһәр өстендә куе кара төтен баганалары күренә.

Мин детальләргә ныгыта-ныгыта, яралы сугышчыга карыйм да уйлыйм: «Яхшы. Аны самолетка алдым да ди. Әгәр «мессерлар» һөжүм итеп самолетны яндырсалар, мин парашюттан сикереп котылырмын, ә ул нишләр? Аның үлеми минем намусымда кала ич. Бәлки, монда тоткарланмый юлыңны дәвам ит, ничек тә үзәбезнекеләр ягына чыгарга тырыш дип әйтәргәдер. Ләкин алай дип әйтү жинел түгел. Егет тырышып эшли, өметләнә. Кызганыч билгеле. Нәрсә булса, шул булыр», — дип мин төвәккәлләдем.

Кабинага үрмәлим. Мотор гөрелди. Әмма аның канатлары самолетны жирдән күтәрерлек дәрәжәдә көчлө әйләнмиләр. Югалып калмадым, әмма уйланым: сәбәбе нидә икән?

Моторны тагын кабызып канатларны жайга салу механизмына ташланам. Ярдәмчеләрем зур игътибар белән күзәтеп торалар. Солдат гасабилана. Әгәр самолет жирдән күтәрелмәсә аңа бик авыр булачак. Көтеп торып, күпме вакытын югалтты...

Канатларның һаваны кинәт кенә эләктереп алуыннан тайпылуын сизәм. Димәк, узелны яңадан сүтеп, аны жыюны тикшерергә кирәк. Бәлки, берәр жирдә «гөнаһ»ы табылыр? Әмма сугышчы ни әйтер? Минем машинаны төзәтә алуыма ышана микән?

— Эх, әйдә тагын бер булышам! — дип кычкыра солдат, башындагы пилоткасын жиргә бәрәп.

Балалар самолет тирәли йөгәрешеп йөриләр, һәр хәрәкәтемне күзәтәләр. Узелны тиз генә сүтеп, яңадан жыябыз. Моторны кабызам. Ләкин канатлар барыбер хәрәкәтләнми. «Нәрсәндер исәпкә алмадым, нәрсәндер белмим», — дип уйлыйм һәм шунда күрәм, берничә малай үлән эчендә үрмәләп йөриләр һәм жирнең һәр кисәген куллары белән капшап баралар. «Нәрсә эзлиләр алар?»

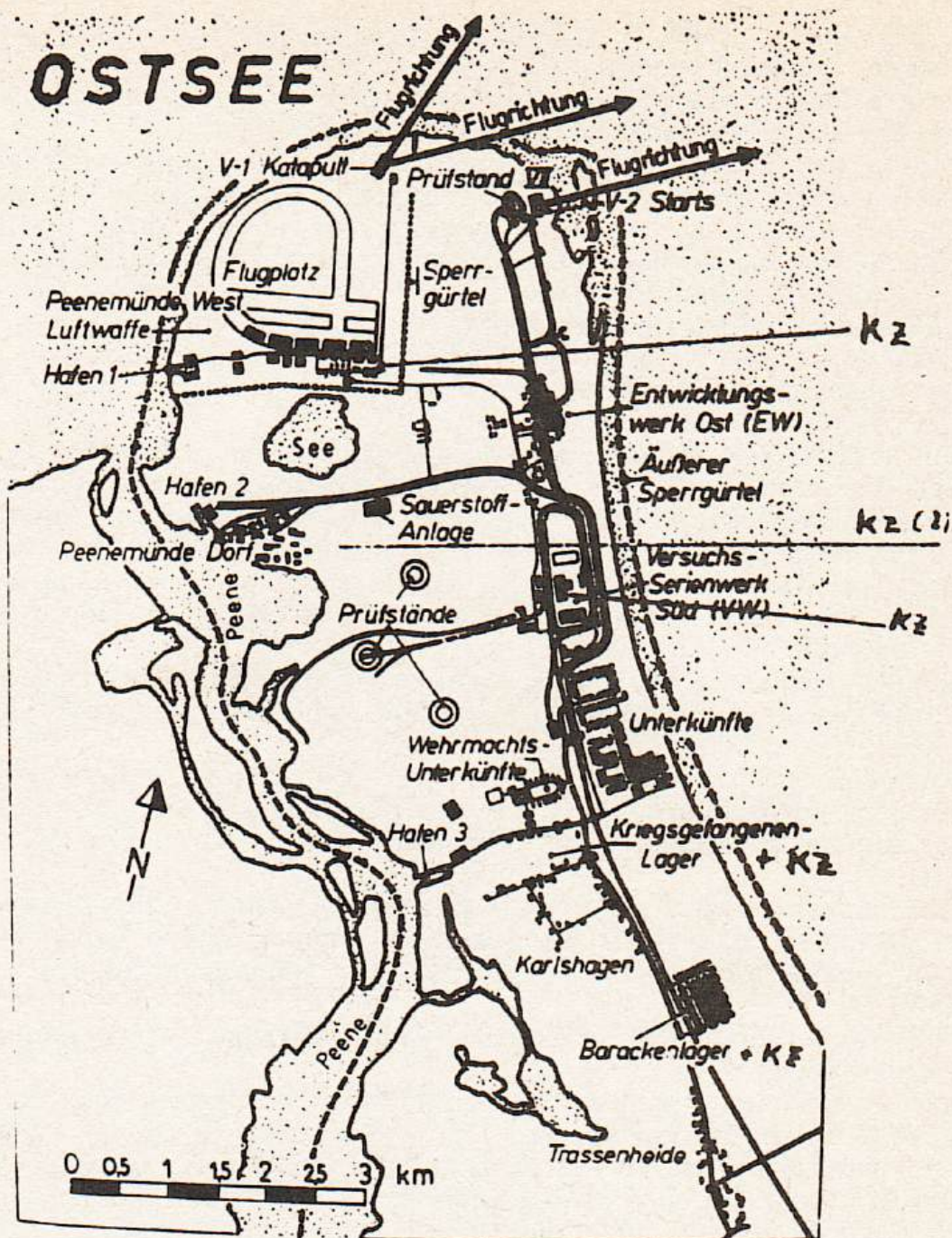
— Тагын бер балдакны таптык! — дип кычкыра малай һәм самолет канаты өстенә балдакны куя. Мин аңа карыйм да, кулларымның калтырый башлавын тоям. Детальләргә жыйганда аның юклыгын сизенсәм дә, балдакны бик әһәмиятле дип санамыйча, анардан башка да очып булыр дип уйлаган идем. Канат өстеннән сикереп жиргә төшәм дә малайны кысып кочаклыйм:

— Коткаручым! — дим мин аңа ягымлы тавыш белән.

Солдат белән яңадан канатны жайга салучы механизмны сүтәбез, балдакны урынына урнаштырабыз да очып китәбез.

1941 елның 21 сентябрәндә миңа Көнъяк-көнбатыш фронтның камалышта калган гаскәрләре штабына мөһим пакет тапшыру бурычы йөкләнде. Приказ авиагруппа командующие, генерал-лейтенант, ике тапкыр Советлар Союзы Герое Кравченкодан иде. Сугышчан бурычны мөһимлеген шундук аңлап алдым.

Зур михнәтләр белән шоссега төшеп утырып, мин пакетны тиешле жиргә тапшырдым. Кире кайтканда Прилуки-Липовая-Ромны юлын күзәтергә тиеш идем. Әлегә юлдан фашист гаскәрләре һәм сугыш техникасы агыла иде. Читтәрәк мин унга якын «мессершмитт»ның чиратлашып ниндидер объектны утка тотуларын күрдем. Аларның шулай жәза алмыйча безнең жиребездә теләсә нәрсә эшләүләрен күрәп жан әрнеде. Аларны мин көтмәгәндә атакаларга булдым. Кояш ягыннан кергәч, алар мине тиз генә шәйли алмадылар, һәм мин, форсаттан файдаланып, атакага ташландым. Минем ут астына «мессершмиттлар»ның берсе эләкте. Шулай мизгелдә мин пулеметның гашеткасына бастым. Озын ут телләре сузылып чыкты. «Мессершмитт» мәтәлчек атып китте һәм, төтен бөркеп, түбәнгә мәтәлдә. Икенче самолетны прицелга алып торганда, башкалары өстемә ябырылды. Яктырткыч пулялар һәм снарядлар минем өстемдә кисешә башладылар фюзеляжга эләгеп, самолетны калтыраттылар. Уң аягым яраланды. Көч-хәл белән генә утлы божраны ертып чыга алдым. Биеклеке югалтып, алардан кача башладым.

Сугыштан чыккач, планшет каешын алып аякның яралы урыныннан югарырак жирен кысып бөйләдем. Шуннан соң гына кан агу бераз туктагандай булды.

Очу маршруты Беловод хуторы аша үтә иде. Әгәр утырырга туры килсә, андагы таныш аэродромнан да яхшырак майданны табып булмас. Хутор тирәли бер әйләнеп чыгам да жиргә төшөргә барам. Кинәт күрәм, йортлардан балалар, хатын-кызлар йөгәрешеп чыгалар да куллары, яулыклары белән болгыйлар, нәрсәгәдер күрсәтәләр. Яхшырак карасам: хуторда немец танклары һәм автомашиналары. Идарә рычагын үземә тартам — самолет кинәт өскә менеп китә. Немец «эрликоннары»нан чыккан пулялар трассасын хәзер генә шәйлим. Минем самолетка һәм аэродромга таба йөгөргән кешеләргә бөтен яктан ут ачтылар.

Көчләрне туплап, Лебединга таба юнәләм. Ягулык житә, әмма канны күп югалтканмын. Ихтыярымны туплап очышны дәвам итәм. Минутлар йөгәрә. Менә, ниһаять, таныш шәһәрнең көтеп алынган сурәте күренә. Бер үк вакытта сөенәм дә, куркам да: менә ул, аэродром, ә минем күз алдымда томан, утырту билгеләрен дә көч-хәл белән генә төсмерлим.

Ялыктыргыч һава сугышларынан соң самолет төгәрмәчләре белән жиргә кагылгач, очучылар аны аеруча якин итәләр. Мин самолетны уңайлы утырттым, аннан соң ул бераз үзә йөгереп барды. Ләкин анысын инде мин күрмәдем, аңымны югалттым.

Күрше эскадрилья командиры Владимир Бобров миңа канын бирде һәм аны самолет яссылыгында ук миңа салдылар. Тиздән аңыма килдем һәм госпитальгә озатылдым.

Совет очучылары шундый закон буенча яшәделәр һәм сугыштылар. Мин сугышчан дусларым белән аерылыштым. Янадан госпитальләрдәге күңелсез һәм бертөрле тормыш башланды. Лебединда безне, яралыларны, санитар поездына төяделәр дә

Харьков юнәлешенә алып киттеләр. Озын эшелон төгәрмәчләре йә тигез тукилдадылар, йә станцияләр арасында далада озак кына туктап тордылар. Шулай ук Харьковтан Ростовка һәм аннан Сталинградка күчүләр дә шактый авыр һәм дәвалы булды. Фронтлардан килгән тынычландыргыч хәбәрләр белән дусларның жылы хатлары гына бүлгәлөгән чиксез озын госпиталь көннәре башланды.

Госпиталь палаталарында ятканда мин үземнең авиаполкымны ул чакта шактый ерак булган туган йортымны, әниемне, абыйларымны еш искә төшердем. Сугышчан дусларым Захар Плотниковтан, Саша Шугаевтан, Коля Пигаревтан, Саша Кузнецовтан һәм дошман белән һава сугышларында алышкан бүтән дусларымнан башка мин үземнең киләчәгемне күз алдыма да китерә алмадым.

1941 елның декабрендә яман суыклар башлангач, әйтерсәң лә, безнең бөтен планетада тормыш тукталып калгандай булды. Шул вакытта Саша Шугаев безнең полкның яңадан тулылану өчен ерак тылга китүен хәбәр итеп хат язды. Аның кинаяләре аша мин «ерак тыл»ның Саратов икәнлеген аңладым. Госпитальдән бөтенләй ерак түгел. Бинтка уралган авырткан аягым белән аңа ничек барып житәргә икән? Ул көннөрдә госпитальдә яралыларны Идел артына, Уралга озату белән шөгыльләнгән комиссия эшли иде. Кәгазьләремне әзерләп бетергәч, безне көнчыгышка алып киттеләр.

Саратовка житкәч санитар поездын запас юлга күчерделәр һәм аның бер тәүлеккә тоткарлануын белдерделәр. Иптәшләр белән очрашып кабат кире кайту өчен вакыт житәрлек. «Ярый, ничек булса да перронга чыктым ди, аннан соң нәрсә?—дип уйладым мин.—Кинәт таеп китәрмен дә егылырмын—аннан соң яңадан дәвалану башланчак. Ә нишләп әле мин егылырга тиеш. Ныграк тотынсаң, берни булмас».

Мин полкымны эзләп карарга булдым. Өстемә госпитальдә бирелгән иске яшел куртканы, аякка чолгаулар урап, ботинкаларны киям, бүрекне башка батыра төшәм. Планшетыма бар милкемне: документларны, орденны, акчаларны салам. Берәз йөрөп киткәч, хәлемнең әле бик үк мөшкел түгеллегенә төшенәм.

Урамнарда култык таякларына таянып йөрүче яралыларга кызганып карыйлар, ә «өч аяк»та йөрергә өйрәнеп кенә килүче яралыларга исә ярдәм итәргә тырышалар иде. Кибетләрдә мине чиратсыз гына алга үткәрделәр, сукмактан юл бирделәр, тайгак жирләр аша озатып жиберделәр. Шулай титаклый-титаклай аэродромга кадәр ярты юлны үткәч, хәлем китте һәм минем аңа үз аякларым белән барып житүемә ышанычым шактый кимеде. Яралы аягым әрни, кулларым ойый, сөякләремә кадәр зәһәр суык үтте. Юлда машиналар күренми. Әллә кире борылырга инде? Әмма иптәшләрем белән очрашасы килү теләге көчлерәк булып чыкты.

Көч-хәл белән сөйрәлеп, аэродромга килеп егылдым. Әмма мине монда күңелсезлек көтә иде. Мин хезмәт иткән полк берничә көн генә элек фронтка киткән булып чыкты.

— Нич югы, полктан берәр кеше тоткарланып калмадымы?—дип сорадым мин күңелсезләнеп аэродром хезмәткәрәннән.

— Аэродромда бер очучы калды,—дип җавап кайтарды ул.

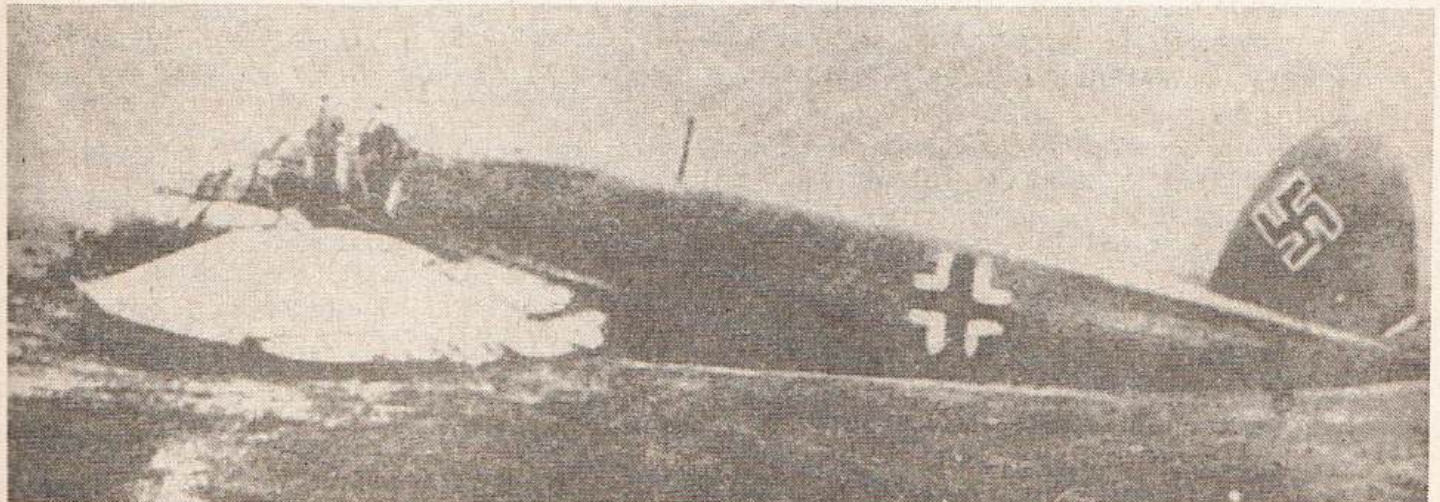
— Кем?—дип сөендем мин.

— Өлкән лейтенант Герасимов.

— Герасимов?—дип кайтарып сорадым мин.

Әйе, көтелмәгәндә очраштык. Мин аны Белоруссиядә үк югалткан идем. Ул чакта ул, комга сенгән су кебек, эзсез югалды...

(Дәвам бар.)

УРЫС ХАЛКЫНЫҢ Бөек улы

*Тарихи очерк**

Михаил Георгиевич Худяков татар халкы турында алтмышка якын хезмэт язып калдырган галим, дидек. Ул хезмэтләрнең барысына да конкрет тукталып үтү мөмкин булмаганга күрә, без аларны алты төркемгә — әдәбият, сәнгать, мәдәният, мигъмариат, археология, этногафия төркемнәренә бүлдек. Хезмэтләрне язылу датасы яки чор буенча түгел, ә бүгенге көндәге әһәмияте, актуальлеге буенча алгы планга чыгардык. Үзбездә дә әдәбиятчы, язучы булганга күрә, без сүзгә М. Г. Худяковның татар әдәбияты, сәнгате, мәдәниятенә кагылышлы хезмәтләренән башларбыз. Ләкин шуны да искәртеп үтәргә кирәк, М. Г. Худяков тарихка бөяне сәяси, иҗтимагый һәм икътисади проблемалар күзлегеннән карап бирә. Бу аның әдәбият турындагы мәкаләләренә дә кагыла.

Әдәбият. М. Г. Худяковның бүгенге көндә дә әһәмиятен һич жуймаган, ул гына да түгел, татар әдәбиятының кайбер бәхәслә моментларына да ачыклык кертә алырлык бер хезмәт бар. Ул «О необходимости переводов татарской литературы» дип атала. Алда әйтәләр үтелгәнчә, Худяков бу хезмәтен дә иҗтимагый-сәяси мәсьәләләрдән башлый. Егерменче еллар башында кайбер рус галимнәре (мәсәлән, И. Ходоровский, Г. Гордеев, А. Догадов) татарларның сәләт якларын шиккә алганда¹, М. Г. Худяков татар иҗтимагый тормышы турында мәкалә язып, русларны янәшә яшәүче халыкның тормышы, мәдәнияте белән танышып барырга чакыра. Ул гына да түгел, русларның татар тормышына, мәдәниятенә карата битараф, игътибарсыз булуларын тәнкыйтьләп, өрнеп яза, ә татарларны, киресенчә, рус мәдәнияте белән танышып барырга тормыш үзе мәжбүр итүен әйтә.

Бу мәкаләсендә М. Г. Худяков татар теленнән рус теленә тәржемә мәсьәләсен дә күтәрә. Ул Татарстан Мәгариф комиссариаты каршына шундый таләпләр куя: 1) тиз арада дәүләт хисабына татар язучыларының әсәрләрен рус теленә тәржемә иттерергә; 2) тәржемә өчен күбрәк классик әсәрләренә, бигрәк тә проза әсәрләрен алырга.

Һәм ул шушы урында Гаяз Исхакый ижатына туктала: «Среди татарских писателей первое место занимает, бесспорно, Гаяз Исхаков, к переводу произведений которого на русский язык и следует приступить в первую очередь»².

Мәкаләнең яртысыннан күбрәге Гаяз Исхакый ижатына багышланган. Рус галиме татар язучысының тормыш юлы турында да, ижат эшчәнлегенә хакында да бик белеп, яратып яза. Һәм, әйтергә кирәк, бу очракта М. Г. Худяков үзен әдәбият галиме дәрәжәсендәгә белгеч итеп күрсәтә. Ул Исхакый әсәрләренә теленә, герой һәм персонажларына, төп фикеренә җентекләп туктала:

* Дөвәми. Башы журналның 1995 елгы 1—2 саннарында.

М. Г. Худяков бу мәкаләсендә Гаяз Исхакийның берничә әсәренә жентекле анализ ясый. Мәкалә эчендә Исхакий әсәрләреннән зур-зур өзекләр китерә. «Мөгаллим» хикәясе турында ул, мәсәлән, болай ди: «Одним из самых ярких произведений татарской литературы является рассказ «Учитель», с глубокой правдивостью рисующий те трагические переживания, которые выпадают на долю татарской школы нового направления, среди фанатических приверженцев старины. Рассказ этот даст ценнейший материал для изучения татарской общественности в эпоху ее зарождения»³.

Гаяз Исхакий шөхесе турында бүген дә кайнар бәхәсләр барган көндә, рус галиме М. Г. Худяковның язучыга карата бу бәясә бик гадел һәм урынлы яңгырый. Әйе, Гаяз Исхакий халык арасынан чыккан язучы иде, гомер буге халкы турында язды, халкы өчен язды. Башка милләт кешесе Худяков моның шулай икәнен ул заманда ук аңлаган.

М. Г. Худяковның басылып өлгермәгән хезмәтләрендә дә татар әдәбияты-сәнгатенә караган күп кенә кызыклы фикерләр бар. Шундыйлар рәтенә «Древнее Поволжье» (до V в. н. э.); «Средневековое Поволжье» (после V в. н. э.) дип аталган хезмәтә дә керә. Бу күләмле кулъязма хезмәтнең (машинкада 98 бит) тарих, этнография өлешенә караган урыннарын шул бүлекләрдә анализлап, хәзергә әдәбият-сәнгать, мәдәният мәсьәләләренә кагылган өлешләренә тукталырга уйлыйбыз.

Хезмәттә Болгар дәүләте һәм Казан ханлыгы чоры буенча аерым зур бүлекләр бар. Галим Казан ханлыгы чорында ижтимагый аң мәсьәләсенә киң туктала: хөкүмәт-армия-налог системасының ныклы тәртиптә алып барылуын фактлар белән дәлилли, татар халкының укый-яза белү дәрәжәсе югары булуын исбатлый, фән, дин, мәгърифәт мәсьәләләренә туктала.

Худяковның бу хезмәтендә татар халкының тормыш-көнкүреше, тарихы белән бәйле күп кенә легендалар да китерелә. Әйтик, Казанның нигезен салу белән бәйле легенда, канатлы елан, Болгар иле, Туй-Бикәнең савыгуы, янмый торган хан кызы, Гайшә Бикә легендалары бу хезмәттә бик тулы һәм дәрәс файдаланылган.

М. Г. Худяковның Казан ханлыгы чоры әдәбиятына биргән бәясә дә шактый кызыклы һәм мәгълүматка бай. Бу факт үзе үк Худяковның борынгы татар әдәбияты белән шактый яқыннан таныш булуы, аңа карата үз фикере барлыгын күрсәтә.

Казан ханлыгы чорынан татар халкының язма мәдәният истәлекләре аз калганын галим ачынып яза, архивларның, шул исәптән китапларның да Казанны алганда яндырылуын әйтә. Безнең көннәргә хәтле килеп житә алган Сәхип Гәрәй ярлыгы турында кызыклы гына информация бирә. Галим татар тарихы буенча тагы бер чыганақ күрсәтә — ул да булса тәржемә материал. Безгә калса, бу — кызыклы фикер, Худяковның шул елларда ук татар тарихын өйрәнүне бик киң аспектта алып барырга тырышуын күрсәтә торган билге.

М. Г. Худяков бу хезмәтен 1936 елның мартында әзерли һәм дәрәслек итеп чыгарырга хыяллана. Бу китапта нинди рәсемнәр күрергә теләгәнән дә әйтә. Әйтик, кабер ташлары, Болгар биналары, Сәхип Гәрәй ярлыгы рәсемнәре, Казан ханлыгы картасы, татар халкының киём-салымы, йорт кирәк-ярагы рәсемнәре һ.б. Кызганычка каршы, басылып чыккан хезмәтләре арасында Худяковның бу хезмәтә күрсәтелмәгән. Аны китапханәләрдән дә табып булмады. Бу безгә «хезмәт әзерләнгән, ләкин басылып чыкмаган» дип әйтергә мөмкинлек бирә. Әлбәттә, галимнәребез тарафынан Худяков язганнар инде күбесе фәндә әйтелде, исбатланды, халыкка житкерелде. Ләкин, гаделлек хакына, Худяковның бу хезмәтә күчерелмәсен Казан дәүләт университеты китапханәсенә алдырырга кирәктер, дип уйлыйбыз. Аны бастырырга кирәкме, юкмы икәнен белгечләр әйтер.

Этнография бүлеген язганда М. Г. Худяковның бу хезмәтенә яңадан әйләнеп кайтасыбызны искә алып, хәзер Худяковның басылып чыкмаган икенче хезмәтенә — «Религиозные верования в Поволжье в эпоху родового общества» кулъязма китабына тукталыйк. Хезмәт 1933 елның декабрендә язылып беткән булган. Күләмле бу хезмәт (машинкада 243 бит) этнография институтының Ленинград бүлегә кулъязма архивында саклана. Китап дүрт өлешкә бүленгән — «Родовая организация культа», «Пережитки материнского рода», «Следы тотемизма», «Оформление родовых культов». Бу хезмәткә әле алга таба да тукталыйбыз. Хәзергә аның татар әдәбиятына, фольклорына, мәдәниятенә кагылган өлешләренә тукталыйк.

Хезмәт Идел-Кама буенда яшәүче борынгы халыкларның — татар, удмурт, мари, чуваш, мордваларның мәжүси диннәренә, ышану-ырымнарына багышланган. Авторның бик бай фактик материалга ия булганын күрәбез. Һәм шунысы кызыклы, автор Идел-Кама буенда яшәүче халыкларның борынгы авыз ижатларында, гореф-гадәтләрендә, ышануларында күп уртак яклар күрә. Безне, әдәбиятчыларны кызыксындырган халык авыз ижаты материаллары, легендалар, әйтемнәр, ырымнар «Следы тотемизма» бүлегендә күп кулланыла. Идел-Кама буенда яшәүчеләрнең төп тотемнары итеп үгез, болан, аю, кабан, эт тотемнарын күрсәтә. Аннан кош, болан, елан тотемнарын да күрүен әйтә.

М. Г. Худяков кабан һәм елан тотемнарының Казан белән дә бәйлә булырга тиешлеген әйтә, ләкин татарлар Казанны төзегәндә кабанны юк итәләр, ди, Казанда кабан тотемы белән бәйлә истәлекле урыннарны саный. Эт һәм бүре тотемына күчеп, аның Идел буенда бик борынгы тотем булуын, каберлекләрдән бик күп эт һәм бүре сыны, аларның рәсемнәре төшерелгән савытлар табылуын әйтә, бигрәк тә Әгерҗе, Алабуга, Воткинск шәһәрләре тирәсендә мондый каберлекләренә күп булуын яза, шулар белән бәйлә ырымнарны санап китә.

Риваять һәм легендаларга күчеп, М. Г. Худяков Казанны төзегәндә аның нигезенә эт салып калдыру риваятен үтә, шуннан шәһәргә күп бәләләр килә, дип әйткәннәр борынгылар, ди. Худяков Казан тирәсендәге каберлекләрдән күп кенә конь сыннары табылуын күрсәтә. Худяков Идел буенда яшәүче халыкларда, шул исәптән татарларда да кош бәйрәмнәренәң уздырылуы турында яза.

Елан тотемы белән бәйлә бүлектә татар халкына кагылышлы риваять, ырым, легендалар күп. Шундыйлардан М. Г. Худяков XVI гасыр легендасына туктала. Ул — ике башлы елан турында. Аның бер башы — еланның, икенче башы — хайванның, хайван башы үлән, елан башы кеше, имеш, патша (монда рус патшасы күздә тотыла) аны үтерергә уйлый. Еланның оясы янына коры печән, агач җыя да, сумала сибеп, ут төртә. (Бу хәл Казан Кремленең януын хәтерләтә). Елан үкерә-үкерә яна. Аның мәете исәннән атлар һәм дөяләр егылып үлә. Шулай итеп, патша Казанны чистарта. «В ближайших окрестностях Казани змеиный культ локализовался в двух пунктах — на так называемой Зилантовой горе (по татарски Джилан-Тау, т.е. Змеиная Гора) и на озере Кабане, на урочище «Чертов угол».

Һәм Худяков елан култы белән бәйлә тагын бер легенда китерә. Имеш, Кабан күле төбәндә елан сурәтле явыз сихерче утыра икән. Ул, русларга бирелергә теләмичә, күлгә ташланган, ди. Хәзер нинди явызлык, бәла-каза килсә дә, шул еланнан күрәләр икән.

М. Г. Худяков елан тотемы белән бәйлә кызыклы бер фикер әйтә, параллель уздыра. Елан мәжүси алла булганлыктан, ислам аны жиңүне үзенә жиңү итеп кабул итте. Шул ук вакытта руслар христиан диненә ислам динен жиңүен дә елан белән бәйләп, еланны жиңү итеп легендаларына кертергә тырыштылар, ди ул.

Худяков татарларда моннан тыш та елан тотемы белән бәйлә бик күп легендалар барлыгын әйтә. Әйтик, Зәй буенда яшәүче халык, Барадш дигән аждаһадан качып, икенче урында шәһәр сала башлый, яңа шәһәргә Барадш-Биләр дигән исем бирә, ди. Худяков елан тотемының (култының) башка халыкларда да көчле булуын әйтә. Әйтик, борынгы грекларда Афина — елан дигәнне аңлата, Балкан ярымутравында, Прикарпатьеда да елан тотемы яши. Күп халыкларда елан — мәжүси хатын-кыз алласы булуын, шул ук вакытта Библиядә еланның хыянәтче, сатлык жан итеп тасвирлануын да күрсәтә.

М. Г. Худяков еланнан балык тотемына күчеп, татар халкының бу тотем белән бәйлә тагы берничә легендасы урын бирә: «В татарском фольклоре с окунем связано представление о Чертовом городище близ г. Елабуги. Здесь был будто-бы древний город Сюдуш, в котором жило племя «юнан», причем название Сюдуш обозначало, будто бы «окунь». Этот город Сюдуш упоминается в «Таварих Булгариз» Шерефедина, а также в рукописи «Эль-Борак таварих» (История Эль-Борака) сведения о которой приведены И. И... Невострцевым»⁶.

Хезмәтнең «Анимистические представления» бүлегендә, бигрәк тә «Култ мертвых и загробные верования» бүлекчәсендә Идел буенда яшәүче күп халыкларның мәжүси догалары, ырымнары, каргау һәм «сихерләү» йолалары тасвирланган. Бу өлештә мисалларга бик бай. Этнограф-тарихчы буларак, Худяков боларның бары-

сын да тарих белән легендаларны да каберлекләрдән, хәрабәләрдән табылган истәлекләр белән бәйләп аңлата.

М. Г. Худяковның басылып чыкмаган бу хезмәте татар халык авыз ижатын өйрәнүче фольклорчылар өчен бай материал бирер, дип ышанасы килә. Аны алга таба аерым китап итеп бастырып чыгару-чыгармау мәсьәләсен белгечләр хәл итәр, дип уйлыйбыз.

М. Г. Худяковның Малмыж белән бәйлә эшчәнлегенә дә тукталык үтәсе килә. Биредә кайчандыр хакимлек иткән чирмеш (мари) халыгы тарихын язу белән бергә, Худяков Малмыж һәм аның тирәсендә яшәүче татарлар турында да бай мәгълүмат калдырган. Биредә татарлар турында тарихи мәгълүматлар белән бергә, тел, әдәбият, мәдәният буенча да бай мисаллар бар. Әйтик, кеше исемнәре, нәсел атамалары, топонимик атамаларга да М. Г. Худяков жентекле аңлатма бирә. Мондый мәгълүматлар М. Г. Худяковның «Материалы по истории татар Малмыжского уезда» хезмәтендә, Малмыж краен өйрәнү музеенда саклаучы кулъязма журналларда урнаштырылган. Биредә Михаил Георгиевич тарафыннан жыелып, кулдан язып калдырган күп кенә легендалар, горейф-гадәтләр, йолалар тупланган, аларның татар халкына караганнары да күп. М. Г. Худяковның Малмыж циклына караган дистәләгән хезмәтендә татарлар турында нинди дә булса мәгълүмат бирелмичә калмый.

Сүзбез хәзергә әдәбият, сәнгать, мәдәният турында барганлыктан, Малмыж циклынан берничә шундый хезмәткә тукталып үтик. «Что касается черемисского народа, то географические названия дают нам понять, какое важное значение для черемис перед русским завоеванием имени татарская культура. Черемис входил в состав Казанского ханства и целый ряд источников свидетельствует нам о постепенном подчинении их мусульманской культуре.

Мы видим среди черемисских князьков и баев преобладание татарских имен, например, Балтуш, Тактуш, Иш, Дер-Иш, Мамаш-Ир, Алты бай, Ян-Гильди, Янгуш, Ян-Табай, Ак-Бай, Ак-Батур и т. п.»

Худяков чирмеш князьләренә Казанда еш булуларын, шунда укуларын, мәдәниятне дә шуннан алуларын асызыклап үтә: «Инструкторами в черемисских войсках были татарские уланы. (...) Мы знаем о верности Балтуша татарам и об упорной борьбе, с которою он сопротивлялся завоевателям Казанского ханства. Восточная часть Казанского ханства Малмыжское княжество было тесно связано с татарами и в экономике, и в культурных «отношениях».

Кулъязма хәлендә Малмыж крайны өйрәнү музеенда саклана торган, «Праздничные обряды» дип исемләнгән калын дәфтәрдә Худяков тарафыннан татар халкының бик күп легендалары, топонимик атамалары, авыл тарихлары, кеше исемнәре, нәсел атамалары, хәтта авыл, елга, күл, урман, тыкрык исемнәренә хәтле тупланган. Аларның барысын да монда мисалга китереп бетерү мөмкин булмаганлыктан, Малмыж крайны өйрәнү музеена Казан дәүләт университетының фольклор экспедициясен җибәрәп, Малмыж циклын махсус өйрәнергә кирәк.

Әлбәттә, М. Г. Худяков әдәбият галиме түгел. Ләкин шуңа карамастан, татар әдәбиятын, аның тарихын, авыз ижатын башка милләтләр арасында да пропагандалау, аңа объектив бәя бирү буенча ул зур эш эшләп калдырган. Ул татар әдәбияты тамырларының халык авыз ижатына ук барып тоташуын, аның борынгылыгын раслый. Аннан Болгар, Казан ханлыгына күчеп, бүгенге татар әдәбиятын Шәрәкь мәдәнияте, аның бөөк, зур тәэсире белән бәйләп өйрәнә. Г. Тукай, Г. Исхакый кебек зур язучылары булган халыкның әдәбиятына, киләчәгенә якты өметләр белән карый. Ул татар әдәбияты турында кимсетеп, кечерәйтеп түгел, ә зурлап, ихтирам белән яза, аның борынгылыгын кат-кат асызыклап үтә.

Менә шушы бай материал арасыннан әдәбиятка кагылышлы энже бөртекләр—бүген дә яңа, актуаль, гадел булган хезмәтләрен сайлап алып, матбугат битләрендә яки китап итеп чыгару—бүгенге татар галимнәре алдында торган бурыч.

Сәнгать. М. Г. Худяковның татар халкына багышланган һәр хезмәтендә дип әйтерлек теге яки бу дәрәжәдә аның мәдәният тарихына, сәнгәтенә бәйлә бәяләмәләр, фикерләр бар. Әлбәттә, аларның кайберләре кабатлана да, галим вак нәрсәләрдән артык зур гомумиләштерүләр дә ясый кебек, бүгенге күзлектән караганда, берәз беркатлы урыннары да бар төсле. Ләкин, ни генә булмасын, тарихи

материалга таянып, М. Г. Худяков башка бер милләтнең сәнгате, мәдәнияте турында үз фикерен әйтергә, үз бәясен бирергә алынган. Хезмәтләр арасында бик житди, безнең өчен дә яңа булганнары бар. Бу язмада күбрәк шуларга тукталып үтәргә уйладык.

М. Г. Худяковның татар сәнгатенә багышланган иң әһәмиятле хезмәтләрәннән берсе — «Татарская Казань в рисунках XVI столетия» мәкаләсе. Бу мәкаләдә сүз Казанны алганнан соң рус сәнгать осталары тарафыннан тудырылган «Апофеоз взятия Казани» картинасы һәм «Лицевой Летописный Свод» картиналар жыелмасы турында бара. Әлбәттә, Худяков, үзенә хас булганча, бу картиналарны анализларга күчкәнче, башта ул чорның тарихи мохитен тасвирлап үтә, бу картиналарның тууына нәрсә этәргеч бирүен әйтә.

Сәяси бәяләрдән соң, Худяков картинаның үзенә күчә. Шунысы кызыклы, ул мәкаләсендә картиналардан фрагментлар да урнаштыра.

Худяковның бу мәкаләсе картинаның үзенә караганда да күбрәк материал бирә. Ул картинадагы һәр детальгә, һәр бинага, һәр манарага жентекле анализ ясый, рус рәссамының, аңлы рәвештә, мәчет манараларына ярымай ясамавын, аны зур гөнаһка санавын язып үтә.

«Лицевой Летописный Свод» жыелмасына күчеп, М. Г. Худяков анда 16000 рәсем кергәнлеген, шуларның 40 ка якыны Казанны сурәтләүгә багышланганын әйтә. Худяков рус рәссамнарының Казанны сурәтләгәндә шаблонга бирелеп китүләрен тәнкыйтлы, ләкин шуңа карамастан, алар ясаган биналарда Болгар, Кырым мигъмариаты формаларын очратырга мөмкин, ди.

Бу картиналар һәм М. Г. Худяковның шул хакта язган мәкаләсе буенча без XVI гасыр Казанын азмы-күме күз алдына китерә алабыз. Чыннан да, Болгар хәрәбәләрен күрмәгән, бары тик Казан хәрәбәләре буенча гына картина тудыра алган рус рәссамнары үз картиналарында Казан мигъмариатының Болгарны дәвам итүен сүзсез әйтеп бирә алганнар. Һәм Худяков картиналарның нәкъ шул ягына игътибар иткән дә инде.

Бу картиналарны яңадан өйрәнәп чыгып, сәнгать белгечләребез ана бәя бирсәләр, һаман «ак тап» булып кала биргән Казан ханлыгы чоры Казанының тарихы берәз ачыкланыр иде. М. Г. Худяковның бу мәкаләсе шул юнәлештә эзләнүгә ачкыч булып тора ала.

М. Г. Худяков — гомере бие археологик экспедицияләрдә йөрәп, күп кенә борынгы каберлекләргә өйрәнгән, тасвирлап калдырган галим. Аның каберлекләре буенча төп язмаларын археология бүлеген язганда анализлауга калдырып, хәзер шул каберлекләрдән табылган мәдәният, сәнгать истәлекләренә Худяковның бәясе белән танышып китик.

М. Г. Худяковның Ленинградта, археология институты кулъязма архивында тагы бер кулъязма хезмәте саклана. Аны да басылып чыккан хезмәтләр арасында очратырга туры килмәде. Ул «Древности Прикамья по раскопкам А. А. Спицына в 1898-году» дип атала.

Бу хезмәтендә М. Г. Худяков каберлекләрдән табылган истәлекләргә күбрәк нинди сурәтләргә чагылдыруын ачыклауны максат итеп куя. Безнең эраның VIII—IX гасыр каберлекләрендә нәрсәләр очрый соң?

М. Г. Худяков каберлекләрдә табылган әйберләрдә әкрәнләп жәнлек стиленә юкка чыга баруын, аның урынын башка төрле сурәтләр ала баруын дәлилләп аңлата.

Болгар һәм Казан ханлыгы чорларында бакыр эшкәртүнең нык көчәеп китүен М. Г. Худяков ассызыклап күрсәтә. Бу чор каберлекләрендә бакыр чыбыкларны эретеп ябыштыру юлы белән ясалган табылдыклар күп очрый икән. Шуңа ук вакытта бизәнү әйберләрен төрле ысуллар белән эшләп караганнары да күренә.

Худяков бу хезмәтендә Идел-Кама буенда урнашкан ике каберлеккә, алардан табылган 928 әйбергә анализ ясый. Алар арасында бакыр чылбыр һәм алкалар, чигә алкалары, бакыр кыңгырау, балдак, беләзек, таш муенса, пыяла муенса, тимер кылыч, балта, без, көмеш, жеп һәм акча да бар. Һәм шушы һәммә әйбергә, тарихчы буларак, Худяковның үз бәясе бар. Каберлекләр мәжүси диндәге кешеләргә булып, анда күмелүчеләр башлары белән төньякка куелган. Һәрберсенен баш очында түгәрәк төпле тирән савыт.

Язмабызның этнография бүлегендә без әле М. Г. Худяков тарафыннан тикшерелгән тагы тугыз каберлеккә тукталырбыз.

М. Г. Худяковның татар сәнгате турындагы фикерләре аның бик күп эреле-ваклы язмаларына сибелгән. Кайберләренә кыска-кыска тукталып үтәргә уйлыйбыз.

«Казанский музейный вестник» журналының 1920 ел, 5—6 саннарында В. И. Корсунцев атлы рәссам Болгар архитектурасы фрагментларын ясап бастырган. (1903 елда бу художник махсус рәвештә Болгарга чакырылган булган.) Журналның шул ук санында (86 бит) М. Г. Худяков бу рәсемнәргә комментарий белән чыга. Ул аларның бик зур әһәмияткә ия икәнлеген әйтә. Һәм, нигездә, болай дип бәяли: «Эти рисунки являются материалом в высшей степени ценным».

М. Г. Худяков Болгарның юрта һәм арбалардан гына тормаган шәһәр икәнлеген кат-кат искәртә, Болгар биналарының стилин Иран һәм Төркстан мигъмари-яты белән дә бәйли, охшашлыкларын күрсәтә.

Идел буе халыкларының, бигрәк тә татар халкының музыкасы өлкәсендә дә М. Г. Худяков фикерен белдерергә мөмкинлек таба. 1920 елда Казанда Н. В. Никольскийның «Конспект по истории народной музыки у народностей Поволжья» дип аталган китабы басылып чыга. М. Г. Худяков менә шул хезмәткә карата рецензия яза һәм аны 1922 елда «Вестник просвещения» журналында бастырып чыгара. Ул анда Н. Никольскийның китабын шактый тәнкыйтьли, аның яңа материал бирмәвен, авторның татар халык музыкасы тарихына карата шактый ялгыш фикердә торуын күрсәтә.

Худяков татар халык музыкасына рус халык музыкасы түгел, ә мәктәп тәэсир итте, дигән кызыклы гына фикер уздыра. Ул Никольскийның тагы бер фикеренә каршы чыга. Никольский фикеренчә, татар халык музыкасына гарәп тәэсире бары тик регетатив һәм мәдрәсәләрдә ятлап укуда гына чагыла икән. Худяков мондый гына бәянең аз икәннән, гарәпнең, Шәрәкь дөнъясының татар халык музыкасына турыдан-туры тәэсир һәм йогынты ясавын ассызыклап әйтә.

Шулай итеп, М. Г. Худяков татар тормышы, татар мәдәнияты һәм сәнгатенә кагылышлы күп кенә гадел һәм кызыклы фикерләр язып калдыра. Татар халкы мәдәниятенә бик күп көрәшләр, каршылыklar аша гасырлар буе формалашуын, кайбер чит тәэсирләргә дә дучар булуын, ләкин шуңа карамастан, Көнчыгышка йөз тотып үсешен давам итүен, аның Шәрәкь туфрагында тамыр жибәргән гөл икәннән һәрдаим исбатлап тора.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ «Вечерняя Казань» газетасының 1989 ел, 25 май саны.

² Вестник просвещения, Казань, 1922, № 1—2, стр. 43—51.

³ Күрсәтелгән хезмәт.

⁴ Архив ЛОИА АН СССР, ф. 2, оп. 2, № 1369.

⁵ Күрсәтелгән хезмәт, 98 бит.

⁶ Шунда ук, 108 бит.

⁷ Из трудов Вятской ученой архивной комиссии II—IIIго вып. 1915 г.

⁸ Труды Малмыжского музея местного края. Рукописный журнал. 1925, вып. VII (январь-март).

⁹ Күрсәтелгән хезмәт.

ФӘУЗИЯ БӘЙРӘМОВА,
язучы.

(Дәвам бар.)

АВЫЛЛАР ТАРИХЫ

ТҮБӘН АБДУЛ АВЫЛЫ

1621 нче елны хәзерге Биектау районы Ташлы авылыннан Нижгар (Ниж. Новгород) татары Абдул исемле кеше патша чиновникларынан, аларның эзәрлекләвенән качып, куе урманнар белән капланган Шушма елгасы буена килеп утыра. Башта Шушманың югары өлешенә, хәзерге Равилов Әгъләмнәр нигезе урынына килеп урнаша. Соңрак Сәет елгасы — Шушманың урта агымына күчә.

Абдул из Нижнего — Түбән Абдул атамасы белән авыл киңәя башлый. Күршедә кыр ягында борынгы авыл Кара Чишмә була.

Абдул (бабай нәселе): Равиловлар, Ханнанныкылар, Атиукныкылар, Бадамшаныкылар (мулла нәселе), Бакыйныкылар (Галиаскаров Галиагзамнар).

Кыр ягы иген үстерү, терлек-туар, йорт өчен жайлы булса, балык мыжгып торган Шушма елгасы балыкчылар өчен табышлы урын була.

Елганың яры куе зирек, имәнлекләр белән капланган. Шуңа күрә кайбер кешеләр аучылык белән көн күрә һәм моның белән бәйлә рәвештә кайбер нәселләргә ерткыч хайван кушаматы бирелә. Бу кушаматларның бирелүе аларның Нижегород өлкәсенән булуы белән дә тыгыз бәйләнгән. Мәсәлән, Төлкә Хәллә, Бүрә Хәмәт, Арслан Мәжит, Аю Хатыйп, Куян Нурхамәт.

Балыкчы карт көймәсен шылап балык белән тутырып кайтканда Станой борынына житәрәк, сызгыра торган була. Киленнәре, кызлары, чиләк-көянтә асып, авылдан каршыларга йөгереп төшеп житә торган булалар. Шулай бервакыт, таң беленеп, томан күтәрелеп килгәндә, балыкчы карт ниндидер авазлар ишетә. Кызыксынып, балта белән агачларга билгә ясый-ясый сазлык аша тавыш килгән якка китә. Чыкса — анда кешеләр яшәп ята. Абдул бабай белән бер чорда урман ягына отставкадагы штабс-капитан Багряшов күчеп килгән булган. Ләкин Минзәлә ягынан килгән 52 ләп гаилә аны авылдан китәргә мәжбүр итәләр.

Авылның исеме Иске Баграж булып кала. Ә Багряшов яңа авылга — Кече Багряжга нигез сала. Багряшов Николай, әтисе үлгәннән соң тагын бер хутор булып, 5 километр ераклыкта урман буена барып урнаша. Ул Баграж Никольский дип атала.

Ул вакытта авылның адресы мондый була: Уфа губернасы, Минзәлә өязе, Ерсубай волосте, Иске Баграж авылы.

Тирә-юньдә Багряшов, Маланчев, Батрасский дигән боярлар хакимлек иткән. Әмма Түбән Абдул авылы крестьяннары крепостной булмаганнар, ләкин жәен боярга ялланып, урак урганнар, печән чапканнар. Куе зирек (Ольха) урманнары күп булганга, әкреләп ике авылны бер исем белән — Елхово дип йөртә башлыйлар.

1. АВИЛЫБЫЗНЫҢ МӘЧЕТ-МӘДРӘСӘЛӘРЕ ТАРИХЫ

Елховойда 5 мәчет булган: Түбән Абдулда — 3 мәчет, Иске Багряжда — 2 мәчет. Югары очта беренче мәчет 1789 нчы елда төзелгән, ләкин ул яңа. Һәм 1880 нче елда мәчет яңадан торгызыла. Революциядән соң 30 нчы еларда бу мәчетнең манарасы киселә. Ә 1990 нчы елда шул ук урында яңа кирпеч мәчет манарасы калыкты.

Беренче муллалар.

Түбән Абдулда беренче мәхәлләдә Бакиров (Әбүбәкерев) Гата, ә 2 нче мәхәлләдә Хәбибулла (Хөсбулла) мулла булып тора. Аның уллары да әтиләре юлыннан китәләр: Вәжи исемле малае Бузүлук шәһәрәндә, Закир исемлесе Түбән Абдулда муллалык итә.

3 нче мәхәлләдә Сарач мулла (Сиражетдин), Иске Багряж ягында Галләм һәм Зиннур муллалар була.

2. МӘКТӘПЛӘР ТАРИХЫ

Октябрь революциясенә кадәр Чаллы кантоны, Иске Багряж волосте, Түбән Абдул авылындагы өч мәчет авыл халкына дин-шәригать кануннарын өйрәтә, аны әхлакчылыкка өнди. Югары оч мәхәлләсә каршында мәдрәсә булып, анда 7—15 яшьлек үсмер балалар белем ала. 1917—1918 нче елларда әле Түбән Абдулда дин гыйлеме укытыла. Ләкин шул ук вакытта 1913 нче елда, указлы полк мулласы, георгий тәресе кавалеры Әбүбәкерев Гата (Гата мулла) (1857—1921) инициативасы белән, дин укыту белән беррәттән рус теле һәм башка фәннәр — алгебра, география, хезмәт дәрәсләре дә кертелә. Парталарны һәм уку әсбапларын Гата мулла үз акчасына сатып ала.

Билгеле, башта мәдрәсәдә ир балалар гына укый. Кыз балалар абыстайга өйгә йөрәп укыйлар.

Гата мулла Борханов Халит дигән укытучыны чакырып, эшкә билгели. Төшкә кадәр дин сабагы, ә төштән соң дөньяви фәннәр укытыла.

1918 нче елның 17 нче декабрендә укытучы Вәгыйз Саматов беренче РЛКСМ башлангыч оешмасын оештыра. Шул елларда анда Гыйльманов Галимжан укытучы булып эшли.

1926—1927 нче елларда авылда башлангыч хезмәт мәктәпләре ачыла. Ул раскулачивать ителгән Камалетдин Әхмәтшин йортында урнаша. Татар теле һәм әдәбиятын 1934—38 нче елларда Ленин ордены кавалеры Камил Рәхмәтуллин, рус теле һәм әдәбиятын Сәрәи авылыннан Матрена Тимофеевна Сергеева укыта. 4—5 классларда математикадан Кәрим Йосыпов белем бирә. Ул 1915 елны Оренбург шәһәрәндә мәдрәсә тәмамлаган. Йосыпов Кәрим Гыйльфан улына 1938 елның 1 июнендә РСФСР халык Мәгарифе Комиссариаты тарафыннан башлангыч классларда укыту хокукын бирүче 192640 нчы номерлы аттестат тапшырыла һәм Иске Багряж мәктәбендә башлангыч классларны укыта.

1933 нче елда Чистай ягының Каргалы авылыннан сөрелгән кулакның агач

амбарларын сүтеп, ат олаулары белән Шушма ярына кайтарып бушаталар. Шул урында көньякка таба сузылган тар коридорлы, ике якта да бишәр класс бүлмәсе булган агач бина торгызалар. Авыл Советлары берләштерелгән булганга, мәктәп Елховой жидееллык мәктәбе дип атала. Мәктәпнең беренче директоры итеп актив жәмәгать эшлеклесе Ризатдин Шәмгунов (1898—1958) билгеләнә.

Елховой жидееллык мәктәбендә пионер оешмасының оешу тарихы бик кызык-лы. 1925 нче елның көзендә авылга ачык жиңел машинада муенына кызыл пионер галстугы таккан Ләбиб Гыйльми кайтып төшә. Аның ярдәме белән пионер оешмасына нигез салына. 11 кешедән торган отрядның башлыгы Хәдичә Тажиева була. Беренче булып пионер галстугы тагучылар арасында Хәлиулла Хәйрулла улы Әхмәтшин дә бар.

Мәктәптә уку ике сменада алып барылган. Түбән Абдул ягындагы башлангыч сыйныф укучылары элеккеге уртаклык мәхәлләсе мәчетендә укыйлар. Агач мәчет манарасы 1948 нче елда ук кисеп аударылган була. Дүртенче сыйныфны тәмамлагач, укучылар урта мәктәп бинасына күчәләр. 1953—54 нче уку елында Елховой урта мәктәбенен беренче чыгарылышы була.

Мәктәп 2000 нән артык урта белемле кеше тәрбияләп чыгарган.

50, 60 елларда Елховой мәктәбенә тирә-күрше Кара Чишмә, Бөркәтә, Түбән Кәминкә, Керкәле, Илтән Бута, Туймәт, Яңа Чишмә, Чупай авылларынан килеп укыйлар. Мәктәп-интернатта Люция Хафаз кызы Хәсәншина тәрбияче була.

50 еллар уртасында Елховой урта мәктәбенә яңа укытучылар килә. Бу укытучылар, төрле фәннәрдән белем бирәләр. Шуларның берсе Тимергалим Вәлиулла улы Вәлитов башта тарих укытучысы, ә 1959 нчы елдан Елховой урта мәктәбе директоры булып тора.

1923 елның көзендә Ләбиб Гыйльмине һәм берничә сәләтле егетне комсомолның кантон комитеты рекомендациясе белән алты айлык махсус курсларга укырга жиберәләр. Аны «бик яхшы» билгеләренә генә тәмамлаганнан соң, Ләбиб укуын Чистай партия мәктәбендә дәвам итә. Партия мәктәбен дә уңышлы тәмамлагач, Ләбиб башта Шәрбән авылында, аннары Иске Әлмәт һәм Мөслимдә комсомолның ояз ячейкасы секретаре булып эшли, Чистай кантонында пионерлар оешмасына житәкчелек итә.

Пионер оешмаларын Татарстан күләмендә ныклы нигездә салу башлангач, Ләбиб Гыйльми комсомол өлкә комитетына чакырыла һәм шунда эшли башлый.

Тиздән ул комсомол рекомендациясе белән Ленинградтагы коммунистик Журналистлар институтына укырга жиберелә. Шунда ук партия сафларына да кабул ителә.

1930 елда яшьләрнең коммунистик интернационалы һәм ВЛКСМ Үзәк Комитеты чит илләрдә яңа гына оеша башлаган коммунистик яшьләр оешмаларына практик ярдәм күрсәтү хакында мөһим карар кабул итәләр. Ләбиб Гыйльми Монголия революцион яшьләре Үзәк Комитетына Яшьләрнең Коммунист интернационалы киңәшчесе итеп жиберелә һәм ике ел шунда эшли. Жаваплы миссиясен жиренә житкереп үтәгәч, Мәскәүгә Үзәк Комитеты аппаратына эшкә чакыртыла. Анда аңа жаваплы пост тәкъдим итәләр. Ләкин Ләбиб иптәшләрен, күңеленә якын Казанын өзелеп сагына һәм үзен кире Татарстанга жиберүләрен сорый. Казанда аны ВЛКСМның Татарстан өлкә комитетының идеология эшләре буенча секретаре итеп сайлыйлар.

Аның беренче хәбәрләре, әдәби очерклары, нәни хикәяләре, кыска шигырьләре һәм бәләкәй рецензияләре 1926 елда «Яшь ленинчы», «Кызыл яшьләр» газеталарында күренә башлый. Язучылык хезмәтеннән тыш, Ләбиб Гыйльми журналистик эшчәнлек белән дә актив шөгыльләнә.

1937 елда ул Татарстан Язучылар союзы идарәсенең рәисе итеп сайлана.

3. АВЫЛНЫҢ ГОРЕФ-ГАДӘТЛӘРЕ

УРАЗА БӘЙРӘМЕ

Бу көндә иртә белән үк гает коймагы пешерелә, таба исе чыгарыла. Авылыбызның яше-карты, ир-атлар чиста-пакь килеш, ару намазлыкларын алып, кояш чыкканчы авылның үзәк урамына жыйналалар. Арадан берсе: «Жәмәгать, сафланыгыз»,—ди. Шулай сафка тезелеп тәкбир әйтеп мәчеткә юнәләләр. Анда намаз укыйлар. Намаздан соң ир-атлар әби-бабаларының рухларын зыярат кылып өчен зиратка баралар. Һәм туганнарының каберләре янына намазлыкларын жәеп, белгәннәре үзләре, белмәгәннәре олыракларга сәдака биреп, ата-бабалары, туганнары

рухына багышлап Коръән укыталар. Гаеттән соң яки ана кадәр ярлы фәкыйрьләргә, гарипләргә, ытимнәргә фитыр сәдакасы өләшенә.

КОРБАН БӘЙРӘМЕ

Корбан өчен пар тояклы бер яшътән узган мал сайлап алынган һәм корбан бәйрәме көнне шул аталган малы чалганнар. Малның итен фәкыйрь-фокраларга, нәсел-нәсәпкә таратканнар. Корбан итенен бер кисәген дә сату тыелган.

ЯҢГЫР БОТКАСЫ

Бу бәйрәм гадәттә авылда корылык булган вакытта үткәрелгән. Иртән иртүк бала-чага һәр йортка кереп йомырка, май, ярма жыеп, яңгыр теләп йөргәннәр.

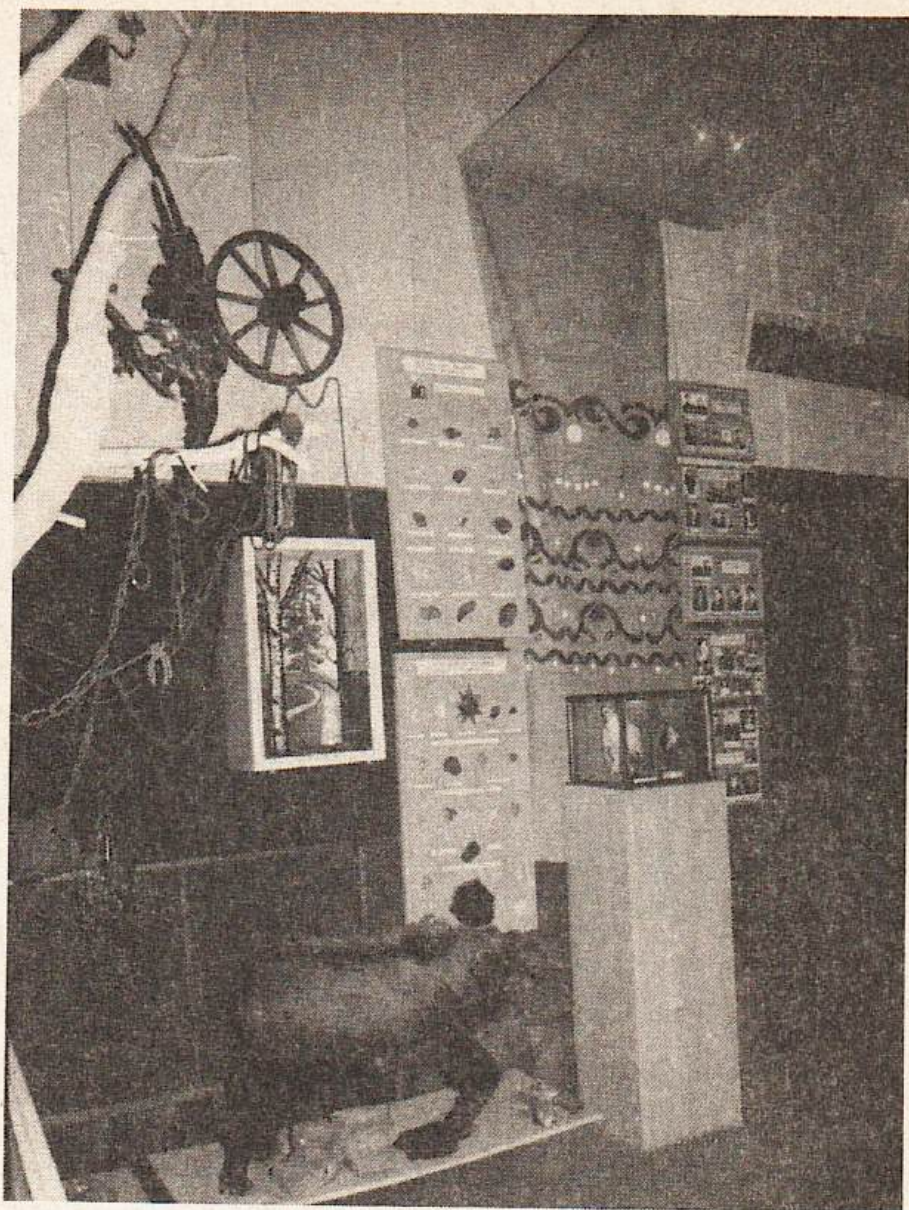
«Яңгыр яу-яу-яу,
Майлы ботка бирермен,
Тәти кашык бирермен.
Тәти кашык базарда,
Тәмле ботка казанда»,—

дип такмаклаганнар.

Шуннан соң авылдагы бер динле, чиста, гадел хатынны чакырып, болынга төшеп жыелган әйберләр белән майлы ботка пешерткәннәр. Бу вакытта мәчет картлары мәчеттә яңгыр теләп дога кылганнар. Ботка пешеп житкәч һәммәсе бергә жыелып ботка ашарга утырганнар. Ашаганнан соң уен башланган. Бала-чагалар, яшүсмерләр кайсы чиләк, кайсы комган белән елгадан су алып менеп, үткән бер кешенен өсләренә су койганнар. Су сибелгән кеше моңа үпкәләмәгән һәм үпкәләргә тиеш тә булмаган. Шуннан соң һәрвакыт яңгыр ява торган булган.

ЧӘЧӘК БӘЙРӘМЕ

Бу бәйрәм гадәттә июнь башларында болында барлык чәчәкләр чәчәк атып бетергәч була торган булган. Яшүсмерләр, егетләр-кызлар болынга төшеп күмәк уеннар уйнаганнар. «Шахта көе» кебек җырлар җырлаганнар. Мәсәлән, арада бер гармунчы була. Шунда берсе патша булып уртада утыра. Ә башкалар аңа атап җырлар җырлыйлар. Яшьләр шунда үзара сөйләшә, аңлаша да торган булганнар.

КАЗ ӨМӨСӨ БЭЙРӘМЕ

Ноябрь аеның башларында гадәттә авылда каз өмөсө бәйрәмнәре башлана. Һәр йортта 20 ләп, 40 ләп оя каз булган. Хужа кеше каз суясы көн алдыннан кичен мунча ягып, каз тәпиләрен бәйлесе жепләрен, каз эләсе киртәләрен әзерләп, пычагын кайрап куйган. Өмөгә тирә-күрше авыллардан житкән кызларны утырмага дөшкәннәр.

Кайбер шаян кызлар сугымчыны кытыклап көлдөрә торган булганнар, янәсе казның йоны ансат йолкынсын.

Казны йолкыр алдыннан иң беренче аның култык (канат) асларыннан хәрәм йоннарын алалар. Аннан соң муенын юдырып ширләүкәсен тартып алалар һәм эченә һава өрәләр. Казны өрөп тутырганнан соң, муенын бәйләп куялар да, марля аша казны үтүклиләр. Алай эшлөгәндә ул тизрәк, ансатрак йолкына. Йолкыганнан соң казның эч-башларын алалар. Соңыннан тәпиләрен, канат очларын кисәләр.

Уңганрак кызлар бер йолкуда өчәр каз да йолкый торган булганнар.

Эш тәмамланганнан соң кызлар матур күлмәкләр киеп, казларны көянтөгә элөп бөкегә юарга төшәләр. Юып кайтканнан соң казларны киртөгә эләләр.

Хужа хатын кызларга коймак, казанга байлыгына карата каз салып, каз шулпасы, баш-аяктан бөлеш пешерә. Кызлар мунчадан чистарынып кайтып аш янына утыралар.

Өмә көн турында, билгеле инде, егетләргә хәбәр салынган була. Кич белән хужаларның ризалыгы белән өйгә бер-бер артлы егетләр дә керә. Кызлар каз йолкыган вакытта эчәкләрне өрөп куык ясап куя торган булалар. Шуларны төрлө төсләргә буяп, көзгеләргә элөп куйганнар. Шаян кызлар, алдын-артын карамыйча игътибарсыз утырган егетләрнең урындыкларына шушы куыкларны куя торган булганнар. Ә утыргач исә ул куыклар шартлаган. Шулай ук балдак салыш, каеш сугу кебек уеннар уйнаганнар.

Каз йолкыган көнне карчык-корчыклар, каурийларның очын гына калдырып,

каурий сыдырганнар. Һәм икенче елга да казлар шулай күп булсын дип, бала-чагадан су юлына тараттырганнар.

Каз өмәсе бәйрәме авылда бик зур бәйрәм итеп үткәрелгән.

НӘЗЕР БОТКАСЫ

Бу вакытта чирләгән кеше янына кемне дә булса алып кереп, мәжбүри я тары, я дөге боткасы ашатып, Коръян укутканнар. Икенче төрле аны Каз боткасы дип тә йөрткәннәр. Чөнки авыру кеше каз ашарга нәзер әйткән булган була.

4. АВЫЛНЫҢ ОНОМАСТИКАСЫ

Түбән Абдул авылының югары очында Сәпуг елгасы бар. Анда Сәпуг — Сәйфетдин бабай барып урнашкан булган.

Сәет елгасы. Фәкыйрь тормышлы Сәет Түбән Абдул ягыннан хәер сорашып кайтканда язгы ташуга очрап, елгада батып үлә. Бу — Шушманың түбән оч турысы.

Ташкүпер. Урманнар киселгән, елга, күлләр корып, сазлыкка әйләнә башлый. Көтү йөртү өчен кичү кирәк була. Кешеләр бергә жыелып, баткак урынга таш ташлылар. Ул күперне Ташкүпер дип атыйлар.

Кырмавыклы елга. Ул елга буендагы кырмавык-тигәнәкне чистартып бетерә алмаганнар, жирне чәчмәгәннәр һәм елгага Кырмавыклы елга дип исем кушканнар.

Прагун тавы. «Прогон», ягъни терлекләргә шул тау аша көтүгә куганнар.

Мөкә елгасы (Кызыл көч ягында). Бу урында Мөким дигән бай кыш көнендә буранда адашып үлгән, ә аты кайткан. Язын мәетен шушы елгадан тапканнар. 1900 нче елларда Мөкә елгасы башында Вәлиәхмәт дигән кеше куыш агач (куашна) утыртып кое ясый. 1916 нчы елларда ул кое корый, берәздән тагын ачыла һәм яңадан корый. Ул урынны Сөләйманов Вилдан чистартып, яңадан казый. Аңа Вәлиәхмәт малае Шәйхелислам да ярдәм итә.

Пуланчалы елга. Каенлы елга. Абдул бабай килгән чорларда ул урыннарда урман булып, каен агачлары үскән. Бабайлар шуннан ягарга утын хәзерләгәннәр.

Олы болын. Бу жирдә ачыклык, ә башка урыннарда исә ерып чыккысыз куге куаклар, зиреклек булган.

Олы болында тау янәшәсендә 2 күл дә булган. Бабайлар анда мунчала батырганнар, парня сукасында ат коендырганнар, балык тотканнар. Хәзер ул күлләр юк инде, ләм каплаган.

Зур баланлык (маланлык). Бу тирәдә элек балан күп үскән. Хәзер берничә куак кына тора.

Шушма елгасы юнәлешен үзгәртеп аккан. Ул Бөркәтә авылының Кызыл Ярында Бөркәтә, аннан Кара Чишмә һәм Елховой күлләрен хасил итеп, Станай борылышынан Борһан тавына киткән. Шуннан Аргы як күле һәм Олы болын әрәмәсе янына килеп чыккан. Ике елга уртасында түбән урында коры жир калган. Ул тугай дип атала. 1762 нче елларда тугайга 2 хужалык аерылып чыгып утырган.

Биктуган чокыры. Биредә ике чуваш гаиләсе яшәгән. Биктуган ахырда Кләмәнтәйгә күчеп киткән.

Айметдин елгасы. Бу урында Кләмәнтәйдән кайтканда язгы ташуда Айметдин бабай батып үлгән.

Бүстрәй елгасы. («Быстрая» сүзеннән үзгәртеп ясалган.) Тау итәгеннән бик кызу тибеп аккан чишмәләр түбәндә елга хасил иткән. Тиз агуына карап, шул исемне биргәннәр.

Чик елгасы. Ул Бөркәтә белән Елховой кырлары арасындагы чиктә урнашкан. Шуңа чик елгасы дип исемләгәннәр.

ТОРАТАШ ТУРЫНДА РИВАЯТЬ

Тау битендә күчмә башкортлар яшәгән Убырлы авылы була. Аларның зиратлары әле дә сакланган. Һәм халыкта «изгеләр каберлеге» дип йөртелә. Шул Убырлы белән Бөркәтә авыллары халкы арасында сугыш була. Башкортларның кабилә башлыгы сугышта каты яраланып, аттан елгага егылып төшөп үлә. Аның хөрмәтенә шул урынга һәйкәл куялар. Башкортлар үзләре Минзәлә ягына күчеп китәләр. Һәйкәл ташы торып калган. Имеш, ул ташны авыл кешесе өенә алып кайткан, ләкин кулы корыгач, урынына кире илтөп куеп, киртәләп алган.

ТЫКРЫК АТАМАЛАРЫ

Олы тыкрык — 4 урам тоташкан үзәк. Ул Шушмага төшә.

Кизләү тыкрыгы — кизләүгә төшә.

Өмми тыкрыгы — тыкрыкның төшә торган юлында. Өммегөлсем исемле әбинен йорты бар. Шуннан калган атама.

Томан тыкрыгы — бер кешенең кушаматы белән бәйле.

УРАМ АТАМАЛАРЫ

Аюлы чәй. — Бу урам кешеләре кәгазенең тышына аю төшерелгән чәй эчә торган булганнар.

Зинелбаш урамы. Биредә тиз кызып китүчән, ярсу характерлы, жилбәзәк кешеләр яшәгән. Шунлыктан аларга шул кушамат бирелгән.

Кое урамы (саз урамы). — Бердәнбер сиртмәле коесы булган урам.

Болардан тыш Тегәржеп урамы да булган. Тегәр жеп (суровая нитка). Киндер сүсен сумала белән катырып эрләгән жеп. Ул урамда яшәүчеләр киез итеккә олтанны тегәржепне кат-кат йөртеп салганнар. Олтан салучы осталар шул урамда күбрәк булган.

Олы болын кайдан калган исем? (Сөләйманов Вилдан бабай сөйләменнән язып алынды.) Ул урында агач (агачлык) булмаган, ачыклык (ачыклык) йер (жир) булган. Хазерге (хәзерге) әрәмәләрдә бик куйы зиреклек булган. Кеше йери (йөри) алмаслык. Шынарга (шуңа) күрә ул урынга Олы (былын) исеме кушканнар. Олы былында тау ягалый (янәшә) ике күл бар иде. Сөләйман (Сөләйман) бабайлар мончала (мунчала) батыралар иде. Парна (пар жире) сукасында ат кыйындыралар (коендыралар) иде. Хәзер ул күлләр югалды: дуйын (ләм) каплап бетерде, бик балыклы күл иде.

РӘМИЛӘ ИБРАҖИМОВА,
Казан дәүләт университеты
студенткасы.

МУРАС

Куманханәсе

ИСКӘНДӘР ПАТША

Тарихи роман*

Гомеренең күпчелек өлешен Урта Азияда яшәп, инде дөнья куйган милләттәшебез Жәүдәт Ильясов шактый зур әдәби мирас калдырган. Ул русча язган! Авторның бер тарихи романын Вакыйф Зыятдинов белән Кыям Миңлебаев тәржемәсендә тәкъдим итәбез.

КЫЗЫЛ КОМДА

Халыкның бер өлеше — тауларда, икенче өлеше — тигезрәк җирләрдә, өченче өлеше — елгалар итәгендәге сазлыкларда, дүртенче өлеше — әнә шул сазлыклардагы утрауларда яши, дип сөйләләр массагетлар хакында. Алар кояшны гына алла дип таныйлар, шуңа атларын корбан чалалар.

Страбон, XI, 1.6-7

Клитарх сүзе: «Арктур йолдызы хакимлек иткән җилле-давыллы айга кереп, көзгә салкыннар башлангач, Аммон алла угылы Александр кышны жылы көньякта уздырырга ниятләде. Баш күтәрүчеләр буйсынырга мәжбүр ителделәр, фетнәче Спантаманодан җилләр исте, янә баш күтәрмәсләр инде, дип патша, Маракандада Певколайга жәмгысе өч меңләп жәяүле яугирен калдырып, үзе Бактрага таба кузгалды.

Бактрада безне сөөнечле хәбәр көтә иде — Неарх җитәкләвендә грек яллыларыннан оешкан зур өстәмә көчләр килеп җиткән иде. Бу исә Киресхатага яу чабып алжыган яугирләрне дөртлөндереп жибәрде.

Тиндәшсез Александрның гүзәл жинүләренә ерак илләр хакимнәре дә соклануларын белдерделәр. Понтның арьягында яшәүче скифлардан затлы бүләкләр белән илчеләр килде. Алар, Аммон алла угылы белән хәрби килешү төзөргә өметләнеп, патшаларының искиткеч матур кызын кияүгә димләделәр. Бактрага Хәрәзем хакиме Фәрзәмән дә килде. Аны мең ярым кешеле атлы гаскәр озатып йөрде. Фәрзәмән үз биләмәләренең амазонкалар һәм колхлар иле белән чиктәш икәнлеген, әгәр дә мөгәр Александр шул кабиләләр белән сугышырга уйласа, азык-төлек һәм озата баручылар белән тәммин итәчәген дә әйтте. Җиһан хакиме скифлар белән хәрәземлەرگә бай бүләкләр өләште. Индистанга яу чабып кайтканнан соң аларның тәкъдимнәрен кабул итөргә булды.

Шул арада Бактрада күренекле аксакаллар киңәшмәгә җыелды. Дари

* Дәвам. Башы журналның 1994 елгы 3, 4, 5-6, 7-8, 9, 10, 11-12 һәм 1995 елгы 1-2 саннарында.

Кодоманны үтергәне өчен ырудашы Бесс үлем жазасына хөкем ителде. Аның борынын һәм колакларын кистеләр, аннары башын чабып өзделәр дә гәүдәсен тураклап ташладылар. Шул ук киңәшмәдә Александр буйсындырылган төбәкләргә идарә башлары-сатраптар билгеләп куйды. Аларга фарсы сатраптары ия булган хокуклар бирелде, әмма акча сугу һәм яллы гаскәр тоту тыелды.

Гаять зур югалтулар бәрабәрәнә яулап алынган Согдианага башлык итеп Ороба куелды...»

Күчмә халыкларның бәхетсезлегенә каршы диикме, ул елны кыш бик иртә килде. Караңгылык иленнән көн-төн кисеп-кисеп искән жил — чиксез боз дәрәясының суык сулышын китерде. Аннары бик күп кар яуды, хәтта гомер кичергән картлар да, моңа хәйран калып, иртәдән кичкә хәтле авыз эченнән генә әфсен пышылдадылар. Әмма әфсеннен дә файдасы тимәде. Суытып жиберде. Сәхра боз белән капланды.

Күчмә массагетның көнкүреше мал-туарга бәйле. Мал-туар жәен-кышын көтүлекләрдәге үлән белән туклана. Кышын атлар тояклары белән кар өемнәрен актарып үләнне кардан арындыралар, шулай итеп үзләренә азык табалар. Атларга дөяләр, сыерлар, сарыклар иярә. Алар язга чаклы шул рәвешле туклана. Кояш жылыта башлауга, кар эри, жир өсте тюльпаннар һәм яшел хәтфәдәй сусыл үлән белән каплана.

Әмма быелгы кышта сәхраны каплаган тыгыз кар катламы, боз кабырчыклары ат тоякларына да бирешмәде.

Элекләре, кыш салкын килгәндә, күчмә халыклар көньякка, Окс аръягына, Мургабка китәләр, хәтта кар яумый торган Гирканга кадәр барып житәләр иде. Ә хәзер көньякка юл ябылган, өзәлгән иде. Гиркан дингезеннән алып Киресхата, Бактрага кадәргә жирләргә юнаннар яулап алды. Барлык сукмакларны атлы дозорлар саклый. Оксны кичәргә жыенганда күчмә халыкларның икеме-өчме ыруын македониялеләр тоткарлады. Мал-туарларын алып калдылар, кешеләрен кол итеп саттылар. Шуннан соң инде беркем дә ерак жәйләүләргә-көтүлекләргә кузгалырга кыймады. Әйләнеч юллар белән Мургабка барып житкәннәрен дә анда ни көтә? Македониялеләр. Һәркайда македониялеләр.

Ачлык. Дөяләрнең өркәчләре шәлперәеп калды. Атлар бронза кебек каты шәрә саксаул ботакларын кимерделәр, үз тизәкләрен ашадылар, берберсенен койрыкларын чәйнәделәр. Сыерлар кырылды. Сарыклар катып үлде. Кешеләр үләксә итен ашадылар, язга чаклы нихәтле мал-туарны саклап калып булыр икән, дип хафаландылар.

Жирән сакал баскан, ябыгып, саргаеп беткән Спантамано, аякларын бөкләп, йонлач тунына төренеп, чатырдагы учак янында утыра, ул зинданнан кайткан кешегә охшап калган иде.

Әле өскә ургылучы, әле як-якка сирпелүче ялкын Зарәфшән тугае чытырманлыгында чак кына һәлак булмый калуын исенә төшерде. Әле тагын, гәрчә үзе күрмәсә дә, күп мәртәбәләр ишеткән, Алтын Елга үзенен Дәһшәт Үзененә өверелдергән янгынны шәйләгәндәй булды.

Ул чагында ни дип кенә Дейока отрядына иярде икән соң? Согдианада калган булса, Искәндәр бу чаклы ук кылана алмас иде. Хәер, Спантамано йөз пәнжәкенты, бактриялесе һәм дахы белән генә ун меңләгән юнанга каршы ни генә кыра алыр иде икән? Бер дә юкка башын салган булыр иде, менә шул. Искәндәрдән бу юлы качып котылды котылуын, ә менә икенчесендә котыла алырмы? Тынгы белмәс Сиаваш нәселенен башына житәр өчен Искәндәр ярты гаскәрен кызганмастыр. Димәк, Спантамано Дейокада яшеренеп әйбәт иткән.

Әйбәт итте микән соң? Ә Согдиана? Спантаманосыз ул нишләр? Согдианадан башка кем соң ул Спантамано? Дөрәс, массагетлар арасында, Маракандадан еракта хәвефсезрәк инде анысы, әмма куйган максатына ирешми кала. Ничә еллар шуның өчен тырышты түгелме соң?

Уй-фикерләр, төрле төстәге төтен сыман, Спантаманының миен бораулады. Шул уй-фикерләрдән аның башы тубалдай булды. Көн-төн берөз-

лексез йөрәк тирәсен тырнып-кадап йөдөттө. Өметсезлеккә бирелгән чакларында Спатамано Дейоканы да яу чабарга кыстады, кешеләр сорады. Тик массагет һәрчак кыска һәм әдәпле генә: «Кыш житте бит...» — дип кенә җавап кайтарды. Чыннан да, кышын сугышудан ни мәгънә? Спантаманого вакытын шәраб эчеп яки ашык уйнап уздырудан башка чара калмады. Яз! Кайчан килеп житәрсен икән инде, каһәр төшкере?

Ишек япмасы ачылды. Чатырга үзәк өзгеч җил бәрәп керде. Ялкын котырынып бөтереләп алды, очкын чаткылары җилләнеп өскә күтәрелде. Дейока килеп керде. Ул япманы төшерде дә баш кагып кына исәнләште, учак янына килеп тезләнде, тунган-кызарган кулларын утка таба сузды. Киез очлымының колакчыннарын ияк астыннан ук каптырган, тунының якасын торгызган. Мыек чылгыйларындагы бәс эреде.

Дейока Сиавахш нәселенә ялагайлана-ялагайлана елмаеп:

— Хәлләрең ничек? Салкын түгелме? Утының бармы әле? Итең житәрлекме? Житмәсә, китерергә кушармын, — диде.

— Рәхмәт инде сиңа, — дигән булды Спатамано коры гына. — Барысы да житәрлек.

Ул күз кырые белән генә Дейокага карап алды. Массагет майланган кызыл күзләрен идәнгә төбәде. Дейока һәлак булган әтисенә тамчы да охшамаган иде. Мәрхүм Рәхмир риясыз, үз-үзен аямас бәндә иде шул. Аңардан әүвәлгечә сәхра халкын байларга һәм ярлыларга аермау, ыруның һәр кешесә бергә житештергән хезмәт җимешен тигез итеп бүлү гадәте чыгып бетмәгән иде. Дейока исә зур көтүләргә хужа булуы белән мактанды, Хәрәзем патшасы Фәрәзмән хәзинәләренә көнләшәп яшәвен сөйләде, бермәлне Бесның кыйммәтле асылташлар белән тулы сумкасын кемнәндер табуын кыяр-кыймас кына телгә алды.

Бу селәгәй үзенә кыланышлары, сүзләре һәм күзләрен уйнаклатуы белән Оробоны хәтерләткәнгәме, Спантаманың аңардан тәмам гайрәте чикте. Әмма согыдлының түземлек күрсәтми хәле юк иде. Рәхмиргә булган хөрмәт йөзеннән генә түгел, әлбәттә. Иорт-жирсез калган Сиавахш нәселен үз канаты астына алып жылыткан кеше дә бит әле ул Дейока.

— Һәй! Исемнән чыга язган. — Дейока кулларын чәбәкләп, учакның теге ягында утырган Зөһрәгә төче генә елмайды. — Хәрәземнән килгән сәүдәгәрләр белән сөйләшкән идем. Искәндәр атаңны Согдианага сатрап итеп куйган, диләр.

Зөһрә аһылдап куйды. Спатамано дерт итеп китте, йөзенә камчы белән китереп суккандай, авызын кыйшатты. Дейока кабаланып япманы ача-ача:

— Ярар, китим әле. Кирәк була калсам, чакыртырсыз, — диде.

Ул чыгып китте. Әмма ул әйткән хәбәрне ике кешенә ике төрле кабул итүе аның күләгәсе булып калган иде.

— Спанта! — Зөһрә урыныннан купты да ире янына килеп басты. Аның өстендә тире штан белән тире куртка, — кышын массагет хатын-кызлары кия торган гадәти киём. Әле кайчан гына аның Согдианада иң кәттә хатын булуына берәү дә ышанмастыр. Аңа затлы киёмнәрен салырга туры килде: чәнечкеле үләннәр, агулы куаклар дөньясында, хәлне ала торган эссе яки желекләргә хәтле үтеп керә торган салкын җилләр хөкем сөргән ком сәхрасында алар аңа комачаулый гына иде. Хәзер ул чәченә хуш ислә гөлчәчәк мае сөртми, әйрән белән чикләнә, шуңа күрә аның чәчләре элекке кебек күпереп, җемелдәп тормый, хуш ислә тә аңкытмый. Учактан килгән ачы төтен күз яшьләрен агыза. Битенә сөрәм утырган. Салкын су белән юынганга пычрак куллары яргаланып беткән.

— Ни кирәк? — дип салкын гына сорап куйды Спатамано.

Алар арасындагы упкын көннән-көн тирәнәя бирды. Наутакидагысы ул чаклы сизелерлек үк тирәнгә китмәгән икән. Зөһрәдә мәхәббәт очкыны калганмы, юкмы — әйтүе кыен. Мөгаен, аның хисләре хатынның иренә һәм хужасына карата була торган гадәти якынлыктан ары китмидер. Ә инде тышта ыжгыручы җил тәэсирендә чык тамчысы кадәр генә жылылык та әкрәнләп сүрелгән-суынгандыр һәм бозга әверелгәндер. Ә Спатамано? Ул

үз эшлөрөнөн жайлы гына барганда хатынының күз карашлары яктыруына, ө инде хөрти булганда тоныклануына төмам инанды. Бу ачыш горур-мәгърур Сиавахш нәселен гарьлөндерде. Ул Зөһрәнен ирен байлыгы өчен түгел, бәлки аның үзен яратуын тели иде. Ир белән хатынның чырайлары торган саен ныграк сытыла барды, сөйләшүләре сирәгәйгәннән-сирәгәйде.

— Кара әле, Спанта,— дип Зөһрә иренә карамый гына сүз башлады.— Минем сүзләрем сиңа ошап та бетмәс. Әмма... ошамаса-ошамас! Шулай да әйтәм! Мин барысыннан да туйдым, төмам гарык булдым. Сәхра. Шапшак массагетлар. Тишек-тошык чатыр. Көйгән ит... Һәммәсә дә! Зөһрәң андый тормышка күнекмәгән шул. Аның элеккечә... сарайларда яшисе килә.

Сиавахш нәселе көлемсерәп куйды:

— Спантамано да туйдырдымыни инде?

— Үзеннән битәр кирелеген туйдырды. Миңа кара әле! Зөһрәңне нинди көнгә төшердең? Минне бер генә дә кызганмыйсыңмыни соң син?

— Син дә миңа таба кара әле! — дип ярып кычкырды Спантамано.— Миңа бик жиңел дип беләсең мәллә? Синекенә караганда да мөшкелрәк. Түзәм бит. Башлаган эшне азагына кадәр житкермичә ярамый. Нишләп әле син генә сабыр итәргә теләмисең?

— Нинди эш? — Зөһрәнен сөйләшүе чинауга күчте.— Тинтөк! Шушы йолкыш сукбай Искәндәр гаскәрен жиңәм дип хыялланамы? Берни чыкмас. Тагын кабатлап әйтәм: бар, Зөлкәһнәйгә бирел, әле соң түгел! Сатрап кызы була торып, миңа гомерем буе шушылай сахрада каңгырып йөрергә туры килер микәнни?

Хатын корым каткан учлары белән башын тотты, теләрен кысты, зөһәр күз карашларын утка төбәде. Сәхра Зөһрәнен бәгырен киптерде. Ул елый да алмый иде инде.

Спантамано бик нык гарьлөнде:

— Берни чыкмас, дисеңмени? Иң дә якын, иң дә кадерле кешем әйтәм шуны? Ярар, барып чыкмасын да ди! Мин Спантамано булудан тукта-мыймдыр ич? Спантамано сатрап булды ни, сукбай булды ни, сиңең өчен барыбер түгелмени — ул сиңең ирең, ө син аның хатыны ләбаса. Әгәр аллалар безгә гомер буе сахрада каңгырып йөрергә язганнар икән, йөрергә туры килер. Әгәр аллалар безгә патша булырга язсалар, патшалык итәрбез. Бүген безнең бер нәрсәбез дә юк, иртәгә бөтен нәрсәбез булуы бар, әмма без бүген дә, иртәгә дә — гомеребез буена ир белән хатын булып калырга тиешбездер ләбаса.

Зөһрә мыскыллап пырхылдаудан узмады. Спантамано өметсезләнеп кулын селтәде:

— Әйттең ни сиңа, әйтмәдең ни... Бик белеп тор, сиңең атаң шикелле, Искәндәрнең табанын яламаячакмын. Гомеремдә дә.

— Тигран, менә монда дүртйөз алтын булып. Вахш буйлап түбән таба төшәрсен. Хәрәземнән массагетлар иленә барып чыгарсың. Каһәр суккан Спантаманоның кайда яшеренеп ятуын белергә тырыш. Күзенә чалына күрмә. Шушы төргәкне мыштым гына Зөһрәгә тапшырырсың. Төшендеңме инде?

— Төшендем. Ороба.

Шушы кыска гына житди сөйләшүгә бер ай дигәндә, Кызыл Комга Хәрәзем сәүдәгәрләре кәрваны килеп чыкты. Яллы яугирләр сагы астындагы кәрван бер көтүлектән икенче көтүлеккә кузгала, йөк төягән дөяләр бакырыша, йөк тукталыш саен өстәлә тора.

Сәүдәгәрләр арасында берәү, массагетларга вак-төяк нәрсәләр тәкъдим иткән булып, тыз-быз йөрәнә, гәрчә әйберләрен сатып алган кеше күрәнмәсә дә, сәүдәгәрнең моңа бер генә дә исе китми. Билең буган кыска жилән өстеннән кигән туны, иркен тире чалбары, озын кунычлы итекләре, өч мөгезле киез бүреге аны чын хәрәземлегә охшата иде. Шулай да ул Хәрәзем кешесе түгел. Бөкре борынлы, калын иренле сәүдәгәрләрдән ул чандыр йөзле, зәңгәр күзле булуы, согыдларча озын сакалы белән аерылып тора иде.

Көрван Дейока кышлагына килеп житкөч, сөүдөгөр яшь юлбашчы янына кереп, күптэнге дусты белән исәнләшкөндөй, сәлам бирде:

— Хәлләрең әйбәтме, Дейока?

— Минем исемемне каян беләсең? — дип гажәпсенде массагет. Аның исемен бу төбәкнең барлык аксакалларын белгән Хәрәзем сөүдөгөрләрөнән яки теләсә кайсы күчмә кешедән сорап белешүе бар ләбаса инде, тик анысы Дейоконың башына да килмәде.

— Рәхмир улы кебек танылган кешенең исемен кем генә белми икән соң? — дип гажәпсенгән булды сөүдөгөр дә. Бу сүзләргә ишеткөндә Дейока горуранып корсагын киерде. — Сатрап Ороба кызы Зөһрә синдә кунак булып ята түгелме? — дип дәвам иттерде ят кеше.

Дейока монысын ук көтмәгән иде, урыныннан сикереп үк торды.

— Кем әйтте? — диде ул кулларын болгап. — Юк! Бернинди дә Зөһрәне белмим...

— Ярар инде, белмим дип кыланма! — диде сөүдөгөр көлемсерәп. — Кемнән яшергән буласың? Синдә ул.

Сөүдөгөр һәр ыру аксакалына шул бер үк сүзләргә төкъярарлыйдыр, дигән уй Дейоканың башына да килмәде. Зөһрәне үзенә сыендырганын кунак чынлап та белә икән, дип уйлады. Нишләргә соң?

— Син бер дә хафаланма. — Сөүдөгөр нәкъ өстенә басуын чамалады. — Мин Согдиана сөүдөгәре. Көрваным белән Хәрәземгә барырга жыенганда, Зөһрәнең әтисе үзенә исән-сау икәнлеген әйтергә үтенгән иде. — Кызы ничек соң, сау-сәламәттер ич?

Массагет икеләнеп калды. Әйтергәме, юкмы? Ә Спантамано? Сиавахш нәселе үзенә кайда яшеренеп ятуын берәүгә дә чишмәскә дигән иде бит.

— Йә? — дип үсендерде аны сөүдөгөр. — Синдәме әллә юкмы? Дөресен әйт. Ороба миңа йөз алтынын ышанып тапшырды, кызымны сыендырган кешегә бүләк итәрсен, дигән иде.

Сөүдөгөр аптырашта калган Дейока алдына йөз алтынны чылтыратып салды. «Бу алтыннар чыннан да минеке булырга тиеш, — дип уйлап куйды Дейока. — Зөһрәне сыендыручы мин түгелме соң? Мин. Ә Спантамано? Ә! Сөүдөгөр аны сорамады ләбаса. Ул Зөһрәне генә сорады. Димәк, Спантамано аның гамендә дә юк. Бернинди дә хилафлык булмас». Алтын ялтыравыннан күзләре сукурайган Дейока:

— Әйе, Зөһрә безнең арада, — дип икъярар итте.

Һәм ул тагын ирен эзләгәндә хатыны кайда икәннән белү дә житүен башына да китермәде.

— Рәхмәт яусын үзең, — дип җиңел сулап куйды сөүдөгөр. — Мә, алтынынны ал, ә бу төргәкне Зөһрәгә тапшыр. Әтисенә бер кәлимә сүз булса да язсын. Ул чагында намус белән үтәвемә ышаначак. Мин учак янында жылынып алам әле.

— Ярар. — Дейока алтыннарны калтыраган куллары белән җыеп алды. — Мин хәзер киләм.

Ул янчыгын куенына тыкты да, чыгып китте. Бу әманәтне, Спантамано күрмәслек итеп, Зөһрәгә ничек тапшырырга икән инде? Согыдлының салкын карашын күз алдына китереп, Дейока бөрешеп-куырылып калды. Сиавахш нәселенә: «Кайдан? Нигә?» — дип сорапшыруын ишеткөндәй булды. Әмма Дейока юкка гына курыккан икән. Пәнжекентлар Спантаманоны, ауга китте, диделәр. Дейока куана-куана Зөһрә янына ашыкты.

Массагет, учак янына чүгәләп:

— Хәрәземнән тагын сөүдөгөрләр килгән, — диде.

Зөһрә сискәнәп китте. Берәр яңалык юктыр ич?

— Йә?

— Ашлык, тукума, төрле товарлар алып килгәннәр. Тирегә алыштыралар. Кышын бездә тире-яры җитәрлек. — Күчмә кеше көрсенеп куйды. — Никадәр мал-туар кырылды. Көтүемнән чиреге дә калмады. Тик әйтсә килгәнем ул түгел әле. Менә, әтиң язган, — дип Зөһрәгә бер төргәк сузды. Сөүдөгөр тапшырды.

Зөһрә төргәкне жәһәт кенә тартып алды. «Мәче тычканны эләктергән кебек каптырып кына алды», — дип куйды Дейока үз-үзенә. Хатын төргәкне сүттә. Анда: «Зөһрә, Спантамано бирелсен, дип үгетлә. Риза булмаса — өйгә кайт. Аны юк итү хәстәрлеге күрелде. Ороба...»

— Этиңә берәр сүз язар иден, сәүдәгәр кәтә.

— Ярар! — Зөһрә учактан күмер кисәге алды да акбур белән эшкәртелгән ак күн кисәгенә бер генә сүз язды. Аннары төргәкне Дейокага сузды. — Бар кит инде. Спантаманоның кайтып керүе бар.

Дейока төргәкне биргәч, сәүдәгәр анда: «Ярар» — дигән сүзне укып, бик тә канәгать булды. — Миңа димәгәе. Ярый икән ярый. Сау булып тор, игелекле бәндә.

Тигран китеп барды.

Ау уңышлы булмады. Боланнар күптән инде көньякка китеп беткәннәр. Фәкать ике төлкене куып тотта алды. Шуңа күрә Спантамано кышлакка ачыгып һәм зөһрәләнен кайтып керде.

Ишек япмасын ачып, берәз жылына алмаммы дип, учак янына килеп утыруга, Зөһрә ана хәтта бер коштабак кайнар шулпа да төкәдим итмәстән, торып басты да ачу китерерлек итеп:

— Спанта! Бу соңгы сөйләшү булып, — дип сүз башлады.

Сүзнен болай башлануы согыдлыны гажәпкә калдырды. Авызын ачып, тагын нәрсә әйтер икән дип, дәмми генә көттә.

— Йә Искәндәргә биреләсең.

— Йә?

— Йә мин синнән китәм.

— Шулаймыни? — Спантомано кашларын жырды. — Син моны уйлапмы, әллә уйнап әйтәсеңме?

— Уйлап әйтәм.

— Алайса, китәсең инде?

— Китәм шул.

Спантаманоның сөмсере коелды, чырае караңгыланды.

— Мөлкәтле, дәрәжәле чагымда син, китәм дип, авыз да ачмый иден. Инде хәзер, мин бөлгәч, дәрәжәм төшкәч, ташлап китәргәме исәбең?

— Шулай да булсын ди.

Спантамано теш казналарын кысты, теш арасыннан гына:

— Синен өчен атаңа түлөгән асылташлар Спантаманодан да кадерлерәкмәни соң? — дип кысып чыгарды.

— Шулай да булсын ди.

Спантамано акрын гына урыныннан купты. Аның йөзе чатыр эчен тутыра язган кар кебек агарынып калган иде. Күз аллары караңгыланды, кашлары салынды.

— Ороба кызы! — диде Спантамано карлыккан тавыш белән. — Атаң, мин синен чәчләреңне йолкыйм икән, дигән гайбәт тараткан. Әйдә чынында да шулай итик әле!..

Ул гайрәтләнеп Зөһрәнең чәченнән эләктереп алды да егып салды, жикеренде. Үз рәхимсезлеге чыгырыннан чыгарды. Зөһрәне ул йодрыгы белән төйдә, аягы белән типкәләде. Үтергеч итеп сугуы-кыйнавы аңа үзенә күрә бер тәм бирә иде. Ярсуы көчен арттырды, кулы, чүкәч кебек, авыраганнан-авырая барды. Зөһрәнең акырганы урамга ишетелде. Тавышка Баро йөгереп килеп житте. Ул котырынган-ярсыган Спантаманоны кыйнап эштән чыгарган хатыныннан көч-хәл белән аера алды. Спантамано хатынының канлы чыраена төкерде дә чатырдан чыгып китте.

Кичен ул дөм исергәнче эчте, балтасы белән кизәнеп, каргана-каргана кышлак тирәли әрле-бирле йөрөндә. Ул игелекле алла Охрамазданы хурлады-тиргәде, ә караңгылык алласы Анхраманны күкләргә чөеп мактады. Аның ярсуыннан котлары алынган кешеләр кайсы кая таралды. Шулай да дөньясын оныткан бер этне чабып өздә. Аннары киёмнәрен салып ыргытты да кышлыктан сәхрага чыгып йөгөрдә. Ярсыган Спантаманоны салкын берәз айныта төште. Варахран белән Баро аны куып життеләр, бөөк пат-

шалар нәселен тунга төрөп, пәнжекентлар чатырына кертеп салдылар.

Хәзер инде ул көннәр буе дашмәде, беркая чыгып йөрмәде. Шәраб бирмәсәләр, хәнжәрәнә ябышты. Дейока кыргый киндер орлыклары алып кайтып бирде. Сиаваш нәселе төтен суырырга һәвәсләнен китте. Көн төнгә, төн көнгә әверелде. Күзенә нәрсәләрдер күренгәндәй, биегән, сикергән, йалт-йолт килгәндәй булды. Шул күренешләрдән арыну нияте белән ул янә төтен суырырга кереште. Шешенде, саргайды. Керләнгән, таралмаган чәчләре шашкан күзләренә учма-учма булып салынып төште. Айныган чакларында оятыннан жир тишегенә кереп китәрдәй булды. Зөһрәнә кыйнавын исенә төшереп, үкенеп бетә алмады. Чокырга төшкән бүре кебек, өметсезләнеп, уларга тотынды, онытылып тору өчен, янә киндер орлыгына ябышты.

Нәтижәсе шул булды — бик каты авырып китте. Ун көн буена болан тиресе өстендә аунады, акырды, бакырды. Унберенче көнөндә бөтенләй хәлсезләнде, кымшанырлык та дәрманы калмады. Дин әһеле Алингар аның ятагы яныннан китеп тормады, хакимен шифалы үләннәр төнәтмәсе белән дөвалады. Спантамано кипшергән иреннәрен көч-хәл белән кыймылдатып:

— Шулай яшьли үлеп китәрмен микәнни? — дип пышылдады.

Дин әһеле әфсене белән җавап бирде.

Варахран белән Баро өч көн буена кайдадыр югалып тордылар, кайту белән башлыклары янына керделәр. Алингар Спантаманога итле шулпа эчертә иде. Биш-алты йотым шулпа йоткач, Сиаваш нәселе касәне этәрде дә хәлсезләнеп урынына ауды. Варахран белән Баро ишек төбөндә утырган жирләреннән юлбашчыларына кырыс кына карап тордылар. Спантамано бу кешеләргә хәйран калды. Алар беркайчан да күтөрелеп бөрелмәделәр.

— Йә, ни диярсез? — дип сорады ул ишетелер-ишетелмәс тавыш белән.

— Хәлләр хәрти, — диде Варахран.

— Яман, — дип кабатлады Баро.

— Нәрсә хәрти? — дип көрсенде Спантамано. — Нәрсә яман?

— Синең кылган хикмәтләрең.

— Нишләргә иде соң миңа? — дип боегып кына җавап бирде Сиаваш нәселе. — Бар өметем, хыялларым челпәрәмә килде. Сөзгәме соң моны аңлау! Сөз бит бернинди дә каза күрмәдегез. Мин кичергәннәрен кичерсәгез, нинди халәттә икәнлегемне белер идегез, шәт.

Көмешче белән сабанчы берара дашми тордылар, аннары Варахран ачу белән:

— Без берни дә югалтмадыкмыни? Әтием кайда соң? Зәрәфшән буенда ятып калды. Әнием, эңеләрем, сеңелләрем кайда соң? Юннар җитте аларның башына. Согдиана кайда соң? Ерак ул моннан, бик ерак, — дип әйтеп салды.

— Минем атай да һәлак булды, — дип өстәде Баро. — Мин дә өйдәгеләрен хәлләрен белмим. Тик инде, Сиаваш нәселе кебек, җебеп төшмим.

Спантамано көч-хәл белән терсәгенә таянды да ике иптәшенә чекерәеп карап торды. Нишләп онытты соң әле ул? Аларда да кайгы-хәсрәт икән ләбаса. Тик менә үзләрен ничек шулай нык тота алалар соң? Нинди көч ярдәм итә икән соң аларга?

— Без менә күптәннән бергә, шулай да... — дип мыгырданды Сиаваш нәселе, — аңламыйм мин сезне. Әллә инде жир сөрөп, тимер чүкеп... иң авыр югалтуларга да исегез китми башлаган... Бәгырегезне берни телгәләмимени соң?

Варахран белән Баро бер-берсенә карашып алдылар. Көмешче башын түбән иде. Сабанчының йөзә үзгәрәп китте, бөкрәя төште, авыр йөк, тартучы үгез кебек, мышнап тын алырга тотынды. Састар бу гади ярдәмчел кешеләрне бик нык рәнҗетүен, мәххәрәләвен шунда гына абайлады.

Спантамано озак кына дашми ятты, аннары баштанаяк үз-үзенә күз йөртеп чыкты, ә инде үзенә адәм кыяфәтен җуйганын, пычранып беткәнен күргәч, хәсрәтле елмаеп:

— Мин иң изге ырудан киләмен. Үземне Согдиананың беренче кешесе дип саный идем, ә хәзер күрәм... (турысын әйтергә кыюлыгым житә), күрәм: Варахран белән Баро, үзләрен беркем белмәгән ике ярлы-ябагай, миңа қараганда күп тапкырлар әйбәтрәк икән ләбаса,— дип әйтә куйды. Аннары иренен тешләде, тирән итеп көрсенде дә, күз аллары яктырып киткәндәй, бу ике кешегә текәлдә.— Әйтегез әле, яугирләрем... әйтегез әле миңа, сез каян көч аласыз?

Аның тавышыннан эчкерсез самимилек, күз карашыннан шулчаклы рухи сафлык сирпелгәннен абайлаган Варахран белән Баро хәтта сискәнеп киттеләр. Бу бәхетсез бузурганни кызганудан күзләренә яшъ килде. Ул аларга бик тә яқын, үз булып тоелды. Моңарчы андый хис кичергәннәре юк иде әле. Ни генә булмасын, ул бик әйбәт кеше: алар аның күңелендәге авыр йөктән арынуын һәм янадан жырлый алу халәтенә кайтуын телиләр иде.

Варахран уйчан гына:

— Без каян көч алабыз, дисеңме? — дип кабатлады.— Көмешкә бизәк төшерүгә караганда, миңа бизәкләп сөйләү читенрәк... шуңа күрә кыска гына итеп әйтәм: безнең тамыр нык шул.

Баро:

— Без бит ныклы, гади тамырдан чыкканбыз,— дип төшендереп бирүне кирәк тапты.

Спантаманога уңайсыз булып китте.

— Йә, аның ние бар соң? — дип кызыксынды.

— Тагын ничек дип әйтик икән,— дип Варахран сүз таба алмый торды,— без... ачык жирдә үскәнбез, инеш суы эчкәнбез... безне жилләр дә аямаган, аңлайсыңмы? Ә сине сарайлар һавасы агулаган. Шуңа күрә син юкка-барга да чәчләреңне йолкасың... без аңа төкереп тә бирмибез.

— Төкереп тә бирмисез?

— Әйе. Без иң кирәклесен генә күрәбез.

— Иң кирәкле дигәнегез нәрсә инде ул?

— Тынычлык. Азатлык. Икмәк.

— Шул гынамы?

— Шул гына.

— Күп түгел икән ич.

— Шул житмәгәнмени?

— Ничек дидең әле? — Спантаманоның күзе шар булды.— Шул житмәгәнмени, дидеңме?

— Әйе.

— Тынычлык, азатлык, икмәк,— дип кабатлады Спантамано гажәпсәненп. Бөек ачыш! Гәрчә Спантамано бу ачышның төп мәгънәсенә төшенеп житмәсә дә, күргән төшен исенә төшерергә тырышкан кешедәй, йөрәге куанычыннан дөп-дөп тибәргә кереште.— Хак сүзләр бит,— дип пышылдады согылды.— Шул житмәгәнмени? — Бу өч сүздә: «тынычлык, азатлык, икмәк» — һәммәсә дә әйтелгән.— Ул күңелсез генә көлемсерәде.— Ә без, бичара бәндәләр, юк-бар нәрсә аркасында үзөбезне кая куярга белми интегәбез. Әйе, сез миннән юньлерәк, инсафлырак икәнсез ләбаса. Без, әшәке бәндәләр, сезнең бөек гадилегегез дәрәжәсенә беркайчан да үсеп житә алмабыздыр.

Ул, өметсезләнеп, кулын селтәде.

Варахран белән Баро янә бер-берсенә карашып алдылар. Хәзергә кадәр тегесе дә, бусы да үзен бөектер дип башына да китермәгән иде...

Баро йомшак кына итеп:

— Син өметсезләнмә әле. Синнән рәт чыгар әле,— дип куйды.

Спантаманога берәз жан кергәндәй булды.

— Шулай дисеңме?

— Шулай дибез шул. Син бит башка бузурганнар кебек түгел. Нидән икәннен белмим. Күрәсен, дөрестән дә Сиавахш нәселеннән киләсендер, йөрәгең дә кояш нурларыннан укмашкандыр. Сиңа бары тик Бесс, Ороба кебекләр белән аралашканда жаныңа сырышкан пычрактан гына арынырга

кирәк. Алмазга тузан кунса да, ул алмаз булып кала. Сөртеп жибөрүгө — тагын ялтырый башлай.

— Миңа да сафланырга дисезмени? — дип кычкырып жибөрдө Спантамано. — Хәзер мин сасы ермакта аунап яткан кыргый дунгызга охшап калдым гүл. Сондыр шул инде!

— Соң түгел әле, — диде Варахран.

— Киен, — диде Баро. — Киттек.

— Кая?

— Баргач күрерсең.

Сиавахш нәселе башын иде, житү мыек очларын чәйнәштерде, аннары, башын чөеп, сорап куйды:

— Нәрсәгә кирәк булдым тагын?

— Нәрсәгә, дисеңме? — диде Варахран, аңламыйча.

— Спантамано тагын нәрсәгә кирәк булды сезгә?

— Ә-ә-ә. — Варахран кашларын усал гына жыерды. — Безгә юлбашчы кирәк. Белдеңме?

Спантамано дусларына карап алды да дәшми-тынмый урыныннан купты.

Алар ап-ак тигезлек өстеннән калкып торган карлы тауларга килеп життеләр. Ике калкулык арасындагы уйсулыкта, жылдән ышыкланып, саман өйлөрдән торган кышлак утыра. Сәхрада андый кышлактар әллә нигә бер очраштыргалый: массагетлар кышны шунда уздыралар.

— Танаоксар менә шунда яши инде, — диде көмешче. — Аңа инде ике йөз яшь диләр.

— Ил бик зур бәла-казага, олуг афәткә тарыганда, халыкка акыл иясең кинәше кирәк булганда гына Танаоксар телгә килә, — дип өстәде Баро.

— Алайса мине кабул итәр микән соң ул? — дип шөбһәләнә калды Сиавахш нәселе.

— Ул сине көтә, — диде Варахран. Күрәсең, ул Баро белән өч көн буена тикмәгә югалып тормагандыр.

Кышлак — яшәү өчен яраклы, хәтсез кин дивар белән әйләндереп алынган ялан абзарны хәтерләтә. Дивар өстендәге түбә тишекләреннән ургылып төтен чыга. Тар гына капканы кергәч тә, бөләкәйрәк бер яссы бина булып, аның өстеннән төтен аеруча нык күтәрелә. Гыйбадәтханә утыннан шулай икән. Бетәм-бетәм дип яшәгән күчмә халыктар ыруының аксакалы, баш дин әһеле Танаоксар шушында яшәп ята икән.

Варахран дәрәс әйткән — монда кунактарны күптән көтәләр булып чыкты. Өсләренә йоннары кыршылып беткән тун кигән кешеләр төкәллефләнгән генә капканы ачтылар. Аяк астындагы кар шыгыр-шыгыр килә. Спантаманоны гыйбадәтханәгә кадәр озатып куйдылар. Ул тын алды да эчкә узды.

Гыйбадәтханәдә галәмәт зур учак яна иде. Сөрәмләнгән дивар буена чыбык-чабык өелгән — аны сүнмәс учак өчен хәстәрләгәннәр. Түрдә үк әлкөббә алдындагы калку урында, күзләрен йомган, жылкәләрен киергән, аякларын бөкләгән, арык кулларын тезләренә салган бер шәрә бронза сын утыра иде. Учактан төшкән ут яктысында сынның кабарынкы-чыгынтылы урыннары йалт-йолт килә, башындагы, күкрәгендәге һәм ботларындагы ак төкләре алсуланып күренә иде. Спантамано шундый жиргә сын утыртып куюларына гажәпсенде. Согыд халкы аллалар сынын да, жан ияләре сурәтләрен дә гыйбадәтханәдә тотмыйлар. Хәер, массагетлар утка табынсалар да, Заратуштра гыйлемен танымыйлар икән. Танаоксар кайда соң әле? Искәрмәстән тонык кына бер тавыш ишетелде:

— Килдеңмени, Спантамано?

Согыдлы сискәнәп китте, як-ягына карангалап алды. Беркем дә юк! Бары тик жансыз һәм дөньядагы һәрнәрсәгә ваемсыз сын гына... Менә сын иелде, арык кулын алга сузды. Спантамано сынның как сөяккә калган йөзен, жылкәсенә хәтле төшеп торган сирәк чөчен, көмештәй ак сакалын күрде.

— Танаоксар!

Спантамано сын алдына йөзтүбән капланды. Танаоксар кулын тезенә куйды һәм янә катып калды. Жан иясеме соң бу? Спантаманоның күзенә сын кымшангандай булып күренде генә мөллә? Карт көч-хәл белән генә авызын ачты, сүзләрен ашыкмый гына, сайлап кына тезде:

— Спантамано, Танаоксар сине күрми. Ул күптән инде тирә-ягындагы бернәрсәне дә күрми. Сукурның карашы үткәнгә төбөлгән-юнөлгән. Аның алдыннан үткәннәрнең күләгәләре очып үтә. Моннан күп еллар элек яшәгән кешеләр уза. Ә сине, хәзер яшәүчене, мәлжәрәгән Танаоксар күрми шул инде. Аның каравы ул синең тавышыңны ишетә, Спантамано, йөрәк тибешенне ишетә.

Карт тынып калды. Ул бик озак авызын ачмады. Спантаманога Танаоксар йокыга талгандыр сыман тоелды. Хәтерә калган согыдлы китөргә дип торганда гына, массагет янә телгә килде:

— Әйт әле, син ник минем янга килдең?

— Минем сүзләрем сине алжытмасмы соң, атакай?

— Юк. Мине... күптән инде берни дә алжытмый. Сөйлә.

— Мин газап чигәм, атакай...— Сиавахш нәселе тын алды: аның тын алуы ыңгарашу булып чыкты.— Балачактан ук мин нәрсәгәдер омтыла идем. Байлык артыннан кудым. Шөһрәт-дан казанасым килә иде. Хатынкыз назын татыйсым килә иде. Шуннан нәрсә булды дисеңме? Бар да бетте, менә шушы учак төтене кебек, юкка чыкты. Минә хәзер инде жир йөзәндәге берни дә кызыксындырмый. Әжәлем килеп житүен сизәм, бер генә юанычым да калмады, мин инде ни өчен яшәвемне, ни өчен газап чигүемне дә белмим. Әйт әле: дөньяда кешене киләчәктәге язмышы белән килештерә алырдай берәр нәрсә бармы? Әллә кеше, язмышына буйсынып, гомерә буе жәфа чигәргә, аннары инде һәммә нәрсәгә бәддога укып, кайгы-хәсрәте белән караңгылыкка, теге дөньяга китеп барырга тиешме?

Спантамано сагышлы карашын Танаоксарга төбәде.

Массагет янә озак кына дәшми утырды, аннары борынгыларның риваятен сөйләгәндәй, әкрә генә тонык тавыш белән, уйланып кына сүз башлады:

— Ике йөз ел. Минем тууыма ике йөз ел вакыт үтте инде. Шул вакыт эчендә күзләрем күпне күрергә өлгерде. Тик инде барысын да хәтерләмим... Вак-төякләр онытылган. Иң мөһимнәрен хәтерлим әле.

Массагет башын иде дә ияген учына терәде.

— Безнең жирләр буйлап фарсы патшасы Беренче Дариавуш яугирләренә элдерүен бүгенгедәй күрәм. Анысы йөз туксан ел элек булган хәл. Мин ул чагымда сабий гына идем, муенымда ыру билгесе дә йөртми идем әле. Фарсылар әтиләребезне үтерделәр. Әниләребезне кол итеп саттылар. Йортларыбызны жимерделәр. Массагетлар иле һәлакәткә тарыды. Хәрби көчләребез житәрлек түгел иде. Дошман инде жинү хөрмәтенә барабаннар какты, жырлар жырлады...

Менә шул чагында туган ыруын саклап калу өчен үзен корбан итөргә әзер бер кеше табылды. Ул гади генә бер көтүче иде. Ширак иде аның аты. Ул фарсылар ягына чыгып, аларның дустан булып йөрдә. Ул дошманны сәхрага кертәп адаштырды. Дариавуш гаскәре ком калкулыклары арасында һәлак булды. Ширакны үтерделәр. Үлемгә ул үз теләге белән барды. Ни өчен, дисеңме? Чөнки ул үз мәнфәгатен генә кайгыртмады, халкы хакына жанын бирде. Ширак һәлак булды, аның каравы халкы, көтүченең батырлыгы аркасында, хәзер дә әле үз кануннары белән яшәп ята.

Ишетәсеңме мине, улым? Халкы хакына! Ә син үз хакыңа гына яшәгәнсең. Үзең генә байлык даулагансың. Үзең өчен генә дан-шөһрәт казанмак булгансың. Үзең өчен генә бәхет-куаныч эзләгәнсең. Шуңа күрә үлем алдыннан котың алынган да. Теге дөньяга киткәннән соң кире кайту юк шул ул, байлыгың да, дан-шөһрәтең дә, мәхәббәтең дә, төтен кебек, жигә оча. Үз хакыңа гына түгел, һәммә кеше хакына көрәшкән кешенең генә даны-шөһрәте мәңгегә кала. Менә инде йөз туксан ел узса да, Ширакның даны-

шөһрәте массагетлар арасында әле дә онытылмый. Беркайчан онытмаслар да. Үзләрән жир йөзәндә иң шәп кешеләр дип кәпрәеп йөргән тинтәкләрнен исемнәрән кем дә булса хәтерли микән? Халкың хакына гомереңне бир-мәсәң, синең дә исемен шулай онытылыр.

Спантамано күнелсез генә:

— Мин болай үзем халык ягында, тик менә күнелем генә өзгәләнә,— дип каршы төшөп маташты.

— Синме халык ягында? — Карт акрын гына башын чайкап торды. — Син миңа турысын гына әйт әле: нәрсәң белән син халык ягында — акылың беләнме, йөрәгең беләнме?

Спантамано хәйран калды. Акылың беләнме, әллә йөрәгең беләнме? Мараканда исенә төште. Гаскәр таркала. Спантаманога ике Согдиананың берсен сайларга кирәк иде. Һәм ул гади кешеләр Согдианасын сайлады. Ни өчен? Ул шул чагында ук көчнәң халык ягында икәнән күрдә. Димәк, акыл... акылы аны шул адымны ясарга мәжбүр иткән булып чыга. Ә йөрәге? Йөрәге аның халык өчен борчылмый, фәкать Сиавахш нәселе өчен генә хафалана иде. Спантамано аптырашта калды — берни дә әйтмәде.

Танаоксар, согыдлының күнелендөгене укыгандай:

— Күрдәнме инде? — дип көлемсерәде.

Спантамано аксакалны тын да алмый тыңлады: кайчакта аның тыны кысыла, аннары сулу ала да яңадан тынычланып кала иде.

— Танаоксар белеп тора: кыен сиңа, кыен,— дип дәвам иттерде су-кыр. — Бар булган нәрсәңнән колак кактың. Һәммә нәрсәгә ышанычыңны жуйдың. Теләгенә ирешә алмадың. Аксәякләр сине якламадылар, гади халык яклы үзәңне, әмма сугышта сыната. Хатының да ташлап китәргә жыена. Искәндәр Зөлкарнәенне жиңә алганың юк әле. Хак сөйлимме?

— Хак,— дип пышылдады согыдлы.

— Йә, шуннан? — Танаоксарның тавышы ныгыганның-ныгый барды. — Аның каравы Искәндәргә каршы сугышны син башладың. Киләчәк буыңнар өчен синең исемен юл күрсәтүче йолдыз булып калыр. Берәр елдан йөзләгән Спантамано калкып чыгар. Ун елдан — меңләгән Спантамано, ә инде йөз елдан — ун меңләгән Спантамано калкып чыгар! Син чәчкән бер орлыктан бик күп, чиксез күп орлык хасил булыр. Алар да үсеп чыгарлар. Алар яңадан-яңа орлыктар бирер. Иртәме-соңмы дошман тиешле жәзасын алыр. Бөек эшләр бик тиз генә эшләнми ул. Аяусыз сугыш! Кирәк чагында чигенә дә бел. Мәгәр ни өчен көрәшкәнәңне онытма.

Танаоксар тынып калды, гәүдәсен артка ташлады да жилкәсен диварга терәде. Бер-берсен узучы карлыгачлар көтүе кебек, Спантаманың башында меңләгән фикер бөтерелде:

— Учакка юанрак ботаклар өстә,— дип боерды Танаоксар. Спантамано берсүзсез үтәде. Гыйбадәтханә эче яктырып китте. Карт, аяк очына күрсәтеп: — Ят шунда! Уйлан!.. — дип ым какты.

Спантамано келәмгә сузылып ятты. Ул таң атканчы уйланып чыкты. Менә Спантаманың күз алдынан иксез-чиксез жинүче, тантаналы халык ташкыны агыла. Алар кайдандыр түбәннән, салкын караңгылыктан калкып чыгалар да, төркем-төркем тезелешеп, гаять зур дулкындай, бердәм, тигез атлап Спантамано яныннан узалар да югарыга, алсу биюлекләргә, күзнә чагылдырырлык шатлык белән тулган яктылык диңгезенә таба юлланалар. Озын буйлы, киң жилкәле ир-атлар, нечкә билле хатын-кызлар иксез-чиксез рәтләр булып, башларын горур тотып һәм кулларын алга сузып, караңгылыктан яктылыкка таба баралар, югарыдан сирпелгән нур көлтәләре эченә кереп югалалар. Йөзләре кырыс һәм тыныч, адымнары ышанычлы һәм ныклы. Аларның аяк асларынан ара-тирә ниндидер чиркангыч хәшәрәтләр атылып чыгалар да авызларын ачып, телләрен ыржайталар, тир-бәлеп торган рәшә эченә чыелдый-чыелдый кереп югала баралар. Кай-чагында халык сафларынан агарынган, хәлсез-дәвамсыз бичаралар аерылып чыга: алар алга ургылган ташкыннан артта калалар, юл буена утыралар да еларга тотыналар. Гажәеп, таң калырлык гимн яңгыравы бөтен

Галәм кинлегенә жәелә-тарала: ирләр, хатыннар һәм балалар тавышыннан мавыктыргыч көй яңгырый. Спантамано шуларның тантана белән йөрүләрен бик озақ карап ятты, аның иге-чиге булмастыр сыман тоела иде.

Иртәнге якта аны йокы басты: ә инде берәз черем итеп алгач, жиңеләеп һәм күтәренке күңел белән уялды. Йөзе — төнлә уйланып ятканда күргән кешеләрнекедәй кырыс һәм тыныч иде. Йөрәге дә әрнеми. Ул инде үзенен ни өчен яшәвен дә, нәрсә хакына үләсен дә белә иде.

Танаоксарга ул:

— Сау булып тор, атакай, — дип, жиргә кадәр иелде. — Син, сукыр булып та, минем күзләремне ачтың. Инде хәзер күзләрем бөтенләй йомылганчыга кадәр көрәшчәкмен.

Танаоксар:

— Менә моны ал да, сөңгәңә бәйлә, — дип, гажәеп матур озын кара чәч тотамын сузды. — Менә хәзер һәр намуслы массагет синең арттан иярер. Ширак чәче бу.

Спантамано карт Танаоксарның бүлөгән зур дулкынлану белән алды.

— Гомерең озын булсын, атакай.

— Хәерле юл сиңа, улым.

Спантамано гыйбадәтханәдән ашыгып чыккан жиреннән аптырап катып калды. Кояш яктысына күзе чагылды — ике ай буена болыт арасыннан тонык кына булып күренгән кояш түгел, бәлки уттай кыздыручы көньяк кояшына чагылды күзе. Бер төн эчендә жил дә юнәлешен үзгәрткән, хәзер ул жылы, күңелгә якын туган яктан исә. Күк йөзе дә чистарган, сыек зәңгәр төскә кергән. Кар көпшәкләнгән, аяк чыпырдап бата. Аяк баскан эзгә кар суы тула.

Яз житте.

Спантамано, дин әһеле Алингар, көмешче Варахран, сабанчы Баро һәм фарсы Датафарн белән кышлактан-кышлакка йөрделәр, Искәндәргә һөжүм итү өчен гаскәр тупладылар.

Спантамано, Ширак чәчләрен бәйләгән сөңгесен селти-селти:

— Массагетлар! Дошман Согдиана жирен мәсхәрә итте. Әгәр сез бүген ярдәм итмәсәгез, иртәгә Зөлкарнаен монда киләчәк. Хәнжәрләрегезне үткенләгез! Атларыгызны иярләгез! Массагетлар, минем арттан! Йә жиңәбез, йә үлбәбез! — дип сөрән салды.

Йөзен жил кискән, кояш каралткан кыю күзләре һәркемгә туп-туры төбәлгән. Ярсу атының тезгенен нык тоткан. Тынып калган төркем өстеннән юлбашчының көчле тавышы яңгырап үтүгә, Варахран агарынып китте, ә Баро тыенкы гына көлемсерәп куйды. Танаоксар гыйбадәтханәсеннән пакьләнеп тә, сафланып чыкканнан соң, яшь Сиавахш нәселе бөтенләй үзгәрде. Ул төмам ныгыды һәм хәтта буйга да үсеп киткәндәй булды. Дөрес, аңарда инде элеккегә башсыз чаялыгының әсәре дә калмаган иде. Аның каравы Спантамано кырыс, үткен, үзенә хаклыгына һәм көченә ышана торган яугиргә әверелде.

— Минем арттан калмагыз, массагетлар! — дип өндәде Спантамано.

Массагетлар, учак тирәсендә балавыз сыгып утырган хатыннарын, балачагаларын калдырып, дуамал согыдлыга иярделәр.

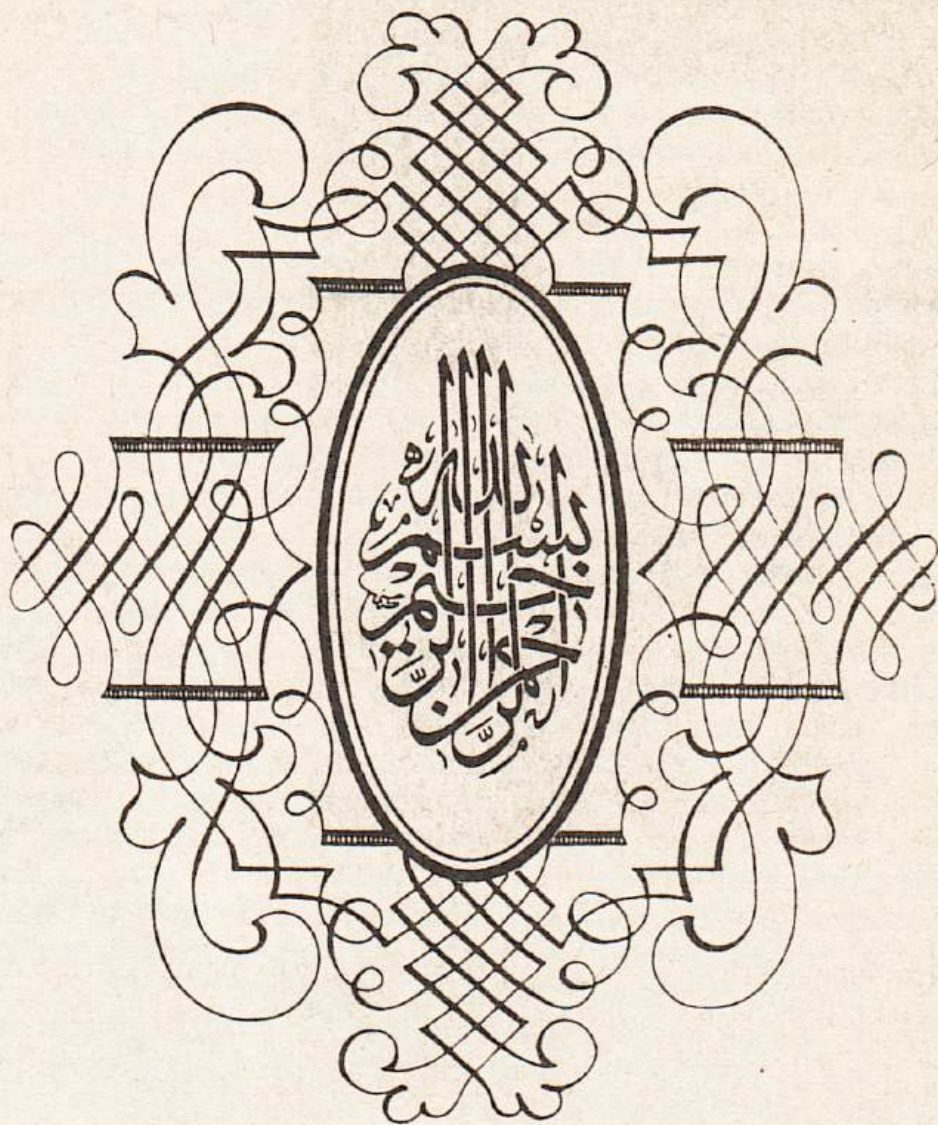
Кайберләрен македониялеләр ыстанындагы жиңел табыш кызыктырса, икенчеләрен исә урыннарыннан ачылык кузгатты — бар булган сарыкларын кышын суеп ашап бетерделәр. Әмма Спантаманога эчкерсез килеп кушылганнары хәтсез күп иде. «Әгәр сез бүген безгә ярдәм итмәсәгез, Зөлкарнаен иртәгә монда киләчәк», — дигән сүзләр хәтта туң йөрәкле кешеләрне дә уйланырга мәжбүр итте. Сөңге очында жилфердәгән Ширак чәчләре массагетларны дулкынландырды, аларда дөрт-гайрәт уятты. Спантаманоның отряды көннән-көн ишәя барды. Халык Спантаманоны көтсен, яңадан баш күтәрүгә әзер булып торсын, дип әйтергә ул Баро белән кырыклап пәнжәкентны жәберләнгән, әмма буйсынмаган Согдиана калаларына һәм кышлакларына жиберде.

Согыдлы төннәр буе йокламыйча Маракандага яу чыгу турында баш ватты. Атлар, корал һәм сугыш кирәк-яраклары алу өчен соңгы асылташларына хәтле биреп бетерде. Ул барлык уңайлыклардан баш тартты, ул барысыннан да шәраб-мазар ише нәрсәләргә телгә алуны да тыйды. Зөһрәсен дә үзеннән читләштерде. Ул аны дин әһеле Алингар күзәтүе астындагы олауга тапшырды. Спантамано өчен ул юк иде инде. Спантамано, үз-үзен аямыйча, ару-талуны белмәс аргамагында сәхра буйлап жилдерте генә. Кешеләр аңа сокланып туя алмадылар:

— Каплан! — дип тел шартлаттылар.

Алар аңа ала-кола жанвар тиресе ябынып йөргәнгә генә түгел, бәлки каплан кебек, кыю һәм житез булганы өчен шулай диләр иде. Согыдлы бөтен барлыгы белән көрәшкә чумды. Танаоксарның корым сарган гыйбадәтхәнәсендә ишеткән кояш гимны Спантаманоның колагында берөзлексез яңгырап-чыңлап торды.

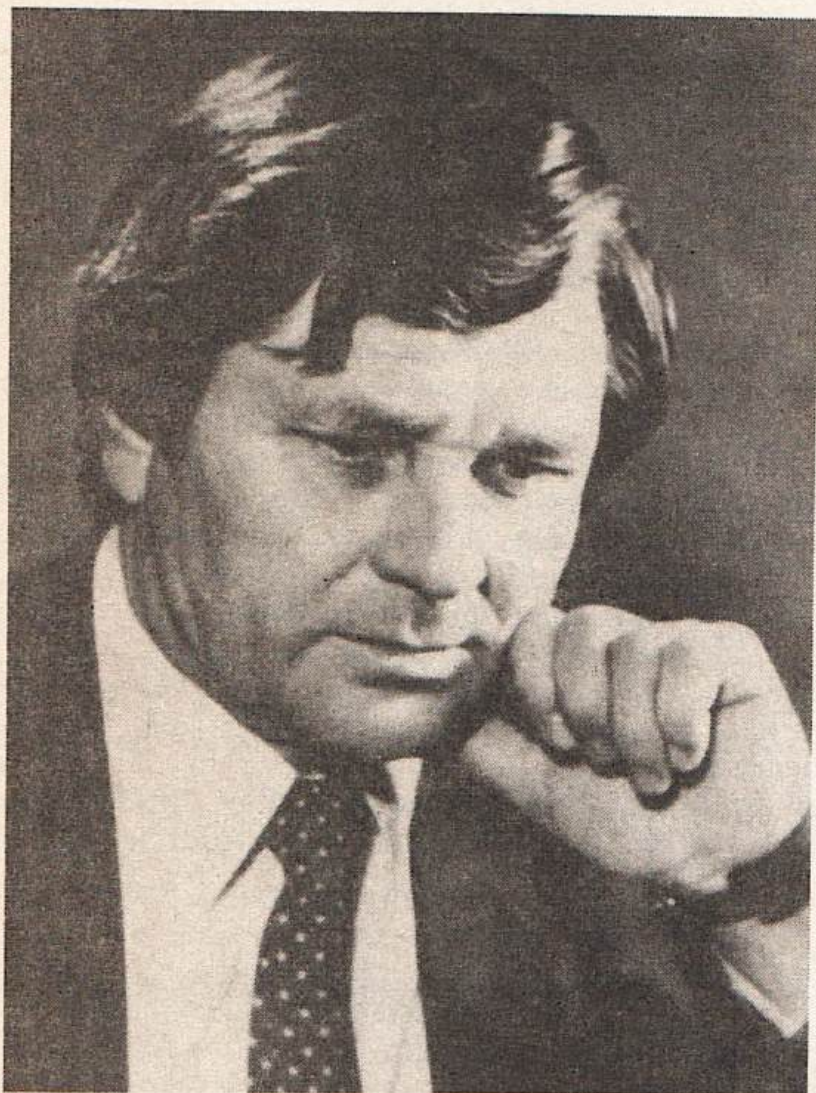
(Дәвам бар.)

Мөсәгыйт Хәбибуллин

Алматы булзе

Тарихи роман

Ошбу тарихи романны
куңел юлдашым
Венерага багышлыйм.

Автор.

1

Кала-кормәннең суга салып катырылган, аннары кояшта киптерелгән, имәннән эшләнгән калын тимер тасма һәм бармак калынлык кадаklar белән ныгытылган Хан капкасы ачылуга, буй-буй чапан кигән, башына бака элпәсе төсөндөгә яшел чалма ураган сәүдәгәр пәйда булды. Капкада сак торучы азамат егет манарадагы тамгачыга кычкырды.

— Үргәнеч сәүдәгәре Сәләхетдин, олавы илледер, китергән малы тукуыма, йөзем, өрек, кавын вә шәрабтыр һәм,— диде дә тотлыгып калды капка сакчысы.

Манара башында торган тамгачы сәүдәгәр Сәләхетдинне белә иде булса кирәк, асма күперне күтәргә, капкаларны ачарга, дип кычкырды һәм кабаланып аска төшә башлады. Ләкин кем янындадыр тукталып калды. Ул арада олауның алгы дөяләре капкадан узган иде инде. Ниһаять, тамгачы төшөп житте, күз каршынан үтөп баручы үркәчле дөяләрдәге төк-төк товарны күздән кичерде.

Урта Идел буендагы Бөек Болгар каласына борын заманнан ук сәүдәгәрләр йөргән. Бу ике калада тереклек иткән бертуган халыкны нә телдән, нә горегадәттән аера алмадылар, иман иткән диннәре турында әйтеп тә торасы юк. Шуның өчен Үргәнеч сәүдәгәрләре Бөек Болгар каласына киртәсез уздылар һәм, әлбәттә, Идел буе төркиләре дә Үргәнеч базарларына ирекле үттеләр. Ләкин соңгы елларда, Хәрәземшаһ Олуг Мөхәммәт иле магуллар кулына күчкәч, Болгар тамгачылары үргәнечлеләренә Илһам ханнан алган ярлык буенча гына уздыра башладылар. Мөгәр бүген капкадан узган Сәләхетдин сәүдәгәр хан кешесе иде, шуның өчен тамгачы Асылгәрәй әллә ни каударланмады, чөнки хан сәүдәгәрән туктатырга тамгачыларның да хокуклары чикле иде. Ләкин тамгачы Асылгәрәйне түгел: ул теләсә кемне туктатты, йөген тикшерде, чөнки каешланып беткән сәүдәгәрләр тамгачыларга алтын төртеп булса да Болгар базарына жантоварлар да алып керәләр иде. Бохара, Сәмәрканд, Хадженд, Үргәнеч, Хива калаларының тут агачы күлгәләрендә үскән кипаристай зифа сынлы, йөзләрен ачарга да кыймаган гүзәл кызлары да булыр иде. Хатын-кыз, бала-чага белән сату итү Болгар базарында тыелса да, тыелган товарны сата алмаган сәүдәгәр — сәүдәгәрмени ул. Әнә шул тыелган товарларны сатучы һәм бар тамгачыларны да хәвефсез үтә алучы, йөри-йөри чуерташтай шомарган адәм иде Сәләхетдин сәүдәгәр. Аның янчыгы тулы алтын-көмеш булыр, теленә шайтан үзе төкерсә дә болай шом булмас. Өч-дүрт телдә теләсә кемне теләсә кемгә сатып жибәрә ала. Шуңа күрә аның кемгә хезмәт иткәнән дә белүче юк иде, әллә магулларга, әллә Илһам ханга. Шулай да койрыкта сөйрәлгән соңгы биш дөяне туктатты Асылгәрәй. Сакчыларына дөяләренә чүктерергә, читән-киез оядагы товарны карарга кушты. Тегеләр баш тамгачының әмерен үтәргә ташландылар. Сакчылар дөя читәннән берәм-берәм жиде кыз баланы тартып чыгаргач, дөяләре туктап калуга аптыраган Сәләхетдин тамгачы Асылгәрәй янына угланын жибәрде. Асылгәрәй белә иде: Сәләхетдин сәүдәгәр ошбу гүзәл затларны китергән товарыннан йөзләргә тапкыр кыйммәт бәһагә сатачак һәм, ул гынамы, биредән дә зәңгәр күзле, сөттәй пакь тәнле кызларны Үргәнечкә алып китәчәк. Сәүдәгәрнең ошбу гадәтен капкада торучы тамгачы Асылгәрәй белә, ул инде күптән Сәләхетдин сәүдәгәр кармагында, чөнки тамгачы буларак ошбу сәүдәгәр кулыннан янчыклап дирһәм алганы бар. Ниһаять, һич югы бүген уздырып жибәрер дип уйлаган иде, туктаткан, мөртәт. Моңы күреп, Сәләхетдин үзе бармады, түбәнсенде булса кирәк, Асылгәрәй янына угланын жибәрде. Сәүдәгәрнең угланы сулышына кабып килеп туктаганда кызларны каравыл өенә алып кереп баралар иде инде.

— Асылгәрәй әкә, Асылгәрәй әкә! — дип тамгачы каршына килеп басты углан.

— Нә булды, янасызмы әллә? — дип аңа берни булмаган кебек Асылгәрәй.

— Атам...

— Нәрсә атаң. Кая үзе?!

— Атам кызларга тимәскә кушты.

— Асылгәрәй азамат егетләренә күз төшереп алды, көлемсерәп куйды.

— Әллә берәрегең кагылдымы кызларга?

— Аллаһ сакласын, Асылгәрәй ага...

Асылгәрәй сәүдәгәр Сәләхетдин угланын читкәрәк алып китте.

— Ничә кыз алып килде атаң?

— Жиде, Асылгәрәй әкә, жиде.

— Жиде алтын, кырык тугыз дирһәм, димәк. Жиңел байый, жиңел байый атаң, кем әле атың?

— Хәйретдин.

— Әйе, Хәйретдин.

Асылгәрәй сәүдәгәр угланы Хәйретдиннең күзләренә бакты. Туры карады. Егет жете кара күзле, киң кие кашлы, жәйпәгрәк йөзле, чөенкерәк борыны астында кызлар кашы кебек кенә мыгы сызылып тора, сакалын йолка булса кирәк, иягә шоп-шом.

— Үргәнеч хәзер Жүси хан олысы, магуллар кулында. Шулаймы?

— Шулай, Асылгәрәй әкә.

— Анда иманлы кешеләр аз да инде хәзер. Барысы да магуллар кулындадыр.

— Юк, Асылгәрәй әкә, магуллар Хәрәземдә юк хәлендә, ил белән Мөхмүд Ясәви әмир идәрә итә.

— Ә ул мөстәкыйль вә бәйсез рәвештә фәрман бирә аламы соң?

— Акча сугарга, гаскәр тотарга хакы юк бугай.

— Акча сукмагач, гаскәр тотмагач нинди әмир инде ул?

— Ә фәрманны бирә, Асылгәрәй әкә.

— Атаң Сәләхетдингә Болгарга кызлар алып килергәме?

— Кызлар алып килергә дә, сәүдә итәргә дә, атам кулында пәйжә, магул ханы биргән пәйжә.

— Һы,— диде Асылгәрәй.— Һы, ышансаң— ышан, ышанмасаң— юк. Ә бит теге елларда магуллар Үргәнечтәге бер генә жан иясен дә калдырмый кыралар, диделәр.

— Үзләренә каршы торганнарны гына суялар магуллар, дин әһелләренә, сәүдәгәрләргә, һөнәрчеләргә тимәйләр, хатын-кызларга да...

— Шуңа ишәеп киттеме Үргәнечтә кызлар, шуларны китердегезме?

— Һик,— диде Хәйретдин.— Һик...

— Ялганлыйсың, очкылыгың тота башлады. Ә атаңа әйт, Хәйретдин, кызларын мин үзем китерермен, хан кәрвансараена. Бүген сәүдәгәрләргә вәзир Тимбай үзе тикшерә, өч тыкырык үтүгә үзегез үк тап булырсыз. Шуның өчен кызларын миндә калып торыр. Анладыңмы, Хәйретдин меллә. Ышан, Коръян тотып ант итә алам.

— Якшы, Асылгәрәй әкә, мин атама шулай дип әйтермен.

— Ә дөяләренә алып кит. Кабат әйтәм, атаң борчылмасын, кызларын үзем китерермен.

— Якшы, Асылгәрәй әкә.

Буй чапан кигән сәүдәгәр угланын озату белән Асылгәрәй каравыл өенә юнәлде. Ул инде хан капкасында егерме биш ел тамгачы булып тора, ошамый иде аңа сәүдәгәр Сәләхетдин, әмма кылыр чарасы да юк иде, ошбу сәүдәгәр Илһам хан канаты астында, бер Хода белә — ике арада нә йомыш белән киләп саладыр. Аның гомерендә кемнәр генә үтмәде бу капкадан, яхшысы да, яманы да. Илһам хан кулыннан ярлык алган сәүдәгәр Сәләхетдин ошап житми иде аңа. Әмма сәүдәгәргә бәйләнер сәбәп тә таба алмый иде. Кызлар китерүе — вак мәсьәлә. Моңы һәр сәүдәгәр кыла, берне, икене... Мең сәбәп таба, кызы, балдызы, яшь хатыны. Ачыкларга керешсәң, очына чыгармын димә, таш астыннан йөргән су кебек барыбер жаен табалар — котылалар. Аннары Илһам хан кала базарында кызлар сатуны тыю турында фәрман бирсә дә, бу хәлне зур гонаһка санамый, тотылган сәүдәгәр хан казнасына акча түләү белән генә котыла вә чикләнә. Асылгәрәй тамгачы Сәләхетдин сәүдәгәргә Илһам ханга житкәрсә дә үз башына бәла гына алып, чөнки хак булса, Сәләхетдинне — хан сәүдәгәре, диләр. Бик ихтимал, хактыр, чөнки угланы Бәхтияр сәүдәгәр Тимбай вәзир янына керә йөри, дип әйтеп әйтте. Юк, отышлы түгел аңа Сәләхетдин өстеннән йөрү. Илтәп бирергә туры киләр гүзәлкәйләрен. Сатсын кызларны, әллә кемнәр алмас, йә Болгар сәүдәгәрләре, йә ар һәм чирмеш морзалары, йә урыс кенәзләре вә тиуннары, алар ярталар кипаристай зифа сынлы, кара кашлы, шомырт кара күзле Үргәнеч кызларын.

Ләкин соңгы мәлдә генә Асылгәрәй башына янә бер уй килде. Кызларның берсен үзенә алып калырга. Хатыны Бибижамал дүрт малай тапты, дүртесе дә бәлигъ булдылар, икесе өйләнәп башлы-күзле дә булдылар инде, калган икесе дә хан мәдрәсәсендә укып сабак алган; Бәхтияре, житмәсә, хәрби белем алып, ханның үзендә жансакчы, ә бердәнбер кызлары Гәүһәрне Үльдәмир кенәзе — мөртәт кенәз Светослав урлады. Шуннан соң хатыны Бибижамал бичара атна буена жөмме яшь түктә, каргады урысны, тиргәде нежесне, каһәрләде, мәгәр кыз бала юк иде инде. Чит анадан туган булса да кыз бала, кыз бала булып әле, һич югы Бибижамалын кинәндерер, ә Сәләхетдиннең бер кыздан кесәсе кимемәс, бик зарланса кеше бәһасен бирер, хәтта арттырып та.

Асылгәрәй сакчылар өенә керде, сандугач балаларыдай сәкегә тезелешеп утырган кызларга күз төшерде. Барысы да күзләрен калдырып кына яулык бөркәнгәннәр, өс-башлары ярыйсы, яулыклары да затлы — ефәк тә атлас, бер-берсенә сыенганнар, әйтерсәң лә аларны кемдер берәм-берәм суырып алырга килгән. Асылгәрәй сакчы егетләренә чыгып торырга кушты артларыннан ишек ябылгач, очлымын салып тактага куйды, путасын ычкындырды.

— Миннән курыкмагыз, чибөркәйләр, нурлы йөзләрегезне ачыгыз. Хәзер азрак ашап-эчеп алырсыз, әйе, тамак ялгап, төмле төнөтмәләр эчеп кипкән иреннәрегезне йомшартырсыз, шуннан соң әйбәтләп сөйләшербез.

Асылгәрәй кул чапты, мич каршыннан ике апай чыкты.

— Без монда, Асылгәрәй.

— Апайлар, менә бу чибөркәйләрне туйганчы ашатыгыз, эчертегез, аннары мине дәшерсез.

— Якшы, якшы, Асылгәрәй,— диештеләр каравыл өен караучы һәм азамат егетләрне ашатып торучы апайлар.

Асылгәрәй алгы якка чыкты, сәкегә сузылып ятты. Ул аларга ни әйтергә белми иде әле. Белмәсә дә тәгаен бер фикергә килгән иде инде. Ул тәвәккәлләп бер кыз баланы үзенә алып калачак. Сәләхетдин күпме сораса да ул аңа бәһанә бирер, хакында тормас. Тик башта йөзләрен ачтырып, күзләренә багып алыр. Әйе, хәтта сөйләштереп: иплеме, тавышы, моңы. Ул белә иде, хатын-кыз ир-ат белән сөйләшми, жырлый, әлбәттә ир-атның жаен-көен белгәнә, әнә шул сөйләшүе, йомшак теле белән ир-ат затын әсир дә итә инде. Һәм тегесе бик теләп тегеңә әсир төшә. Күп кенә хатын-кыз ир-заттагы бу хикмәтне белми, дорфа сөйләшә, көен-жаен тапмый, әнә шулай хәтта яраткан кешесен дә югалтып куя. Әйтик Бибижамалы Асылгәрәйне әнә шул йомшак теле белән жәлеп итте. Әле дә ул шулай. Кайтып керүгә, каяле, картым, аякларың үзем салдырыйм әле, арыгансың да, аннары мунчам әзер, мунча кереп чыгарсың, мәтрүшкәле себерке алгы яктагы сиртмәдә, сөлге уң якта, бүген генә бәләкләп куйган идем. Соңгарак ашым әзер булгач, үзем дә килермен, арканны сылармын, кымыз алып килерем...

Ул кызларның ашаганын алгы якта көтеп ятты. Кызлар башта ярымтавышка гына, кыймый гына сөйләшә башлаганнар иде, соңга таба тавышлары көрәйде, кыюланып, каравыл егетләре турында бәхәсләшә башладылар. Кайсы кайсына ошаган да, кайсы аңа караган, күз кыскан. Асылгәрәйнең нәрсә турында сөйләүләрен ачыграк ишетсә килә иде, әмма ул кызлар ашап-эчмичә керергә кыймады.

Ниһаять, апай ишекне ачты.

— Асылгәрәй, кызларың тамакларын туйдырдылар,— диде.

Асылгәрәй житез генә торды, итек кунычларын тарта төште, путасын эләктерде, хәтта очлымын да киде.

— Тамакларыгыз туйдымы, шөкерана кылдыгызмы,— дип килеп керде ул кызлар янына. Кызлар тәүгечә сәкегә тезелешен утырганнар һәм тәүгечә яулыклары белән йөзләрен каплаганнар иде.

— Без бая нәрсә турында сөйләштек әле?

— Каравылбаш агай, безгә иябез йөзләребезне ачарга кушмады,— диде кызларның кыюрагы.

— Зыян юк. Ят кешегә йөз күрсәтмәү саваптыр. Әмма бездә түгел, бездә йөз ачу савап, чибөркәйләр. Мин сезнең иягезне беләм. Телим икән мин сезнең барыгызы да үземә алып калам. Дүрт улым бар, икесе өйләнмәгән әле.

— Ә без жидәү,— диде кызларның берсе.

— Зыян юк, күршемдә унлап егет бар. Бездә һәр гаиләдә өй тулы малай, борчылмагыз, ирсез калмассыз. Хәзер йөзләрегезне ачыгыз. Кыюрак, кыюрак. Мин Шүрәле дә түгел, Албасты да, кытыклап та, сихерләп тә жәфаламам, бары тик йөзләрегезгә генә багармын... Менә шулай. Кыюрак, кыюрак дим. Минем сезнең нурлы йөзләрегезне, серле күзләрегезне күрәсем килә. Әйтәм бит, бездә Болгарда бар хатын-кыз да йөзләрен ачып, ир-ат күзенә туры карыйлар. Күзгә бит Аллаһы Тәгалә багар өчен биргәндер, ә?..

Башта Асылгәрәйгә кызларның барысы да бер төсле булып күренгәннәр иде, йөзләрен ачкач, бер-берсеннән ерагайдылар, күзгә күренеп аерымлыклары чалынды. Чибөрләр иде кызлар, хәер, яшьлек — үзә гүзәллек ич. Сәләхетдин кебек сәүдәгәр юк-бар товар ташымас, жантоварның да асылларын сайлаган. Ләкин таш янында — таш, баш янында — баш бер күренсә дә, йөз янында — йөз, күз янында — күз жир белән күк арасы иде. Асылгәрәйнең күзгә бер читтәрәк утырган кызда тукталды.

— Атың? — дип сорады ул кыздан һәм шактый төксе рәвештә, әйтерсен лә кыздан нинди дә булса гаеп табылган иде.

— Баһадир Баһрам кызы Бүлөк, — диде кыз бер дә исе китмиңә, хәтта башын чөя төшөп.

Баһадир Баһрам турында хәбәрдар иде Асылгәрәй, Туран дөньясындагы жиһангирларның берсе. Үргәнечне камаганда баһадир Баһрам Жүси ханның уника баһадырын үтерә. Тегенең дә көннәрдән бер көнне үзен һәм гаиләсен әсир итәләр. Магуллар баһадирны анасы һәм кызы алдында кылычтан уздыралар. Гүзәл хатынын Жүси ханга озаталар, чөнки баһадир аның уника батырын үтергән була. Әмма Жүси хан гүзәл хатынны үзенә тарттырса да өйлөнөргә өлгөрә алмый кала, тегене Чыңгыз ханның яшь хатыны Хулан котыртуы буенча агулап үтерәләр, ә гүзәл хатын Чыңгыз хан рөхсәте белән төрки бөгә Кунбайга элгә.

— Жыеныгыз, чибәркәйләр. Ә син, Бүлөк, бүгенге көннән миндә булырсың. Мин булырмын сиңең ияң.

Кыз, тамгачыга карап, сизелер-сизелмәс кенә баш иде. Кич белән Асылгәрәй Бүлөккә өенә алып кайтты һәм туры Бибижамал катына алып керде.

— Бибижамал, Бибижамал, күгәрченем, бак әле, бак. Кемне алып кайттым үзегә Гәүһәр урынына. Менә ул, менә. Нөчара калма, күзгә бетермә. Аты Бүлөк, Гәүһәркең кебек якын күр. Атасы Үргәнечне магуллардан саклаганда шәһит, анасын Күрәләнгә алып китәләр, ә бу бала, безгә насыйп булган. Хәер, калганын үз сөйләр, мөслимә баласы. Ә син, балакай, — диде Бүлөккә таба борылып Асылгәрәй, — Бибижамал апаның әниң итеп кабул ит. Аңаң кебек күрсәң, иншалла, ул да сиңе үз кызыдай күрер. Кызыбызны урыс кенәзе урлады... Юат, балакай, апаның, әни дип әйтсәң теләң бармаса да ят итмә.

Биленә альяпкыч бөйләгән, зур кулларын кай тарафка илтергә белми торган Бибижамал ишекъяры басып торган кыз баланы күрдә дә, юеш кулын альяпкычына сөртә-сөртә, кызга таба кузгалды, килде, кызы кочагына алды һәм елап жибәрде.

— Кыз баланың бәхетә Аллаһы Тәгалә кулында, иншалла, әйбәт булып, төкле аягың белән, балакай. — Аерылды, яшьле күзләре белән йөзгә бакты. — Гәүһәрәм диме, бигрәкләр охшагансың, балакай.

Асылгәрәй борылып чыгып китте, калганы аны кызыксындырмады. Хатын баланы кабул итте, аның өчен иң мөһиме шул иде. Хатыны Бибижамалга ул ышана иде, ул аны тәрбияләп, үз кызыдай күрер, хәтта күрше-тирәгә Гәүһәрәм кайтты дип мактанып та йөрер, гәрчә ошбу баланың үзенеке түгел икәнлеген белсә дә. Бүген Асылгәрәйгә сарайга барасы бар иде. Бәхтиярне йөзбаш итәләр, Илһам хан үз теләгән. Бәхтиярне хәрби һөнәргә хан оныгы Хансәяр укытты, мөгаллимен мактый-мактый исе китәр иде угланның. Ләкин сәере шул булды, аны хансарайга кертмәделәр, хәтта угланым Бәхтиярне Илһам хан үз йөзбашы итсә, дисә дә. Имеш, Илһам хан Үгәдәй хан илчеләрен кабул итә, ә Үгәдәй хан белән исәпләшмичә булмый, ислам дөньясының яртысынан күбесен яулаган кеше. Чыңгыз хан вафат булганнан соң иге-чиге колач житмәстәй ил-дөләткә ия булган Үгәдәй хан Идел-Жаек араларына сыенган Бөек Болгар ханына тикмәгә генә илчеләрен жибәргәннәр, бер-бер төкәдиме бардыр. Чөнки тамгачы Асылгәрәй белә, Болгарда магуллардан килгән сәүдәгәрләргә бик теләп кабул итмиләр, хак, кире борып жибәргәннәр дә булмады, шул ук вакытта ул хәтле якты йөз дә күрсәтмәделәр. Ничек якты йөз күрсәтмәк кирәк, Илһам хан магуллар белән кимендә өч мәртәбә йөзгә-йөз килеп орышты ләбаса. Магуллар хәзер болгарларга кан дошман дияргә була. Аннары илчеләр арасында жиде-сигез дөүләт вәкиле бар, диделәр. Димәк, Үгәдәй хан, әнә күр ничәмә ил илтабарлары миңа буйсынды, нәүбәт сиңа житте, килеш, кер канат астыма, дип әйтмәде микән?.. Ич булмас димә, магул дигәнә иманлы халык түгел, гәрчә ислам илләрен дә яулаган булса да. Аннары, Асылгәрәйгә житкерделәр, Үгәдәй хан Илһам ханга олау-олау бүләкләр жибәргән икән. Сатып алырга исәбемә шулай Илһам ханы?! Ич булмас димә. Тик килешер микән Илһам хан, ул бит магулларны кыйнап карады инде һәм ничәмә тапкыр. Әйе, килә кала икән Үгәдәй хан, тагын кыйнар. Болгарда корал да, гаскәр дә бар, Аллага шөкер. Тик Илһам хан барыбер Үгәдәй хан кебек гаскәрне жыйа алмас, тегенең кул астында хәзер ярты дөнья халкы ич... Көннәрдән бер көнне башка илләр кебек Бөек Болгарны да сибеп таратып ташлармы Үгәдәй хан дигәнә. Шуннан нишләргә кала инде Илһам ханга... Мөңгә тыныч яши алмаган күрше Ульдәмир кенәзгә барып баш ияргәме, ярдәм ит, берләшик магулларга каршы дип?.. Ләкин Ульдәмир кенәзгә өмет тоту Илһам

ханны чарасыз гына итәр, күрше булсалар да Ульдәмир урыслары болгарларга бер тапкыр да игелек күрсәтмәделәр. Тычкан елында магулларны жиңеп кайткач, хикмәтле хәл, Ульдәмир кенәзе солых төзәргә дип үзе Илһам ханга килгән иде. Мәмин-мөселман Илһам хан теге кяфернең Болгарга һәрдаим хыянәт итеп, яу йөрөп торуйн белсә дә кул сузды — солых төзеде. Мәгәр күп тә үтми Ульдәмир кенәзе үзе үк солыхны бозды, Казан тарафына яу йөрдә, каланы ала алмаса да утар-авылларны яндырды, мөслим-мөселманнарны вә хатын-кызларын әсир итеп алып китте. Маймыл елында ил сәүдәгәре Яким Күчтемне үтерүгә сылтап, янә Болгарга яу йөрдә. Уңышсыз бетте бу явы, әмма кылынасы кылынган иде инде — яу булды. Юк, ярамас Илһам ханга Ульдәмир кенәзе Юркәй Всеволод улына ярдәм сорап бару. Килмәс ул Болгарга ярдәмгә, әйе, гаскәрен дә бирмәс. Киресенчә, Болгар жимереләчәк дип кинәнер, һич булмас димә. Аңа ышанып, Илһам хан магулларга каршы көч туплый алмый калыр. Хак, көнчыгышта да, көнбатышта да гаскәр тоту Илһам ханга авырга килер. Һәрхәлдә тамгачы Асылгәрәй шулай дип уй йөртә иде.

Әнә шулай уйлана-уйлана өйгә кайтты да, хатынына да әйтмичә, тамгачы Асылгәрәй сәүдәгәр Сәләхетдин янына көрвансарайга китте. Аның сәүдәгәр белән бәхилләшсә бар иде, аннары магуллардагы хәлләр белән дә кызыксыныр. Тамгачы булганы өчен генә түгел, угланы Бәхтияр дә Илһам ханда жансакчы булгач, илдәге сәясәт аны тәмам йоткан иде. Ә каешланып беткән сәүдәгәр Сәләхетдин магул ханыннан пәйжа, Илһам ханнан ярлык йөртә. Димәк, бар нәрсәдән дә хәбәрдар. Сәләхетдиннән бер-бер нәрсә белсә, ул угланы Бәхтияргә сөйләр, Бәхтияр углан исә жаен китереп Илһам ханга. Хактыр анысы, Илһам хан сәүдәгәр Сәләхетдин белгәнне генә беләдер, чөнки магулларда аның да шымчылары бар, шулай да, шулай да, Сәләхетдиннең тел төбен кузгатып, жырлатып карау зыян итмәс. Аннары, сәбәбе дә чыгыш тора, кыз өчен акча китергән, бер бөлеш алтын. Алтынны бирер, кызганмас, чөнки Бибижамал кызны ошатты, үз итте.

(Дәвамь бар.)

Хан сарае.

Әкәлимә Саяпова

КАПИТАН

Поэма

Мин, Әкәлимә Шарига кызы Саяпова (Галиева), 1923 елның 5 мартында Башкортстанның Янавыл районы Ижбулды авылында туганмын. 1941 елда Уфада Башкорт педагогия училищесын тәмамлап, укытучы булдым. 1943—1944 елларда Бөек Ватан сугышында күзәтүче-электәче булып хезмәт иттем. Сугыштан соң Казан педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты факультетын тәмамладым. Гомер буе Янавыл районында, Янавыл урта мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укыттым. Мәктәптә укыта башлаган еллардан бирле әдәби ижат белән шөгыльләндем. Бик күп шигырьләр, поэмалар яздым: «Янавылда Ленин таңнары», «Хөршидә», «Галим белән Татьяна», «Мөхәббәт һәм сугыш», «Капитан», «Савучы кыз», «Туй» һ. б. Байтагы вакытлы матбугатта басылды.

Драма әсәрләреннән «Чит кеше», «Мин гаепле түгел», «Ул әтисен тапты», «Сары чәчкәләр», «Мин сине көтәрмен» Уфа нәшриятына бирелде. Шул ук нәшриятка шигырь һәм поэмалар китап итеп чыгарырга тәкъдим ителде.

Сугыш...
 Чаба поезд көнбатышка таба,
 Сабуллашып кала куаклар,
 Моңсу гына чайкалалар гөлләр,
 Торып кала без туган яклар.
 Иркән илебездә бар байлыгы
 Кирәк булган фашист-дошманга.
 Илне яклар өчен ашыгалар,
 Бөек Ватан шулай кушканга.
 Мәскәү тукталышы.
 Поезд тына.
 Тәгәрмәчләр чыңлап куялар.
 Ә солдатлар күчеп утырыр да
 Тагын көнбатышка юл алыр.
 Ашыгалар...
 Ашыгалар бар да.
 Ниләр көтә солдатны анда?!
 Жинәрләрме?
 Жинелмәсләр микән?
 Калмаслармы теге дөньяда?
 Ичкәм белми монда үз язмышын,
 Алма төшәр жир юк:
 Солдатлар...
 Вокзал тулы.
 Вагон житми икән,
 Китә алмый йөри солдатлар.
 Яшь кызлар да — солдат.
 Егетләр дә,
 Урта яшьтөгеләр — бар да бар.
 Хәтта өлкәннәр дә солдат булган,
 Басып торырга да урын тар.
 Кыз солдатлар, эзләп йөри торгач,
 Бер почмакка кереп сыендык,
 Поезд көтеп утырабыз һаман,
 Икмәк һәм су белән туендык...

Тышта янгыр сибә.
 Мәскәү елый.
 Төн караңгы. Бирче түземлек...
 Вещмешокны баш астына салып,
 Карабинны алып кочакка
 Вокзал идәненә тезелдек.
 Кара болыт салып иңсәсенә,
 Бик күнелсез генә туды көн...
 Рота командиры бик борчулы:
 — Китеп булмас, ахры,— ди,— бүген.
 — Бераз карыйк әле Мәскәүне,— дип,
 Өч кыз чыгып киттек йөрергә.
 Ерак китү кая! Адашырбыз,
 Кирәк иде,
 Кирәк күрергә.
 Белдерүләр баганасы алда,
 Өр-яңа белдерү үзендә.
 Акка кызыл белән язылган ул,
 Шатлык бөрки кебек йөзөндә.
 Фәлән урам, фәлән клубта, ди,
 Була бүген бию кичәсе...
 Клубын да таптык, ерак түгел.
 Ах, килергә...
 Ничек киләсе?!
 Кире кайттык,
 Таптык лейтенантны.
 Кичәгә, дип, рөхсәт сорадык.
 — Юк,— дип, мыскыллы бер елмайды да
 Китте. Мыегын да бормады.
 Вагон юллап йөри иде һаман,
 Безнең сүзне тыңлап тормады.
 Чигенделәр кызлар уйларыннан,
 Ант иткәннәр тәртип бозмаска,
 Рөхсәтсез адым атламаска,
 Ишек төптән түргә узмаска.
 Өс-башымны сулап сыпырдым да,
 Ап-ак яка тегеп көйләдем.
 — Миннән башка
 Вокзал күчеп китмәс,
 Төн кителмәс,— диеп уйладым,
 Иптәшләргә куеп бар йөгемне,
 Мин танцыга чыгып йөгердем.
 Музыка һәм бию — сөйгән эшем,
 Тыеп буламыни күнелне!
 Клуб гөрли.
 Вальс әйләнәләр.
 Буш урыннар әле бар монда.
 Хәрбиләр дә, матур күлмәкләр дә,
 Галстуклылар да бар анда.
 Вальс тына.
 Яңа көй башлана.
 Биючеләр полька бииләр.
 Күп тә үтми, япъ-яшь бер лейтенант
 Биергә чакырып иелә.
 Полькадан соң, алып баручының
 Янгырады көчле тавышы:
 — Танго! Чакырыгыз үзең теләгәнне
 Танго, танго!
 Бию ярышы.
 Каршы якта торган жирдән килеп,
 Бер капитан мине чакырды.
 — Аягымда солдат итеге бит,
 Атлап йөрүләр дә чак,— дидем,
 Кире кагуымны кабул итми,

Кулларымнан тотып чакырды.
 — Миндә дә бит солдат итекләре.
 Биеп булыр. Биер чак,— диде.
 Менә бәхет!
 Мондый биючене
 Ничә айлар күргән юк иде!
 Бармак очларында төгәрәгән,
 Әйтерсен лә жиңел туп идем.
 Танго тынды,
 Ә мин ис жыялмый.
 Капитанга карап елмайдым.
 — Нигә тынды?..
 Башка мондый бәхет
 Кабатланмас,— диеп моңайдым.
 — Бу ярышта сержант
 Һәм капитан
 Жинүчеләр булды,— ди тавыш.
 Акча салган ике конверт алдык,
 Кул чабулар... бик матур алкыш...
 Аның белән бию ошый миңа,
 Гәүдәсенә кысып тотмый ул.
 Бармаклары гына бирә сигнал,
 Ә мин тыңлыйм аны йотлыгып.
 Минем бөркетемне хәтерләткән
 Уртачадан берәз калку буй...
 Коңгырт куе чөчләр. Соры күзләр.
 Керфек очларынан ага нур...
 Миңа унтугыз яшь. Аңа булыр...
 Аңа булыр утыз тирәсе.
 Күзләреннән күрәм: килә аның
 Минем кемлегемне беләсе.
 — Әйтче, сержант, исемеңне белим?
 Кайда үстәң?
 Жиңел биюең!
 Ошый миңа сүзсез елмаюын,
 Тыйнак кына итеп көлүең...
 — Игътибар, капитан? Онытылма!
 Ялгыш аягыңа басармын,
 Аягыңа ялгыш басармын да,
 Гарьлегемнән чыгып качармын.
 — Тыңлыйм, сержант,— дигән булды көлеп,
 — Есть, игътибарлы булырга! —
 Шатлыгым зур шушы минутларда,
 Нигә бәхетемне кырырга!
 — Алтын йөзек, сержант,
 Синең кулда...
 Сугыш... Нигә өйдә куймадың?
 — Сөйгән егетемнең бүлгәе ул,
 Онытылмасын, диеп уйладым.
 Сабуллашу вальсы...
 Кичә тәмам.
 Әкрән генә чыгып барабыз.
 Алар икәү икән,
 Майор да бар.
 Ераклашмый әле арабыз.
 — Әйтче, сержант, исемеңне белим,
 Кайдан соң син?.. Килә беләсем?
 — Мәскәү вокзалынан качкан сержант...
 Ашыгырга кирәк, күрәсен.
 — Алай булгач, хәзер сине, сержант,
 Кулга алырга тиеш буламин.
 — Ике сәгать кул очында тоттың,
 Тиешенне алгансыңдыр,— дим.
 Бу сүзләрдән берәз көлештек...

Йөзлөрдө нурлар балкыды...
— Шулай инде. Ачкыч табу кыен
Күнеленә кызлар халкынын.
Без озатып куйыйк!
— Юк, кирәкми.
Йөгерәм мин. Кайтып житәрмен.
Ерак түгел вокзал, эһ, дигәнче,
Уйларымда йөзеп үтәрмен.
— Син мине дә уйлап үт, сержант!
— Исән генә кайтып жит, сержант!

* * *

Корт оясы кебек гөжли вокзал.
Тып-тын утыралар кызларым.
Ах, бу сугыш!
Ах, бу солдат булу!
Йөрәк әрнеп типте, кызгандым.
Иртә танда безне төяделәр...
Гөрс-гөрс поезд кузгалды,
Авыр сулап, авыр кузгалды да
Көнбатышка таба юл алды.
Күнеллөрдә нәфрәт,
Ярсынулар,
Кайгы белән тулы йөрәкләр.
Ярый әле, солдат солдатка — дус,
Авыр чакта жанга терәкләр.
Икенче көн чаба безнең поезд.
Төш житүгә менә туктады.
Каршы килүчене уздыра ул,
Ана каршы юлга чыкмады.
Ике сәгать тора тукталышта...
Бер вагоннан төште баянчы.
Асыл ирләр, яшь егетләр жырлый...
Бу кадәр моң каян... каян соң?!
Жыр туктады.
Бию көе китте.
Барыняга бию башланды.
Күпләр бии.
Бию — «Кем узар?»га.
Әйләнмәсен берүк башлары.
Кинәт тынды баян. Бармакларын
Бер минутка куйды ул ялга.
— Гопак, дускай, Вася? — диде берәү,
Түгәрәктән чыкты ул алга.
Очып тора егет. Сынкайлары!..
Гопак өчен генә тугандыр.
Биер өчен генә тугандыр шул,
Шуна матур сынлы булгандыр.
Ул туктады. Гопакка биюче
Инде монда башка юк кебек.
Мин уртага чыктым, биергә дип,
Тынып тора алмый бит күнел.
Сөеп, шашып биим...
Кем белә бит,
Бәлки, сонгы кабат биюем.
Туйга түгел,
Утка керәбез ич,
Әллә чыгып булмас, диюем.
Бу биюне белгеч әзерләде,
Декадага — Мәскәү халкына.
Ялмап йотты фашист планнарны:
Башкарылды солдат халкына.
Кимчелек — ялгыз башкаруда,

Парлап бии идек без аны.
 Сугыш чоры...
 Барысы да сыңар...
 Парсызлады сугыш дөньяны.
 Кул чабалар:
 — Рәхмәт сиңа, сержант!
 — Артист бит син. Артист — биюче!
 — Юк, дусларым,
 Минем хезмәт башка,
 Мин — бары тик бию сөюче.
 — Вагоннарға!
 Кузгалабыз, — диде,
 Командирның калын тавышы.
 Кереп тулдык.
 Шунда повар абый
 Килә иде миңа каршы:
 — Балакаем, сержант, алчы, сорыйм?
 Күчтәнәчем сиңа. Күп түгел.
 Кызым бии иде шушы көйгә...
 Фашист атты...
 Ярсына күнел...
 Тынлык торды.
 Повар китеп барды,
 Консерваны кызлар өлөште.
 Калдырдылар балык консервасын —
 Бер кабымлык минем өлөшне.

* * *

Гомум вагон. Кызлар бер купеда.
 Тук-тук ... Төгәрмәчләр тавышы.
 Тимер чыңлавы да арттырамы
 Күнелдәге авыр сагышны...
 Жыр башлады кызлар. Салмак кына,
 Кычкырмыйча гына...
 Тын гына...
 Хис кушыла күкрәк тавышына,
 Күтәрелә зәңгәр моң гына.
 Кая монда милли жырны жырлау!
 Солдатның бит милләте төрле.
 Һәммәбезгә уртак телебез бар —
 Барыбыз да шул телдә гөрли.
 «Катюша» йә «Земляночка» дибез,
 «Чакыра Ватан», — дип жырлыйбыз.
 Жыр булгач — жыр. Бер башлагач инде
 «Махорочка»сын да куймыйбыз.
 «Их, махорочка, махорка!» — дидек,
 Өч-дүрт егет килеп кушылды.
 Бу — табигый солдат хоры иде,
 Чын тыңласаң, алыр һушыңны.
 — Рәхмәт, кызлар.
 Бу бит бер дигән хор!
 (О, капитан! Безнең вагонда?)
 Жырлыйк әле, дуслар!
 Жырсыз тормыйк.
 Жырлыйк әле, жырлыйк тагын да!
 Үзе жыр башлады, без кушылдык.
 (Жырның көчен белеп кал монда.)
 Күп жырланды.
 Аннан тынып тордык.
 Йөрәкләргә берәз ял булды.
 Бу тынлыкны башлап Таня бозды:
 — Капитан, сез матур жырлыйсыз!
 — Куегызчы. Минем тавыш нәрсә...

Бу сүз белән мине хурлуйсыз.
 Күрдегезме сержант биегәнне?...
 Аны менә ярый мактарга.
 Тәбрик итәм, сержант,— диде миңа,—
 Тырыш биеенне сакларга.
 Мин елмаеп куйдым, сүзсез генә.
 «Био качмас. Нигә сакларга?» —
 Дигән уйлар белән утырганда,
 Яңа сорау куйды алдыма.
 Солдатларга көтелмәгән бу хәл.
 Игътибарлы иде бары да.
 — Кичә сез танцыда булдыгыз бит?
 — Юк.
 — Мин бит танийм, сержант, күрәмен?
 — Юк.
 — Бүләк алдык. Онытылмый бит ул?
 — Юк.
 — Юктан башка бер сүз беләмсең?
 — Юк.
 — Кеше көлдерәбез, күрәсенме?
 — Юк...
 Көлешүләр, шаян сүзләр китте.
 Ольга яклай. Бирми көлөргә:
 — Чын, капитан, рус кызы түгел,
 Белми бит ул танго биергә.
 Бутыйсыздыр башка берәү белән.
 — Ул бутала торган кыз түгел.
 Аның кулда йөзек, күрәсездер...
 Йөзек кашы кебек кызыл ул.
 Шаяралар,
 Көлешәләр иде...
 Көтмәгәндә дөнья селкенде.
 Тәрәзәләр чынлай,
 Нидер улы —
 Меңләп ерткыч улы шикелле.
 — Бомба, ложись! — дигән командага
 Без идәнгә яттык тиз генә.
 Улап төшөп бомба ярылулар...
 Баш очында кебек... түз генә.
 — Челпәрәмә килә пыялалар...
 Поезд туктый, алга бармый ул.
 — Машинастны һәлак иттеләрме?
 — Әллә өзелгәнме барыр юл?
 Бомбаларын ташлап бетерде дә,
 Козгыннары китте кирегә.
 Олы хәсрәт, бетмәс кайгы элөп
 Куеп китте алар биредә.
 Яралылар байтак, үлгәннәр бар...
 Нигә?
 Нигә шулай иттеләр?!
 Бер гөнаһсыз адәм балаларын
 Килделәр дә тукмап киттеләр...
 Үлгәннәрне жиргә төшерделәр,
 Сүзсез генә тезеп салдылар.
 Яралылар врач ярдәмендә...
 Вагоннарда ятып калдылар.
 Һәлак булган икән алты кеше.
 Уф!
 Капитан ята сул якта...
 Ни дияргә белми катып калдым.
 Беттем бугай, дидем шул чакта.
 Бер секундтан, ярый, акыл кайтты,
 Аның янга килеп тезләндем.
 Керфекләре селкенгәндәй булды,

Ачылырлар кебек күзләре.
 — Капитан тере бит! Ярдәмгә! — дип
 Кычкыруга ачты күзләрен.
 Матур соры күзләр, күккә карап,
 Белмим, кемнәрнедер эзләде.
 — Сорагыз, капитан — жавап бирәм.
 Йома күрмә берүк күзеңне?!
 Сора, зинһар, сора!
 Таныйсың бит!
 Анлайсыңмы минем сүземне?
 — Юк, — диде ул, бераз сузыбрак.
 Соры күзләр кабат йомылды.
 Алар инде башка ачылмады...
 Караңгыга кереп күмелде.
 Бер майор да килде врач белән:
 — Танышыңмы? — диеп сорады.
 — Юк, дидем мин, уйлап тормый гына.
 Ул да артык төпчеп тормады.
 — Минем дустым иде. Хезмәттәшем.
 Ятим калды ике баласы.
 — Ятим калган ике баласы!..
 Ике баласы...
 Чокып алыр идем шул фашистның
 Ике күзен,
 Ике карасын!
 — Яраланып госпитальдә ятты.
 Кабат бара иде фронтка.
 Ох, баш бирмәс язмыш!
 Авыр безнең язмыш...
 Ятып кала менә зиратта.
 Тимер юлдан ерак түгел генә
 Урман аланына салдылар.
 Баш очында баганада такта...
 «Капитан Иван Рублев», — дип яздылар.
 Алты солдат, алты карабиннан
 Салют биреп, һава ярдылар.

* * *

Төялдек тә киттек фронтка без.
 Алар ятып калды бу якта.
 Башка жырламадык, көлмәдек тә,
 Ични үтмәс булды тамакка.
 Килеп життек.
 Соңгы тукталыш бу.
 Һәркем үз частена ташлана.
 Монда безне иң авыр эш көтә...
 Бу урында тәмуҗ башлана.
 Ниләр генә күрми солдат башы:
 Карга хәл жыярга дип ята,
 Ачыкканда каешын тарта,
 Тунгач жылынырга көч таба,
 Тәне су күрмәгән кап-кара,
 Шулар хәлдә дә ул чара таба...
 Дошманына нәфрәтен ата.
 Бомба ява, танк кырып үтә,
 Автомат ут бәрки... Авыр көн!
 Шулар газаттан исән калса солдат,
 Йокы алмый аны ничә төн!
 Сулар өчен һава житми кайчак,
 Төтен исә буа сулышны.
 Солдат һаман:
 «Жанны саклайым», — дими,
 «Жинү кирәк!» — диеп сугышты...

Жинү көнен күрү
Насыйп булды...
Мылтыгын ташлады сугышчы.

* * *

Килгән юлдан өйгә кайта солдат,
Килгән юлдан кайтамын мин дә.
Әнә кабер...
Капитан кабере.
Чык каршыма?
Тәбрик ит юлда!
Чыкма әйдә...
Чыкма. Танымассың.
Бик арыдым,
Шундый талдым мин.
Көлөргә дә белмим, еларга да...
Әллә нинди булып калдым мин.
Юк, капитан,
Юк, танымас идең...
Чәчләремне акка мандым мин.
Музыканы тоймыйм,
Бии алмыйм,
Ярты үлек булып калдым мин...
Сөйгән егетемне сугыш алды.
Алтын йөзек...
Әллә саз чыкканда,
Елга кичкөндөмө,
Жир казыган чакта,
Агач кискөндөмө,
Ут ачканда,
Дошман пулясыннан качкандамы?
Әллә кайда төшөп югалды.
«Тиз кайтырмын,
Син көт!» — дигән егет
Мөнгелеккә калды давилда...
Күңелемдә — бушлык...
Кайтып барам
Туган йортка,
Туган авылга.

ТЫҖЫҖЫ КИТАҖЫ

ФА (Ф) ХӘРЕФЕНӘ БАШЛАНГАН ДӘВАЛАР

Фустук (*пестә — фисташка*) — ашасан, суык зәһәрләргә һәм суык зәһәрле жан-варлар сукканга файдалыдыр. Йөрәккә куәт бирер. Жимагъка, ягъни женси мөнәсә-бәткә керүдә куәт бирер. Ютәлгә файдалыдыр. Өстендәге кабыгы ашказанына куәт бирер. Эч китүне туктатыр. Өстендәге кабыгын авызга кабып чөйнәсәләр, авыз төмен бетерер. Әгәр өстендәге кабыгын шикәр белән ширбәт ясап ваба, ягъни чума зәхмәте көннәрендә эчсәләр, файдалыдыр. Бозык һаваны сафландырыр.

Фәсләкен (*рәйхан — базилик*) — исе йөрәккә һәм баш миенә куәт бирер. Ор-лыгын төеп эчсәләр, сары авыруыннан булган эч китүне бетерә. Үт куыгы авыруы белән бәйлә авыруларга файдалыдыр.

КАФ (К) ХӘРЕФЕНӘ БАШЛАНГАН ДӘВАЛАР

Каһвә (*кофе*) — кулланылышы киң таралган. Барлык халык аны эчүгә дучар булган. Табигате ачык, эчне катыра торган сыйфаты бар. Азлап эчкәндә ашыйсы килүне арттырадыр. Кайбер кеше шикәр белән, кайберсе шикәрсез эчәләр. Әгәр алда әйтелгән гадәт белән, ягъни азлап эчсәләр, каннан, какырык килүдән булган юешлек авыруына файдалыдыр. Чөнки ул үзе корыдыр. Катнашмасы — сасы ис килүдән файдалыдыр. Ашказанына файдалыдыр, куәт бирер. Бавырның кан тамыр-ларын ачар, сидекне күп агызыр. Буыннар авыруыннан һәм фалиж, ягъни паралич зәхмәтеннән файдалыдыр. Хосусан, алоэ белән эчсәләр, фикерне көчле итәр, зиһенне сафландырыр. Суык тиеп һәм юешлектән булган ютәлгә файдалыдыр. Ләкин күп эчү — үтне арттырыр, башны авырттырыр, арт юл шешү (геморрой) авырулы кешегә зарарлыдыр. Яхшысы — шикәр һәм бадам мае белән эчүдәр. Яки каһвә эчүдән элек каймак ашарга кирәк, шикәр белән, яки бадам, яки фустук (фисташка) ашау да файдалыдыр. Зарары булмас. Сүлпән һәм боек, арык кешеләргә күп эчәргә ярамый.

Катир коерыгы — томауларны ачар. Буыннарда булган тозларны чыгарыр, өшө-ке какырыкларны бетерер. Бөөрдә һәм сидек куыгында булган ташларны ватып чыгарыр. Моның белән сәркәнжәбин, ягъни серкә белән балдан ясалган сироп — талакның кан тамырларын ачар, бикләнгән бетерер. Тоз утыру һәм бөөр авырула-рын туктатыр.

Кара баш — кайнатып суын эсәң — хатын-кызлар женес әгъзасы авыруын бете-рер. Үтне һәм какырыкны куып чыгарыр. Моның белән дәвамлы эчне йомшартсан, зыяндаштан һәм меланхолиядән коткарыр. Ширбәтен икедән алып биш дирһәмгә кадәр эчәләр. Бу үләннең үзенчәлегә — баш миеннән һәм йөрәктән боеклыкны куып чыгаруда. Йөрәккә куәт бирер. Сидек юлларына куәт бирер. Чөчәгенә бал йә шикәр белән пешереп, дүрт-биш дирһәм гөләб, шикәр кебек, һәр көн куллансан, үтне куар, боеклыкны бетерер, күнелне күтәрер, суыктан булган шешләрне һәммәсен бетерер.

Карәнфел (*канәфер*) — авыз тәмен жибәрер. Сидек тотылмавын, тамып йөрүен бетерер, әгәр суык тиюдән булса. Әгәр яртышарны төеп, яхшы сөт белән ач карынга эчсәләр, жимагъка, ягъни женси мөнәсәбәткә керүдә бик нык куәт бирер. Сары су (водянка) авыруыннан бик файдалыдыр. Чөнки суык бавырны кыздырыр, куәт бирер. Баш миен дә кыздырыр, куәт бирер. Томау төшүдән саклар. Үт куыгы белән бәйлә авыруларга файдалыдыр. Сүзләр булдыручы баштагы әгъзага куәт бирер. Жимагъны бик куәтле итәр, нинди көнне кулланылса да.

Какулә (*кардамон — имбирчалар семьялыгыннан булган бер үсемлекнең ашка тәм бирү өчен кулланыла торган орлыгы*) — эчтәге жилләргә куар. Ашказанын кыздырыр, ризыкны яхшы сәңдерер. Күңелне шатландырыр. Бавырга һәм ашказанына куәт бирер. Хатын-кызларның женес әгъзасында һәм ашказанында булган юешлекне бетерер.

Кантарипон — берсе зур, берсе кечкенәдер. Зурысын кайнатып, шикәр белән эчсәләр — жан кысылуны, эч пошуну һәм иске ютәлне бетерер. Күремне агызыр. Карыннан үле баланы чыгарыр. Кан төкерүдән файдалыдыр. Әмма кечкенәсенен тазасы — иске, уңайланмас-төзәлмәс яраларны бетерер. Ике мыскалын шикәр белән кайнатып эчерелсә, какрык килүне һәм үт килүне бетерер, зыяндашка файдалыдыр. Сары суны чыгарыр. Корысын мәрһәмнәргә, ягъни майларга кушып куллансалар, яраларны төзәтер.

Кына (*хына*) — су белән кайнатып, утта пешкән жиргә сөртсәң — файдалыдыр. Авызда булган яраларны чайкатсаң, төзәтер. Суы белән камыр әчетеп, чәчәк чыккан кешеләргә табанына куйсалар, уңайлатыр, чәчәк чыгуны туктатыр. Сабылларның женес әгъзаларына сөртсәләр, күзләренә маддә иңүне туктатыр. Хосусан, баш кориандр суы белән камыр әчетеп утка пешкән жиргә сөртсәләр, бик файдалыдыр.

Карбыз — ашказанына һәм бавырга, сары авыруына бик файдалыдыр, сидекне куар, сидек куыгын чистартыр. Әгәр рәвандне (ревеньне) карбыз суында изеп эчсәләр, сары су авыруына файдалыдыр.

Кавын — сидекне куар, сидек куыгында һәм бөөрдә булган ташларны чыгарыр. Әмма күп ашау — ашказанын күшәктерер. Кавын ашказанында эшкәртелмичә калса — ауга, зәһәргә әйләнер. Бу очракта сәркәнжәбин, ягъни сәркәдән һәм балдан ясалган сироп эчеп косарга кирәк. Иң яхшысы — кавынны ике ризык арасында ашарга кирәк. Үзен генә ашарга ярамый. Ваба, ягъни чума вакытында ашарга рөхсәт ителми. Бавырның кан юлларын һәм сидек юлларын ачар.

Кабак — эчнә жибәрер, әгәр шикәр белән кушылса, тәмле булыр. Баш миенә һәм үт куыгы авыруларына бик файдалыдыр. Үтне куып чыгарыр. Канны яхшыртыр. Бу кабак — холкы эссе булганнарның ризыгыдыр. Сусызлыкны, эсселекне бетерер.

Кыяр — эссе шешләргә япсалар, файдалыдыр. Утта пешкән яраларга сөртсәләр, файда бирер. Эссе сугып баш авыртканда япсалар, файдалыдыр. Эсседән булган күз авыруы башланганда суын күзгә сөртү файда бирер.

Каймак — шикәр белән ашасалар, тавышны гүзәл итәр. Маддәләргә пешерергә файдалыдыр. Бәдәнне симертер. Елан чаккан жиргә сөртсәләр, файда бирер. Шикәр яки балан белән ашасалар, ютәлне бетерер. Бугаз тупаслыгын бетерер.

Каз — үтне хәрәкәткә китерер, куар. Холкы суык булган кешенә мәнисен, ягъни аталык орлыгын арттырыр, жимагъка керергә куәт бирер.

Кайсы (*өрөк*) — тазасы, ягъни кипмәгәнә сары авыруын арттырыр. Корысы сары авыруын бетерер. Канның басымын тынычландырыр. Таза һәм корысының зарарын шикәр һәм әнис бетерер.

(Дәвам бар.)

Халыкара «Мирас» журналы редакциясе хезмәт коллективы бертуган кардәше Мөхтәрәмә Котдус кызы Мөхмүтованың 68 яшендә вафат булуы сәбәпле редакциянең әдәби мирас һәм сәнгать бүлегә мөхәррире, Кол Гали исемендәге Халыкара премия лауреаты һәм Котдус улы Мөхмүтовның тирән кайгысын уртаклаша.

яшә, «МИРАС»!

Халыкара «Мирас» журналы гимны

Фердинанд Галәмиев музыкасы

Andante e agitato

p mp f

con moto.

rit.

МӨХТӘРӘМ РЕДАКЦИЯ!

Менә «Мирас» журналының 5—6 берләштерелгән саннарын алдым. Бу саннарда кертелгән язмалар белән өстән генә танышып чыккач дулкынлануыма түзә алмыйча сезгә шушы хатым аша рәхмәт сүзләре житкерергә булдым. Сезгә дип, иң беренче журналның баш мөхәррире Әхмәт әфәнде Сәхаповка һәм редакциянең барлык хезмәткәрләренә мөрәжәгать итәм. Инде журнал чыга башлаганнан бирле «Мирас» үз эчтәлеген баетканнан-баета барды һәм халкыбызның тарихына үз укучыларын әкеренләп алып керә торды. Ә менә бу саннарында халкыбыз тарихына караган сәхифәләрен сәясәттән аерып, тирән эчтәлекле итеп, дәрәжәләп алга сөрәп урнаштыруы белән мине бик дулкынландырды.

Сезгә, хөрмәтле баш мөхәррир һәм редколлегия 5—6 саннарда Болгар тарихына багышланган сәхифәләрегез өчен әйтеп бетерә алмаслык чиксез рәхмәтләремне юллыйм.

Сезнең тырышлыгыгыз белән инде берничә гасырлар буена болгар халкы үз тарихына кагылышлы сәхифәләрен бастыра алмыйча интегүенә чик куела башлады дип әйтергә була. Чын тарихыбызны халыкка житкерү эше илебез урыс дәүләте тарафыннан аннексияләнгәннән бирле катгый рәвештә тыелып килде. Сезнең журнал пәйда булганчы, вакытлы матбугат сәхифәләре шушы тыю чикләреннән әллә ни чыга алмаган иделәр өле. Шушы чикләргә атлап чыккан беренче адымыгыз төкле булсын, тәңребез сезгә һәрдаим ныклы сәламәтлек, озын гомер, саф акыл насыйп итсен!

РӘФИ ХӘКИМИ ӘЛ-БОЛГАРИ.

420111, г. Казан,

А/я 426

«Мирас» журналы редакциясенә.

Баш мөхәррир

Әхмәт туган Сәхаповка!

МӨХТӘРӘМ ӘХМӘТ ТУГАН!

Кызганычка каршы, сезнең исемгә, «Мирас» журналына язган хатым, Казаннан әйләнеп, кире кайтты. Сезгә тапшырмаганнар. Аны ачмыйча, ничек кайтса, шул хәлдә, сезгә юллайым!

Болганчык вакытта һәр нәрсә шулай булып ахыры. Хатны алгач аның белән танышкан, михырбанлык белән без журналны яратып һәм көтеп укучыга якты йөз күрсәтерсез дип уйлайым.

Авыр эшгездә унышлар теләм! Аллаһы ярдәм, сезгә изге жаннардан матди ярдәм китерсен! Эшгездә гел уңай гына булып торсын!

Ташкентта, Үзбәкстанда журналга язылу бик авырга калды, мөмкинчелек юк хәлдә. Урыс гәзитләренең бишесенә генә рөхсәт. Бәлки журнал исеменә акча күчереп, аннан аны почта аша (бандероль хәлдә — берничә данә — бер кеше исеменә жибереп ул таратыр) жибереп булып? Төрле мөмкинчелекләрдән файдаланып эш итүне уйлау кирәк?!

Өстәмә сәлам белән,

МИДХӘТ ЯКУПОВ,

Ташкент шәһәре.

ХРОНИКА,

ВАКЫЙГАЛАР,

ФАКТЛАР

ТАТАРСТАН ПРЕЗИДЕНТЫ ХАТЫ

Россия Федерациясе Дәүләт Думасы Рә-
исе Иван Рыбкин әфәндегә

9 гыйнварда «Хәбәрләр» программасына
биргән интервьюыгызда Сезнең Чечня Респуб-
ликасындагы фажигале вакыйгаларны бәяләү
жәһәтеннән әйткән сүзлөрегеңгә карата жәм-
һүриятебездә киң катлау халыкның аптыраш-
та калуын уртаклашып, мин халыкларның та-
тулыгы һәм үзара ихтирамы нигезендә чын
демократик дәүләт төзүгә омтылуда Татар-
стан Республикасының ролен һәм практик
адымнарын аңлап житкөрмәвегезгә тирән кы-
згану белдерәм.

Татарстан
Республикасы Президенты
М. Ш. ШӘЙМИЕВ

Татарстан Республикасы Югары Советы-
ның 1995 елның 17 гыйнварында ачылган
XXIII сессиясендә үз теләге белән пенсиягә
киткән Премьер-министр Мөхәммәт Сабиров
урынына хөкүмәт башлыгы итеп Татарстан
Югары Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин
сайланды. Татарстан хөкүмәтенен яңа житәк-
чесе Фәрит Мөхәммәтшин «йомшак рефор-
малар» белән хушлашырга туры киләчәк, хө-
күмәтнең төп бурычы икътисадны савыкты-
руга юнәлдерелгән программа эшләүдән гый-
барәт булачак, дип белдерде.

Хөкүмәт составына да үзгәрешләр керде.
Премьер-министрның беренче урынбасары
итеп Равил Моратов, Премьер-министр уры-
нбасарлары итеп Фатих Сибгатуллин һәм
Николай Денисов, Министрлар Кабинеты Се-
кретариаты начальнигы итеп Нәжип Бакиров
билгеләнделәр.

Татар халкының Кол Гали исемендәге
Халыкара премия комитеты 1995 елда бүләк
бирү өчен хезмәтләр кабул итә башлавы ту-
рында белдерде. Премиягә дәгъва итүче хез-
мәтләрне дәүләт, жәмәгать, хужалык һәм
ижат оешмалары 1995 елның 20 мартына ка-
дәр тәкъдим итә алалар. Тәкъдим итү шарт-
лары белән бәйле мәсьәләләрне ачыклау өчен
Татар халкының Кол Гали исемендәге Халы-
кара премия комитетына мөрәжәгать итәргә
кирәк: **420066, Казан шәһәре, Чистай урамы, 5**
йорт. Телефоннар: 57-82-18, 49-35-54, 49-36-53,
49-36-69.

Мәгълүм булганча, Русия Матбугат дә-
үләт комитеты, матбугат турындагы канунны
бозып, Татарстан Мәгълүмат һәм матбугат
министрлыгында теркәлгән газета-журналла-
рны кабат Мәскәүдә теркәү таләбен куйган
иде. Шушы таләп нигезендә Мәскәүдә теркәл-
мәгән газета һәм журналлар «Роспечать» ка-
талогына кертелмәячәк һәм Русиядә яшәүче-
ләр Татарстанда чыга торган газета һәм жур-
налларга язылудан мәхрүм ителәчәкләр иде.
Татарстан житәкчеләренең катгый таләбе
нигезендә, Русия матбугат дәүләт комитетының
күрсәтмәсе юкка чыгарылган. Хәзер Русиядә
яшәүче милләттәшләребезгә Татарстанда чы-
га торган газета һәм журналларга язылу өчен
«Роспечать» каталогына кертүдә чиклөләр
юк.

Татарстан Жәмһүрияте Аксакаллар Шу-
расы, халыкара «Мирас» журналы редакци-
ясе, «Сабыйга» балалар журналы редакциясе,
Татар «Мирас» Фонды Советы һәм «Мирас»
китап нәшрияты хезмәт коллективлары бер-
тавыштан 1995 ел өчен Г. Тукай исемендәге
Дәүләт бүләгенә танылган язучы Фәнис
Яруллинның «Жан авазы» поэмасын, «Гамь-
ле дөнья» һәм «Чәчәкләр моңы» дигән китап-
ларын тәкъдим иттеләр. Язучының әлеге әсә-
рләре «Мирас» журналында һәм «Мирас» ки-
тап нәшриятында басылдылар.

РЕЗЮМЕ

Третий, мартовский номер международного журнала «Мирас» открывается постоянной рубрикой «Слово главного редактора».

В рубрике «Актуальное интервью» на вопросы журнала отвечает президент Всетатарской женской ассоциации «Ак калфак» Роза Туфитуллова.

В рубрике «Литературное наследие» публикуются поэма «Шахнаме» Абулькасима Фирдауси, роман «Мулла бабай» классика татарской литературы Гаяза Исхаки, литературный памятник «Беседы о литературе» Каюма Насыри и др.

В рубрике «Сцена «Мирас»» публикуется историческая драма «Дочь хана» драматурга Ризвана Хамида.

В рубрике «Национальное искусство» выступает со статьей «Астраханский татарский театр» Хануз Махмутов.

В постоянных рубриках «Татарская энциклопедия», «История древних предков», «История Булгарского государства», «История Золотой Орды», «История Казанского ханства», «Национально-освободительное движение татарского народа», «Государство Татарстан», «Татарская диаспора», «Мир тюркских народов», «Религия и жизнь» со статьями выступают историки, ученые, государственные и общественные деятели, писатели, читатели.

В новой рубрике «50 лет Великой Победы» публикуется литературно-документальная повесть «Побег из ада» прославленного летчика, Героя Советского Союза Михаила Девятаева.

«Мирас» продолжает свою рубрику «Библиотека «Мирас»». В номере публикуются продолжение исторического романа «Александр Македонский» писателя Джавдата Ильясова и исторический роман «Божий дар» известного писателя Мусагида Хабибуллина.

В традиционной рубрике «Народная медицина» публикуются материалы из книги «Тыйбб китабы» народного врача Мухаммеда Хасана бине Хусаина.

На последних страницах «Мирас» знакомит своих читателей с короткими сообщениями, рассказывающими о значительных событиях в Республике Татарстан и в жизни татарского народа.

SUMMARY

The March (№ 3, '95) number of the «Miras» international opens with our regular rubric «The Editor-in-Chief's Word».

The «Actual Interview» rubric contains an interview with Rose Tufitullova — president of all-Tatar Women's organization «Ak Kalfak».

In the «Literary Heritage» the magazine continues with the «Shahnamah» — poem by Abulkasim Firdausi, the novel «Millah-Granpa» by the classic of the Tatar literature Gaiaz Iskhaki, and Kayum Nasyry's «Talks about Literature».

In the «Stage of the «Miras» we continue publication of the historical drama by Rizvan Hamid — «Khan's Daughter».

In the «National Art» rubric we go on publishing Hanuz Mahmutov's «The Astrakhan Tatar Theatre».

In our regular rubrics «The Tatar Encyclopaedia», «The History of our Ancestors», «The History of the Great Bulgar State», «The History of the Golden Horde», «The History of the Kazan Khanate», «The National Emancipatory Movement of the Tatar People», «The State of Tatarstan», «The Tatar Diaspora», «The Turkish Peoples' World», «Religion and Life» many well-known state — and public men, famous scientists, writers, and readers appear with their articles.

In our new rubric «50 Years of Great Victory» we offer our readers a documentary story by the glorified pilot, Hero of the Soviet Union Mikhail Devyataev — «Escape from the Hell».

The «Library of the «Miras» continues publishing the historical novel by Djavdat Iliasov — «Alexandre of Macedonia», and begins a new historical novel «Tha God's Gift» by Musagid Habibullin.

In our traditional rubric «The Folk Medicine» some materials from «Tyibb Kitabi» by a popular quack Muhammed Hasan bine Husain are presented.

On the last pages the «Miras» acquaints its readers with short bits of information telling about significant events taking place in the Republic of Tatarstan and in the life of the Tatar people.

МӨХТЭРЭМ УКУЧЫЛАР!

Жөмһүриятебездә нәшер ителә торган газета һәм журналлар арасында бары «Мирас» кына халыкара журнал статусы алды. Халкыбызның күпгасырлык тарихи-мәдәни һәм әхлакый-рухи мирасын барлаучы халыкара «Мирас» журналы газета һәм журналларның Үзәк каталогына кертелде. Индексы—73955. Аңа элеккеге СССРның барлык элементә бүлекләрендә һәм БДБнең төрле илләрдәге илчелекләрендә чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин.

Татар халкының үзенчәлекле милли энциклопедиясе булган халыкара «Мирас» журналына язылырга ашыгыгыз!

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
„Союзпечать“

АБОНЕМЕНТ на газету **73955**
(наименование издания) **Международный журнал**
Индекс издания

Количество комплектов

на 19__ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место ли-на газету **73955**
тер журнал (индекс издания)
Международный журнал
(наименование издания)
» МИРАС «

Стои-мость	подписки	руб.	коп.	Количество комплек-тов:
	пере-адресовки	руб.	коп.	

на 19__ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия инициалы)

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

1995 елның икенче яртысы өчен халыкара «Мирас» журналына язылырга онытмадыгызмы?

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штампа отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

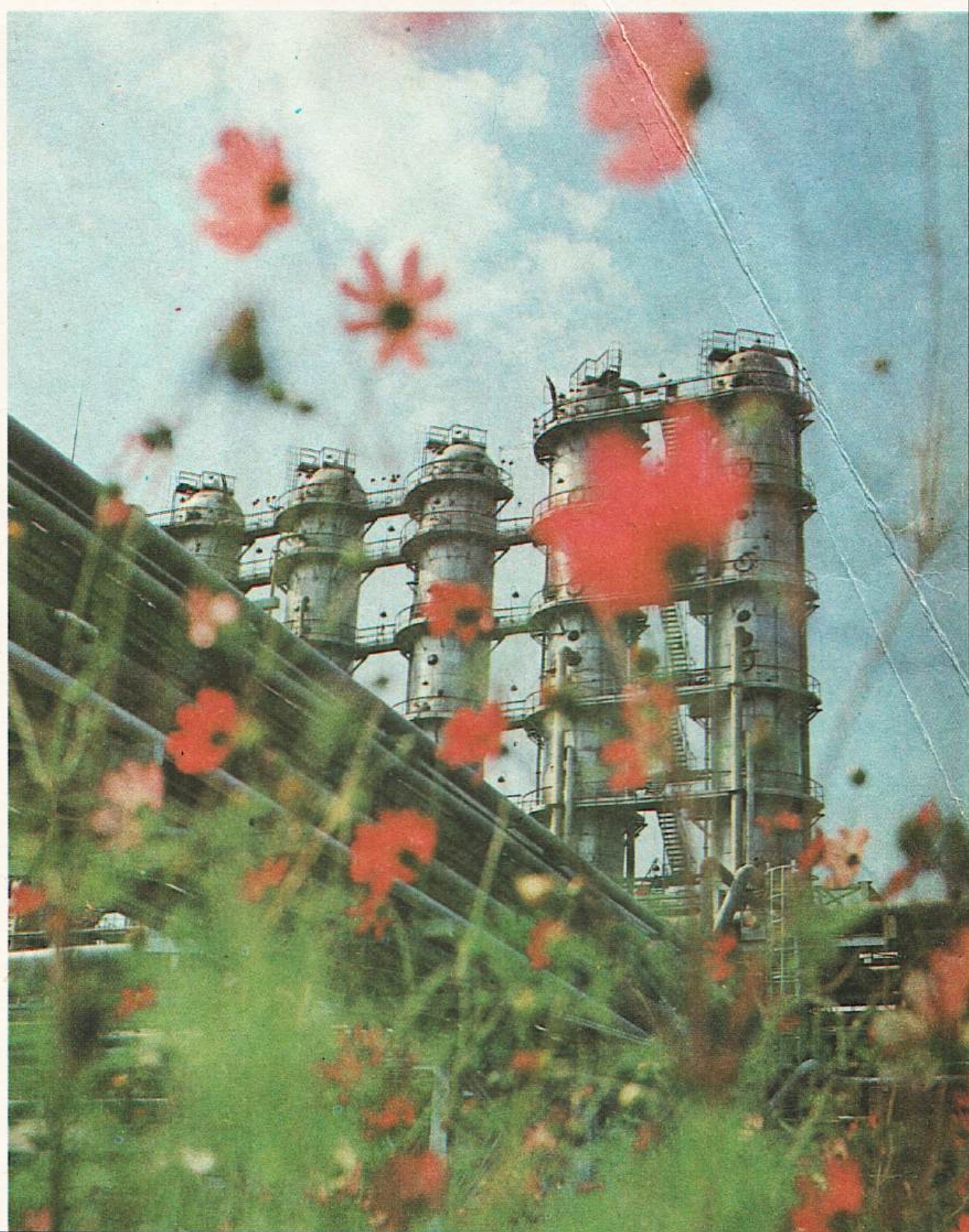
Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

JSC "NIZHNEKAMSK NEFTEKHIM"

Republic of Tatarstan, Russia
Nizhnekamsk, 423554

Тышлыкның беренче битендә рәссам РУШАН ШӘМСЕТДИНОВНЫҢ рәсеме, икенче битендә ГӨЛЗАДА САФИУЛЛИНА фоторәсеме, өченче битендә фотореклама, дүртенче битендә рәссам НӘЖИП НӘКЪКАШНЫҢ шәмапле.

